

На насловној страници:
Никица Рапајић, председник
СКД "Просвјета" 1964-1970.
године

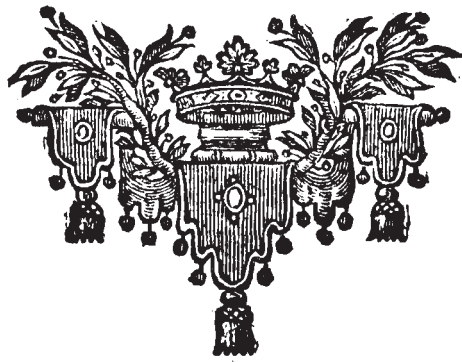
СЛАВЕНО-СЕРБСКІЙ
МАГАЗИНЪ.

що есть:

СОБРАНІЕ
Разныхъ Сочиненій и Преводовъ,
къ пользѣ и увеселенію служащихъ.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

ЧАСТЬ I.

ВЪ ВЕНЕЦІИ,

Въ Типографіи Славено-Греческой благочестивой
Димитрія Θεодосіева.

1768.

ЉЕТАПИС

ДВИЈЕ ХИЉАДЕ ЧЕТРНАЕСТЕ

Уредник

Чедомир Вишњић

Српско културно друштво

ПРОСВЈЕТА

ЗАГРЕБ, 2014.

ЉЕТОПИС
СКД “Просвјета”

Загреб, 2014.

Уредништво: **Чедомир Вишњић** (главни уредник)
Никола Вујчић
Љиљана Вукашиновић (секретар редакције)
Драго Кекановић
Петар Лађевић
Душан Маринковић
Ђорђе Нешић
Драго Роксандић
Боривој Чалић

Дизајн: **Рута**
Унос текста: **Бранка Џамбас**
Коректор: **Јово Чорак**

Издавач: **СКД “Просвјета”**
Бериславићева 10, Загреб

Штампа: **“МОБИД” д.о.о Лозница**

Издано уз финансијску помоћ
Савјета за националне мањине Републике Хрватске

Садржај

ПРОСВЈЕТА 1944 — 2014.

- **Чедомир Вишњић:** *Послије 70 година* — 8
- *Станко Кораћ и његова сјећања* — 20
- **Станко Кораћ:** *Сјећања човјека без домовине* — 22
- *Из архива Луке Марића* — 66
- *Два Милана или о неразумијевању* — 99
- **Љиљана Вукашиновић:** *Српска ријеч / Просвјета – изабрана библиографија* — 105

ИЗ ХИСТОРИЈЕ КУЛТУРЕ

- **Бранко Чоловић:** *Храм Св. Кирила и Методија у Кистањама* — 158
- **Боривој Чалић:** *Захарија Орфелин у европској лихератури свога времена* — 168
- **Љиљана Вукашиновић:** *Др. Радослав Грујић и проф. Владимир Ткалчић* — 179
- *Српско певачко друштво* — 199
- **Борис Врга:** *Књижевно дјело Јоце М. Мартиновића* — 219
- **Јоцо М. Мартиновић:** *Комшије* — 230
- **Срђан Орсић:** *Слика другог у Успоменама, доживљајима и сазнањима Милутина Миланковића* — 238
- **Дејана Оцић:** *Енциклопедијска мисао и делатност Станоја Станојевића* — 267
- **Дубравка Богутовац:** *О Винаверовим пољедима на српски књижевни језик и писану ђјесничку традицију* — 297
- **Видосава Голубовић:** *Прејиска између Ивана Гола и Љубомира Мицића (1927–1930)* — 306
- **Марко Миљановић:** *Груја Земља* — 323

ИЗ НАШЕГ ДОБА

- **Ђорђе Нешић:** *Јеретик Јежурка Јежић* — 342
- **Чедомир Вишњић:** *Лењин у Генералском или како су се рађали Македонци* — 350
- **Борис Рашета:** *Оквир за мржњу* — 361
- **Софија Божић:** *Одјеци књије Холма Зундхаусена* — 378

ПРИЛОЗИ

- **Боривој Чалић:** *Инвенћар епископског двора у Осијеку 1773. године* — 388
- *Хроника Друшћва 2014.* — 394
- **Стево Косановић:** *Исћовиједање исћорији* — 411

4. Оснивачи

СКД “Просвјета” је основана 18. новембра у глинској “Касини”. На жалост, сам догађај није снимљен. Ово је накнадна фото-реконструкција изабраног руководства. Недостаје први секретар Миле Јока, којем нисмо нашли савремену фотографију.

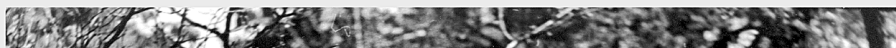

Рађе Прибићевић (1896. – 1953.), први почасни предсједник СКД “Просвјета”, адвокат и политичар. Прије рата припадао Самосталној демократској странци и њеном искљученом лијевом крилу. У рату вијећник ЗАВНОХ-а и АВНОЈ-а, предсједник Српског клуба у ЗАВНОХ-у, члан Предсједништва АВНОЈ-а, касније републички и савезни министар и потпредсједник прве владе за НР Хрватске. Био је амбасадор Југославије у Пољској и Канади.

Дане Медаковић (1890. – 1969.), први предсједник СКД “Просвјета”, изабран у Глини, кемичар по струци. Између два свјетска рата био је директор гимназије у Загребу и предсједник Југослаvensког професорског удружења. Након окупације Југославије већи дио рата провео у интернацији у Италији. Послије рата именован амбасадором Југославије у Букурешту.

Петар
Генер
херој
грађе
чин в
рата
устан
Посли
“лије
Славс
XII д
после
Хрват
коман
опера
коман

Петар Драшњин (1914. - 1945.)
Генерал-лајтнант ЈНА, народни херој. Учесник Шпанолског грађанског рата, гдје стиче чин капетана, а након избијања рата у Југославији, организатор устанка у Херцеговини. Послије партијске казне због “лијевих скретања” послан је у Славонију на дужност команданта XII дивизије. Године 1944. постаје замјеник команданта III Хрватске, крајем исте године командант VIII корпуса, а у операцијама за ослобођење земље командује Четвртом армијом.

Бошко Десница (1886. - 1945.),
преводац, архивски радник,
хисторичар. Посебно се бавио
хисторијом Срба у Далмацији.
Најпознатији му је рад
двосвешчана “Историја котарских
ускока”. Послије ослобођења
Задра био је на дужности
директора Државног архива.

Просвјета 1944 - 2014.

Чедомир Вишњић

Послије 70 година

Говор Предсједника СКД "Просвјета" у Глини 10. маја 2014.

Даме и господа, драги гости, драги домаћини Глињани, скупштинари и чланови "Просвјете", драги и поштовани народе Баније и Кордуна. Добро дошли на свечану сједницу Скупштине Српског културног друштва "Просвјета", основаног прије безмало 70 година у недалекој "касини". Ове двије чињенице, јубиларна годишњица и помјерање прославе за неколико стотина метара, крију у себи озбиљну, повремено дубоко трагичну историју, па нека оне буду и поводом за вечерашња три историјска медаљона која вам каним исприповиједати. Три медаљона, привидно без јаче унутрашње везе, и без директног наравоученија, али сва три у суштинској вези са институцијом коју славимо и сва три о смислу и потреби овог нашег Друштва. Први медаљон нека буде о мјесту, други о људима, трећи о нужности слободе и заједничког рада.

Дозволите, дакле, да у овој свечаној ситуацији моје прве ријечи буду посвећене овом мјесту, Глини, и овом мјесту на којем се сад налазимо, као некакав скромни, прозни коментар тешких стихова великог пјесника Ивана В. Лалића.

Нећемо овај пут улазити дубље у историју Глине, остаћемо у вијеку већине нас, овом двадесетом. Када је почетком маја 1906. године, на чувеним хрватско-славонским изборима, које нико није добио, али је одмах било јасно ко их је изгубио, дотадашњи саборски заступник глински Душан Слијепчевић гологлав изашао на балкон опћинске зграде и замолио изборнике да своје гласове дају Светозару Прибићевићу и кад је овај

једногласно изабран у Хрватски сабор, и за ову је варошицу започело њено тешко 20. стољеће. Идеални врхунац тог почетка био је мјесец дана касније, кад је исти Светозар у Глину славodobитно довео Франа Супила, једног од првака нове хрватске политике, којем је уступио овај свој завичајни мандат, а сам задржао онај освојен у Кореници. Супило је тада Глињанима обећао да ће се борити за једнакоправност хрватског и српског имена и за вјерску равноправност. Бранио се од оптужби да су он и његови напредњаци безвјерци, тврдио је да су они тек непријатељи клерикализма. То је био и дужан обећати јер је тада побједничка самосталска политика на овом терену уживала велику и незапамћену подршку већине православног свештенства, унаточ зловољи плашчанског владике Грујића. Нећемо даље инсистирати на овој причи, уосталом знамо да она након свега пар година није завршила онако идеално као што је започела, али била нам је овдје и данас потребна да укажемо на чињеницу да је управо за ову средину везан један од врхунаца политике новог курса, политике хрватско-српског заједништва, која ће на овај или онај начин моћно обиљежити и српски и хрватски XX вијек.

На временској скали било је довољно свега 35 година да се стигне до другог догађаја, трагичног људског и симболичног антипода, на мјесту којег тренутно стојимо или сједимо. Прије неколико година имао сам прилику разговарати са једним од задњих свједока збивања из трагичног глинског љета 1941. године. Хтио сам од Вује Релића из оближње Чемернице сазнати његов одговор на до данас незатворено питање; како је и зашто такав злочин над његовим сусељанима био могућ. Његове ријечи су биле једноставне и увјерљиве; говорио ми је о атмосфери тешке неизвјесности, о првим злим вијестима, а онда о нечему што се људима учинило трачком свјетла. Покушаћу пренијети са папира непоновљиву аутентичног живе ријечи: “И то се организовало да се једну нећељу иде у Вргиност, да ће бити весеље, да ће бити масовни слет овако онако, све најбоље. А Србин ко Србин је то послуша. И сви се скупихи, то је ишло под пјесмом, под барјаком. Све у Вргиност. Ура, биће покрст. А зашто покрст? Сваки домаћин, политичари који су говорили, ко се не покрсти биће свашта, биће затвора, нестајања људи. Сви су се упокорили, сви су ишли на покрст. И добро. Дошли су горе, они из власти су се изненадили, шта се то скупило, нису се припремили на то. Па сто чуда, па куд с њима. Дошли су у Соколски дом... Ограда велика, затворила се. Имали су телефон у згради Соколског дома, тражили су и Карловац и Загреб и Сисак, све су тражили упомоћ. Народ силни доша. Како ће, шта ће, то треба сачувати...” И онда, још једном на моје питање како је било могуће да их спроводи по један усташа: “Били су упокорени властима, ради самном шта 'оћеш, само да су

код куће мирни жена и дјеца. То је било, ништа више. Нико бунт није направио, могли су у Вргинмосту разбити оне даске и поутјецати. Неки јесу тамо откинули неку даску, понеки су се спасили, али мало. Све је то чекало нож на миру...”

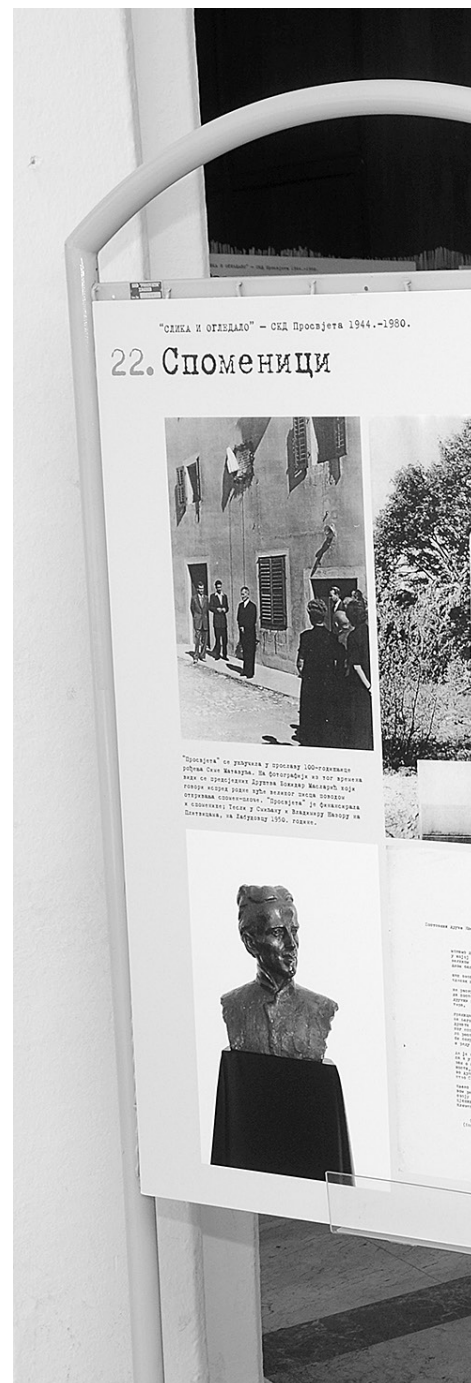
Вујо је послје отишао у партизанае, оно што није директно видио, могао је провјерити код бројних сувременика.

У томе је дубина глинске трагедије 1941. године, или њеног другог дијела; у тим колонама кордунашких сељака који под хрватским барјацима, предвођени једном учитељицом, иду на покрст, и бивају поклани у својој цркви. Не ради се овдје о бројевима.

Даме и господе, драги домаћини, овом нашем присјећању никако није циљ да позлеђујемо дубоке старе ране. Ми на ово присјећање имамо барем двоструку обавезу: као људи, јер нам је сјећање, по снази и изразу, исто што и култура, а по којој јесмо људи; и као народ хришћански, јер налазимо се на црквисту храма званог Пресвета Богородица, по најдубљој и најинтимнијој вриједности сваког хришћанина. Мјесту на ком би морале престати све тактике и уцјене, нестати дневна политика. И када изговоримо своје слово о сјећању на невине жртве, које никад неће престати, одмах додајемо и то да искрено поштујемо све оне људе и њихове напоре, који од Глине чине мјесто које жели своју будућност, који су нам данас домаћини и којима дугујемо захвалност за гостопримство. Ми смо по одређењу у већини људи културе, дужни да владамо сјећањем, а не оно нама. Да владамо њиме на начин који искључује свако злоупотребу, и кад то буде тако, биће могуће поштовати не само своје, него и туђе сјећање.

Ми Просвјетари били смо овдје у овом граду прије тачно пола вијека, на прослави 20-годишњице нашег Друштва. Госте је поздравила предсједница Скупштине опћине Драгиња Метикош. Говорила је о тешкоћама и успјесима, споменула како у том тренутку на подручју глинске опћине још 270 породица живи у трошним бајтама из прве поратне обнове, молила и наше новоизабрано руководство на челу са Никицом Рапајићем да искористи свој утјецај да се подигне достојна спомен грађевина на чистини на којој је некад стајала глинска православна црква. И Спомен-дом је свечано отворен у лето 1969. године, пригодан говор је одржао Мико Трипало. Данас смо ми гости у ситуацији да апелујемо за слободу историјске истине, да тражимо да оно што је створено као симбол сјећања носи своје, а не инат-име.

Наши претходници су били борци, а не хисторичари, они нису 1944. године имали фигуре овако једноставно сложене, како то нама данас омогућава временска дистанца. Па ипак, хисторијска је чињеница да је

"ОЈКА И ОБЈАДЛО" — СЕД Провјерета 1944.—1980.
19. Шездесете 1

ИЗЛОЖБА "СРБИЈА ОД ПОВЕЉЕЊЕ Б.Н.Д.О."

У овом изложбеном простору "Србија од Повелење Б.Н.Д.О." представљено је једно од најзначајнијих историјских докумената из области историје Србије и Хрватске. Овај документ је један од најважнијих докумената који су допринели формирању државности Србије и Хрватске.

У овом изложбеном простору представљено је једно од најзначајнијих историјских докумената из области историје Србије и Хрватске. Овај документ је један од најважнијих докумената који су допринели формирању државности Србије и Хрватске.

— СЕД Провјерета 1944.—1980.
Срба у Хрватској

ИЗЛОЖБА
 ПИЊИГЕ И ШТААПЕ
 ХРВАТСКОЈ
 УСТАКА ДО ГОДИНЕ 1918
 МУЗЕЈСКИ БИ.Н.Д.О.

Handwritten text on a document, possibly a letter or a report, with a circular stamp at the bottom.

већина њих прије рата припадала странци – странкама браће Прибићевић, и исто тако да су добро знали гдје се налазила глинска православна црква. Ако ништа друго, о томе свједочи њихова одлука да баш на овом мјесту освете барјак тек основаног Српског пјевачког друштва “Обилић”. Лако би их данас на темељу истине о њиховом покрету било оптужити за манипулацију, прелако. Радије погледајмо дубљи слој, једном освећено мјесто остаје то трајно, без обзира како су обучени посјетиоци и пролазници, од онда до данас, а ове партизанске униформе на рушевинама храма остају један драматичан документ и питање које још нису сви у себи превладали. У том је протурјечју и дио наше судбине, протурјечју којег разрјешавамо на један плодан начин, ширећи темеље, а не одричући се утемељитеља. Утемељитеља, који су на свој начин, оснивањем културних институција покушали ускладити Светозара, Супила, мртве Чемерничане и њихову глинску цркву. Толико о мјесту.

О људима.

Ако бих морао кратко изразити и оно што лично осјећам и мислим и што као риједак релативни познавалац прошлости ове институције препоручам као судиште за ону невелику групу људи која је водила “Просвјету” у тих првих 37 година, онда је то онај исти приступ којег је имао наш велики историчар цркве и народа Манојло Грбић, према нашим владикама у овим крајевима. Сјећате се, који сте читали, он је имао ријеч разумијевања и за оне међу њима које су тешке прилике и притисци одвеле чак у Рим, тамошњем бискупу, на устоличење. А онда, кад би се прилике средиле и народ затребао за какву војну, полако, кришом на коњу, сам или са једним момком, у Пећ, свом патријарху по једино важеће признање.

Ми данас немамо ни један појединачан разлог да одступимо од таквог односа. Знамо да ће звучати пригодно, али искрено мислим, да ми имамо све разлоге бити поносни на челне људе овог Друштва, како оне на сцени тако и оне иза ње, по битном критерију, – чувања институције. Велика историјска одговорност је само на онима, не из наших редова, који су мислили и одлучили да пацификација значи обуставу па и забрану рада. За ту смо погрешну процјену платили трагично високу цијену. Односи се то дакако и на остале нама сродне институције.

Дозволите зато да и данашњу прилику искористим, као и прије пет година у Лисинском, да пред вама прочитам један дуг низ имена, уз тек покоји коментар. Пажљивим исчитавањем архивских докумената и старих годишта нашег часописа, да се формирати колона од неких стотињак људи који су “Просвјету” одржавали на површини у времену које јој у цјелини није било склоно.

Споменимо најприје предсједнике Друштва:

- првог почасног Раду Прибићевића, номиналног политичког покровитеља,
- Дану Медаковића, кемичара, професора, дипломату,
- Богдана Стојсављевића, аграрног социолога и хисторичара,
- Чеду Рајачића, правника,
- Божицара Масларића, професионалног револуционара,
- Душана Драгосавца, политичара,
- Милана Ножинића, књижевника,
- Никицу Рапајића, аграрног стручњака и професора,
- Милана Зјалића, аграрног стручњака
- почасног Луку Марића, минералога, научника.

Овакав попис не би био коректан кад не бисмо споменули оне који су политички стајали у залеђу, који су прави оснивачи и покровитељи, водећи Срби партизанске Хрватске: Душко Бркић, Раде Жигић, Станко Опачић, Богољуб Рапајић. Издвојимо данас посебно једино Раду Жигића, политкома 6. личке, политкома Главног штаба Хрватске, ипак јединог међу њима којег је убила власт за коју се борио и коју је стварао. Сви остали из ове групе пробали су Голи оток, Душко Бркић, предсједник Владе НРХ, чак три пута. Данас о њима само толико, да су они заправо били први који су, залажући се за интересе Срба у Хрватској, стигли до граница система којег су стварали.

Вриједи још посебно споменути необичан тандем наших првих потпредсједника: Бошка Десницу и Петра Драпшина. Једног, грађанског интелектуалца и историчара наших далматинских прилика и једног, професионалног револуционара, Шпанца, упамћеног у историји по партијским грешкама или лијевом скретању у Херцеговину, након чега је по казни пребачен за команданта XII славонске. Иза овог је команданта тенковских јединица Југославенске армије остало забиљежено да је “Просвјети” поклонио сабрана дјела Јована Јовановића Змаја. Вјероватно оно лијепо издање Геце Кона које и данас стоји у нашој дворани.

Нека слједећи буду секретари Друштва, они који су га носили у радном смислу: Миле Јока, Бранко Сучевић, Богољуб Рапајић, Ђуро Кладарин, Војин Јелић, Светозар Зец, Станко Кораћ...

Књижевника у тој групи није било много. Од почетка су имали посебан однос према ауторима из властитих редова какви су били Бранко Ћопић и Анђелка Мартић, на примјер. Али ту свакако иду још и: Владимир Поповић, Григор Витез, Здравко Крстановић, Милош Кордић, Лука Штековић, Слободан Грубач, Мирко Андрић-Гуцулић, Борислав Љубобратовић, Стево

Дракулић, скупина млађих, Војислав Шиљак, Момчило Попадић, Јордан Јелић...

Јака је била скупина правника у водству Друштва. Уз већ поменутог Рајачића, споменимо Константина Бастаића, Богољуба Братића, Јована Стефановића и Милана Босанца. Била је међу нама активна и једна мала група самоуких сељака писаца:

Митар Попара, Милош Узелац, Јандрија Војводић.

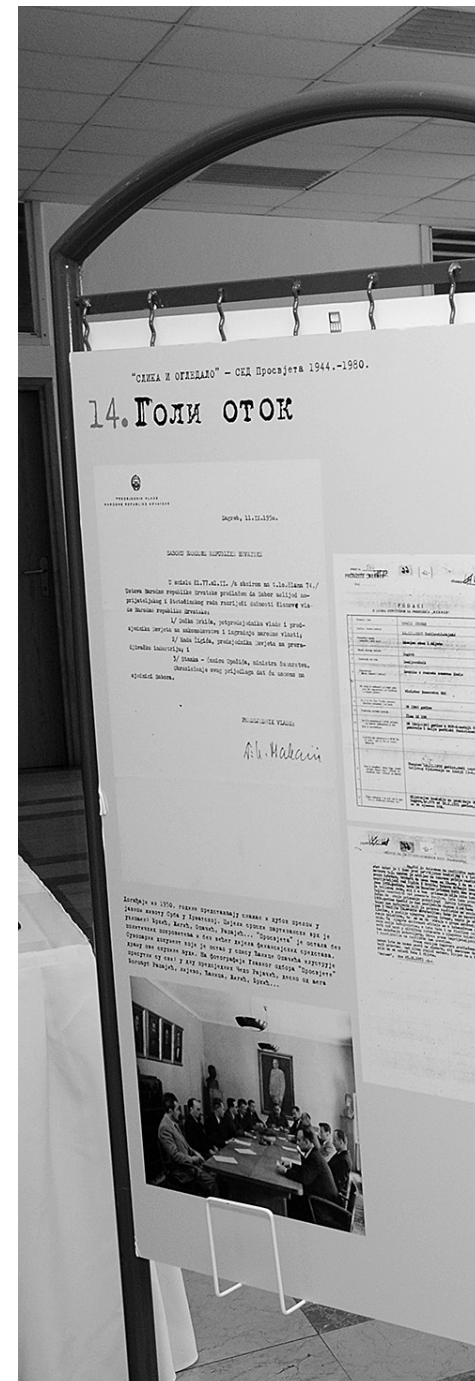
Свој дио јавног простора у приликама ондашњим имала је скупина православних свештеника, у којој се издваја лик Милана Радеке, значајног нашег националног и културног радника. Ту су још, Илија Ђук, Платон Бузацић, Никола Дреновац. Касније и Јовица Николић. Објашњење, или дио објашњења њиховог донекле необичног јавног ангажмана је вјероватно у чињеници да су неки од њих имали синове у партизанским редовима, па и међу палим борцима.

На стара времена и изворна опредјељења подсејали су стари Хрвати – Југославени из Београда, чести сарадници у часопису, Анте Ковач и Стеван Роца.

Зато је у скупини музеалаца и историчара било много значајних имена која су, на жалост, само изузетно имала прилику за научну сарадњу. На челу је свакако Федор Моачанин, директор Музеја Срба у Хрватској, значајан аутор наше скромне крајишке историографије, затим Сања Лазаревић, Дивна Зечевић, Вера Борчић, Илија Мамузић, Вице Заниновић, Максим Злоковић, Коста Милутиновић, Божидар Ковачевић, а свакако и Радослав Грујић, Душан Берић и Душан Кашић, први секретар бјеловарског пододбора.

Најбројнија је дакако била скупина новинара и дописника различитог профила: Урош Вицковић, Ратко Пасарић, Софија Маша-Павичић, Миле Мркаљ, Дане Павлица, Милка Орлић, Ђорђе Ђурић, Бошко Пекић, Перо Чимбур, Божо Милачић, Наташа Поповици, Љубо Милаци, Петар Стринека, Божо Турајлић, Драган Праштало, Дане Шијан, Стјепан Баножић, Ева Тићак-Вајлер.

У разним службама, у водствима пододбора и цијелог Друштва, радили су и ови људи: др Бранко Драгишић, Бранко Магарашевић, Огњеслав Араницки, Константин Петровић, Бранко Милетић, Бранислав Ђелап, Душан Калембер, Смиља Калембер, др Гајо Петровић, Симо Тесла, Јово Угрчић, Вујо Косовац, Мане Трбојевић, Димитрије Прица, Стојанка Аралица, Љубиша Радишић, Дана Димитријевић, Бранко Иванчевић, Србислав Микић, Владимир Ивковић, Урош Корлат, Момчило Косовић... Морамо овдје споменути још нешто; нове партизанске власти су припадницима нашег ионако малобројног преживјелог грађанског слоја

одузеле све, имовину, статус, посао, а Бранислав Ђелап и Душан Калембер, на примјер, дали су огроман допринос нашем Друштву. Бране му је и живот посветио. И не само они. Наше је малобројно старо грађанство било Просвјетино најчвршће упориште.

И нека овдје буде крај, свјесни да смо вјероватно починили многе неправде неспомињањем. Али тако је то са писаном ријечју и онима који се њоме користе и служе јој. У сваком случају, ово су људи којима морамо бити захвални зато што смо 90-их у два мандата, имали што наслиједити и наставити.

Било је то о људима.

Нешто о нужности слободе и слободног рада.

Ријеч је заправо о прекиду у раду Друштва 70-их и 80-их година прошлог стољећа. “Просвјету” је тада заступало и искру чувало наше Издавачко подузеће, Бранислав Ђелап као директор и Станко Кораћ као уредник и аутор. Рекли смо да је у култури једино континуитет битан и ко ту гријеши – крив је. А да ће се ствари развијати у лошем смјеру било је јасно већ 1967. године, кад су након “Декларације о положају и називу хрватског књижевног језика” отпочеле отворене политичке конфронтације у земљи. Управо је те године укинута одјељење Повијесног музеја звано Музеј Срба у Хрватској, управо је те године најприје одобрена па потом повучена дотација Фонда за културу издаваштву “Просвјете”, тачније књизи, која ево никако да изађе, “Културни споменици Срба у Хрватској”. Својевремено је Радослав Грујић сочинио дјело под истим насловом. Било је брзо видљиво да ће “Просвјета” бити мало успутна мало претходна жртва, ликвидација које оставља одријешене руке за већег и моћнијег противника. Даљње догађање вам нећу данас препричавати, за то је потребан опширнији рад. Задржаћу се само на једној пригушеној полемици, која није стигла до јавности, које можда ни обадва актера нису била свјесна, а која се данас чини у многим погледу антиципативном за све нас. Документ није из архива Друштва већ из оставштине једног од актера, а обојица су из овог краја, Кордуна и Баније. Овим освртом желим поред осталог појаснити ону лапидарну напомену са једног од паноа изложбе, како тада предсједнику Друштва није било лако балансирати, јер су се одједном сви проблеми отворили, а на страни рјешења никакве повреде није било.

Један од тешко савладивих проблема који се 1971. године отворио за наше људе, било је питање наставних планова и програма за основне и средње школе. Није одатле кренуло, али то је била једна од првих неизбјежних последица отворених диобених процеса и најављене кроатизације тих програма. Нарочита је узнемиреност и тада владала у источној Славонији, једну од главних ријечи са наше је стране водила

професорица Дана Димитријевић из Осијека. Напета је атмосфера урађала заостреним формулацијама, па је у уводнику 610. броја часописа “Просвјета”, задњег у тој серији, писало и ово:

“Став СКД “Просвјета” и у овом питању био је и остао јасан и јавно изнијет: за хрватску дјецу – да, ту не можемо предлагати никаква рјешења; за српску дјецу – не, јер, што би то значило, да се српска дјеца не васпитају у српском националном осјећању...” Није битно што је био конкретан повод, важан је однос.

20. октобра 1971. године у Београду, тако стоји у потпису, одговор – реаговање на овај став написао је др Гојко Николиш, носилац бројних титула, а поред осталог и члан “плenumsа”, првог нашег руководства, изабраног у Глини 1944. Био је један од истакнутих из генералског ешалона који су својим чиновима и угледом покривали стварање српских националних установа. Он за став из уводника часописа пише да представља “кобну заблуду”, да је то отворено сепаратистички приступ, “то је примјена принципа “чистих рачуна” на подручју културе у којој “чистих” рачуна не може бити, чак ни онда када би биле у питању двије географски раздвојене нације.” Па указује на обавезу прогресивних снага у једном и другом народу да нарочиту пажњу обратe баш на ону дјецу која су у националној мањини у некој средини и то “баш зато да би показали своју широкогрудност, своју истинску културну, социјалистичку вриједност наспрам једног мањег народа”. Али ово је тек увод у оно што генерал Николиш жели поручити људима овамо. Он се љути на оно што зове “ђаволове понуде”, тада присутне у јавности, по којима рјешење за властите проблеме Срби у Хрватској треба сами да предложе... Каже он да би то “Просвјета” још и могла кад је у питању назив материњег језика, али генерално; “ако се тај преседан примијени на сав остали културни и друштвени развитак српског народа у СРХ, онда се мора констатирати, да Срби у Хрватској у овом часу, а дуго времена ни у будуће, нису кадри да сами преузму такве обавезе. Предувјет за преузимање такве обавезе било би засебно а разгранато (по хоризонтали и вертикали) институирање (научне и просвјетне установе) и конституирање (политичка тијела) српског народа у СРХ. А куд то води? То води ка некаквој “аутономији” Срба у Хрватској, води ка сепарацији и сегрегацији њиховој, а то значи ка њиховој културној пропасти. Треба још једанпут рећи: интереси српског народа у СРХ нису на том путу... Српском народу у Хрватској не треба никаква, па ни културна аутономија. Они је не желе, а не би је могли прихватити ни кад би им била понуђена, чак ни онда кад би са територијално-етничког становишта била остварљива. Зашто? Поред осталог и зато што је тај народ на “голој ледини”. Он не располаже властитим друштвено-економским снагама. Он нема довољно снажне

своје интелигенције. Хисторија му није била никад наклоњена. Оно што је и постојало, изгинуло је или уништено у револуцији (занимљиво! Ч.В.) Не може се културна самосталност једног народа у савременом добу засновати на сиротињској пољопривреди, на милиционерима, лугарима, чиновницима и свештеницима. Таква средина није кадра да искорачи много даље од десетерца и фолклорних гађа и прегача. Гдје је материјална база, гдје су научни радници, гдје је хуманистичка и техничка интелигенција, гдје су установе и средства? Према томе, понуда или обавеза: “Срби, ето вам, рјешавајте сами своје проблеме”, лишена је свих реалних могућности а рекао бих да је лишена и елементарне људске добронамјерности. Животни интерес српског народа у СРХ није у његовој асимилацији (страшно је то и написати) у хрватски народ, али није нити у сепарацији од хрватског народа ни у “аутономији” било које врсте...

Дакле, једна прегршт свима нама познатих мисли, обично у лошијој и непоштенијој верзији, коју Николиш није одмах послао редакцији часописа а ускоро није имао ни коме послати. Али га је срећом почетком 1972. године послао свом другу и претпостављао је истомишљенику, знанственику свјетског гласа, земљаку и почасном предсједнику “Просвјете”, Луки Марићу. А овај је имао обичај да крај свега што прими, исјече из новина, прочита; прави биљешке на маргинама, коментира, разговара са хартијом. Тако на Николишевом попратном писму стоји биљешка како је на ово “тужно” писмо др Николиша написао концепт одговора “који нисам средιο и послао, али елементе чувам...” Мање су нам занимљиве накнадне биљешке о Николишу и његовом ратном и политичком путу, јер прећутана је полемика очито трајала до Марићеве смрти, цитираћемо само ону која се односи на ставове из писма и које је минеролог доживио и као удар на “Просвјету”: “Ово пише борац, интелектуалац – 25 година послје ослобођења – толико колико је потребно да се ошколују и кадрови са докторатима / 25-годишњаци! Чудно, као да је дошао са Мјесеца на Земљу – човјек из Баније, који сам себе негира! Јадна интелигенција... Ми смо, дакле, народ без интелигенције! Цесте, жељезнице, школе дигли су Словенци (један и по пута их је више од Срба у СРХ!) друже Гојко! Мисли кад говориш!”

Е сад. Јасно је да Гојко Николиш говори из и у оквиру неупитног очувања Југославије, јасно је да се не дистанцира, него дапаче, да мисли о теми и да је забринут, да неке ствари издалека боље созерцава. Исто је тако јасно да је Лука Марић на положају, како би рекли војници, а не у позадини у Београду, да он боље види хрватске прилике и да му поуке издалека сметају. У сваком случају, овдје се слуте и неке касније подјеле.

И сад још једном; откуд и зашто ова прича?

Те, 1971. године, имали смо зачетак једне важне дискусије, из пера најбољих међу нама, из пера великих ауторитета, која је остала скривена од јавности, ево до вечерас. Да би проблем којег су они назначили избио пуном снагом 20. г. касније, са познатим исходом. У томе је смисао постојања макар и скромних институција каква је ово Друштво и у томе је смисао постојања унутрашње јавности, што је за наш народ деценијама оличавао једино часопис “Просвјета”.

О прошлости толико. Много, јер је такав повод. О будућности кратко. Такво је вријеме. Ми смо увијек били и остали радни оптимисти. Увјерени смо да ни хрватске повијести ни српске историје, ни прошлости ни будућности, у слободи и истини нема без нас. С том мишљу честитам вам – нам наш младићки 70. рођендан.

Сћанко Кораћ и његова сјећања

Н ије било лаћаних ни лаћодних периода у живоћу Срћској кулћурној друћтва “Просвјетла”, никада ћо није био ћосао као сваки дрући у овом граду, али ићак само су уз име и рад једној човјека везана два ћашења, два прекида у раду ове инсћићуције. Прекида, који су, ћоред свећа осћалој, за све “Просвјетљине” раднике значили и најозбљњију ећзисћенићјалну ћријетћу. Послије ћрвој, оној из 1972. ћодине оисћао је у Заћребу и сћворио своје живоћно дјело, ћосвећено кулћури и књижевносћи крајићких Срба, ћослије друћој, нећуне двије деценије касније, морао је изложен свакодневним ћријетћјама оћићи. Није имао времена да ћреболо ћорћину избјеглићства, а од свих зала ћрерана ћа је смрћи ћошћедјела једино врелој аућућа 1995. ћодине.

Сћанко Кораћ је у 22 ћодине рада овом Друћћву дао мноћо; један је од заслужних за оживљавање нашеј часоћиса ћочетћком 70-их, радио је као уредник на шестћ објављених свезака “Новој ћетћоћиса”, један је од најзаслужнићих за конћићирање и објављивање два зборника; “Вјетћром вијани”, и чувене “Хресћомаћије”, уредио је до данас најоћсежнија Сабрана ћела Владана Деснице, објавио је у ћом периоду своје моноћрафије о Ђићићу, Маћавућу, Десници, Андрићу, сћворио је ћодлоћу мноћих каснићих исћраживања и едиција, свој граћоћјени “Прећлед књижевној рада Срба у Хрваћској”. Пред крај је водио у усћјетћну обнову рада Друћћва 1990. ћодине. Довољно да ћегово име ћосћане нека врсћа синонима за инсћићуцију којој се ћосвећио.

О тој инсћићуцији ћонешћо ћовори и чињеница да је ни сам Кораћ не сћомиће све док не добије ћосао у ћој. Иако би као ћисац сјећања имао за ћо све драмаћурћке разлоће, да се је с ћом икад сусрео. Он је један од најзаслужнићих ћуди за коначно ћозићонирање “Просвјетле” унућар ијелине

српске националне културе, а зато што посла био је његов првоини животињи џућ.

Зато није било тешко одлучити на које се име позваћи при обиљежавању наше 70-годишњице оснивања. Уосталом, ово је и једини мемоарски спис из круга “Просвјетиних” водећих људи. Спис, на жалост, настао у расположењу избјелиштва, болести, распада људских веза и система вриједности. У времену у којем се већ слушало да је нешто старо савршено у рашу и мржњи, а на хоризонту се није слушала зора. Тон рашној Београда с почетка 90-их снажно се осјећа у овом спису, нарочито у његовом другом дијелу, који је посвећен раду у Бериславићевој улици и још важније, људима које је при том сусретао и са којима се често сукобљавао. Тај је други дио сасрећен тематски на развој догађаја који је имао финале у Кораћевој судбини и при том неки људи, са својим реалним заслугама и својим аргументима незаслужено лоше пролазе.

Има стога и у првом дијелу, али много мање. Типично за људе из нашег круга, сјећање на дјетињство и младост на селу, чак и кад их најргди раш, изазивају и нуде више тоpline, нешто сјећање на рад међу и са људима. Оглазак из родног села за њих је увијек оглазак у хладну џућину. Оно што овим сјећањима даје посебну вриједност, то је управо рашна прича, снажна и прецизна, инстинктивна у детаљима и цјелини. Смрт мајке је епизода која евоцира сав ужас теме; дијете у рашу и једна је од најснажнијих у том јаком роду наше мемоарске књижевности.

Данас су нам мање занимљиви сукоби, полемике из тог времена, а као најважнији се намеће, животињи џућ човјека који је за “Просвјету” тако много учинио. Како се кроз раш, са сиромашној кордунашкој села, стиже до монографија о писцима, прељедима романескне продукције у Хрватиа и Срба, есеја о моделима приповиједања... А како до нужности постојања и рада једној српској културној друштва у Хрватској. Кораћева сјећања “човјека без домовине” (и у том несрећном наслову се осјећа дух времена писања текста), пружају о томе снажно свједочанство. Нема бољег документа о другој генерацији Просвјетиних водећих људи од Сјећања човјека без домовине.

Дротојени су нам данас његови записи о заљешу и расљешу случаја Педатошке академије у Карловцу, о учиљевању у Дрежници, о тешком пробјању од Кордуна до Карловца, и нарочито, Зајреба.

Приређивач се захваљује проф. Душану Иванићу из Београда, који нам је успутио оригинални Кораћев рукопис. У његовом првом дијелу, којег овдје доносимо, извршене су само мање интервенције, изостављене неке неоптребне политичке експликације општег штиа и унесене доуне које је сам аутор обичном оловком дописао на маргини.

Станко Кораћ

Сјећања човјека без домовине

Требало би да испричам своје личне муке и невоље од дјетињства до поодмакле доби, а како мира никад имао нисам, не зато што сам кавгација и злопамтило, или можда осветољубив, не, јер за све то, посебно за осветољубивост, човјек мора имати неке склоности, па чак и неку власт. Од власти сам се стално морао бранити зато што су је други имали превише и вршили су је без икакве контроле, пошто ти други владаше у времену кад опозиција није била могућа. Сад није тешко замислити какав мора да буде живот човјека који тежи за слободом ума, а околности у којима се налази бране му не само слободу ума, него му бране да живи на парчету земље на ком је рођен јер из тога свога тла ишчупан је руком уједињеног злочинца, па никад више нема мирног конака баш ту гдје се родио. А родио сам се непуних 12 година прије почетка рата 1941. у Чемерници, кроз коју тече цеста и пруга Карловац-Сисак, а на домаку Петрове горе, која се подиже на западној страни хоризонта који сам гледао испред своје куће. Положена на линији сјевер-југ Петрова гора личи на мачку која притајено лежи спремна на скок, више приљубљена на ниже предњом страном која је окренута на југ. У јесењим и зимским вечерима сунце би запало за тај “хрбат притајене мачке” и нестајало иза дубоке таме која нам је долазила отуда. На сјевероисточној страни од Петрове горе, уваљена у котлину језерског поријекла лежала је варошица Вргинност, среско мјесто са свим атрибутима власти, са приватним дућанима, школом, соколским домом, поштом, среским начелством, жандармеријском станицом, пиланом и жељезничком стани-

цом. У школу вргомоску ходио сам цестом застајкујући пред дућанима и биртијама ако би се чула каква граја. Гледао сам у чуду плакате који су били излијепљени по зидовима, а једном плакату сам се највише чудио, јер је био на њему приказан мачак са наочалима. Тек много година касније схватио сам да је то био предизборни плакат који је приказивао Влатка Мачека. Иначе његово име ми је било потпуно непознато, чуо сам само за Прибићевића, јер мој отац, самосталац, више пута је у кући говорио о Прибићевићу.

На изборима те 1938. године мој отац, и већина људи цијелог среза, гласао је за удружену опозицију, дакле и за Мачека. Чуо сам кад се жестоко препирао с једним сусједом који је подржавао борбаше. Наравно, запамтио сам само ријечи самосталац и борбаш, а шта оне значе нити сам знао нити сам тада марио да знам. Тек касније, како то већ бива, само се објаснило.

Јасно је, дакле, како је политика улазила у моје уши тако рано и осјетио сам да је то неки посао у коме има много гњева и жестине, а касније сам видио да је политика нездрава страст од које се човјек тешко заклони и одбрани.

Пролазили су поред куће и жандари, и порезници, и финанси, и адвокати, и месари и сав тај свијет који је припадао власти и граду. Шикиуција једног дана дође по неки остатак пореза, па пошто отац рече да нема новца, да ће за који дан сâм донијети, али шикиуција не повјерова на ријеч, већ да се осигура, узне кишобран који је висио у предсобљу па га однесе.

Наша кућа била је дрвена, на спрат, такозвани граничарски чардак, који је имао два вањска ходника опшивена даскама човјеку до изнад појаса, један с предње стране, а други са стражње. Са тога другог ходника мој отац, како је често причао у друштву, морао је 1917. да скаче како би побјегао у оближњу шуму јер су са цесте долазили жандари да га поведу као војног обавезника. Сваки пут је побјегао, тако да није учествовао у Првом свјетском рату као аустријски војник. С поносом је истицао да је војни бјегунац и захваљивао Богу што је иза куће била букова шума у којој се могао сакрити. Та шума била је власништво наше куће, а на њу су се надовезивале шуме које су припадале стричевима. Два моја стрица била су, што би се рекло, богатији људи јер је један од њих био ковач, а други повратник из Америке те је саградио нову кућу и све је било ново око куће. Имао је манире америчког фармера, а лети је носио бијели шешир и возио се у кочији. Сва земља је била повезана па су релативно велике површине припадале катастарски нама. Али земља је слабе квалитете у цијелом том вргомоском срезу, зато је боље пролазио онај ко је више имао и ко је могао обрађивати веће површине. Кавге је било међу људима у том

крају око међа, око приступних стаза до њива, јер се дешавало да један другоме не дозвољава прелаз преко своје њиве, ако је његова њива одвојена од пута који су сви користили. Памтим да је адвокат Раде Прибићевић из Петриње дошао на увид јер се распламсао спор око једног таквог приступа њиви и то између браће. Тих ситних свађа било је много, могло би се рећи да су биле свакидашње, па људи нису разговарали по неколико година. Прави граничарски инације, мирили би се само код избора ако су припадали истој странци, претежно Самосталној демократској.

Божићни празници и славе били су највеће свечаности и тада су се људи мирили и поздрављали као пријатељи, свако је хтио да се покаже као добар и привржен традицији и обичајима, долазак свештеника у кућу поздрављао је домаћин срдечно и тада се најбоље видјело да народ живи као повезана заједница спреман да заборави неспоразуме који су, ето, јуче избили око неке ситнице.

Жетва и косидба биле су главне љетне радне свечаности које су се обављале колективно, у тим пословима се увијек другом помагало. Прави предах уз приче о хајдуцима, о ратовима, о вилама са козјим ногама, о утварама око млинова – био је увече код мјесечине, зими код разигране ватре и петролејске лампе. То је било право причање код огњишта, како се каже о тим причањима. Те приче распаљивале су дјечју машту, али су утјеривале страх у кости и дизале косу на глави. Послије неке такве приче ниси смио ногом ступити у мрачну собу или ходник. Страх од привиђења пратио ме касније, у рату кад сам ноћу, као курир, морао пролазити кроз шуме и поред гробља, да би тамо неком партизанском старјешини предао важно писмо. Чинило ми се да од усташе, ако га сретнем, могу побјећи, али да никуд не могу побјећи ако се сретнем с неким ликом из тих прича.

Четвероразредну основну школу полазио сам у Вргинмосту од 1936. до 1940. Прелазио сам из разреда у разред мирно и сигурно са извјесном склоношћу ка рачуну. Отац је намјеравао да ме пошаље у Глину у гимназију или у кројачки занат јер није требало да останем код куће поред два брата.

II

Али рат је већ био на вратима, старији брат позван у војску оде у Словенију, па пошто је рат изгубљен, он се пјешице врати кући са границе према Аустрији, тј. Њемачкој. Словеначки сељаци су давали храну и преноћиште војницима који су у групама пролазили њиховим селима. Ти сељаци

су знали што значи то кад им поново дође њемачки војник. Причао је с тугом како се фронт расуо, али и с поносом о оним војницима који су се храбро борили. Четири дана – причао је – држали смо Нијемце приковане на земљу јер смо имали добре положаје у камењу и на висини. Кад није више било муниције, ватра се утишала, а Нијемци кренули, тада смо морали кренути и ми, уназад. И то “уназад” ишло је све до куће.

Кроз Вргинмост и Чемерницу прошла је њемачка дивизијска колона: тенкови, камиони, моторне троколице. Опрема је била запањујућа, људи су о томе причали као о чуду, нарочито они који су некад служили аустријску војску.

Истога дана кад су Нијемци дошли у Вргинмост, Јосо Племенчић, месар вргомоски, обукао је некакву жуту униформу са словом У на капи и одмах почео правити ред и преузимати власт. Њему се придружио шумар Шпрајц и још неколико људи. Сви чиновници и радници морали су положити заклетву новој држави и њеном поглавару Анти Павелићу. Један пружни радник, да би сачувао службу, положио је заклетву, и сви редом домаћини осудили су га, због како су говорили, заклетве Павелићу. Људи су знали да не треба Павелићу поклањати повјерење. Ипак се мислило да ће се организовати војска која ће се на подесним теренима борити против Нијемаца. Дође глас да се војни обавезници јаве у Војни округ у Петрињи. Оде и мој брат да се јави јер је отац сматрао да морамо да се боримо против Нијемаца у Босни и у Србији. Говорио је, сјећајући се Првог свјетског рата, како је Нијемцима лако овдје, али ће они добити своје на Дрини као што су добили 1914. Вјера да је на Дрини снага није га напуштала ни наредних дана. Брат се одмах вратио из Петриње испричавши кратку причу: постројили су их, затим су рекли да на једну страну иступе Хрвати, на другу Срби. Србима рекоше да их нико није звао, да су заслужили да одмах иду под митраљез да буду изрешетани. Хрвати добише униформе и оружје, Срби се вратише кући. Сад је било јасно да нова држава неће ратовати против Нијемаца и да њена војска неће бити састављена од свег становништва, него само од Хрвата.

Стизале су вијести како су усташе одвеле некуда или убиле на мјесту Јована, Петра, Илију из Блатуше, Чремушнице, Славског Поља. Били су то у почетку појединачни злочини. У Блатуши су убили једног сељака, причало се, само зато што му је презиме било: Краљ, јер усташе неће да чују ријеч: краљ, макар она назначавала сељака испод Петрове горе. Истовремено су из Загреба послали у Италију делегацију да понуде талијанском принцу хрватску краљевску круну. (Много година касније причао ми је Цар Виктор Емин у свом стану у Опатији како не може заборавити 18. мај 1941. као највећу срамоту кад се тражило од Талијана да буде хрватски краљ.)

У јулу су се појавили авиони, долетјели из Загреба, који су бацали бомбе на Перну, село са источне стране Петрове горе. Људи се забринуше још више, би им јасно да се држава устремила на њих, на њихова мирна села. Али шта да се ради, нико није знао. Мушкарци почеше ноћивати ван кућа јер су се бојали да их усташе не заскоче ноћу, на спавању. У кућама остале су само жене и дјеца, јер глас који се ширио по селима, казивао је да жене и дјецу не дирају, одводе само мушкарце, и то оне угледније. Завладала је општа несигурност, нико није знао шта све могу усташе да ураде. Међутим, нико није могао сањати шта ће усташе стварно урадити у цијелом крају и над свим слојевима становништва. Немјерљива монструозност, која је још била прикривена, проговориће нешто касније кад дође на ред масовно истребљење народа.

Опет стиже глас, а нико не зна ко му је био стварни носилац, јер глас је увијек сâм, као да пада с неба, да усташе предлажу Србима цијелог среза Вргинмост-покрст, тј. прелаз са православне на католичку вјеру. То је једини начин да се људима гарантује живот и имовина. Док рат траје, а неће трајати вјечно, корисно је наћи па и такав заклон – почеше понеки размишљати о приједлогу. Тај заклон је ружан, срамотан, понижавајући. Постављало се питање шта је важније: живот или част. Питање је тешко и мрачно. Како поступити? Људи се почеше договарати, одвагивати приједлог, налазити његову добру и злу страну. Осјећај изолованости од свега завлада потпуно и уби наду на помоћ и заштиту. Тада људи кренуше у Вргинмост, под српском заставом и у стајаћем руху, да приме католичку вјеру и да се врате кући. Пратиле су их жене, али оне се вратише јер усташе рекоше да се уписују само мушкарци старији од 16 година. Био је Илиндан 1941. жарко небо сипало је јару на поље, кровове кућа, прашњаву цесту. У тој врелини људи пишу молбе, купују биљега, чекају “свечан чин покрштења”. Православном паганству дошао је крај, улази се у “цивилизацију” под присилом, али то је једини начин да се Западна Европа ослободи овога шизматичног клина који се забио у Јадранско море које мора остати западно. Врелина малко попусти, сунце је већ клонуло на западу, и осјети се знатно освјежење од била Петрове горе.

Поче се хватати сумрак, црвенило сунчева заласка потраја кратко, ноћ је пред нама. Ми који смо остали код куће чули смо отегнуто: О О О О О, које је некако немоћно допирало до нас, мукло, безвољно, несрећно О, звучало је свакојако, како га је ко могао осјетити и разумјети. Могло је бити оно Христово: “Боже, зашто си ме оставиООО!” Могло је бити оно сваког сина кога је мајка напустила: “МајкО ОО!” Могло је бити оно унесрећеног родољуба који је изгубио отаџбину, па је дозива из пријетећег мрака: “ОтаџбинуООО!” Могло је бити оно кад човјек призива правду: “ПравдО-

ОО!” Могло оно несрећника који просто призива своју несрећу да с њим што прије заврши: “НесрећООО!” Могло је бити оно призивање историје која је сва од крви и суза и сва од узалудности: “ИсторијООО!” Могло је да позива нас који смо остали код куће: “ДјецООО!”, преварише нас, чувајте се и будите опрезнији од нас, не будите лаковјерни и борите се сами од сада па довијека.

Све је то могло бити, само није могло бити да су викали: “Живио Хитлер!”, “Живио Павелић”, како су усташе наређивали. А викали су сигурно! Остаде глас послје њиховог насилног одвођења из Вргинмоста у Глину, да их је то упропастило што су у почетку одрекли да кличу Хитлеру и Павелићу, па да су усташе промијениле одлуку и мјесто покрста у Вргинмосту депортовани су у Глину. Тај глас је митолошки, јер треба наћи неки разлог ван рационалистичког круга како би се дошло до објашњавања за несрећу која се догодила. Исто тако, ни усташе нису стајали у рационалистичком кругу, пошто их је носила воља за деструкцијом с којом разум не може имати никаквог посла.

Одведени су у Глину јер су камиони прошли кроз Чемерницу и наши људи су били у њима, довикивали су нам поздраве. Неки су викали: “Вратићемо се!” Двојица тројица на цести су хтјели да зауставе камионе, да иду са браћом, али камиони нису стали. Бојали су се усташе клопке, а главни плијен је ухваћен. Послје тога завладао је мук. На сваком кућном прагу сједи жена са дјецом, нигдје мушке главе и чинило се да су мушкарци сасвим нестали са свијета. Чак ниједан цестом није пролазио. Ипак, почело се шапутати да су живи, негдје на неком раду. Затим, да нису сви живи, већ само неки који су одабрани и послати на рад у Њемачку, па кад се заврши рат, вратиће се мајци и причаће шта би са оцем. Такву наду гасила је и моја мајка говорећи свако мало да ће се Душан вратити, јер зашто би га убили таквог момка, који може да ради, да буде од користи макар и њемачкој држави, или ма којој држави, само да је жив. Мајка није била херој, она је свуда и у свему тражила свога сина, за њу је био важнији његов живот од свега другога. Затим дође глас да су сви до једног побити у Глини и укопани у велику јаму у селу Прекопа поред Глине. Тај глас је био пун језе и послје њега тек завлада прави мук. Жене су остале без ријечи и без суза, а морале су живјети због дјеце која су била у кући.

Прочуло се да у околним селима, нарочито онима испод Петрове горе, има неких људи са оружјем који хоће да се боре против усташа и бране своја села од злочинаца. Није се право знало како се зову, ко су им вође. Једног дана касне јесени 1941. пролазили смо мајка и ја шумом која пресијеца село Козарац, кад на цесту испаде група људи у цивилним одијелима и различитим пушкама. Упиташе нас одакле смо и куда идемо. Одмах

разумјеше ко смо и чији смо. Ономе који нас је питао, лице се смрачи, али не рече ко је он, а нама се чинило да је познавао мога оца. На часак поћута па рече: “Ми смо четници, боримо се против усташа и Нијемаца.” Застаде, одмјери ме погледом, и рече мајци: “А овај кад мало порасте, пошаљи га к нама да се светимо.” Нисам баш сигуран коме су припадали ови људи: да ли су доиста били четници, или су били партизани, јер су се у почетку та два назива поистовјећивала у нашем крају. Ти људи рачунали су на четовање на дуги рок. Нису носили браду. Али како четнички покрет у срезу Вргинмост није имао ослонца ни у једном селу, биће да су ово ипак били партизани, али без комесара.

Чини се као вјероватно да четнички покрет није ухватио коријена у овом крају и зато што је крај био самосталски, што Самостална демократска странка у својим политичким ставовима није била искључива и тражила је сарадњу са ХСС-ом. Али остао је глас у народу да су активисти ХСС-а наговарали Србе да прихвате покрст као мање зло.

У другој половини децембра 1941., по дубоком снијегу, кренула је усташко-домобранска офанзива преко Купе на Кордун. И сâм Анте Павелић се ангажовао, па је у тенку прешао Купу и допро до села Бовић гдје је наишао на жешћи отпор партизана IV рајона (касније IV батаљона) под командом Николе Видовића. Усташке посаде из Вргинмоста и Топуског претресале су она села и убијале жене и дјецу (пуким случајем сам избјегао усташки метак) а све под изговором да траже побуњенике. Ухватише неког човјека који је однекуд долутао, оборише га на залеђену цесту, из дрвљаника куће пред којом се то дешава донесоше колац и маљ. Држећи жртву усташе су udaraјући колац пробиле сљепоочницу несрећнику који се није могао бранити. Код друге куће нешто су тражили што нису могли наћи, па изведоше домаћицу, жену од четрдесетак година, подераше јој блузу, ножем одрезаше обје дојке и оставише је на снијегу да ту умре. У кући моје тетке затекоше десетак жена, углавном избјеглих из Бовића, из сусједне куће доведоше још три и све поклаше, а кућу запалише.

Ведар, сунчан дан, сњежна бјелина бљешти на све стране, а чују се митраљеви и пушке из Бовића и понека пушка овдје код нас.

Три усташе уђоше у моју кућу, неки Андрија и два муслимана са фесовима. Андрија тражи пет литара ракије. Мајка каже да нема толико. Он пита гдје су мушки и одговара да су тамо гдје се пуца, да се боре против њих, усташа. Кад мајка рече да би он могао знати гдје су, јер су их они одвели, а он рече да не зна, да он никога није одвео. Али ако нема пет литара ракије, све ће нас побити и постави нас пред прочелни зид велике собе, а он са својим пратиоцима да пуца по нама са врата. У том тренутку, појави се пред кућом стрина Бара, која је била Хрватица, и познавала тога

Андрију, мајка је позове. Не да му да пуца, рече да смо ми њени, а ракије ако хоће, нека дође к њој, има она. Енергично их изгура из куће, а њој лично ништа нису хтјели учинити нажао, мада су и њеног мужа одвели и заклали. Бијесни Андрија, излазећи, довикну нам да ће доћи сутра, јер сутра је његов Божић, па хоће да слави. Био је дакле 24. децембар 1942., католички бадњак.

Чувши ту претњу, а већ се сумрак хватао, мајка нам рече да се спремамо, да остати код куће не смијемо, да у току ноћи морамо да пређемо цесту и пругу и да се дохватимо Маличке, села које лежи на обронцима Петрове горе. У току те студене и ведре ноћи избјегли смо у Маличку понијевши само најнужније. Остало је на тавану месо које се сушило, па жито, па све остало што је кућа имала од подрума до тавана. Остале су и краве, и свиње, и кокоши, баш све. Зиму од децембра до марта провели смо у двије куће у Маличкој у сталном додиру с партизанима, сад смо их право видјели и слушали што говоре па смо сазнали ко су им вође. Највише су спомињали Ђаницу (Станко Опачић), нама се чинило да је он главни за све оне који се боре против усташа и Нијемаца, да постоји он један као старјешина, а сви остали су само борци. Те приче о њему досегле су врхунац кад је ослобођен Војнић, среско мјесто на Кордуну, 15 км западно од Вргинмоста.

Из оних села која су била под контролом усташа долазиле су нам страшне вијести. У једној кући Бекића остали су двоје старца, јер нису никуд хтјели говорећи да су стари и свакоме на сметњи, а никоме ништа нису скривили, па ће да остану у својој кући. Други дан, тј. на католички Божић, дођоше усташе како су запријетиле, и гле, село је празно. Иду од куће до куће и провјеравају. Нађоше двоје старца и да се на њима освете свима онима који су побјегли: заклаше их. Касније су и кућу запалили. Само одважније жене, ноћу, прикрадајући се, одлазиле су из Маличке, Перне и Пецке у Чемерницу до својих кућа да још нешто донесу. Послије три четири дана нису имале ради чега да иду јер су усташе све опљачкале. Чак су одвезли и сијено из стогова и сјеника. Свака кућа у селу имала је од три до осам стогова сијена. Кукурузи су се сушили на таванима у клиповима, али ни један једини клип кукуруза није остао. Пљачка је била добро организована и веома брза, у њој је морало учествовати и цивилно становништво из ближих хрватских села.

У Маличкој смо живјели, кад смо потрошили оно што смо на једним саоницама довели, захваљујући доброты и саучешћу сељака у том селу преживјели смо. Од ових сељака нису зависили само избјеглице него и партизани јер је за све морало бити и хране и конака. Кад се спомиње ратни комунизам овдје или ондје као примјер велике пожртвовности оних

који су имали и дијелили са другима који нису имали – мора се примијетити да овдје идеолошка свијест није имала удјела. Солидарност је ипак неко непосредно осјећање које јасније показује човјек патријархалне заједнице неголи човјек градске културе. Наша села око Петрове горе дочекала су рат са јаком традицијом патријархалне заједнице, и то је спасило, не само избјеглице него и партизане. Наше избјеглиштво нико није организовао, ишли смо по неком свом инстинкту тамо гдје смо имали неке познате људе, а није нас нико распоређивао. Просто тако, кренули смо да нас сутра усташе не побију. Слушали смо свој инстинкт измицања од ударца.

Спавали смо на поду, свако вече уносили смо сламу, ујутро износили. Једне ноћи у сусједној соби родило се женско дијете, избјегличко. Жена пред порођајем бјежи кроз студену патњу, сама без мужа, кога су усташе негдје убиле. И ево ту је сад дијете рођено почетком јануара 1942.

Који дан послије тога рођења рекоше у кући да је човјек који је спавао у сјенику – умро. Виђао сам га како се извлачи из сијена да би удахнуо слободно јер је дан и ноћ проводио затрпан у сијену. Ништа о њему нисам знао. Једном сам му однио нешто да једе. Ипак умрије, није хтио никоме да смета. Дошли су људи из села са саоницама да га одвезу. Видио сам га: био је скврчен, нису га могли испружити. Жене су са напором говориле да не могу узимати за краве сијено оно у којем је онај умро. Послије извјесног времена, кад је снијег окопнио, преселили смо у другу кућу. Имала је та кућа топао таван и спавали смо поред димњака. Ускоро рекоше да су врх Петрове горе, Дарду, заузели усташе, имају митраљезе и минобацаче, одакле ће тући околна села. Пред вече, једног дана, дођоше двојица да провјере гдје има мушких глава, одмјерише ме и један рече: “Ајде с нама!” Други ће на то: “Пусти га још је мали!” Мајка се умијеша: “Пустите ми дијете!” Онај други разборитији одлучи: “Нека дечко остане код куће. Идемо ми даље!” Били су то сеоски одборници који су скупљали људе за јуриш на врх Петрове горе ради протјеривања усташа. Била је то трагична офензива рогуљаша. Добро наоружане усташе на доминирајућој коти одбиле су напад, рогуљаша су претрпјели велике губитке, а међу њима је било дјечака старијих од мене само двије три године. Тај поход је несрећа у низу многих у том крају. Непромишљена акција, без правих војничких претпоставки, са људима и дјецом без искуства, јуришало се на небо. Морало се, кажу. Морало се јуришати, али не на том мјесту, и не тако, не са дјецом.

Усташе су фотографисале погинуле, 1945. нађене су те фотографије у усташкој архиви у Карловцу. Неке су у сеоском музеју у Перни, посвећеном др Војиславу Бакићу, рођеном у том селу, доктору педагошких наука,

који је бранио докторску дисертацију 1874. на њемачком језику: "Roussau's Pädagogik", основао наставу педагогије на Великој школи у Београду, био ректор Универзитета у Београду. Памтим једну фотографију коју сам видио 1969. Младић од којих 18 година, плав, лијеп, лежи на леђима, опуштен, смирен, са рукама и ногама без покрета, и не теже покрету, подсјетио ме на митолошке приче о Адонису, заспалом у грању кога треба сваки час да пробуди нека бујна Венера. Боже, какав дечко, мислио сам тада и сјетио се да код куће имам два дечка, још су мали, али могло би сутра бити рата, па шта ће онда бити. Ту фотографију тако интензивно памтим ево већ 16 година и вјероватно и зато што сам и ја био позван на јуриш, због тога што никад није довољно и стида, и кајања, и сажаљења. Чини ми се да сам за тога дечка и ја нешто крив.

Ратна историја мога краја вјероватно је била најбезнаднија, најмучнија и потпуно невјероватна. Масовни геноцид над становништвом и у свим могућим облицима.

Прошла је и та зима са двије офанзиве које су је омећиле, децембарском 1941. и мартовском 1942. Вратили смо се кући, али у кући ништа нема него голи и хладни зидови. Намјештај однесен. Комаде су требали стоичићи трonoшци, на примјер. Нешто посуђа смо носили у торби, једно два ћебета, два три чаршава. Како наставити живот у пустој кући а морало се. Усред љета затекоше нас усташе у кући, не знам како се то десило. Стрине Баре није било, неко ју је убио у току зиме док смо ми били у Маличкој. Али ко и зашто? Остала је тајна, говорило се ово и оно, неки будалести партизан, имао неку мржњу и дочекао час. Други опет кажу да и није био партизан, него просто зао човјек, неки зликовац, у сваком случају усташе нису.

Ипак ове усташе, које нас тако затекоше, никог нису убиле. Као да су дошле да преброје народ и да виде које куће нису опустјеле. Може се рећи да је 1942. мирно прошла, рачунајући од мартовске офанзиве. Али за нашу породицу то је била још једна несрећна година. У мартовској офанзиви на Петрову гору, у општем метежу у шуми, моја старија сестра се изгубила, нисмо је више видјели. Тако је ишла несрећа за несрећом: отац и брат у Глинској цркви, сад ево и сестра. Чекали смо само кад ће нас похватати и побити, другог размишљања није било. Ипак наишао је период смиревања непријатељског бијеса, па смо почели вјеровати да смо избављени, али што нам то вриједи кад немамо скоро никаквог ослонаца за живот. Питање шта може човјек створити у својој кући да не буде опљачкано и разбијено, и колико пута мора да почне испочетка, није се постављало.

Прођоше два мјесеца, мирна, нема усташа ни Нијемаца, прође понеки партизан, запита нешто само онако успут, без неког интереса. Чинило се да је Бог наш, не њемачки, не усташки. Један стари човјек који је туда пролазио, а био је опасан њемачким опасачем и непитан објашњавао нам је шта пише на опасачу. Рекао је: "Gott mit uns!" То значи, тумачио је: "Бог је с нама!" Тако мисле Нијемци, али тако мисли и онај дрипац Павелић што сједи у Загребу. А зашто и ја тако не би мислио, завршио је свој говор човјек. И оде даље. Нисмо га познавали, а он рече да је знао нашег оца и стричеве.

Без имало биготизма, мислили смо да је праведно да Бог не буде са усташама. Али чудо је ипак кад су наше цркве све спаљене. Чекали смо да дође божја казна јер цркве нико не смије да пали, тај мора бити кажњен.

Јануара 1943. западе велик снијег, стегну зима и прође глас да долази нова офанзива још већа и страшнија него све раније. Нису ту само усташе и домобрани, подупире их њемачка војна сила тенковима, топовима, бројним војницима. Треба се склањати, али куда. Крену народ напамет, прво у Петрову гору, па даље у Босну, све пред непријатељском војском. Мене послаше са ивице шуме да донесем нешто (ко зна шта) из ујакове куће, коју смо управо напустили. Већ је сумрак, а кућа топла и миришљава, како сад одатле у снијег и лед, али се морало. Таман да ћу да изиђем, кад чујем табанање у дворишту, скочих до прозора и видјех чудо: војска у бијелим огртачима опколила кућу и управо улазе, ударцима чизме отварају спољна врата, па још један ударац чизме и они су у соби са упереним аутоматом. Нешто питају на српском језику што у мени изазва забуну, јасно видим њемачке војнике, униформе, шљемове, оружје, а језик српски. Никако да себи то објасним. Мислим усташе су у њемачкој униформи, али ипак нису. Не знам! Рекоше ми да не смијем из куће јер ће пуцати ако не слушам – то је једино што сам упамтио. Тако остадох цијелу ноћ у кући. Слушам пуцње, појединачне и усамљене. Мислим шта је с нашим који су отишли у шуму, јесу ли похватани, јесу ли живи. Никад то нећу сазнати, мислим. Увече долазе по мене, изводе ме из куће и воде околним путем на почетак села, у кућу Полојаца која је изнад жељезничке станице Вргинmost. Путем посматрам колону њемачких тенкова и камиона која је заустављена. Чудо ово мора све пред собом да сатаре. Ко да то заустави – нема наде. Улазим у двориште, воде ме не у кућу него у шталу, бацише ме кроз врата. Унутра видим жене и дјецу и три одрасла човјека, сви нијемци. У тој тишини без иједног гласа прође ноћ. Опет јутро, неумољиво студено јутро, а била би боља мирна ноћ, шта носи то јутро питање је у очима свих.

Одједном грунуше врата и указа се војник са нарамком сламе, па кад видје да смо унутра, он коракну уназад, спусти сламу код довратка спре-

ман да запали. Жене кад схватише његову намјеру, вриснуше и појурише напоље, војник збуњен и немоћан не успједе да нас задржи. Сви смо сад у дворишту, па испаднемо на цесту тако у гомили. Један војник који је у рукама држао митраљез “шарац” издвоји ону тројицу одраслих људи, па им нареди да сиђу на цесту и загазе у снијег. Људи покорно послушаше. Кратак рафал и крв прште по снијегу. Чудо је то како људи знају бити покорни, послушни, кукавни – знају ли то силници који владају разумом или неким примитивним инстинктом – често сам се питао имајући и овај примјер пред очима поред многих других. Ко није способан да види биједу у лику другог кад је тај други у невољи, тај је спреман да влада. У томе видим основни принцип власти, њени носиоци морају бити људи без суза. Убити другог, послати другог на робију, отети другу имовину, па мирно спавати – то боме не може свако.

Бјежао сам од тога мјеста злочина уз колону њемачке војске и возила. Доспио сам до потока преко кога је био низак мостић, просто сам спузнуо у воду која је била нешто испод кољена, журио сам да што даље одмакнем од цесте, поточић кренуо удесно иза неке хумке, цеста се више није видјела, нико ме није гонио, ослушкивао сам. Изишао сам из воде, газио снијег још стотињак метара и стао испод једне букве и тако остао цијели дан, као на стражи. Ноћу сам направио велики обилазни лук и стигао до првих кућа у Доњој Чемерници. Са страхом улазим у кућу, која је празна, ко зна гдје су укућани, можда негдје у Босни, која је за мене била турска земља, па се не зна неће ли људи који су тамо кренули набасати на веће зло него што је ово од кога су побјегли. Преноћих ту, али колико сам остао у тој кући, не памтим. Кад је најзад страшна офанзива завршила свој тутањ у Босни, почели су се враћати избјеглице: измучени преко сваке мјере, скоро авети... Прољеће се примиче озебним костурима, поново трачак наде. Али кад је сасвим отоплило почетком маја, повратници из босанске бјеганије почеше падати у кревет један по један. Не знам шта је. Нигдје љекарне ни лијекова, нигдје ничега и никога. Неко рече: “тифус”. И крете од куће до куће у цијелом крају. Ниједног партизана нигдје нисам видио, усташе више не упадају, за њих је овај крај опасан. Поче страшно умирање, у врућици, у коми – сви који су били старији од 40 година, али болест је неке мимоишла и то је срећа у големој несрећи, иначе би цијели крај био биолошки уништен.

Разбоље се ујак Божо, једини у породици који је избјегао усташки нож. Отишао сам да га видим, вратих се кући, за два три дана дође глас да је умро. Болест траје 15 дана. Разбоље се и моја мати и у почетку ме познала, касније није. Сусједи су долазиле да помогну, али сад сам ја све сâм морао да радим, а како ћу кад не знам и не могу. Немам још 14 година,

гледам мајку у високој температури, нешто говори, не разумијем шта хоће да каже. Тражим јој лијека – нема га. Била је ту нека власт, партизанска – али за вријеме тифуса, она се некуд изгубила, сакрила, да ли од страха или од срама што ништа не може да учини против тифуса – ко ће одгонетнути. Страшна напуштеност – оно је осјећање кога сам био свјестан. Осим забраћених жена из сусједства никог не видим. Најцрња мрља на лицу партизанске власти у вријеме тифуса у томе је што је нестала, што се некуд сакрила, што није формирала санитарску екипу да бар прође кроз села савјетујући народу како да се понаша. А љекара је било у Петровој гори.

И дошла је смрт – мама је била у коми, гледам неколико испрекиданих уздаха и – крај. Жене ме питају за свијећу, коју сам одмах упалио. Издужено блиједо лице освијетљено лојаницом било је пред мојим очима, али ја нисам био ни дијете ни човјек – био сам нешто између и никад касније нисам право могао себи објаснити чему сам присуствовао и каква су ме осјећања носила. Знам да сам у другој соби пао на под и плакао, с колико јада у души, с колико немоћног очајања, с колико страха и с којим патњама – не могу да кажем. Требало је провести ноћ поред мртве мајке, па сутра спремати сахрану. Замисли сад муке, нигдје нема дасака, од којих би требало направити сандук и ко ће га направити кад нема људи. Гдје ћу да нађем даске и људе, нађох два човјека далеко од нас, и они откидоше двије дугачке даске од једног сјеника који су негдје нашли. Људи су правили сандук и правили шале, ништа им нисам могао, сва је њихова памет била у вјештини да направе сандук. Гледам како долази тетка Аница из Гређана, мамина рођена сестра, долази са гласним плачем, бугарењем, затим долази ујна Ана из Подгорја, важно ми да имам некога свога ко ће пазити на ред и обичаје. Сахрана је обављена поподне на нашем гробљу, хтио сам, као и други, да спустим грумен земље у гроб, али ми ујна Ана не даде да то учиним, рече да не ваља, други могу, а ја не. Такав је обичај!

Сад се требало вратити кући – али то је оно што је страшно, како даље, с ким. Рат још није завршен, још ће многе главе пасти, што се мене тиче, ја сам рат скупо платио: отац, брат, сестра, мајка, два стрица, три ујака и њихови синови.

Разболех се и ја од тифуса, кажу 14 дана сам бунцао, бринуле су се о мени снаха Даница, жена мог брата од стрица, Милоша, који је завршио у Глинској цркви. Каже ми Даница да сам у болести био веома немиран, да се бојала да ћу скочити кроз прозор. Дјеца, која су добила тифус, углавном су преживјела. Док сам се опоравио, већ је прошло љето 1943. С јесени појавише се неки људи – партизани, одмјеравају наше три куће, моју и мојих стричева, ништа не кажу. За неколико дана дођоше поново у већем

броју, рекоше да су они котар или срез Вргинмост и комитет и да ће се смјестити у те три куће, виде да мјеста има довољно, неке собе су потпуно празне, ту су два бунара, иза куће је добра букова шума, биће дрва за огрјев. Све они тако кажу и ништа не питају, за мене, Даницу, Јошка, мог вршњака, који је био газда у трећој кући, без оца и мајке. Помислио сам откуд сад ови дођоше, кад се овдје прије два три мјесеца боловало и умирало, а нигдје никога да понуди ма какву помоћ. Сад кад је опасност од тифуса прошла – они искрсавају као из земље. Ипак, радовао сам се – нећу бити сâм, биће људи у кући. Дође зима, а ја сам и даље толико усамљен да ми ови људи ништа не значе, они на мене не обраћају пажњу. Дошао је Божић 7. јануар 1944., а сјећао сам се божићних свечаности од прије три-четири године, сада у потпуној биједи и запуштености, тога дана нисам имао ништа за јело, ни корицу кукурузног хљеба – ништа. Драге успомене на божићне празнике, са сламом под столом, са печеницом на ражњу, са весељем у кући – навиру са свих страна. Хтио бих да чујем драге гласове, али узалуд. Као одбачена ствар, онемоћао од глади – проведох Божић сâм у соби.

Командир котарске (среске) страже, Илија Воркапић, једног јутра отјерао ме из велике собе, у мојој кући, јер не смијем ту залазити, и ко ме пустио унутра. “Код вас је топлије, ви ложите ватру, а ја немам дрва, ни сјекире да усјечем коју грану, ви имате.” Остала је даљина – нисам више улазио у ту собу.

Неко се у срезу сјетио да би ја могао да обављам курирске услуге. Да одем у Бовић, Славско Поље, Перну, Топуско и друга мјеста гдје су мјесни одбори власти и команде мјеста. Тако су ме сваки дан некуд слали, па сам заслужио од њих комад хљеба, тањир граха. Нисам знао дуго јесам ли ја код њих или они код мене. Најзад ми рекоше да ћу стално радити за њих и кад одавде крену, морам с њима. Прогласили су ме партизаном, давали повјерљиве задатке на које сам морао ићи ноћу по киши и студени, слабо обучен. Двоструки страх сам носио са собом: шта ће бити ако задатак због нечега неподвиженог не извршим и шта ће бити ако набасам на усташке групице које се ноћу убацују на наш терен. Звали смо их трупови.

Рекоше ми да су они овдје само привремено, да ће селити у Топуско а онда у Вргинмост. Морам с њима. Лако је њима да селе, они ионако нису код куће, али ја, како ћу оставити кућу. Сјећао сам се ранијих бјеганија и повратака кући. Та куда човјек може да се упуту, ма било и у највећем јâду него кући или кућишту. Увијек тражимо домаћу ватру, поред пећи која пуцкета и поред које се мирно сједи – то је најзад, тај домаћи огањ који је Прометеј за све нас у давном и далеком миту, изборио од богова и био зато проклет и прикован за страшну стијену. У једном повратку гле-

дам је, кућа је пред нама, скоро да не вјерујем – нису је спалили, али нема прозора – разбијени су, врата су широм отворена. И сад ваља ући у кућу која је била остављена и сама, ући са језом јер можда нас у њој чека какво страшно изненађење: нису ли зликовци заклали некога па оставили ту, нису ли какву другу поганију учинили да нам се освете што смо им измакли. Уђосмо! Кућа је пуста и мирна, нема ни мачке ни намјештаја – стоје само голи зидови, пећ је разваљена. Али све то нас некако умири, главно је да нисмо нашли убијенога јер то би био прави ужас. Сад нам кућа није изгледала ни мртва ни страшна, била је наша из које, као да је неко само привремено, изнио намјештај. Јавише се и сићушне радости што смо код своје куће, што ову ноћ можемо остати у њој.

Погледасмо на таван – нема ничега. Сиђосмо у подрум, и гле, ту је каца са купусом. Тај купус једино је благо које је кућа имала. Ми и каца купуса у подруму, а рано је прољеће, и чини нам се да сад нема ничега између нас и те каце купуса – све је празнина, све туђе и далеко. Нигдје сусједа, нигдје другог човјека, ни лавеза пса, нестало је звука, свега је нестало. У тој празнини каца купуса је права и велика стварност. Тако ће бити неколико наредних дана у тишини – ми и каца купуса. Издржали смо и то, навикли се тако рећи у тренутку на ту глуву стварност, на ту празнину, али да ли ћемо је моћи издржати ако потраје.

Срез је преселио у Топуско у лето 1944., гдје је већ био ЗАВНОХ, ЦКХ, Главни штаб за Хрватску. Дешавале су се страшне ствари, нико о њима није говорио, зашто, не знам. Похапшено је 15 партизана, првобораца, Срба, већином ђака и студената. Формиран је и војни суд, који треба да испита и по могућности, докаже кривицу. Оптужница је тврдила да се ради о групи “Великосрба”, “шпијуна” итд. Нешто није ваљало.

Из Топуског смо преселили у Вргинмост, који је био разрушен до темеља, али је саграђена једна дуга приземна зграда на темељима Соколског дома, и ту се смјестио срески одбор Вргинмост, који је био надлежан само за централну и јужну зону око Вргинмоста и Топуског, а у сјеверној зони до Купе или у зони IV батаљона, био је формиран Котар Сјеничак. Пошто је тај срез покривао мали простор, а и слободна територија се проширила, одлучено је да се срез Сјеничак фузионише са срезом Вргинмост. Одлуку о томе требало је доставити курирском везом из Вргинмоста у Сјеничак, тачније требало је у шуми Муљци пронаћи Милу Стопића и предати му ту одлуку. Одлучено је да ја будем тај курир који ће пронаћи Стопића. Предао сам му писмо и одмах кренуо назад, али сунце се превише нагнуло на запад, сад ће запасти за Петрову гору, а за пјешака до Вргинмоста има доста хода. Враћао сам се весело, важно је да је задатак извршен. Оружја нисам имао па сам изгледао као скитница, и ако ме неко и

ухвати, не смијем ништа рећи о срезу и људима у њему. То ми је стално било у памети.

Подјела надлежности у новом срезу била је тако изведена да припоје-ни не буду незадовољни. Миле Стопић је био тајник. Тада сам га гледао из близа, сваки дан. Имао је једну неуролошку грешку, тресла му се глава, иначе важио је као миран човјек.

Не могу рећи ко ми је био прави шеф, али највише сам се бавио код Ђуре Бекића, који је био задужен за економске послове, али су му додијелили дужност да издаје пропуснице које су биле уведене на слободном територију за кретање из једног мјеста у друго удаљеније: сајменим даном у Глину, а то је било зато да се не би убацили шпијуни. Ко би се задесио без пропуснице, био би сумњив и обавезно приведен у мјесни или опћински одбор или команду мјеста. Свикао сам се на то да ми је шеф Ђуро Бекић и само сам се њему јављао. Предсједник среза, Љубан Поштић, и тајник, прије Стопића, Љубан Кукуљ, имали су важнијих послова, па ме нису право ни примјећивали, али кад је требало нешто урадити за њих, онда су ме позивали. Памтим Стеву Вујића, који се бавио финансијским пословима заједно са Мирком Ркманом, али на махове био и неодговоран. У пролетној офанзиви (мај 1944.) од Петриње провале Черкези у њемачкој служби, вјешти коњаници, ми једва спасимо главе, али не сви. Мирко Ркман погибе од Черкеза јер је чекао Вујића са кључевима, а овај на три километра удаљености, каса закључана, у њој новац и документи. У посљедњи час допадне Вујић, понесу новац, али ударе погрешним путем, те Вујић скочи у рјечицу Трепчу и тако завара коњанике, док је Ркман наставио да трчи, али коњи су били бржи. Черкези су га покосили аутоматом. Трчало је да се склоне у шуму, а они су изишли на отворено поље. Ја сам био на правцу Блатуша – Петрова гора са осталим из среза, и тај правац је био добар. Другог дана код Војнића једна партизанска бригада заустави Черкезе и присили на повлачење. Враћали су се истим путем којим су дошли, правац Глина-Петриња. Прикупиле су се и друге партизанске снаге, тако да су Черкези имали доста губитака судећи по убијеним коњима, разбијеним пољским кухињама. Погинуле војнике су однијели, нисмо ниједног нашли.

Са још двојицом био сам одређен у патролу пошто сам добро знао пут, тако су ми рекли. Пред вече испод Петрове горе кренемо у Чемерницу, опрезно, пипаво, нисмо били сигурни да се непријатељ повукао, а нисмо знали је ли било још неке војске осим Черкеза. Терен су надлетали бомбардери, као да ће да туку, па кад је један авион био изнад нас, раскорачи се на сред пута наш друг у патроли Матија Улемек, па из карабина гађа авион. Мени је та работа била бесмислена па сам га опомињао да се склони

у усјеклину пута као и онај други и ја. Али нити је Матија марио за моју вику, нити је авион марио за Матију таман да га је видио.

Дошли смо до наших кућа у Чемерници и уочили да су Черкези били ту јер су разбацали списе, извалили врата, поломили тачкове једних кола која су остала ту. И другу штету смо примијетили.

Вратили смо се са извјештајем, који би повољно примљен, куће нису спаљене – то је главно. За дан два све се рашчистило и ми смо могли назад, у своје старо гнијездо. Прође љето у релативном миру, једино што је дошао ГОЦ и заузео све три куће и срез је просто истјеран одатле и последице десетак дана боравка у Горњој Чемерници смјести се у Топуском. У Топуском су били, као што рекох високе установе, па смо се осјећали нешто мали, чак нас ни општина Топуско није много зарезивала, памтим то по томе што сам донио неко писмо и предао га неком од главних општинара и затражио потврду да су примили, а овај издрељи оволике очи на мене и стане викати: “Потврду оће ти из котара, а! Ми овдје нисмо ништа само сте ви нешто – котарски!” Није ми била јасна његова вика, али да ми нису рекли да тражим потврду, вратио бих се без ње.

Пред вече једног дана морао сам у Славско Поље по пошту, тамо је била смјештена пошта за цијело подручје среза. Упртили ми и пушку, враћајући се у сумраку, добро је да имам нешто уза се. Био је стари “малихер”, неспретан за руковање, али боље пушке су носили бољи партизани, мени добро и ово. Кад сам се враћао, а већ је био сумрак, пред командом мјеста у Вргинмосту, заустави ме командант, набијен, јак човјек којих тридесетак година, и без ријечи зграби моју пушку с рамена и однесе у команду: он ће показати онима у котару коме све дају оружје, зар си ти неки партизан. Рекох му да се не смијем вратити без пушке, да сам био неопрезан кад сам дозволио да ми је отме, кажем да сам имао повјерења у њега, а сад ме он разоружава. Да и другдје дјечаци од 13, 14, 15 година носе пушке кад су на важном задатку. Он поче исмијавати и мене и важан задатак и онога ко ме је одредио за важан задатак. – Срољо, један – каже он – па и бос си и сав дроњав, не вриједиш једног метка. Помислих, па ова пијана будала још хоће да ме закоље, кад тако говори – да не вриједим метка. Видим, ваља се избављати из невоље, па сачекам моменат кад му је пажња склизнула на нешто друго, уграбим пушку јер ју је он оставио уза зид – и бјежи што игда можеш. Њега стаде дрека, виче да му брзо донесу пушку да убије проклето штене које му украде пушку. Неко међу осталим имао је више памети од овога зликовца – кад нисам чуо да се пуца за мном.

Ову своју срамоту нисам никоме у срезу рекао бојећи се да не дође до какве свађе између среза и команде мјеста, а нисам ни знао ко је ту јачи,

а осим тога могао би ме негдје пресрести онај насилник овновске главе, па да се никако не искобељам, јер лако је било погинути, ништа лакше од тога, и ко би, најзад, кога питао за мене: убили га трупови, па крај.

Већ смо били у Вргинмосту, у својој згради, кад негдје почетком септембра 1944. зачуше се авиони, неко командова: “Сви напоље!” Авиони су летјели у формацији 3x3x3, девет авиона јури на ову биједну среску кућу, тек направљену. Што даље одатле, очекивали смо бомбе, неко нас издао, дојавио усташама у Загреб да смо сад у Вргинмосту, у ниској дугачкој кући покривеној црвеним цријепом. Има још једна кућа, али под тамним цријепом – то је кућа Ђуре Тепшића и остала је каква је била. Нас они траже, не Ђуру. Како су у страху хитре ноге, види се по томе што сам се нашао под једним брдом, чини се у два три скока, а брдо је било накићено правим руским брезама. Питам се гдје су авиони – кад гле чуда, није њима до нас у Вргинмосту, које смо ми сроље, траже они крупнију рибу, и почеше падати бомбе око моје куће и кућа стричева. Значи ГОЦ је мета! Шта ћу јадан ако ми бомбе запале кућу – изгорјеће до темеља, то знам сигурно.

И не можеш остати жив у овом рату, па бог. Кад враг нанесе тај ГОЦ баш у моју кућу. Утјеших се кад нисам видио пламен, ниједна кућа није запаљена, а тукло је девет авиона. У сумрак, кад смо се сви окупили, кажем да хоћу да видим како је тамо, колика је штета. Убијено је једно дијете од четири године – Бранко Кораћ – син мога брата од стрица – Милоша – који је, као што рекох, завршио у Глинској цркви, а остави жену Даницу са три мушка дјетета, једно другом до уха. Гоцовци су поносни што су читави, а Даница ван себе, најмлађи син, мезимац, па погибе као да је војник са “шарцем”. Бомбе су падале уоколо, а дијете се нашло на путу, неколико метара од куће, на пашњаку у близини куће крава избацила све четири ноге испод себе јер и њу Павлићеви авијатичари убише.

Сутрадан препричавале су се смијешне згоде из наше панике: Перо Трукуља, наш кувар, заборавио оставити нож, па је изгледао као да с ножем у руци јуриша на авионе, неки Марко, покрупан човјек, покушао је да се увуче у канализацијски бетонски испуст што води испод цесте, па угурао главу и једно раме, даље није могао, те је у том гротескном положају остао заглављен, највећи подвиг је учинио један стражар који је упао у септичку јаму, покривену само даскама, које се провалише и човјек упаде до појаса.

Примиче се јесен, шеф просвјетног одјељења, Јосип, упита ме шта мислим би ли пошао у Глину, тамо се отвара партизанска гимназија, бићу смјештен у интернат, нећу се ни о чему бринути, једино морам учити, и то добро. То ме није обрадовало: каква сад Глина, коме је до тога, а поготово

што сам се толико саживио са својом улогом, а већ сам добро научио писати на машини да су хтјели одвести ме у ЗАВНОХ, јер њима треба један такав дечко. Нисам пристао, какав ЗАВНОХ, мени је сад добро и у котару. Ипак одлучише да ме пошаљу у Глину, к томе дода Маца Павловић, секретар СКОЈ-а котара, да сам примљен у СКОЈ прије два мјесеца, па ми она просто даје скојевски задатак да идем у гимназију. Дошла су нека коњска кола и Перо кувар, висок човјек, подиже ме у кола као лутку и викне кочијашу: “Пази да га не изгубиш!” За неколико дана почела је настава и ја се од курира пребаших у гимназијалца.

III

Смјештени смо у једносратну кућу у Жировачкој улици близу гимназије. Кревети су били на спрат, собе претрпане, јели смо у трпезарији у приземљу, увијек је неко од васпитача био дежуран. Управница дома била је Станка Врињанин, која се послје рата прочула као пијанистица. Сав забавни живот био је у духу НОБ-а, све приредбе, све рецитације, па и дио наставног програма. сви професори су били са праксом, а међу њима чувени Урбан, ботаничар који је и књиге објављивао прије рата. Долазио је нама у дом увече и говорио нам како да се боримо против ушију, којих никако да се ослободимо, многи су имали и свраб, ја такође. “Допринос борби”, говорио је “... и у томе је да добро учите и убијате уши!” Још је говорио да уведемо такмичење: ко ће више убити ушију на једном листу папира. “Али, професоре, нема папира ни за школу, немамо у шта да записујемо предавања.” Онда нам неко открије рушевну кућу у којој је било много папира, с једне стране био је исписан руком, али је друга страна била слободна. Навалили смо у ту кућу и хрпе папира донијели у дом и правили свеске. Преклапали смо листове по средини и прошивали. Понекад је и дом негдје набавио папира, понекад школа. Ипак имали смо у шта записивати предавања. Настава је текла нормално, марљиво смо учили, али били смо дроњави. Моје пртене хлаче потпуно су се распале, нисам могао у школу. Неко се досјетио да од команде војне јединице која је била у Глини, затражимо какве старе заробљеничке униформе, јер сваки дан био је заробљен понеки Шваба, усташа, домобран, Талијана већ одавно нема. Дадоше добри људи школској дјечи оно што су имали. Панталоне су биле такве да по двојица нас могу да стану у њих. – Лако са ширином – говорили су ђаци. “Него шта ћемо са дужином, како скратити ногавице?” И тој муци доскочи наш шаљивција Мићо Зинајић, оде у дрвљаник, па сјекиром одсјече гдје је забиљежио да треба. Наравно, лоше је урадио, па су му

ногавице биле одсјечене у цик-цак линији. Постаде Мићо предмет шале, али он је увијек знао доскочити, одбити ударац и подсмјех. Увече у собама играли смо се грубо, и сада ми је мучно кад се сјетим тога. Рат нас је огрубио и показало се шта значи немање куће, домаћег огњишта, оца, мајке, брата, сестре. Дружили смо се, али није било особите присности, мада се у рату кују велика пријатељства, али то вриједи за одрасле људе, не за дјечаке којима су још потребни родитељи. Грубост су једни показивали више, други мање. Избијало је то и на часовима. Али се, с једне стране, каже да су тек дјеца прави разбојници, ударају један другог душмански. Они најгрубљи ишчепркали би испод снијега камен, па би га уваљали у грудун снијега те позивали на грудане. Било је ту и разбијених глава, али све је то спадало у игру. Друге и веће језе нећу спомињати.

На часу математике, исправак првог задатка, имали смо старијег професора, звао се Пинтер, мислим да је био Јеврејин. Као што је обичај, подијели он сваком свој задатак, па ћемо исправљати грешке. Али прије разговора о грешкама, упита: “Ко се овдје зове Кораћ?” Премро сам од страха и јавио се уставши. “Ти си написао задатак без иједне грешке. Најбоље у разреду. Сједни и пази да и даље радиш без грешке.” Збуњен сам сјео, али дрекну из последње клупе Чабраја: “То је случајно!” Професор је сваки пут похвалио најбољи задатак, али биједни Чабраја није дочекао похвалу. Испао сам ја неки кривац, па ме стално гурао, задиркивао, презриво одмјеравао, а био је јачи од мене, па сам се бојао батина. Не знам шта је касније било с њим, али ми је остало увјерење да од њега није испао добар човјек. Нажалост такве људе сам сусретао и касније, цијели живот, не могу то све да набрајам, али завист и нетрпељивост један је од најгорих порока људских: никад ништа да се призна другоме, неки лијеп гест, успјех на послу итд. Зато сам и запамтио Чабрају јер се, разним поводима и у разво вријеме, много људи напало због безразложне кривице. Завист је можда гранични појам за безразложни чин који знамо од Достојевског, Жида, Камија и других модерних писаца. На ово ћу се још вратити. Ипак ми се чини да је са овим почео мој живот борбе и напора, тј. моје морално и духовно дозревање. Морам рећи да ме погађало то што сам тада наслућивао. Више ми је одговарала повучена позиција, што наравно није добро, јер су против мене дизали глас, како ће се видјети, разни насилници, шовинисти, које није било тешко слистити, али нисам волио буку. Можда сам зато тешко и споро продирао у јавност.

Ту у Глини гледао сам рушевине цркве, нико ништа о њој није нам говорио. Нисам тада знао да су моји ту поклани, тј. нисам био сигуран да је то било баш у цркви јер оно што се прочуло упућивало је на село Прекопу код Глине. Тако пуне свијести о крви, о криковима, о проклињању злочи-

наца нисам имао тада ту, на том мјесту. Тек много година касније сазнао сам истину и постаде ми јасно да се најмонструознији злочин на југословенском простору у вријеме Другог свјетског рата, догодио овдје у Глинској православној цркви. Покољ Срба, њих 1.500 пред лицем бога у кога су више или мање вјеровали. Ту сам представу о монструозности носио касније стално. Кад сам у јулу 1991. дошао на преговоре у Владу Хрватске, питао сам: колико полиције и војске имате у Глини, народ прича 700. Одговорено ми је: 150. Рекао сам да је и то много за добре намјере. Затим сам додао: “Пазите да се што не догоди, имајте на уму што се тамо десило прије 50 година.”

Свој књижевни протест против монструозности, коју су усташе починиле у Глини изрекао сам у есејима “Трауматично опијело” (Иван В. Лалић: Опело за седам стотина из цркве у Глини) и “Шолцова поема Ноћ”, објављени прво у часописима Летопис Матице српске и Књижевност и у књизи Патња и нада (Загреб 1982).

Затим политички у говорима народу у Чемерници и у Шаговини код Двора на Уни. Ивица Рачан, комунистички првак у Хрватској, изишао је са приједлогом да се разне политичке групе помире у Глини. Одговорио сам да са усташама Срби не могу да се мире, а најмање у Глини. Глина је за Србе гроб, а на гроб могу доћи они које ми позивамо, такав је ред и обичај.

Ове есеје сам написао 1975. дакле 34 године послје покоља. Имао сам тада 46 година и многа тешка искуства и оно заборављено опет се вратило, па зато сматрам да заборава нема, не може га бити управо кад би човјек упињао све снаге да заборави страшне трауме. Они који потцјењују индивидуално памћење нису много паметни. Сад мислим да је у памћењу прави човјек. То не треба вулгаризирати па казати да је у конкретном случају ријеч о злопамћењу, о подсвјесној тежњи за осветом. Нема тежње за осветом – постоји само памћење које има своје поучне вриједности – то ваља знати, али освете нема, са злочинцима ни помирења нема. Зато ми Рачан изгледа плитак, човјек који у овој ствари не може да мисли. Боље сам о томе говорио у есејима, него што овдје могу да кажем. Рекао сам већ да је дјетињство далеко од смрти, оно о тој немјерљивој муци сваког зрелог живота, баш ништа не зна. Тако ми је било могуће да са својих 15 година одскакућем са рушевина без пуне свијести о томе да се ту догодио европски злочин.

IV

У мају 1945. објављен је крај рата: радост за све, али они који су све изгубили нису се радовали, сад им се тек јавила свијест о губитку. Ускоро се појавише дуге колоне њемачких заробљеника, опуштених, раздрљених, немарна корака, четири по четири, ишли су безвољно, са пуном апатичношћу изгледа, нису марили гдје стају, је ли пут излокан или није. Са стране су ишли наши војници под оружјем и по два три њемачка заробљеника са штаповима, пазили су на ред, да ниједан заробљеник не искочи из колоне, да не заостане. Видим једног риђег заробљеника који је ударао штапом оне у колони без трунке милости, тај се због нечега грдно освећивао. Питали смо наше војнике зашто тај тако туче своје, одговорили су да је то Аустријанац, да се свети Нијемцима што су окупирали Аустрију и њега мобилисали у рат. Да није било њемачке окупације, Аустрија не би била у рату, мислио је риђи. Гњев риђег човјека је политички оправдан, само ипак откуд му толика воља да туче несрећнике у колони. Чему тући заробљеног, немоћног кад је то лако. Али има у човјеку деструктивне снаге више него што је потребно и примитивне жестине која хоће да се искаже, да не буде сакривена. Неколико дана на фудбалском игралишту поред ријеке Глине били су заробљеници. Ишли смо да их гледамо као чудо и били су још бједнији него онога дана кад смо их видјели у колони.

Лежали су по трави, изнемогли, неки и болесни, ништа нису међу собом говорили, само су гледали у празно и нешто чекали. Како се човјекова позиција брзо и драстично мијења, пролазили су овуда 1941. тако бахато и самоувјерено да им се ништа не може десити, они су, чинило се, побједили заувјек, а сад жалост велика и стид који је пригњечило њихове потуљене прилике. Касније сам често размишљао о људима на власти како су увјерени да им се ништа не може десити, они су ту заувјек. А како је то заправо жалосно.

Отишли су заробљеници, дошле су нове наше јединице и сајменог дана, у сриједу, војна егзекуција на сајмишту прочита пред окупљеним народом пресуду војног суда којом се кажњава смрћу вјешањем неки усташа Крешталица. Мали, ситан, блијед као крпа, шака јада, али оптужница каже да је тај Крешталица својом руком убио 200 људи, углавном сељака, жена и дјеце. Тај биједник, био је биједан од рођења, па ето дошла нека власт која му даје право да се искали на другима као да су они криви за његову личну несрећу. С друге стране, питао сам се: какви су то људи који су дозволили да их овај коље. Шта је било у глави тих људи, тих Срба граничара који су триста година дијелили мегдане са Турцима, Талијани-

ма, Французима, Мађарима, Прусима, а сад дође неки жгољо Крешталица и побједнички их коље као пилиће. Није ли у тим главама заостао један историјски атавизам који каже да треба бити покоран пред влашћу оне земље на којој си, није ли то поданички менталитет скривио да се тако нешто масовно дешава на цијелој бившој Војној крајини? Да ли присуство њемачке униформе као заштитничког симбола за Крешталицу можемо схватити као довољно да људи Крешталицу озбиљно схвате и од њега се уплаше. Неколико усташа покоље на стотине људи: шта је то – питам се ево већ педесет година.

Крешталицу су објесили ту на сајмишту, а народ се разбјежао, у часу. Нико није могао да осветнички гледа.

Причали су ми моји сусједи да је за вријеме боравка ГОЦ-а у подруму моје куће био затвор за ухваћене усташе. Неке су стријељали у једном брезнику поред Трепче, увече. Сами су морали копати раку за себе. Жене које су радиле у својим баштама нису могле слушати вриску и запјевку тих на смрт осуђених усташа, па су бјежале у кућу. Ни ту није било осветничког задовољства. То су примјери који говоре о менталном здрављу ових унесрећених Крајишника.

По завршетку наставне године негдје у другој половини јуна 1945. вратио сам се у Вргинмост и пријавио у котар. Знали су да немам куда него к њима. Одмах су ми дали задатак: треба припремити бирачке спискове за цијели котар, треба ићи у села и пописивати пунољетно становништво које има право гласа, јер предстоје избори. Цијело љето радио сам на тим списковима, уз помоћ представника мјесних одбора, али са великим напорима, а често нисам знао гдје ћу преноћити ни гдје ћу добити кору хљеба. Било ми је веома неугодно да молим од сељака, платити нисам имао чим, тако да сам зависио од случаја. Сељаци и сами у очајном материјалном положају, једва су се прехрањивали, и то млијеком, кукурузним хљебом, грахом, купусом, кромпиром, репом. Понекад се нашло неко јаје или здјелица свјежег сира. Али такви какви су, осиротјели и исцрпљени, несрећни и уцвиљени и сада су били потребни – потребни су били њихови гласови, потребна је била изборна свечаност и њихов срећан изглед кад долазе на бирачко мјесто, јер они ће одређеног дана гласати за републику и тиме себи осигурати бољу будућност. Тражило се од њих да у то вјерују, они једноставнији и наивнији вјеровали су у све што им се каже, али они други опрезнији и мудрији питали су како ће куће направити, обновити сточни фонд, да ли ће им република шта помоћи или неће.

Спискови су састављени, провјерени, јер радили су на том послу и неки искусни чиновници послати из Карловца да помогну. 11. новембра 1945. одржани су први послеријатни избори. Имао сам тога дана доста

посла. Јурио сам на бициклу цијели дан у оближња села, јер у списку се појавило нешто нејасно, а ја сам знао напамет све упуте изборне комисије.

Био сам заборавио на школу, моји другови су већ отишли, али котар је тражио од Гимназије у Карловцу да останем док не прођу избори, па ћу се онда прикључити. Настава је тако некако и почела, крајем октобра, па нисам много изгубио.

Али прије тога, негдје с почетка јесени пошаљу ме у Карловац, опет у курирском задатку да предам писмо Божи Ркману, секретару Окружног комитета Партије. Рекоше ми да ћу близу жељезничке станице, у кварту званом Банија, на броју том и том свратити код Стеве Вујића, онога нашега Стеве због кога је погинуо Мирко Ркман, да ћу код њега преноћити и сутра ујутро, прије 8 отићи у Комитет и предати писмо. Стево је сам са женом, стан има више соба, и све је у реду. Воз "ћира" кренуо је касно поподне. Нађем Стеву, покажем писмо и кажем да ујутро морам наћи Ркмана, рачунајући на помоћ пошто сам први пут у Карловцу. Он ми објасни гдје је Комитет, а што се конака код њега тиче, ту ми не може помоћи, јер није паметно од њих што ме шаљу увече у град. И тако ти мене мој Стево испраши из куће и ја сам цијелу ноћ лутао по граду, потражио неког Ловрића, милиционера, кога сам знао из Вргинмоста, али ни код њега нема помоћи, он јадан није имао стан. Пред јутро осјетих хладноћу па уђем у ходник неке велике куће, али у страху да не помисле да сам скитница и лопов кад се ноћу навлачим у ходнике, изјурим напоље. Једва дочеках јутро тако прозебао, пронађох Ркмана, предам писмо и првим возом назад, срећан што сам задатак извршио, а Стеве сам се сјетио касније кад сам размишљао о добру и злу у поступцима људи.

Кад су избори завршени, дошао сам у Карловац и смјестио се у ћачки дом који је био претрпан јер је зграда мала и једносратна, а кревети нагурани и на спрат. Одмах сам уочио велику разлику између Глине и Карловца. Карловац је био пространији са већим и љепшим грађевинама, са више људи на улицама, са ноћним свјетлима, која до тада нисам видио.

Послије кратког времена преселе нас у велику двосратну кућу, бившег славеносрпског училишта коју је саградио задужбинар Симо Скелечић из Благаја на Кордуну, иначе богат трговац. Старинска грађевина, са пространим собама, била је прави простор за нас. Велика трпезарија у приземљу привлачила нас је више од свега, јер иако смо добивали три obroка дневно, стално смо осјећали глад. Склапала су се пријатељства са економом и куварицама не би ли се уловио који комад хљеба уз још коју благодат. Дом је добро организован, радиле су организације СКОЈ-а и

Омладине, држала се предавања, политичко васпитање била је свакодневна брига, сви смо учили руски, гледали ратне филмове са источног фронта, дјечачки се одушевљавали сваком појединошћу из рата против Њемачке. Читали смо руске писце, а наши васпитачи имали су у рукама “Педагошку поему”. О нашим главним руководиоцима мало се причало, па право рећи, мало се и знало. Нисмо о њима водили бригу. Ипак један шашавко незадовољан нечим у дому и школи, напише писмо Јосипу Брозу да му се пожали. Наравно, то је писмо задржано у Карловцу, позван васпитач у Комитет и упозоре на то, нека ради са ђацима више политички, да им стално објашњава наше прилике. Биће сутра боље док се направи ово и оно. Васпитач је пред неколико нас рекао то и ученику: “Ти си писао Титу писмо, ма не може то тако како ти замислиш. Тито је вођа и не може се дописивати са мном и са Бакићем!” – и показа руком на једног плавокосог жгољавка.

Сви су били дјеца, и ми ђаци, и васпитачи, и управник и многи други људи изван дома. То је било вријеме инфантилног мишљења, силне наивности и искреног повјерења у све што је било везано за НОБ, а ту је онда била као нека сјенка харизматска личност вође, он је био светиња, дало га провиђење. Вјеровало се да он све може и да је непогрешив. У дискусији о дијалектици, васпитачи су говорили да је Тито генијалан пошто је знао изабрати момент за устанак, у противном случају, повео би 16 милиона југословенских грађана на клаоницу.

У школи је текло све нормално, професора географије смо се бојали, био је нервчик, никад се није насмијао. Био нам је далек, није се ни мало трудио да нам се приближи. Своје лекције излагао је механички. Професор српскохрватског језика био је брбљив, на моменте је настојао да буде допадљив, али је једном приликом све покварио кад се упустио у доказивање како је латиница боља од ћирилице, а то нам се никако није допало јер је подгријавало старе нетрпељивости. Иначе је са вољом, да нам објасни нека граматичка правила, приступао свом послу. Других задјевица осим тих око писма није било. Професор цртања био је наopak човјек. Једном приликом кад је завршио час и професор излазио, Мићо Зинајић, онај Мићо из Глине који је сјекиром кратио војничке панталоне, викне на руском: “Устај, дижи се радни народе!” То је изазвало професора, да је застао и питао ко то виче, Мићо се јавио и поновио то на нашем језику, али сликар и цртач позове Мићу преда се и опали му тако врућ шамар да се нерећник једва одржао на ногама и без ријечи изишао из учионице. У Комитету се то сазнало и један функционер ме питао шта ја знам о томе додавши: “Ми смо ову дјецу једва спасили од усташа, а сад неко хоће да их туче!” Цртачу се није ништа десило, касније је прешао у Загреб и при-

ређивао изложбе. На часовима физике појављивао се неки човјек који физику није знао и ми смо то примјећивали, ништа није могао објаснити како ваља. Једнога дана кад није дошао на час, чули смо да је удаљен из гимназије. Разлог: није био професор физике. Подметнуо је фалсифициране документе. Тако смо се ријешили хохштаплера.

Дошла је мала матура: нисам могао објаснити шта је то патријархална култура. Послије сам мислио да то питање и није за тај школски узраст. Али све друго сам, колико је требало, знао и матура је положена.

V

Поставило се питање: шта даље. Ако продужим гимназију, да ли ћу моћи студирати, јер за студије, тако ми је изгледало, немам услова ни материјалног ослонаца, друго свршени гимназијалац може да се запосли као чиновник, али то ми се није допало, јер сам радећи у котару стекао некакву представу о томе у каквој је позицији чиновник, одлучих се за учитељску школу јер ми се чинило да ми та школа даје независнију позицију него што је чиновничка позиција. Тако сам дилеме рјешавао сам.

Програм је био исти као у гимназији, једино од друге године смо добили педагогију, а касније и методику. Остао сам у истом дому, гдје сам био врло активан у омладинској организацији, био сам предсједник ђачке заједнице дома и добро сам сарађивао са управом. У марту 1947. примљен сам у Партију, нисам имао још 18 година. То је за мене била велика ствар, био сам поносан на ту чињеницу, али како је Партија тада још била у илегалу, то се није знало ко су чланови Партије. Зачудио сам се како је у дому било мало чланова, само три четири ђака, а било нас је у дому 300. Самим тим моје обавезе у дому биле су веће, али и обавезе према мјесном комитету СКОЈ-а и омладине. Стално сам био присутан на неким састанцима, требало је у граду обавити неку радну акцију са омладином из дома. Ми у дому били смо на окупу и лако нас телефоном позову на радну акцију. Све смо то радили са весељем, али како се на тим акцијама слабо појављивала градска омладина, почели смо о томе говорити, прво између себе. Треба посадити парк, ископати канал, засути цесту довозеним камењем, и такве акције, нису нам биле тешке, али су нам одузимале вријеме. Негдје с прољећа 1949. поставим то као успутно питање, јер примиче се крај школске године треба више учити, а ми доста времена губимо на радним акцијама. Одговор је био груб: шта ти мислиш, ко се брине о вама у домовима, па нећете мало радити, држава за вас све даје, а ви, осим учења, нећете ништа. Покушао сам објаснити, да је ријеч о ђацима, који

због рата нису ишли у школу, заборавили су све што су раније научили, треба им више времена и упорног учења да пристигну, колико толико, своје другове из града. Присутни ђаци приклонили су се гледишту Комитета и ја остах сâм.

Прође то некако мирно и 1948. је заблистала прољећним сјајем. Добио сам задатак да агитирам за радне акције на аутопуту Загреб-Београд. Карловачки средњошколци ишли би у Спачву код Винковаца. Формиран је штаб бригаде, који је радио на припремама, и послјије завршетка наставе, одосмо у великом броју у Спачву. Ја сам био командир чете и секретар партијске организације у бригади. Радило се ударнички, у тешким условима, у храстовој шуми, требало је вадити пањеве и насипати трасу. Средњошколци слабо вични таквом послу, нису се жалили на крваве жуљеве. Слога у бригади завидна. Сви једнако раде и сви су једнаке памети. То је био један од најбољих колектива који сам видио.

Одржава се Пети конгрес Партије, пратимо рад конгреса преко разгласа, у часовима одмора, за вријеме ручка. Нешто нам чудно, а ништа не разумијемо. Једног дана ево изасланика из Главног штаба Омладинских бригада. Позва команданта бригаде и мене да се договоримо за партијски састанак одмах послјије ручка. Обавијестим сваког члана посебно да је састанак под једним догореним храстом у три сата поподне. Друг укратко рече да је важно држање омладине на акцији, да се подржи конгрес, да сваки члан партије треба да подржи нашу политику и ставове партије о односима међу комунистичким партијама братских земаља. Ту има неких проблема, важно је да почнемо од секретара. Ја сам први који треба да каже нешто о догађајима о којима нема ни довољно информација, а и оно што зна питање је да ли разумије. Главно је било то што сам протеклих дана “уловио” податак да нас нападају Бугари и Мађари, Руси су остали некако на удаљености и да ли је корисно овога часа њих потезати. Оно мало знања из историје о односима Срба и Хрвата с Мађарима и Бугарима, употребих те сасух грдњу на једне и друге сусједи који су често исказивали непријатељске ставове према нама, а посебно у два свјетска рата када су у савезу са Нијемцима ратовали против нас и чинили велика злодјела посебно у Војводини и Србији. Сад, шта хоће Мађари, зар опет да стријељају и бацају у Дунав наше људе – нема тога. Њихов Хорти био је Хитлеров савезник, ни они ни Бугари нису имали партизански покрет, док смо ми разарали њемачку позадину и држали велик број њемачких војника да не оду на источни фронт. Наша борба је наш понос и чист образ пред свијетом и не дамо ниједном Мађару и Бугарину да нам га каља. И још коју ријеч рекох у славу наше Партије и СКОЈ-а, те заврших свој “пробни” говор. Кажем “пробни”, јер да сам пошао којим другим правцем, пао бих на

испиту. И други чланови патриотски су се држали, тако да је изасланик отишао задовољан и бригада ће негдје бити евидентирана као добра.

Како је радна акција за нашу бригаду имала да траје пуна два мјесеца, јули и август, негдје око средине августа разболим се од авитаминозе, па су ме прво лијечили у пољској болници, а онда ипак послали у Карловац, тако да нисам дочекао завршетак радне акције са својим друговима. У Карловцу сам се брзо опоравио, а није било чудно што сам се разболио с обзиром на слабу исхрану годинама.

Почела је наставна година на вријеме, почетком септембра и у школи није било никаквих проблема. У омладинској организацији неки су проблеме измишљали. На моје велико изненађење, почело се говорити како треба омладинску конференцију поновити јер је претходна неправилно одржана. Повређен је статут. Неправилност је у томе што сви ђаци нису чули резултате избора пошто су неки отишли кући. Ријеч је била о изборној конференцији за руководство омладинске организације у школи, а како се конференција отегла, наши другови, такозвани влакаши, морали су на воз јер касније везе није било. Иначе смо се договорили да се ђацима путницима резултати саопште сутра ујутро, важно је то да су они гласали, да њихове гласове имамо. Ја сам бранио тај став: гласали су, имали смо кворум, а што исто вече нису сви чули резултате гласања, није пресудно. Одузимати вријеме од наставе није било препоручљиво.

Противничка страна је инсистирала на томе да се ова конференција поништи и сазове друга. На ту формалистичку глупост нисам пристао јер није повређен статут, а ако статут није повређен, нема поништења. То је принцип! Али мој принцип још се неким није допао. Повезали су то с неким ранијим неспоразумима и закључили да ме треба разобличити као демагога. За тај посао био је задужен један члан комитета и један ученик из школе. Сва школска омладина била је за мој став, бранили су ме на све могуће начине, дакле тим путем нису могли проћи. Изабрали су други, партијски. Али ни чланови партије не попуштају – није крив, вичу, нарочито Драган Цревар. Чак неколико партијских састанака прође без одлуке да будем осуђен као демагог, што је било необично у партијској пракси јер ако се на некога покаже прстом, тај је ликвидан политички. Али, они не одустају, па се најзад развију у стрелце, из редова школске омладине придобили двије агилне ученице, а из комитета су дошла тројица. Истјерали су ме из Партије, јер сам и ја хтио помоћи онима који су ме бранили, па сам изишао.

Послије два три мјесеца Драган Цревар саопшти ми да је један друг из комитета пакосно упитао: шта ради твој Кораћ. Изостала је дискусија. Другу из комитета било је довољно ово мало задиркивања, увјерен да су урадили добар посао.

Већина ђака се пријатељски односила према мени, понеки би рекао, кад би добио добру оцјену: је ли то из ината. Учио сам колико је било доста да са лијепим оцјенама завршим разред и матуру. Управа школе тражила је да саопштимо гдје бисмо жељели, у ком крају да идемо у службу. Већина је жељела околину Карловца, а ја као какав хазардер наведем три среза: Карловац, Огулин и Вировитицу. У ствари било ми је свеједно, знао сам да ми нигдје неће бити лако.

VI

Окружни одбор Карловац, који нас је распоређивао, даде ми рјешење о постављању на Седмогодишњу школу у Дрежници, котар Огулин, село планинско, четрдесет километара од Огулина.

У Огулину сам чекао два дана да случајно неке саонице пођу тим путем. Био је јануар, запао велик снијег, аутобус није возио. Један сељак враћао се кући и прими ме на саонице. Тада сам осјетио праву зиму у планини. Свуд околу простире се непрегледна студена бјелина прошарана мрким шумама које се дижу до планинских врхова. Свуда куда смо пролазили била је планина, понегдје сужава поглед на неколико квадратних метара, а негдје се поглед отвара у непрегледност. Свечани мир планине под снијегом рађао је многе асоцијације. Мислио сам да је село толико забито и удаљено од жељезнице да није могуће одржавање везе с њим другачије него коњском запрегом. Онај ко воли планину уживао би у овој тишини, живописности у којој би неки пејзажист налазио безброј мотива. Мени је непознат и само сам са чуђењем окретао главу на све стране. Сељак је ту да прошао безброј пута и није обраћао пажњу на простор него на коње који су касом вукли саонице. Умотан у ћебад само је понекад питао је ли ми хладно, да се нисам укочио. Ако се и смрзнемо, коњи ће сами доћи до села, тјешио ме и храбрио... Шаљивчина неки, помислих, њему као да је главно да коњи стигну до села. Иначе није био много говорљив те ме није испитивао о школи коју сам завршио, о кући коју сам ко зна гдје оставио. Рекао је да је Дрежница паљена и црква срушена, много људи убијено, али да су се многе куће обновиле, а неке боме нису. Нисам тада још довољно схватао сав ужас чињенице да се неке куће нису обновиле. То је трагедија наших српских крајева да се послије рата слабо и споро обнављају или неким мјерама нове власти и затиру, касније, на примјер, сељачким радним задругама, колонизацијом у Војводину и преласком радне снаге у велике градове, стварањем војних полигона баш тамо гдје су српска села, као у опћини Слуњ. Све је то олако примљено, нико није видио посљедице, сви

смо вјеровали друговима на власти чак и онда кад су говорили бесмислице. Тако је у прољеће дошао генерал В. Ковачевић да обиђе крај гдје је ратовао. Сви су га са страхопоштовањем дочекали, па и ми у школи. У разреду у коме сам се затекао, после конвенционалних питања, изјави: “Неће Дрежница пропасти ако ви сви одете.” Био сам запањен и нисам га више слушао.

У селу није било гостионице, била је поред школе Станица милиције. Школска зграда је била новосаграђена, пространа како је морала бити централна школа. Основне школе биле су онда седмогодишње. Неки разреди имали су паралелна одјељења, наставника није било довољно, па су учитељи, према склоности и интересу учествовали у претходној настави. Загребачка ВПШ није могла да подмири потребе цијеле Републике. У идућој школској години дошло је неколико наставника, математичар у првом реду. Становао сам са колегом у школском стану, а како није било гостионице, хранио сам се код сељака који су и сами оскудијевали. Ту је радио мјесни одбор власти, и ангажовао се колико је могао, па је ту била Станица милиције. Мјесни одборници мене су распоредили код Симе на кошту. Симо је био ожењен Приморком. Дјеце није било. Марљива и чиста Приморка водила је рачуна о госту колико је више могла. Једно вече јој кажем да сутра нећу доћи на ручак јер идем у Огулин ујутро рано. На до ручак нећу такође јер је рано, а она по доброту душе рече: да одрежем мало сланине. На ту ријеч из друге собе завиче Симо да не да сланину. Захвалио домаћици на доброту, платио што сам имао и више нисам долазио у Симину кућу.

У селу се разгласила Симинова суровост, а сви су знали да није добар човјек, па су ме позвали други мјештани. К њима сам долазио у подне, после наставе. Осјетио сам поштовање које су ми указивали. Приметио сам да село води рачуна што радим и с ким се дружим. У народу је живјела опрезност према сваком ко је дошао из друге средине. Неповјерење је изазвано ратом и то сам морао уважити. Кад сам много година касније, гледао телевизијску серију Загребачке телевизије “Капелски кријесови” снимљеној по записима споменутог генерала Ковачевића, видео сам да неповјерење сељака имало је основа јер Телевизија очигледно изврће чињенице, и људе из Дрежнице приказује као неспособне за људски разговор него само за најпримитивније реакције и усиљен смјех. Руглу је извргнут сеоски одборник, који није кадар да на збору народа изговори неколико повезаних реченица. Видео сам даље да народ има осјећања за многе појаве у животу, које ми, оптерећени књигама и конвенцијама, често на жалост немамо. У Дрежници још нисам знао за многе горчине, било би прерано; био сам веома млад и полетан и требало је учити и све друго стављати у позадину.

Дошло је лето и распуст је почео. У септембру требало је да почнем нову школску годину у Дрежници, али ме позваше у Војни одсјек и саопштише ми да у октобру морам у војску јер нисам средио документе о учењу у НОБ. На брзу руку није се могло ништа учинити и морао сам се спремити за одлазак. Наставнички колектив брзо се снашао а и дошли су нови колеге. Није ми било много криво, јер сам вјеровао да ћу се послје војске лакше убацити на студије. С том идејом сам отишао октобра мјесеца 1950. у гарнизон у Сарајево. У Сарајеву сам провео нешто више од мјесеца дана и онда сам прекомандован у Љубљану гдје ме дочекала зима и строжи војнички режим. Послје мјесец и по дана прекомандован сам у Оточац, у Лику. Ноћ уочи поласка неко ми је узео цокуле а оставио своје три броја веће. Жалио сам се четном старешини и подофицирима, али није помогло. Свако је видио да сам у туђим цокулама. До Врховина смо се возили жељезницом, али од Врховина до Оточца требало је 20 км пјешачити. Одлучно сам рекао да то не могу с превеликим цокулама тако да је то официр уважио, па сам се превезао војним камионом са нашим стварима. Најзад сам усред зиме под снијегом у Лици. До краја војног рока октобра 1951. остао сам у Оточцу. Права војничка стега почела је овдје у ђачком батаљону за везу. Трбало је издржати набуситост неких подофицира и официра, доушништво неких војника.

Вријеме је било опасно, нарочито у војсци, гдје су оптужбе због ИБ-а биле могуће. Ту опасност избјегао сам, али нисам друге ситније. Три мјесеца, на примјер, нисам добио дозволу за излазак у град. Увијек је официр нашао неку зачкољицу: те нису довољно чисте ципеле, те није чиста пушка, те ово, те оно. Нешто се нисам ни бунио.

Поручник Миловановић, уображени кицош, који у основи није волио ђаке, а у чети је предавао математику. Мислио је да је тај предмет за продирање. Мене није трпио јер је мислио да не уважавам довољно његову интелигенцију.

Читао сам Балзака и он је то примијетио. Рекао ми да се правим важан. Али једног јутра на часу математике, он се почео шалити да ће дијелити јединице и онима којима је гледао кроз прсте. Војници су дигли галаму: “Немојте, друже поручниче!” Мој глас се чуо на крају и он викне да ја немам шта да говорим. Нисам рекао ништа друго него остали, рекох, а он продужи галаму само на мене што ме увриједило те му одбрусих. Рапорт код командира чете, који рече да ја немам право да одговарам на примједбе борца народне револуције. Потом ме позваше на рапорт код команданта батаљона. У команди батаљона сви важни: командант, комесар, замјеник команданта, шеф КОС-а, поручник Миловановић и командир чете Пртењак. Испитују како је дошло до инцидента. Кажем цијелу

истину, али Миловановић обрће на своју страну: каже да ме одавна примијетио и да он мисли да нисам оно што мисле војници и неки официри, па закључи да је он открио да сам “шупаљ”. Било ми је јасно да човјек хоће да докаже своју супериорност у сваком погледу. Видио сам да се не вриједи инатити, ни давати утук на утук и заћутао сам. Комесар је био мало правичнији човјек и хтио је ствар загладити, колико се може. Казнише ме са четири дана затвора. Исте вечери стражарно сам спроведен у гарнизонски затвор. Био је то подрум са нешто сламе. Дању сам рибао ходнике у касарни. Ноћу сам се превртао на мемљивој слами. Послије четири дана вратише ме у чету. Примијетим да ме војници прате, наравно неки. Једнога дана одређен сам да чувам војничко рубље, које се сушило поред Гацке и одједном појави се капетан КОС-а. Сједне у траву, а дан топао и сунчан, и почне разговор помирљив и канда са извјесним симпатијама. Питао сам се да ли се капетан испричава или ме провјерава. Каже да нису сви официри против мене и не треба говорити да на расанку не треба многим пружити руку. Одмах сам погодио, то је војник Покрајац, четни обавјештајац.

Најзад је дошао октобар и скидали смо униформу. У штабу батаљона кад се поздрављао са официрима, комесар ми рече да они нису задовољни поручником Миловановићем. У Загребу сам некога срео, ко је знао да је тај поручник ражалован, али о њему нисам мислио.

Из Оточца отишао сам у Загреб да се упишем на студиј. Испречила се чиновница Меркаш и одмах обавијестила тајника јер ја морам приложити одобрење Министарства просвјете, једино ако хоћу да студирам педагогију, не морам имати одобрење. Ја сам хтио југославистику са руским језиком и књижевности и морам прибавити одобрење од министарства. Начелник Чокара ми је дао одобрење и похвалио факултет што поштује њихове одлуке. Тајник факултета ми је рекао да су они заштићени од приговора и да је сад све у реду.

Главно питање: од чега ћу живјети није било ријешено.

Отишао сам у Карловац и привремено се запослио у Ђачком дому Шумарске школе. Али послје три мјесеца управник ми саопшти да министарство у Загребу није одобрило моје постављење. Морао сам отићи, али куда. У Министарству просвјете кажу ми да има слободно мјесто у Вјежбаоници Учитељске школе у Книну. Али ја сам почетник, а тамо треба неко са искуством. Они су сматрали да могу радити тај посао и мордох прихватити. Шта ће бити са студијем, нисам имао јасну представу. Из Карловца је могућа веза са факултетом, многи су путовали на важнија предавања, али из Книна то није могуће. Изгубићу годину, то је сигурно, али нада постоји да ћу некако положити испите за прву годину. У Книну

је било све на окупу: Учитељска школа, Вјежбаоница, станови професора и учитеља и менза. Нисам губио вријеме, а понио сам потребне књиге: “Граматику староцрквенословенског језика”, скрипта Увода у лингвистику и још неке. Морам научити то што је у тим књигама и скриптама. Позвали су ме из Книна на двомјесечну војну вјежбу у Бихаћ, што је било неповољно за мој студиј. Школа у Книну није имала много користи од мене. Кад су почетком љета почели испити, положио сам граматику с врло добрим, а увод у лингвистику с одличним. То ме охрабрило и почео сам вјеровати да ћу успјети, само да дођем ближе Загребу. Током љетног распуста Учитељска школа из Книна пресељена је у Задар по одлуци Министарства просвјете у Загребу. Сви професори и учитељи распоређени су на друга радна мјеста, ја нисам. Одем у министарство у Загреб и ту нађем свог бившег директора из Карловца, који је знао да сам у Книну, али се зачудио кад је чуо да нисам нигдје распоређен. Покажем му Index и кажем да молим мјесто ближе Загребу.

Он је нашао мјесто васпитача у Бачком дому Аутосаобраћајне школе. Али министар Жанко неће да потпише Рјешење о постављању. Каже да млади људи треба да буду у провинцији, а старији кад им дјеца дорасту до школе, треба да дођу у град. Умјешношћу Свилокос је успио наговорити министра. Сад сам био избављен, ђаци до подне су на настави, ја сам слободан и могу слушати предавања. Био сам чешће на предавањима него они који су само то радили.

Имао сам пуне биљежнице предавања: савремени језик, словеначка књижевност, за стару хрватску имали смо Водника (Дракслера) и Комбола, за српску Башића и Скерлића, нову хрватску почео је предавати Барац, али само почео, убрзо се разболио и није више долазио. На руској био је распјевани Бадалић, кога је било лијепо слушати, али учили смо из Зерчанинова. Нека предавања је препуштао свом асистенту Флакеру, који није оставио добар утисак, говорио је површно, сувише школски, библиографски, о Мајаковском, на примјер. Видјело се да он није одушевљен тим послом, што је нама било криво. Били смо увјерени да је руска књижевност 19. и до 30-их година 20. вијека, најбоља да је имала изузетну прозу од Гогоља до Буњина, да су Толстој и Достојевски без премца. (Касније смо налазили мишљење Томаса Мана који каже да је Толстој први међу писцима романа, а Вирџинија Вулф је истакла да је душа главни јунак руске књижевности.)

Јонке је солидно предавао савремени језик, узимао је примјере из свих писаца српскохрватског језичког простора, а Ившић нас је запањено предавањима из упоредне словенске граматике, открио нам је нешто посве непознато. Фран Петре је увијек долазио спреман, никад није импрови-

зирао, приближио нам нарочито словеначку лирику. Његови семинари увијек су били живи, а он је с пажњом и потребним исправкама све пратио. Нисам се такмичио са амбициознима, али Петреу могу да захвалим на подршци и храбрењу. Да није било његове подршке, можда не би било ни мојих књига.

Каштелану су дали да предаје теорију књижевности о којој није знао много. Очекивали смо теорију стиха о којој је било више литературе него о теорији прозе, пошто се радило о пјеснику, наше очекивање било је нормално. Али ми смо гледали како се човјек мучи са једним предметом који је важан, а за који он није био припремљен. На испитима нисмо знали шта треба одговорати нити је он знао шта треба питати. Тек с појавом С. Петровића на компаративној бачен је у сјенку Каштелан, али ми смо већ дипломирали.

В. Заниновић је добро, позитивистички добро, знао српску и озбиљно је схватио свој посао.

VII

Дипломирао сам 1. марта 1956, дакле у року који се сматрао не превише амбициозним али пристојним.

У току студија помишљао сам на то гдје ћу се удијенути, могао сам остати васпитач, али ја сам хтио у школу. С почетком јесени родитељи моје супруге, који су били наставници у Сремској Митровици, позову нас тамо, има за почетак једно мјесто а ускоро ће бити још једно.

Радио сам двије године у ШУП-у, затим су ме позвали на гимназију. Директор гимназије био је млад, амбициозан, члан комитета, хтио је да реформише гимназију и да припреми школски систем без гимназије. Хтио је да буде неприкосновен, сви су га се бојали јер је знао да буде неугодан. Како је био математичар, контролисао је наставу математике и физике. За друге струке имао је своје људе. Нисам то сматрао лошим. Али са процесом модернизације како је провођена, нисам се сложио јер је била лака за професоре, а тешка за ученике. Требало је да два ученика припреме, на примјер, реферат о Вуку и да кажу да је: скупљач народних пјесама и другог, реформатор српске ћирилице, борац за народни језик у књижевној употреби, историчар првог устанка, писац, етнолог, књижевни критичар, лексикограф. Све те теме требало је да обраде ђаци, а професор је само учесник у дискусији. Критиковао сам такав начин рада који је остављао ђаке да лутају кроз непрегледну шуму чињеница и књига. Требало је ученике водити, не препуштајући их да се сами сналазе у литерату-

ри па и оној која је некритичка, импровизована, непоуздана. Како је црква у то вријеме приказивана као скуп мрачњака који су забрањивали напредне идеје, тако је Вук морао водити борбу против цркве. Друга страна ствари није спомињана, а требало је ублажити критику цркве јер је она у католичком окружењу у Аустрији водила борбу за очување ћирилице, традиције, а нарочито против унијаћења. Истина је била сложена и требало је у предавањима указивати на сложеност наше културне историје. Нисам прелазео преко хрватских и словеначких писаца.

Интерес за друге књижевности показао сам и касније дисертацијом “Хрватски роман у доба модерне 1895-1914” објављене под насловом “Двадесет година хрватског романа 1895-1914”, Рад ЈАЗУ књ. 333, 1963. и у књизи “Хрватски роман између два рата 1914-1941” у три издања Рад ЈАЗУ књ. 362, 1972 и у књизи два издања код издавача “Аугуст Цесарец” 1974. и 1975. Осим тога за Матицу хрватску и Зору припремио сам и предговор написао за књигу Владимир Трешчец Борота, Милкан Ловинац и Матија Лисичар. Сарађивао сам у часописима и новинама “Умјетност ричечи”, “Република”, “Критика”, “Телеграм”, “Свјетло”.

У Сремској Митровици нису цвјетале руже, а видио сам ако хоћу нешто да урадим, морам се макнути одавде. Већ ме проф. Фран Петре наговорио да узем тему за дисертацију, и то да размислим да ли сам склонији лирици или прози; добро упућивање. Размишљајући о теми, дошао сам до проблема романа у хрватској модерној, пошто је критика тврдила да то раздобље није развило роман, осим једног примјера и то “Бијег” Цихлара Нехајева, а да се развила кратка прича, лирика и критика. Хтио сам да тражим роман у том времену. Иво Франгеш, нови шеф Катедре послѣ Барца предлагао ми друге теме: Шеноу, Ђалског, Нехајева, нисам прихватио јер Шеноа и Ђалски нису непознати, а Нехајев ми долази у оквиру теме коју сам желио. Франгеш је говорио да роман модерне не постоји, да је “Бијег” новела “Зелено море” путе пет. Вице Заниновић је такође сумњичаво вртио главом. За њих је Барац био велики ауторитет па ако он није потврдио постојање романа, онда је то тако. Франгеш је дошао са талијанске катедре, па се и није најбоље сналазио у славистици, што је и природно, а осим тога тек је дошао. Ја сам знао да нећу у свему наћи потребне формулације, да ће понегдје бити недостатака у теоријском образложењу, да нема литературе о роману осим енглеских и руских примјера (Перси Лабок, Н. Г. Форстер и Виктор Шкловски), а у домаћим књижевностима ништа систематско. Трбало је крчити пут. Оно што ме држало код те теме јест вјера да ћу препознати модернистички текст и да је важно да утврдим које су разлике модернистичког текста према романтичарском и реалистичком. То ми се чинило за почетак најважније. Пошто се о роман-

тизму и реализму знало више, требало је наћи текстове који одступају од тих познатих структура. Истовремено је Флакер објавио студију о роману и новели у Петре-Шкробовом “Уводу у књижевност” (1961). Из тога Флакеровог приказа видјело се да смо ми далеко од историјских, теоријских и типолошких критерија за проучавање романа. Тај ми текст није могао помоћи у настојању да историјски и теоријски направим ред у шездесет романа колико их је изишло у тих двадесет година. Ипак пронађем Лукача и његов “Историски роман”, књигу која је била корисна за моју тему. Затим Лукачеве књиге “Проблеми реализма” и “Данашњи значај критичког реализма” биле су корисне мада се нисам слагао с неким поставкама у њима. Лукач је заузео гледиште да последице реализма нема књижевног развоја и напретка. Реализам је, вјерује овај теоретичар, највиша мјера до кога је дошла књижевна умјетност. Реализам јест висока норма, он је знао да обликује појединца са његовим главним својствима, разумом и искуством, али у усложњавању живота појединац није више оно што је био, он је постао зависнији од околности које су око њега, он је постао сјенка, ако га посматрамо као друштвено биће, а ако на њега гледамо биолошки, склон је деструкцији. Флоберов јунак у “Госпођи Бовари” није сличан Балзак-овим јунацима, који су, према Золином мишљењу прави дивови. Лукач одбацује авангардну умјетност, па и Кафку, јер налази да овај писац изражава страх од догађаја сваке врсте. Иначе су Лукачеве примједбе тачне, само им морамо одузети негативно усмјерење. Кад сам писао друге књиге, видио сам да је Кафка врло потребан без обзира кад је објављен, јер оно што је он видио свуда је било проширено, само он је то знао боље обликовати него многи други писци, међу којима видимо и наше.

Докторирао сам 17. новембра 1961. и истога часа морао сам одлучити да ли ћу у Карловац, гдје је отворена Педагошка академија и среска власт жели да дођем да помогнем свом крају и да се попуни професорски збор, обећан је и стан у кратком року. С друге стране Вице Заниновић и Фран Петре су ме наговарали да се одлучим за народну књижевност јер треба неко млађи поред Твртка Чубелића. Франгеш се чешкао по глави, и видио сам да он баш није за то, па кад сам споменуо Карловац, он је одмах узвикнуо: “Primo loco Karlovac!” Чубелић се узнемирио и одмах ми написао писмо у коме ме обавјештава да он мисли како је неспојива модерна проза, о којој сам написао тезу, са народном књижевношћу, па он предлаже да успоставим везу са одсјеком за компаративну, гдје ће бити потребе. То што он предлаже изгледало ми је неизвјесно, а сарадња с њим немогућа. Отишао сам у Карловац.

У Карловцу се формирала школа, настава је почела у октобру, ја сам дошао у новембру, сви предмети нису покривени професорима у сталној

служби, било је много хонорараца. Богдан Нишевић је предавао савремени језик, то ми је био најближи колега, а знали смо се са студија. Миљкан Маслић, предавао је социологију и филозофију. За њега сам чуо, али га нисам познавао. Златко Пинтар, географ и директор, свадљив и пргав човек, изазивао је сукобе. Блаженка Каучић, педагог, задужена за дошколавање учитеља. Звонко Келер, педагог, и он је требао бити главни ауторитет, имао је 61 годину и сарађивао је са Педагошким институтом у Загребу. Штефица Бенчек, педагог, путовала је из Загреба. Карло Граховски, физичар, такође је путовао из Загреба, као и Олга Бишћан, биолог. Маријана Шкробот, математичар. Драгица Гршић, историчар. Касније су дошли Марија Томљеновић, хемичар, Мато Божичевић, педагог. Драго Мишљенац, англиста, који је отишао у Задар за асистента, а на његово мјесто је дошла Зденка Музаферија. Остали професори и сарадници били су хонорарни.

Негдје са прољећа Златко Пинтар се посвађао с неким начелником у котару и поднио оставку на положај директора Педагошке академије. Котарски комитет одлучи да ја преузем ту дужност. Опирао сам се изговарајући се да сам млад и неискусан за тај посао. Али они су били упорни тврдећи да сам најподеснији из редова стално запослених на Педагошкој академији.

Примио сам ту дужност и задржао своје часове. Најкрупнији проблем који ми се одмах показао јесте зграда у којој би ПА обављала своју дјелатност. Котар Карловац као оснивач стајао је пред реорганизацијом. Вјероватно ће своја оснивачка права и обавезе пренијети на општину Карловац. Нисам никако био задовољан с том промјеном. И доиста котару Карловац прикључио се прво котар Огулин, а послје друга реорганизација, која је убрзо успједила, и котар Госпић. Сада је то био огроман котар који и није имао неку власт и није могао утицати на политику општине или, како су је звали, комуне. Школу ПА преузела је општина Карловац на финансирање и контролу. Предсједник котара Ђука Затезало рекао ми је да нови котар нема никакве обавезе према ПА и да сва брига прелази на општину. Знао сам да неће бити добро, али морао сам остати ту гдје сам. Поткрај 1962. године сазван је састанак свих директора школа и разговарало се о планирању буџета. Састав ми је био непознат, познавао сам два три лица, међу њима и колегу Ивана Јурковића, који се сада држао важно јер је био општински функционер. За ријеч се јавио, послје ми рекоше да је то Никица Томић, директор Економске школе и оптужи ПА да скупља професоре и даје велике плате за мало часова. Реаговао сам рекавши да је по закону о високом школству предвиђено 12 часова седмично, а што се плата тиче оне нису веће него у гимназији. Они су имали свој план – дестабили-

зацију нове школе. Кад кажем они, то значи општински функционери и неки директори школа. Предводио је Рудолф Дубравчић, директор Педагошке гимназије. Како је ПА била смјештена у згради Педагошке гимназије, простор за двије школе био је скучен, морало се радити у турнусима. Опремљеност кабинета била је скромна.

Из Републичког министарства просвјете на наш подстицај постављали су питање смјештаја ПА и опћинска власт морала је нешто обећати. Долазиле су комисије из Загреба и постојала је спремност да Република финансијски помогне изградњу нове зграде. Путовао сам у Славонски Брод са инжењерима да видимо зграду која је саграђена баш за ПА и која није превелика а финансирање је помогла република. Инг. Бијелић, који је важио као изразито потчињен вољи неких општинских челника подноси извјештај из Славонског Брода у име инжењера, а није тамо био. Тај извјештај нисам могао одобрити јер сугерише опћинској власти да се не упушта у тај посао као што је зграда у Славонском Броду. Предлагао сам да се затражи документација о зграду у Броду па пошто се проучи да се одлучи да ли ће се прихватити. Бијелић је свашта напричао тако да се није размишљало о приједлогу, него је ђутке одлучено да се не гради ништа. Нисам мировао него сам настојао да нађем рјешење. Пошто је Република и даље била спремна да финансијски помогне и пошто је једна велика зграда стајала недовршена, Јосип Бољковац, предсједник опћине, помисли да је сад прилика да се зграда доврши за опћину, а да се ПА смјести у зграду Скупштине опћине, стару зграду са украсима сецесије и слична многим зградама магистрата по градовима Угарске. Дошла је комисија из Загреба, али Бољковац је неким послом отишао у Вараждин, а задужио два начелника да обаве разговор са представницима министарства из Загреба. Ови начелници су схватили да је ПА републичка установа и да је њихов задатак да зграду продају министарству. Људи из Загреба су видјели да је разговор бесмислен и отишли су разочарани.

Скинут је са дневног реда тај покушај да се дође до зграде. Све више су се шириле приче да Карловцу не треба ПА, поготово што новом котару, коме је прикључен Госпић, не требају двије академије. Секретар Котарског комитета Рукавина Шаин, који је дошао из Госпића, био је склон ПА у Госпићу, па му идеја о укидању ПА у Карловцу није била далека. Одржан је и састанак у Загребу на коме се говорило о ПА у Карловцу. Питао сам телефоном Ивана Јурковића је ли нешто закључено у Загребу, а он ми каже да је на томе састанку био Шаин и даде ми број телефона на који га могу позвати. Јави се Шаин и кад сам се представио и позвао на Јурковића да чујем шта је било у Загребу, он са грубошћу сировог човјека одговори да не мора да подноси извјештаје. Рекао сам мирно и прибрано да

сам директор школе о којој се негдје нешто говорило па морам знати шта, а ако не могу од њега, тражићу неког другог. Затим му кажем да не дозвољавам никоме да на мене виче, јер и ја знам викати, и још како. Разговор је прекинут. Послије кратког времена срео сам га па ми каже да ме хтио звати у комитет на одговорност. Рекао сам да се не би одазвао. Несхватљив је овај примитивизам и бахатост партијског функционера.

Тражио сам затим разговор с Милком Планинц, министром просвјете. Рекла је да ПА у Госпићу мора остати јер Лика неће имати наставника за основне школе без властите ПА. Видио сам да је карловачка чаршијска прича далеко одмакла и у Загребу увјерила оне које треба да ПА у Карловцу није потребна. Нисам се толико зачудио подмуклости те приче јер сам знао да се овдје све радило иза леђа, па кад се постигне циљ, онда се тек каже: ми смо радили то и то, зато и зато. Тад сам схватио да истина није приступачна, да се једно говори а друго ради, да постоје невидљиви зидови који нас спречавају да допремо до истине. Истрчавања Томића, Пинтара, Рукавине Шаина сматрао сам неурачунљивим, али они паметнији су стајали иза њих.

На једној сједници Наставничког вијећа Златко Пинтар пита: како то да нико у локалној власти није знао да се у ПА бира директор, па се десило да је остао исти професор. Одговорио сам да сам разговарао са Јосипом Бољковцем да по закону о високом школству сваке године треба вршити избор директора односно декана. Затим сам разговарао с колегама у колективу и нико није хтио да прихвати напорну улогу у моменту кад школа има толико непријатеља. С тобом нисам разговарао јер си поднио оставку. Затим су се умијешале колегинице Зденка Музаферија, Блаженка Каучић и Олга Бишћан и напале Пинтара да је смутљивац, да поткопава школу, да нико други није спреман да води борбу са опасним људима. Колектив је стао иза мене, али сам био начисто с тим да имам против себе вампире, а Пинтар је један од најгласнијих. Неугодан утолико више што су га из комитета штитили и што је сам по себи био насилан. Деструктивна личност коме је требало само прстом показати кога да нападне. У основи је био кукавица јер кад сам с њим оштрије разговарао, он се повлачио или трчао у комитет да се жали. Чаршија је увелико радила: слали су ми шовинистичке поруке да култура никад није долазила из Кордуна у Карловац и да ја ништа у томе промијенити нећу. Одговорио сам да је са Кордуна дошао новоштокавски ијекавски говор са четвороакценатским системом на основу кога је изграђен књижевни језик. То је довољно за почетак. Они паметнији у чаршији закључили су да ме не треба тако изазивати, него треба радити да што прије одем из Карловца. Укидање ПА била је тако рећи свакидашња тема. Укинули су Карловачки театар да би се ри-

јешили Мирка Мерлеа, човјека храброг и отвореног, неоптерећеног национализмом и његова борба против шовинистичке чаршије била је знак наде да није све изгубљено. Посјетио ме и испричао што све мора да ради да би се одбранио од оних с којима се никад није слагао. Мрзе свакога ко је у нечему бољи од њих, а моја додатна тешкоћа је што сам са Кордуна, а он је из Јастребарског. Глумци су се распршили, највише у Загреб.

Убрзо је донијета “Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика” објављена у “Телеграму” 19. марта 1967. коју је потписало 18 културних и научних установа Хрватске. Говорило се да су све те установе заједничке како хрватске тако и српске. То и зато да Срби не би тражили јачање Српског културног друштва “Просвјета”, које се огласило изазвано “Декларацијом”. Сазван је састанак у Дому културе на који сам позван. Редале су се осуде, али сам примијетио да је то код интелигенције само празна ријеч. У име СУБНОР-а био је један човјек. Приморац, који је говорио получакавски и код кога сам осјетио искрено негодовање. Осудио сам “Декларацију” јер Србе ставља у немогућ положај да свој језик зову по имену другог народа и да пишу варијантом за коју се залагала “Декларација” и да усвоје идеју о стварању хрватског коине. Др Златан Сремац послао је комитету у Карловац писмо које му је написао Златко Пинтар пријетећи му зато што је говорио против “Декларације”. Пинтар се потпуно изјаснио и знао сам да је фронт успостављен. Комитет је расправљао о Пинтаровом писму те му је изрекао само опомену као партијску казну јер се Јосип Бољковац заузео за њега. Нешто раније Пинтар је на масовном састанку студената дошао у сукоб са студентом Драгољубом Јекнићем тврдећи да је Јекнић ћиласовац, а као свједока навео студента Ивицу Фаркаша. Фаркаш је негдје “открио” да је Јекнић ћиласовац и да му је због тога у војсци, гдје је служио као подофицир, одузет чин и отпуштен из војске. Око Јекнића је расла температура, од мене се тражило да га искључим из ПА јер ћиласовци не могу бити наставници. Видио сам да се чаршија одлучила на обрачун и да хоће да ми стави на леђа и на савјест такав терет као што је прогон сиромашног студента из Црне Горе. Одлучио сам ипак да провјерим Јекнићево понашање у војсци. У Војном одсјеку тражио сам увид у Јекнићев картон, на коме је писало да је по чину млађи водник, да је имао неспоразуме са официром Соколићем, али да је то ствар дисциплине и односа млађег према старијем. Дакле никакве политичке кривице нема. Одбио сам Пинтарове захтјеве. Био сам потпуно увјерен да се ради о прљавом послу. Морао сам бранити истину и правду од насилника и људи без савјести. Јекнића сам одбранио. Један од другова Јекнићевих, студент Вук Минић, каже ми: “Ми студенти закључили смо да се ту толико не ради о Јекнићу него о Вама. Они су се дигли против ди-

ректора, ми не знамо зашто.” Нисам хтио студенте увлачити у сукоб, рекао сам да ако је истина то што они претпостављају, да ћу ја изићи на крај с тим људима. Јекнић је доиста остављен на миру, што се могло закључити из изненадног партијског састанка који је сазван у школи. Долазе тројица из комитета: Богдан Дивјакиња, официр у пензији, Мирко Савић, службеник Државне безбједности опћинског СУП-а, и Миливој Николић, апаратчик у комитету. Покрећу разговор о политичкој ситуацији у школи, о упису нових студената како се не би десио нови случај Јекнић. Директор мора бити будан више од других, те ово, те оно. Погледам ову тројицу и закључим да су сва тројица Срби и да су баш они одређени да ми загорчавају живот. Дивјакиња и Савић говоре да кад је социјализам у питању, онда нема шале. Видим хоће да ме прогласе непријатељем социјализма, а то је тада била опасна оптужба. Нисам њих уважавао, и то сам им рекао. Социјализам није у комитету ни у полицији него у радним колективима. Дакле овдје а не тамо. Ако се баш ради о социјализму као радном и праведном друштву, онда они немају право да ме у томе поучавају јер без привилегија стекао сам радом звање и положај који имам у друштву, док се за њих тројицу то не може рећи. Дивјакиња и Савић продужили су свој самоувјерени говор са висине власти и политичке неприкосновености. Филтер на врата ПА нећу поставити, јер ја не могу сиротињу која хоће да се школује за наставнички позив да одбијем према трачевима чаршије.

Дује Катић дошао је у Карловац да оцијени политичку ситуацију пред конгрес Партије. Позван сам на састанак у комитет и тамо примијетим Р. Дубравчића који ми рече да није требало доћи на тај састанак. Он се заправо чудило што ћу ја ту.

Убрзо је дошао Ђиро Буковић, опет разговор о предстојећим изборима. Те године у једној Мјесној заједници Милан Ракас ме предложио за републичког посланика у Културно-просвјетном вијећу. Није ме ништа питао. Опћинском руководству тај приједлог није никако одговарао. То је било посредничко бирање, па кога није хтјела општинска власт, није могао проћи. И на том састанку с Буковићем, ево и Пинтара. Каже да има у граду политичких проблема, он, Пинтар, указује на то као савезни посланик, да је директор ПА антисоцијалистички елеменат заједно са Миљканом Маслићем и Богданом Нишевићем, да му је то рекао Мирко Савић, а тај зна. Одговорио сам да између мене, Пинтара и Савића може убудуће бити само редовни грађански суд, јер овакво безобзирно и непријатељско понашање мора да суд расправи без обзира на посланички имунитет. Не даје се имунитет за безобзирно клеветање. Поднио сам тужбу против Пинтара, али на интервенцију опћинске власти тужба је одбијена уз правничке фразе о бићу суда и о бићу предмета који се предлаже суду на распра-

ву. Та два бића нису у таквом сукобу да би била нужна расправа. Међутим, ствар је испала незгодно за саму власт а и у граду су кренуле приче о томе да је Пинтар коначно налетео на суд.

Али пошто правне државе тада није било, могли су се свакојаки насилници понашати како хоће ако их је штитио комитет.

Школу више нисам спасавао јер су све предрадње урађене да се она затвори. Пинтару се прикључила секретарица школе Анкица Глазер Новаковић, јер јој је муж био чиновник у комитету и све прислушкивао, па како нисам тамо добро стајао, требало је бити против мене. Хтјела је да буде секретар партијске организације како би имала прилику да се искаже. Тако намјести састанак на коме Пинтар нападне Миљкана Маслића да не предаје марксизам како треба јер да студентима прича да марксизам није идеологија, а он, каже, већ двадесет година сједи у Партији и никад није чуо такву тврдњу. И да би уништио Маслића, донио је на састанак Броцкхауса и реферат Вељка Влаховића са партијског конгреса. Рекао сам шта мислим о томе и препоручио Пинтару да се не плете у ствари које не разумије. Али Пинтара није могло ништа умирити, он је стално тражио разлоге за напад. Тако искористи случај из села Пркос на Купи. То српско село 1941. у децембарској офензиви на Кордун усташе су попалиле и убиле 500 његових житеља. Преостали мјештани који су успјели побјећи, послје 25 година подигну споменик и уклешу стихове И. Г. Ковачића и Јуре Каштелана иако су организатори хтјели стихове Стевана Раичковића мјесто Каштелана. Али то није одобрено. Предложен је Каштелан као Мадцхен ф р аллес. На дан свечаног отварања споменика присутан је и Каштелан. Послије свечаног дијела приређена је гозба. Каштелан је волио чашу, па у сутон дана изјави да они из Загреба треба да иду кући јер не треба да их ухвати мрак у српском селу. Стигне пријава против Каштелана у Загреб. Од Карловца су затражили службени извјештај. Илија Грба, секретар Котарског комитета, поднио је извјештај, који је потврдио наводе пријаве, главари у Загребу су се наљутили, говорећи да је Јуре борац и револуционар и није заслужио такав третман. Увијек су се слични исподи партијских штићеника покривали фразом о борцу и револуцији. Каштелан је одбрањен а криви су они који га сумњиче. Како је у ствар био умијешан Душан Кораћ, историчар НОБ-а из Пркоса, то се некама учинило згодно да мјесто Душан стави име Станко. У то подметање имена био је умијешан и Пинтар. Једна од посљедњих Пинтарових безобзирности јест та да је на сједницу Наставничког вијећа позвао Мату Багара, начелника за друштвене службе у опћини, а да мени није ништа рекао. На питање шта се десило, ми имамо сједницу, он је збуњено мрмљао да га Пинтар позвао. Ми смо усвојили дневни ред и он се не може мијењати.

Осим тога без знања директора не може доћи на сједницу. У чаршији се причало како је у ПА страшна ситуација јер Мате Багар није могао присуствовати сједници, директор ПА избацио Багара. Најзад скинуо сам Пинтара с врата, а неки Срби, као Мића Гледић, изјаве, послје свега, да се у ПА ради о томе ко је паметнији. Зачудио сам се таквом схватању истинских проблема. Ти Срби у комитетима и у СУП-у играли су срамне улоге јер су све сукобе сводили на приватне разлоге. Са запрепаштењем сам касније слушао приче да су Срби у Хрватској на власти, да владају над Хрватима, па чак да имају привилегије, али о томе нешто касније. Само да споменем да таквих чудовишта без савјести нигдје није било као што су Срби апартчици у комитетима и у полицији.

Педагошка академија је укинута. Свим професорима понуђена су друга, углавном одговарајућа мјеста, само не мени. Мојој супрузи дато је радно мјесто на гимназији, али само на годину дана. Одборник Скупштине општине Владо Ножарић, који је радио у Заводу за запошљавање, рекао је на сједници да ће му бити врло неугодно кад се његовом заводу пријави директор ПА. На то је Мирко Савић примијетио да је то само један случај, не треба се узбуђивати.

Из општине је телефонирао Вилко Череки да ми понуди мјесто наставника хрватског језика у основној школи. Моја супруга је одговорила да не могу бити конкурент својим студентима и зар немају срама кад то предлажу. У Загребу су то прокоментарисали Стјепко Тежак, професор ПА и Ђуро Фучијаш, инспектор у Министарству просвјете, да сам националиста јер ме није хтјела примити ни основна школа. Почео сам да схватам што је спреман да изведе хрватски национализам.

Пријавио сам се Заводу за запошљавање и јавио се на два конкурса. У Загребу је ПА тражила професора за књижевност јер проф. Новак Новковић иде у пензију. Нисам добио јер ми је Јосип Бусија, директор ПА, с којим сам се често сусретао, рекао да то мјесто мора добити кајкавац, и добио је кајкавац из Чаковца. Жалио сам се, али су ми одговорили таквим формално-правним језиком који није одговарао на питање већ празном реториком наведен је поступак у конкурсу, који је формално био у реду, али ми се све око тога згадило. На конкурс Филозофског факултета у Београду јавио сам се, али је послје годину дана чекања конкурс укинут јер Димитрије Вученов није хтио да ријеши конкурс у моју корист, кад сам ја, тобож, хрватски кадар.

У Карловцу су, међутим, ширили причу да селим у Сарајево јер сам добио мјесто доцента на тамошњем Филозофском факултету. Са Сарајевом нисам имао никакве планове, нити сам помишљао да тамо идем. Али карловачкој чаршији било је потребно да измишља и да се бави изгоном оних људи који нису припадали чаршији.

И прије ових сукоба, учинио сам један покушај да се макнем из Карловца јер сам знао да је то непријатна варош, уских људи, па сам се почео договарати са Новим Садам. Били су спремни да ме прихвате, разговарао са предсједником Савјета Филозофског факултета, он је разговарао с Младеном Лесковцем, кључним човјеком на одсјеку за југославистику. И Лесковац је изразио спремност да се прими млад човјек са научном титулом, посла ће бити. Али у то вријеме Тито је одржао говор у Сплиту (1962) и у Новом Саду се одустало од, како су рекли, ширења послова и прављења трошкова.

Како сам 1. јула 1968. остао без посла, више од годину дана клатио сам се између Карловца и Загреба да нађем неки посао, али тамо гдје год сам се обратио наишао сам на зид ћутања. Обратио сам се министру просвјете Пери Дјетелићу, члану владе задуженом за културу и просвјетна питања Веселку Велчићу, сјетио сам се Франгешовог “Примо лоцо Карловац”, јер је он тада био потпредсједник Скупштине града Загреба за културу и имао је преглед прилика у граду. Он ме неколико пута позивао на разговор и кад сам једном приликом примијетио да он листа “Даницу илирску”, схватио сам да он мене и не слуша, да га моја мука не занима, да он мене заправо одбија. Не знам шта људима треба да понижавају другог. Али Франгеш ми је загорчио живот и у вези са конкурсом на Филозофском факултету у Београду кад је Вученова наговорио да одбије мене а прими његовог кандидата, успут ме блатећи. То је већ криминал за који сам сазнао од Стојана Суботина. То што сам чуо од Суботина потврдио је и Војислав Ђурић, старији.

Ипак сам у Загребу нашао мјесто, али случајно. У Српском културном друштву “Просвјета” требао је уредник за лист “Просвјета” и за друге уредничке послове...

Из архива Луке Марића

У овом блоку текстова посвећених 70-годишњици “Просвјете” доносимо преишћу докумената, изабраних по важности и сочности, из архива почасног председника Друштва, академика Луке Марића. Контекст драматичног несјоразума између њега и генерала Николиша дошакнућ је у уводном тексту, говору на свечаној сједници скућшћине у Глини. Серија писама рејубличким и савезним функционерима говори о дубокој вјери великог научника да је у идејним и друћим борбама незаобилазан и глас Срба из Хрватске. Писмо Станка Кораћа, као и Николишево, увјерљиво свједочи о разликама у мишљењу и на “Просвјетиној” палуби.

Веза са Дошеном и Ковачом ућућује на један од извора несумњиве траћанске храбрости Луке Марића, на сћаре наше траћанске, пашриошске снаге.

Српско културно друштво
"Просвјета"
Загреб
Бериславићева ул. 10/1
Поштански претинац 02-118
Телефони: 35-165 и 425-590

Загреб, 24. V 1971.

Драги мој чика Лука,

Немојте се љутити што Вас ословљавам овако фамилијарно, тако осјећам. Кад Вас службено негдје спомињем увијек истичем велики значај Вашег присуства у "Просвјети", зато што сте академик, угледан и чувен научник.

Ви се на мене љутите што Вам нисам одговорио на Ваше последње писмо. Имате право, али морате ми вјеровати да сам превише запослен да не стигнем много тога да урадим. Стално долазе дописи и странке, да је то немогуће све прихватити. "Просвјета" је постала озбиљна установа, а људи који овамо долазе хоће да поразговарају са мном, па ми то одузима много времена. Идем често и на пут, у пододборе. Био сам 6 дана у Београду на годишњој скупштини Српске књижевне задруге и обављао сам друге важне послове за нашу "Просвјету". Имао сам многе сусрете са људима од пера, рачунајући ту и угледне научнике и чланове Српске академије наука. Био сам љубазно свуда дочекиван. Говорио сам и на скупштини Задруге, гдје се окупила интелектуална елита српског народа. Био сам бескрајно срдечно поздрављен од цијелог скупа. Сви рекоше да сам казао праву ријеч, па чак и политички људи који су тамо били присутни.

Како видите, заиста морам свуда стићи, а то је за једне ноге превише. Али не жалим се! Знам да морам и радићу колико могу. Међутим, морам да Вам се пожалим због свега тога већ сам нападнут. Био је овдје у суботу Војин Јелић, који ме отворено напао да сам се у Београду дружио само са десним интелектуалцима, па набраја: Добрица Ћосић, Антоније Исаковић и све остале који су били у Задру, рекавши ми да ме онај ко ме довео у "Просвјету"! Ето, драги мој чика Лука, како ми је једноставно и лијепо. С обзиром да сте Ви заслужни за мој долазак у "Просвјету", морао сам Вам то рећи, да и Ви знате, каква је вјечна ништарија овај Јелић.

Загреб, 24. V 1971.

Dragi moj čika Luka,

Nemojte se ljutiti što Vas oslovljavam ovako familijarno, tako osjećam. Kad Vas službeno ~~gmx~~ negdje spominjem uvijek ističem veliki značaj Vašeg prisustva u "Prosvjeti", zato što ste akademik, ugledan i čuven naučnik.

Vi se na mene ljutite što Vam nisam odgovorio na Vaše posljednje pismo. Imate pravo, ali morate mi vjerovati da sam previše zaposlen, da ne stignem mnogo toga da uradim. Stalno dolaze dopisi i stranke, da je to nemoguće sve prihvatiti. "Prosvjeta" je postala ozbiljna ustanova, ~~xljx~~ a ljudi koji ovamo dolaze hoće da porazgovaraju sa mnom, pa mi to oduzima mnogo vremena. Idem često i na put, u pododbore. Bio sam 6 dana u Beogradu na godišnjoj skupštini Srpske književne zadruge i obavljao sam druge važne poslove za našu "Prosvjetu". Imao sam mnoge susrete sa ljudima od pera, računajući tu i ugledne naučnike i članove Srpske akademije nauka,. Bio sam ~~am~~ ljubazno svuda dočekivan. Govorio sam i na skupštini Zadruga, gdje se okupila intelektualna elita srpskog naroda. Bio sam beskrajno srdačno pozdravljen od cijelog skupa. Svi ~~xxx~~ rekoše da sam kazao pravu riječ, pa čak i politički ljudi koji su tamo bili prisutni.

Kako vidite, zaista moram svuda stići, a to je ~~xx~~ za jedne noge previše,. Ali ne žalim se! Znam da moram i radiću koliko mogu. Medjutim, moram da Vam se požalim. Zoog svega toga već sam napadnut. Bio je ~~je~~ ovdje u subotu Vojin Jelić, koji me otvoreno napao da sam se u Beogradu družio samo sa desnim intelektualcima, pa nabraja: Dobrica Ćosić, Antonije Isaković i sve ostale koji su bili u Zadru, rekavši mi da me onaj ko me doveo u "Prosvjetu".^{*)} Eto, dragi moj čika Luka, kako mi je jednostavno i lijepo. S obzirom da ste Vi zaslužni ~~x~~ za moj dolazak u "Prosvjetu", morao sam Vam to reći, da i Vi znate, kakva je vječna ništarija ovaj Jelić.

Žao mi je što se dugo nismo vidjeli. Ako budem dolazio u Dalmaciju svakako ću jedan dan ~~ostati~~ ostati duže da mogu doći do Vas, da Vas vidim i pozdravim.

Žurim, čekaju me ljudi ovdje!

Srdačno Vas pozdravljam

Vaš

**) Da, velik je književnik Luj-zaš-Vojin(!),
i "figura" koji je gorjim riječima rekao!
Kad čovjek izgubi smisao sa svoje
prave - zvanje -, to karikatura!*

Stanko Kopatz

Жао ми је што се дуго нисмо видјели. Ако будем долазио у Далмацију свакако ћу један дан остати дуже да могу доћи до Вас, да Вас видим и поздравим.

Журим, чекају ме људи овдје!

Срдачно Вас поздрављам

Ваш

Станко Кораћ

u SRH nisu na tome putu! Ako ima nekoga među Hrvatima ko namjerava srpskom narodu da pruži takve ponude, onda su to djavolove ponude. Naoko su primamljive, ali su paklene. Veće lukavstvo ne bi se moglo izmisliti. Srpskom narodu u Hrvatskoj ne treba nikakva, pa ni kulturna autonomija. Oni je ne žele, a ne bi je mogli prihvatiti ni kad bi im bila ponudjena, čak ni onda kad bi sa teritorijalno-etničkog stanovišta bila ostvarljiva. Zašto? Pored ostalog i zato što je taj narod na "goloj ledini". On ne raspolaže vlastitim društveno-ekonomskim snagama. On nema dovoljno snažne i, svoje inteligencije. Historija mu nije bila nikad naklonjena. Ono što je i postojalo, izginulo je ili uništeno u revoluciji. Ne može se kulturna samostalnost jednog naroda u s a v r e m e n o m d o b u zasnovati na sirotinjskoj poljoprivredi na milicijnerima, lugarima, činovnicima i sveštenicima. Takva sredina nije kadra da iskorači mnogo dalje od deseterca i folklornih gaća i pregača. Gdje je materijalna baza, gdje su naučni radnici, gdje je humanistička i tehnička inteligencija, gdje su ustanove i sredstva? Prema tome, ponuda ili obaveza: "Srbi, eto vam, rješavajte sami svoje probleme" lišena je svih realnih mogućnosti, a rekao bih da je lišena i elementarne ljudske dobronamjernosti.

Ovo piše
borac, int-
lektualac -
25 godina
poslije oslobo-
đenja - to-
liko volio je
potrebno da
se školaju
i kadrovi
sa doktora
dima / 25 goda
stari! Endo
kao da je do-
šao sa rješava-
na zemlju - co-
vje iz Banije
koje sam
sobe negira!

Jedna inteligencija!
Nismo, dakle
narod bez in-
teligencije!
Česte, teške
srpske disto-
stovence (Jedak
i po putu ih je
više od Srba u SRH.)

! Životni interes srpskog naroda u SRH nije u njego-
voj asimilaciji /strašno je to i napisati/ u hrvatski narod,
ali nije niti u separaciji od hrvatskog naroda ni u "autono-
miji" bilo koje vrste. Izlaz za njega je u zajedničkoj borbi
sa hrvatskim narodom protiv tehno-birokratske i hegemonistič-
ke despotije, u zajedničkoj borbi protiv antiradničke i anti-
samoupravne sprege koja je nastala između nekih centara po-
više od Srba u SRH.)

! Mista kad govoriš!!

УРЕДНИШТВУ "ПРОСВЈЕТЕ"

Друже уредниче,

У броју 610 вашег листа (септембар 1971. г.) објављен је уводник под насловом "Језик, правопис и наставни планови и програми за основне и средње школе".

Сматрам да је врло добро, па чак и неопходно да се и "Просвјета" (као мјесечник и као српско културно друштво) укључи у јавну расправу о наставном плану и програму, да изнесе своје погледе и допринесе бољем рјешавања овог питања које је данас постало (с рационалним разлогом, или не, свеједно, чињеница је да је тако) веома осјетљиво и замршено. Исправно је што се овим уводником супротставља настојањима да се управо преко школства остваре националистичке, хегемонистичке и асимилационе намјере у односу на српски народ у СР Хрватској. Запањујуће је да се у једној социјалистичкој републици Југославије могу испољити таква гледишта управо од оних чинилаца који су, за ове задње двије године, с толико драматичности и буке истицали и заоштравали питање равноправности међу народима СФРЈ. Њихов груби, господски и надмени однос према српском народу у СР Хрватској – како су га, поред других бројних израза, испољили и овом приликом – упућује сваког објективног посматрача да се запита: да ли је **њихова** (тј. националистичка) борба за равноправност међу народима Југославије доиста то што **они** говоре да јесте, или су по сриједи сасвим други циљеви? Хисторија нам је много пута показала да онај ко не поштује права другог народа нема поштене намјере ни онда када од другог захтијева више слободе за себе, ни онда када су његови захтјеви иначе хисторијски оправдани. Добро знамо да је хисторијска оправданост, у томе случају, само демагошка парола и – завјеса. Толико о томе, само узгред.

Моја главна намјера је да са у овом писму осврнем на један став у Вашем уводнику који (став), по моме мишљењу, неће моћи издржати критику са социјалистичких позиција, а ријеч је о формулацији:

"Став СКД "Просвјете" и у овом пишању био је и остао јасан и јавно изнијет: за хрватску дјецу – да, што не можемо предлаћати никаква рјешења; за српску дјецу – не, јер, што би то значило да се српска дјеца не васпиштају у српском националном осјећању." (Курзив мој.)

Кобна је заблуда ако се мисли да овакво подвајање наставних програма – посебно за хрватску и посебно за српску дјецу и то (о, ироније!) у једној "самоуправној социјалистичкој републици" – представља некакав

допринос марксистичкој мисли и рјешавању националног питања. На страну практичне, а несавладиве, запријеке (национална мјешовитост већег дијела школа у СР Хрватској) у остваривању оваквих замисли. Ријеч је првенствено о томе што је овакав приступ ка проблему, у теоретској бити својој, погрјешан. То је отворено сепаратистички приступ, то је примјена принципа "чистих рачуна" на подручје културе у којој "чистих" рачуна не може бити, чак ни онда када би биле у питању двије географски раздвојене нације, у двије међусобно удаљене државе, у којима владају различити друштвени системи. Рашчишћавање рачуна на овоме подручју је протуприродно и оно не може да се проведе без примјене антикултурног насиља.

Шта значи формулација «за хрватску дјецу – да, за српску дјецу – не»? Ужасавам се пред чињеницом да су људи који се осјећају сљедбеници социјализма доспјели до оваквих позиција. Зар образовање и одгој **хрватске** дјеце, уз поштовање њиховог националног бића, није на бризи **свих** прогресивних снага СР Хрватске, па према томе и хрватских и **српских** прогресивних снага? Зар се српски прогресивни културни радници смију дистанцирати од наставног програма који је намијењен хрватској дјечи, поготово ако се претпоставља да су **класни** елементи у томе програму запостављани? Шта више ако сам Србин – наставник у школи гдје су хрватска дјеца у "мањини" онда ћу хрватском дјетету посветити више бриге, охрабрићу и његово хрватство, само да се не би осјећало усамљено и угрожено. Нема другог излаза.

Зар образовање и одгој **српске** дјеце, уз поштовање њиховог националног бића, није на бризи **свих** прогресивних снага па према томе и српских и **хрватских** прогресивних снага? Зар се хрватски прогресивни културни радници смију дистанцирати од наставног програма који је намијењен српској дјечи, поготово ако се претпоставља да и друга "надлежна" страна запоставља **класне** елементе? Шта више, ако сам Хрват – социјалиста, поготово ако претендујем да сам авангарда социјалистичке мисли и праксе у Југославији, онда ћу, баш зато што сам Хрват тј. припадник већег народа, посветити далеко више пажње, обзира и бриге за образовање и одгој у **социјалистичком** духу **српске** дјеце, баш зато да бих доказао своју широкогрудост, своју истинску културну, социјалистичку вриједност наспрам једног мањег народа. Ако сам јачи, а желим се показати социјалистички принципијелан и авангардан, онда ћу уложити више своје снаге у развитак слабијег или, у најмању руку, нећу га остављати на голој ледини.

Предзнаци "голе ледине" већ су ту. Педагошки савјет Хрватске одлучио је да Срби у Хрватској сами предложе назив свог матерњег језика!

1 Руком писан коментар Луке Марића на маргини Николишевог писма: "Ово пише борац, интелектуалац – 25 година послје ослобођења – толико колико је потребно да се ошколају и кадрови са докторатима / 25 годишњаци! Чудно, као да је дошао са Мјесеца на Земљу – човјек из Баније, који сам себе негира! Јадна интелигенција...! Ми смо, дакле, народ без интелигенције! Цесте, жељезнице, школе, дигле су Словенце (један и по пута их је више од Срба у СРХ!), друже Гојко! Мисли кад говориш!!

("Борба" од 20. X (19)71.) Чак и да нема клаузуле, по којој ће поменути савјет **одлучивати** о поднијетом приједлогу, чак да је Србима у Хрватској дато пуно право самоодлучивања о спорном питању, чак и тада (шта више, тек тада!) искрсава на видик мноштво нерјешивих проблема. Како је то једноставно рећи "Срби у Хрватској треба да предложе"... Питамо се: ко ће, која ће институција српског народа у Хрватској то предложити? Можда би "Просвјета" била и кадра да то учини у овом конкретном случају. Али, ако обавезу предлагања назива језика схватимо само као један преседан, што у суштини и јест, ако се тај преседан примијени на сав остали културни и друштвени развитак српског народа у СРХ, онда се мора констатирати да Срби у Хрватској у овом часу, а дуго времена ни у будуће, нису кадри да сами преузму такве обавезе. Предувјет за преузимање такве обавезе било би засебно а разгранато (по хоризонтали и вертикали) институирање (научне и просвјетне установе) и конституирање (политичких тијела) српског народа у СРХ. А куд то води? То води ка некаквој "аутономији" Срба у Хрватској, води ка сепарацији и сегрегацији њиховој, а то значи ка њиховој културној пропасти. Треба још једанпут рећи: **интереси српског народа у СРХ нису на томе путу!** Ако има некога међу Хрватима ко намјерава српском народу да пружи такве понуде, онда су то ђаволове понуде. Наоко су примамљиве, али су паклене. Веће лукавство не би се могло измислити. Српском народу у Хрватској не треба никаква, па ни културна аутономија. Они је не желе, а не би је могли прихватити ни кад би им била понуђена, чак ни онда кад би са територијално-етничког становишта била остварљива. Зашто? Поред осталог и зато што је тај народ на "голој ледини". Он не располаже властитим друштвено-економским снагама. Он нема довољно снажне своје интелигенције. Хисторија му није била никад наклоњена. Оно што је и постојало, изгнуло је или уништено у револуцији. Не може се културна самосталност једног народа у **савременом добу** засновати на сиротињској пољопривреди на милиционерима, лугарима, чиновницима и свештеницима. Таква средина није кадра да искорачи много даље од десетерца и фолклорних гаћа и прегача. Гдје је материјална база, гдје су научни радници, гдје је хуманистичка и техничка интелигенција, гдје су установе и средства? Према томе, понуда или обавеза: "Срби, ето вам, рјешавајте сами своје проблеме" лишена је свих реалних могућности, а рекао бих да је лишена и елементарне људске добронамјерности.¹

Животни интерес српског народа у СРХ није у његовој асимилацији (страшно је то и написати) у хрватски народ, али није нити у сепарацији од хрватског народа ни у "аутономији" било које врсте. Излаз за њега је у заједничкој борби са хрватским народом против техно-бирокуратске и хе-

гемонистичке деспотије, у заједничкој борби против антирадничке и антисамоуправне спреге која је настала између неких центара политичке моћи (не само у СРХ) и малограђанства као социјалне базе национализма. Само у процесу такве борбе и на политичким тековинама њеним може да се остварује истинско прожимање и узајамно испомагање српске и хрватске културе, без страховања ко ће кога заскочити и претопити. Само побједа истинске самоуправе, али радничке и не било чије, може осигурати слободан културни развитак, националну индивидуалност, трајну слогу и солидарност између хрватског и српског народа у Хрватској. То вреди, уосталом, као што је познато, и за цијелу Југославију. Без таквих претпоставки свако истицање националних захтјева изрођава се неминовно и тренутно у националистичку искључивост и нетрпељивост.

За жаљење је што је уводничар “Просвјете”, ставом који сам цитирао, насјео једном изазову те се је дао натјерати на националистички простор. Нема сумње да има некога ко ће трљати дланове. Разлогâ да се је изазову одговорило на такав начин има јамачно хиљада. Хроника догађаја за последње 2-3 године пребогата је у изазовима. **Али је историјска обавеза српских комуниста у Хрватској да хиљаду пута гласно узвикну: не!** Не пристајемо да нас одвајате од хрватских комуниста, од хрватских радника, од хрватских сељака, од хрватске прогресивне интелигенције!

То је мукотрпан пут. И на њему чекају бројне замке и засједе. Али на томе и само на таквом путу ваља истрајати и побиједити. Истинска и досљедна социјалистичка, класна, радничко-самоуправна мисао, истина и демократска отвореност у акцији је једина залога побједе. Других снага ни средстава српски народ у СР Хрватској одиста нема.

Београд, 20. октобра 1971.

Др Гојко Николиш

Б. 20. I. 72.

Драги друже Лука,

Ваше писмо од 20. децембра (1971. отворио сам тек ових дана пошто сам се вратио у Београд након дужег боравка у моме родном селу. Хвала вам.

Шаљем вам три сепарата мојих радова који ће вас, могуће интересовати. Нарочито онај о Петровој гори, који потврђује моје опредељење како према особеностима нашег рата у појединим регијама (републикама) тако и према феномену заједничког, јединственог.

Уједно вам шаљем и један мој допис уредништву “Просвјете” од 20. X. (19)71. Првобитно сам намјеравао да то буде објављено у листу, али сам од те намјере одустао, у жељи да уредништву, у оној узаврелој атмосфери, не направим нове потешкоће. Допис је прочитао Станко Кораћ. Из мога дописа ћете видјети мој став према ондашњој и данашњој “Просвјети”: нисам зато да се затежу тетиве до крајности, нисам за неку врсту резервата у који би се сакупили Срби попут североамеричких Индијанаца. То би била пропаст.

Слажем се с Вам да је ток разрјешавања односа у СРХ још и данас протурјечан, сложен и да “ново” носи на својим плећима тешку хипотеку старога. Али, за побједу новога морамо бити до краја, не само упорни, него и разумни и принципијелни. Свако, и најмање скретање од принципијелности, свети се ономе ко је слабији десетоструко теже него јачему!

Примите много топлих поздрава

На ово писмо тужно Др. Г. Николиша
Л. Марићу:

Концепт одговора Г. Николишу, који нисам средио и послао, али елементе чувам: 1, 2, 3...

B. 20. I. 72.

Dragi donje Luka,

Vaše pismo od 20 decembra 71
stvario sam tek ovih dana pošto sam se
vratio u Beograd nakon dužeg boravka u
maue rodnom selu. Hvala vam.

Sajem vam tri sjarata mojih radova
koji će vas, mislim, interesovati. Naravno ovoj
o Petrovoj jori, ^{koji} potvrđuje uzi opredeljenje kako
prema oslobodilačkom ratu u pojedinačnim
republicama tako i prema fenomenu
sajedičkog, jidištravog.

Uzdu vam sajam i jidan uz koji
uredništvo "Prosvjete" od 20. X. 71. Obavestilo
sam najprije da to bude objavljeno u listu,
ali sam od te namjere odustao, u žefi da uredništvo
u ovoj uzveloj atmosferi, ne napravi nove
poteškoće. Dopis je pročitao Stanko Kovač. 13
moje dopisa ćete vidjeti uzi stva prema
ondašnjem i današnjem "Prosvjetu"; nisam ta to
da se takozna tekina do krajnosti, nisam

Београд, марта 1972.

Драги мој Лука,

Одавно не укрстисмо пера пишући један другоме “ситне књиге” побратимске о нашем битисању и о “големијем јадима људију нашијех јужно-славјанскијех”... Требало је да се тамо код Вас, у крајевима латинскијем, мало смири и испраши један “масовни покрет”, па да “човјек – нашинац” добије вољу за обнављање мирнодопских навика, као што су честитање празника, измјењивање мисли родољубивих, гатање “у плећку” о нашој будућности, и слично... И тако, ето, дочекасмо ускрсно-пролетњи “врбопуц”, један шокачки и други рацки Ускрс! Ја сам увек више волео **овај други**, и просто ме нека слатка језа подилазила, кад би у загребачкој Цркви Св. Преображења о Ускрсу (а сваке сам недеље, иначе, свраћао до те Цркве, због сретања са пријатељима Србима и због појања за време Службе Божје) неки јуначки тенор са хора цикнуо и торженчтвено се извио!

“Да воскресне Бог, и да расточатсја врази Јего, и да бјежат от лица Јего ненавидјашчи Јего!...”

А народ православни у цркви запевао би, заједно са хором Српског певачког друштва (или руским!) као у неком трансу:

“Христос воскресе из мертвих, смертију смерт поправ – и сушчим во гробје живот даровав!...”

Елем, у складу с тим сентименталним подсећањем на некадашње наше безазлено, а тако лепо и пријатно иживљавање славенских традиционално-религиозних осећања, ја хоћу да Ти зажелим у овој новој ускрсно-пролетној ери много ведрога расположења, здравља и задовољства са старим славено-србским поздравом: “Христос воскресе”, а Ти ако си добре воље, и не “одрицајешсја” прадедовских обичаја, потврди: “Ваистину воскресе!” Зашто не?

Биће ми драго, ако се будеш на ово малограђанско “празнословје” **доброћудно насмешно** и признао у себи, да нам је ипак некада било дивно, кад смо могли да – сити, пјани – србујемо и југословенствујемо – *ad libitum!* И нико да нам не замери, па ни сами ортодоксни марксисти! А ми смо у ствари, већ онда били бољи марксисти него што се исказаше разни Ђолдани, Туђмани, Веселице, Шибли, Трипала “*et consortes*” усташки ментални бастарди, који имају везе с марксизмом колико и моја покојна стрина Маца Буквина, врла Шокица из Врбање, иначе паметна жена... и Југословенка!

Пошто се овако, на честитку, наприповедах као да сам некуд – Божеми опрости! – “пођетињио” у сутон живота, хоћу да Ти рекнем још нешто, о **Календару “Просвјета” 1972**, који добих неки дан, ваљда од Редакције као поклон?! Углавном сам прочитао све, па је мој утисак о овој неочекиваној едицији овакав:

Никога не познам лично од шест чланова редакције, који су обавили један заиста велики посао спремивши материјал са 250 и више страна. То је стварно **алманах** своје врсте, врло потребан и младом и старом “српском свету у нашим крајевима”. Иако се ту на окупу нашло и градива неприкладног, сувишног за овакву пригодну публикацију (“Много бабича...”), ипак преовлађује оно боље и корисније! Треба одати признање друговима Беширу, Босанцу, Ђорђевићу, Кораћу, Ножинићу и Зецу, за овај мали **подвиг**, да у доба “интеркroatског” политичког шашавлука у вампирењу антисрпских опасних акција, убаце у широке народне масе овакву књигу, **поштених** намера и **на правој културној висини**, да тако посраме све оне око “Телеграма”, Хрватског тједника и “других огњишта” 1000-годишње хрватске културе, који српске културно-просветне прегаоце сматрају као мање вредне од њих у области писмености.

Предвиђам све потешкоће, на које су морали да се спотичу редактори Календара и максимум опреза да не буду етикетирани као великосрпски шовинисти, унитаристи и сл. Измигољили су се некако између Сцила и Харибда (у ствари: уставних амандмана и низа судбоносних седница). Хвала им што су се сетили наших добровољаца из Првог светског рата, убацивши на крају мој чланак из “Просвјете” – Југословенско чудо на Добруци.

Била би ипак мала брука, кад у оваквој репрезентативној публикацији “Просвјете”, првој у том жанру, не би били поменути најзаслужнији градителји прве Југославије, најчаснији представници Срба (уз нас “шаку јада” Хрвата и Словенаца!) из покрајина на које највише и рачуна “Просвјета” (Лика, Банија, Кордун). Могло је и више и интересантније, али – одлично је и овако (према датим условима!).

Немогуће ми је изрицати овде суд о сваком прилогу у Календару. Немам ни снаге ни времена! Али, изнећу Ти, које бих прилоге изоставио из Календара, да ми је било препуштено одабирање оног што одговара од сакупљеног градива. Сматрам, да у Календар нису требали да уђу ови написи:

1. Назор: Песма о пести (ваљало је на чело ставити песника Србина);
2. Загорка;
3. Из Загоркиних мемоара;
4. Крлежа: О језику да се проговори;
5. Нушић је двапут умирао;
6. Са Сремчевог погребца;
7. Фране Барбиери: Велика утакмица;
8. Шведске реалности;
9. Вл. Колар: Тај велики древни

исток; 10. Шантић: Лица и наличја савременог Јапана; 11. Булатовић: Посланику; 12. Добрица Ерић: Животопис; 13. Баранин: Велики господар; 14. Ф. Хацић: Смисао живота. Толико на брзину побројано. А зашто бих их избацио, могу само да објасним лично. Писање ме замара. И баш сад хоћу да завршим:

Јави ми се првом приликом, да знам како си се провео зимус на Муртеру, после повратка из Београда. И чему се надаш? Грли те и шаље ти југословенски селам Твој

Анто Ковач

Ps

Најдубље сам импресиониран јасеновачким записом др Неде Зеца. Фантастично!

Б.(еоград) 16. III 1973.

Драги мој Лука,

Ти знаш да је у Београду умро Твој и мој најбољи пријатељ наш незаборавни Анте Ковач.

Он ми је као болесник с највећим одушевљењем читао твоја писма. Међу Хрватима није било бољег и искренијег Југословена од њега.

Четири говорника говорили су на његовом погребу, а ја сам био први. Говорио сам без биљежака и расплакао публику.

Но на нашу српску велику срамоту није у штампи његова смрт ни споменута. Ја сам о томе обавестио председника Српске академије наука и написао му између осталог и ово:

"Изгледа да је у данашњем "Солжењициновом каменом добу човечанства" окаменило и познато широкогрудо срце Београда."

Читам у Вашем «Новом Љетопису» разне чланке, али нико се не сети да нешто напише о овом ретком човеку. Жалосно!!!

Ако се боје да то не би одговарало данашњој марксистичкој ери, нека се сете ове тезе великог марксисте Жореса: "Садашњост је оптерећена с прошлошћу и носи у себи перспективе будућности."

Анте Ковач је као Хрват ризикује свој живот за прву Југославију, а да није било прве, не би било ни друге. Ко не поштује прву, не може поштовати ни другу. Шаљем Ти овај мој некролог и **морално** Те обавезујем, да га уз неки свој увод, пласираш Вашој штампи.

P.S. Ако ти се нешто не свиђа, можеш и прерадити (ради цензуре!)

Воли те Твој Мирко

Др. Мирко Дошен – Београд
Лоле Рибара 18/III

Смрт Анте Ковача

Мирко свом Анти!

У Београду је након дуге болести преминуо Анте Ковач, познати новинар и књижевник, добровољац из првог светског рата и носилац Карађорђевог звезде. Анте Ковач је био и солунски борац. Сахрањен је свечано 18. септ. 1972. г. на београдском гробљу у присуству многобројних његових пријатеља. Четири говорника опростила су се с њим. Доносимо говор првог говорника, његовог најинтимнијег пријатеља дра. М. Дошена, који је говорио са сузама у очима и рекао између осталог и ово:

Познати енглески песник Џон Дон певао је у своје време: "Смрт сваког човека погађа и тебе, јер и ти си део човечанства; зато не питај коме звонно звони, Теби звони!"

Антина смрт погодила је све честите људе ове земље, његово посмртно звоно одзвонило је свима нама његовим пријатељима.

Неколико дана уочи његове смрти посетио сам га у његовом дому. Том приликом ми је рекао: Немој се изненадити ако у новинама прочиташ кратку вест да сам умро.

Јучер сам је прочитао и горко заплакао: "Био једном Анте један." – Ако је био тај Анте?! Родио се је 1897. г. у Врбањи, а матурирао је у Винковцима 1915. г. После матуре је регрутован у војску и послан као кадет на руски фронт. Заробљен је 1916. г. и одмах се је јавио као добровољац у српску војску. Са српском је војском проживео у првом светском рату сву њену Калварију, а од Срба се није делио до своје смрти.

Анте Ковач је био један од најнапреднијих Хрвата и убеђени Југословен.

Овде желим да нагласим да су постојале две Хрватске баш као и две Француске – напредна и назадна Хрватска.

Па као што две Француске нису могле наћи мира и споразума, тако су и две Хрватске биле стално у идеолошкој колизији.

Напредна Хрватска гледала је на историју свог народа очима познатог научника Делајл Бернса, који је осуђивао ону назадну историју која је била кочница прогресивног народног живота и дошао до закључка, да нема овакве историје човечанство би пуном паром кренуло ка прогресу и напретку.

Зато је напредна Хрватска обрачунавала са свим оним варијантама хрватског народа, које су биле германски и романски обојене и које су спречавале здрав народни развитак.

Назадна Хрватска остала је под утицајем страних варијаната и она је често пута била оруђе у њиховим рукама.

Једна и друга Хрватска рађала је издајнице, само што су издајнице напредне Хрватске биле издајнице самога Карађорђа; Силвиа Пелиха (?) и Кошут Лајоша. Оне су издавале државу која је била тамница њихових народа. Значи – биле су патриоте – родољуби. Такав издајца за првог светског рата био је и наш дивни Анте Ковач. Издајца назадне Хрватске биле су издајнице своје рођене државе. Оне су биле издајнице ранга Ефијалта бар. Њихов вођа био је Анте Павелић, који је у друштву својих усташа издао своју рођену државу и инаугурисао и санкционисао беспримерне злочине на Србима и тако заувек уништио нашу величанствену југословенску мисао.

Без обзира на то јесмо ли ми Срби као бивши интегрални Југословени грешили или нисмо а моје је данашње мишљење да смо грешили, јер нисмо реално оценили дубину српско-хрватског историјског разилажења и без обзира на то какве смо консеквенције повукли из овог свог сазнања – а ја сам повукао Беркове (Beurke-ове) емпиријске и вратио се својој нацији, ми се своје југословенске прошлости не стидимо и ми смо и данас после свих оних страха које су се десиле, пуни признања према свим оним Хрватима који су били искрени и честити Југословени. Они нису скривили крах југословенске мисли. А Анте Ковач је био носилац листе оваквих Хрвата! Он је целог свог века радио у логици оне историјске поруке хрватског песника Тугомира Алауповића, коју је овај песник саопштио Хрватима у једном свом загребачком предавању 1918. г. после пропасти монархије, која је гласила:

”Ми Хрвати морамо с ногу стрести сав прах туђинства, сав намет непријатељски и све отрове душманског господства.”

И заиста он их је стресао темељније од Анте Трумбића, Тресић-Павичића, Ивана Лорковића, Франа Супила и генија Мештровића, који су сви од реда добили хрватске рецидиве.

И кад се једном буде писала историја југословенске мисли, онда ће наши објективни критичари морати Анту приказати великог као Гаурисанкара, а ове југословенске ”великане” мале као кртичњаке. Ради овако консеквентног његовог југословенства назвали су га екстремни Хрвати издајцом Хрвата, а ја тврдим да је он већи Хрват од њих свију, јер већи је онај Хрват коме је хрватство мања запрека да буде једно са својим српским братом од оног коме је већа. Анте Ковач је успео да савлада све оне стране варијанте у хрватском менталитету, које не дозвољавају да брат загрли брата и зато је он већи Хрват од свих оних који у том нису успели.

У свом оригиналном делу ”Импресије из једне епохе” описао је он ра-

тну конфронтацију између назадне и напредне Хрватске. Као солунски добровољац приказао је ову ситуацију на солунском фронту:

”Пред нама је укопан непријатељ. Ноћас је било велико изненађење. Чули смо на нашем језику – хеј Лазо (Лацо ?), хајде да разговарамо.

Страшно, наша браћа пред нама као непријатељи! И они се боре за некакву Хрватску, а и ми се боримо за Хрватску у Југославији. Командант ми дозволи да разговарамо, а објавница је била само 40 корака од њих. Дали смо једни другима реч да нећемо пуцати.

Мој сабеседник је почео с апелом да се предамо ми Хрвати и нагласио је да ратујемо за Пашића и Француску. Уверавао ме је да ћемо рат изгубити и позивао је нас Хрвате да се вратимо својим кућама и породицама.

Ја сам му одговорио, да смо ми у добром друштву и да је победа на нашој страни. Жалио сам што се они боре за слободу у свом ропском друштву. Рекао сам, да је то заиста трагична судбина хрватског народа: он је Хрват, а и ја сам Хрват. Ја хоћу да погинем за хрватство, а и он то хоће. Како је то јадно и бедно. Ми смо ево противници с пушком у руци.”

Победа је била на Антиној страни! Ово је класичан пример конфронтације две Хрватске на фронту. Напредна Хрватска се је ослободила утицаја страних варианата, а назадна није!

И данас усташе настављају борбу Антиног сабеседника, трагедија се понавља.

Анте Ковач написао је ова дела: ”Миловања у песми и прози”, ”Сентиментална путовања бога Марса” и ”Импесије из једне епохе”. Он је био изванредан новинар. Уређивао је у Загребу борбени лист ”Покрет” и ”Ријеч”. Писао је красне новеле и критике у свим нашим часописима. Био је народни посланик у Јаски и носилац Карађорђевог звезде.

Он је увек био најведрији члан друштва и све је забављао духовитим причама и песмом. Један филозоф упоређује ведрог човека с небом без облака и с морем без таласа. Па пошто се људи веселе ведром небом и мирном мору, тако смо се ми – Антини пријатељи – увек веселили сусрету с ведрим Антом. – Заиста, заиста вам кажем: Био само једном Анте један и више га никад неће бити!!!

Академик Лука Марић,
почасни доживотни предсједник
Српског културног друштва
“Просвјета” у Загребу

Крајем децембра 1977. године
Јурјевска ул. 25А. 41000 Загреб

**Другу Јови Угрчићу, секретару ЦК Савеза
комуниста СР Хрватске у Загребу**

Поштовани друже!

Пишем Вам као почасни доживотни предсједник Српског културно-просвјетног друштва “Просвјета”, пишем Вам добронамјеран садржај-текст, управљен иако мени лично непознатом припаднику книнског краја, али истински сам увјерен истакнутом политичко-друштвеном раднику, чије дјеловање залази дубоко у културно-просвјетно подручје нашега заједничког дела, међусобно повезаног и недјеливог у нашој вишенационалној народној заједници, самој по себи СР Хрватској, као и у нашој цијелој држави СФР Југославији.

Зашто Вам пишем на измаку старе 1977. године а на прагу Нове 1978. године, то је зато, што желим да нам 1978. година буде и Нова и Срећна, плодна и све боља у удруженом раду и радним успјесима, коју Вам уједно, и, на самом почетку – честитам.

Зашто Вам пишем разлог је културно-просвјетни рад и побољшање таквог рада и у крајевима које настава становништво српске националности у СР Хрватској, гдје посматрам и пратим догађаје протеклог деценија, и више, и за које могу рећи да не доносе културно-просвјетне плодове из сјемена засијаног у Народно-ослободилачкој борби и војни, а на добро приређеној “Братством и јединством” култивираној основи.

Можда Вам је познато да сам, као почасни доживотни предсједник СКД “Просвјета” посјетио марта/априла ове године другове В. Бакарића и Д. Драгосавца, као да сам и послао допис ЦК СКХ-у крајем августа ове године, а у вези са стањем тога јединог друштва у СР Хрватској, које поред осталог гаји и прати у главном културно-просвјетни живот и рад српског народа првенствено у СР Хрватској, рад његове ћириличне штампе, једино још у “Просвјети” и “Новом летопису”, поред појединачних издања, приређених алманаха, хрестоматија и др., која у рукопису приређена за штампање чекају, или су у ладицама издавача чекајући у “неизвјесности” и “мировању” дуже времена, па и године, а што то значи и за писце и за читаоце народа српске националности није потребно објашњавати.

Написао сам у мојем допису ЦК СКХ-у да је – Народ без штампе – Народ без идентитета, желећи тиме указати на ненормално стање у односу на јавну ријеч и штампу српског народа у СР Хрватској.

Посматрајући раније, а и данас, као почасни доживотни предсједник “Просвјете” стање наше штампе, науке, културе и просвјете у опће, налазим да “неизвјесност” и “мировање” у коме се налази наша штампа, очито угрожава идентитет српског народа, који, несумњиво креативно и својим бројем – довољно јамчи да пружи људској заједници и у СР Хрватској и у Југославији оригиналне прилоге, па и у свјетским мјерилима.

Шта сам, међутим, запазио поређујући нас са другим народима у СР Хрватској, уже (и у Југославији, шире) готово је – као да нас нема, иако писмени, са историјом и народном традицијом. Немамо нити једног института са научним радницима, гдје се одгајају нови кадрови, као што је случај са братским хрватским народом, са институтима за хрватски књижевни језик, историју, археологију, поред Загреба и у Дубровнику, Сплиту, Задру, Винковцима, Броду на Сави, са живим радом на фолклору, говорима, топономастици и др. радњама.

Па, зар није чудно, да нема нити једне научне установе за српскохрватски односно хрваткосрпски језик, којим пише и говори српски народ у ужем и ширем оквиру југословенске заједнице народа. Гајење хрватског књижевног језика је оправдано, али и гајење српскохрватско-хрватско-српског језика није мање оправдано, како сам то документовао у мојем допису ЦК КПХ-у мјесеца августа ове године. Книн, Војнић и Топуско (за Кордун и Банију), Пакрац, Вуковар за Славонију могу бити центри такове радиности. Можда и која друга мјеста, јер данас није ништа ново да се и нови градови дижу са свим особинама културно-просвјетних, техничких и технолошких завода и института, из господарства, шумарства, воћарства и биљних култура.

Па, зар није могуће да се у Книну оснује научни и школски центар за српскохрватски-хрваткосрпски језик, књижевност, технички и технолошки завод за металургију, прераду минералних сировина, за жељезнички саобраћај, грађевинарство, за народну умјетност, фолклор, књижевни клуб, и др.?

Па, зар није могуће да се у Титовој Кореници са Плитвичким језерима изгради институт за гео-хидрологију крша или карста, за оплемењивање вегетације са развојем нових врста на мјесту (in situ), за високо школовање туристичко-угоститељског подмладка, такође на мјесту (in situ) што би собом повукло и још нове и нове потхвате у томе физички и умно здравом и надареном људству, и климатолошки изванредном региону.

За Кордун и Банију поред већ изграђених индустрија, фабрике у Војнићу, Гавриловића у Петрињи, дрвне индустрије у Двору на Уни још и станицу за балнеолошка проучавања у Топуском, развијање на обиљу минералних топлих извора оплемењених биљних врста, цвијећа и поврћа, оплемењивање воћњака јер им је ту здрава примарна педолошка основа, вода и ваздух или зрак, као научних установа и са домаћим становништвом у спрези и сарадњи.

У Славонској регији, у Пакрацу, Вуковару има мјеста за књижевне клубове, обилни фолклор, пјевачка друштва становништва српске народности, која цвату у других народа, чак и са локалном штампом, позоришима и вишим и високим школама, и т.д.

Ради поређења, колико сам био угодно изненађен кад сам прочитао у дневнику “Политика” (са латиничним насловом на загребачкој редакцији – не знам зашто!), нотицу под насловом “Јубилеји два русинска часописа” гдје пише: “Пригодном свечаношћу у Новом Саду обележена је прослава јубилеја два часописа који су у култури југословенских Русина посљедњих година одиграли врло значајну улогу. Три деценија постојања прославља, наиме, дјечји илустровани часопис “Захаратка” (Дечји вртић), а четврт века часопис наших Русина (за одрасле) за књижевност, науку, културу и друштвена питања “Шветлост” Светлост. Нови Сад 12. децембра 1977.

Несумњиво је то добар глас, и узор нама српске народности у СРХ. Надајмо се да ће и наши југословенски Роми доскора поћи путем наших Русина и других народа у нашој земљи. Поуздано је да и ми треба да кренемо истим путем, јер ме као учитеља и научног радника забрињава да се у народности српској не учи српскохрватски-хрваткосрпски народни и књижевни језик, не налази ћирилица на јавним мјестима, који су овдје историјски присутни као знакови наше присутности и одговорности, и, најзад идентитета.

Забринуло ме то у још појачаној мјери кад сам чуо, да је комитет СК у Петрињи тражио од Просвјете у Загребу попис претплатника из петрињског краја, тако да је отуда, и отада потекла бојазан у Срба да купују и читају Просвјетина издања. Слично је било и у подручју Слуња, али тамо су Хрвати куповали нашу штампу, предајући је својој браћи Србима. Незнање и несавјесност појединаца, њихово несоцијалистичко и нехумано понашање водило нас је до таквих крајње непаметних поступака.

Вријеме је, дакле, да оживи српска штампа у СР Хрватској, на социјалистичким и самоуправним основама, и, удруженом раду, са нагласком на “Братство и јединство”, под којим је вођена и довршена Народно-ослободилачка борба и војна, у којој је српски народ у СР Хрватској био на истакнутом и истуреном положају.

Бићу радостан и поносан кад се појавимо у свијету науке, културе, просвјете, умјетности, технике и технологије аутохтоним изразом и приносом као научењаци, сликари, вајари, војници и технолози, о којима се не много сазнаје, а они су креативне снаге замијећене већ и у иностранству а поријеклом српске народности у СР Хрватској.

Првенствено Ви нам можете помоћи у Вашем книнском крају, гдје су сви услови за такав рад испуњени.

Са поштовањем и жељом за добро здравље у Новој години 1978. поздравља Вас академик Лука Марић, доживотни почасни предсједник СКД “Просвјета” у Загребу

Другу Станету Доланцу, секретару ЦК СКЈ, Београд

Поштовани друже Секретару,

Већ више деценија пратим збивања у животу наших народа, још од времена разједињености од прије балканских ратова и прије првог свјетског рата, до уједињења југословенских земаља у једну државу; затим до другог свјетског рата и наше народноослободилачке борбе и народне револуције, послје које је успостављена нова Социјалистичка Федеративна Република Југославија као заједница равноправних народа и народности, који живе у нашим социјалистичким републикама, па све до дана данашњег који живимо по недавним уставним промјенама.

На том прилично дугом путу стекао сам доста велико искуство, које је резултат мирног опажања, а како сам почасни доживотни предсједник Српског културног друштва Просвјета у Загребу, које је запало у неизлазне тешкоће, слободан сам да Вам се обратим и да изложим неколико темељних проблема.

Цијелог живота сам радио као професор и научни радник (минералог, геолог) у нашој земљи, али и у иностранству. Предавао сам на универзитетима у Загребу и Љубљани. Учествовао сам при оснивању нових факултета и универзитета у Сиску, Сплиту, Београду, Бору, а примао сам признања и награде за научни рад, као на примјер, награде Руђер Бошковић, АВНОЈ, Савеза геолошких друштава на Бледу. Редовни сам члан Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу и дописни сам члан Српске академије наука и уметности у Београду.

Посебно, међутим, истичем да сам изабран за почасног и доживотног предсједника Српског културног друштва Просвјета у Загребу, а управо та дужност ме обавезује да Вам се обратим овим писмом и прилогом.

Српско културно друштво Просвјета основано је у октобру 1944. године на ослобођеном територију, а већ годину дана раније покренута је Српска ријеч, веома значајно гласило партизанске штампе у Хрватској. Преко тога листа, који је излазио ћириличким писмом, шириле су се идеје народне револуције у српском народу у Хрватској. Послје рата то је био једини српски лист у СР Хрватској, који је 1955. промијенио име у "Просвјета", а 1971. године укинута.

Поред овог листа излазио је и књижевни и научни часопис Нови летопис, који се угасио 1972. године.

Од тада Срби у СР Хрватској немају никакве публикације, па је њихова књижевна и културна активност тиме онемогућена.

Увијек сам био руковођен идејом међусобног уважавања, хуманог односа и толеранције, а то је неопходно у нашој земљи, која има више народа и језика, више конфесија и два писма: латиницу и ћирилицу.

Богате збирке историјских докумената у манастирским и другим библиотекама, у Музеју Срба у Загребу, потврђују историјски пут овог дијела српског народа, али се тај материјал не проучава, поготово не проучава систематски, чак је био изложен повремено пропадању, захваљујући немару појединаца, и одговорних људи. Тај материјал треба научно обрађивати, па на основу критичне обраде требало би почети писањем политичке, културне и књижевне историје српског народа у западним подручјима СФР Југославије, особито СР Хрватске. Резултате тога изучавања требало би, како је речено, систематски објављивати у издањима Просвјете у Загребу. Ако смо међутим доведени у такав положај да немамо своје штампе, онда се мора казати да је исправна она тврдња, која каже: **да народ без штампе нема свог идентитета.**

Ми, Срби у Хрватској, нисмо немарни за свој културни идентитет, а у социјалистичкој земљи не може нам нико оспорити идентитет. Али, ако се овако настави, то ће се морати схватити као намјерно оспоравање нашега националног идентитета.

Ја, такође, осјећам одговорност пред историјом за такве прилике које овдје владају, и у сваком погледу, и зато настојим да скренем пажњу на настало стање и све са њим у вези.

Због тога обратио сам се већ одговорним друговима у Централном комитету СК Хрватске: дру Владимиру Бакарићу, дру Душану Драгосавцу, одговорном руководиоцу Јови Угрчићу, писмено и ЦК СКХ документом који и Вама шаљем у прилогу овога писма – у скраћеној верзији.

Из изнесених података, иако не свих, појединих као основних показатеља и доказа, види се да се одступа од прокламоване политике равноправности народа и народности у СФР Југославији и СР Хрватској, на што указујем са жељом разумијевања и схваћања бриге око његовања и унапређивања, познавања, како баштине тако и савременог рада српског народа и његове штампе у СР Хрватској.

12. јануар 1978. у Загребу

Академик др Лука Марић

СРПСКО КУЛТУРНО ДРУШТВО ПРОСВЈЕТА задачи и рад после оснивања у НОБ-у (1944) године

У данашње вријеме пуног полета у изградњи социјалистичких друштвених односа, као и пуне афирмације свих народа и народности наше земље у културном и научном раду, требало би омогућити и СКД Просвјети да ради на научној и културној афирмацији српског народа у СР Хрватској.

Ово што желим да кажем на наредним странама биће само кратак поглед на прилике у којима је дјеловало Српско културно друштво Просвјета.

Културно-просвјетни рад српског народа у посљедња три вијека у западним крајевима Социјалистичке Федеративне Републике Југославије

Хисторијски извори и савремени документи омогућују да се аналитички и синтетизовано прати развитак и борба српског народа у ширем југословенском и ужем оквиру (СР Хрватска).

Треба да одмах нагласимо да се српски народ борио против свих и свакојаким освајача и домаћих насилника и злочинаца, и, да је успјешно сузбијао насртаје који су долазили на југословенски простор са југоистока и са сјеверозапада.

О томе постоје огромни архиви докумената, па многобројни трајни споменици, који свједоче о бурама кроз које је пролазио српски народ ношен слободарском мишљу и вољом да истраје у борби за бољи живот.

О томе би се требало научно писати, међутим често наилазимо на непотпуне приказе, фрагменте по часописима и књигама. Тако, на примјер, у књизи **Повијест хрватског народа 1860. до 1914.** спомиње се тзв. "српска компонента", у Хрватској, Славонији и Далмацији, која, иако важна, није истакнута ни проучена, а без познавања те компоненте, како наводе писци те књиге, теже је разумјети и повијест Хрвата.

Ево једног податка из споменуте књиге: "Осим по знанствено-истраживачком приступу материји, ова се књига разликује од других цјеловитих приказа одређеног раздобља и по свом настојању да развој хрватског народа обухвати на читавом његову етничком подручју. С обзиром на то она има обиљежје пионирског рада са свим предностима и недостацима таква потхвата. Међу потоње ваља нарочито убројити околност да српска компонента, тако важна и значајна за развој хрватског народа управо у том раздобљу није у овој књизи довољно истакнута. Приказ те компоненте ог-

раничава се на оне моменте, у њезину развоју који су непосредно утјецали на повијест хрватског народа и без којих се ова уопће не би могла разумјети. Такво ограничење није толико наметала основна сврха књиге, која је јасно изражена и у њену наслову, колико првенствено чињеница да повијест српског народа у хрватским земљама није ни данас још темељитије истражена и проучена. Та се задаћа поставља данас пред нашу повијесну науку као једна од најпречих.” (Извори 1)

Треба, међутим, још нагласити да ни сва хисторијска грађа о тој тзв. српској компоненти, није сабрана и сређена како би се у цјелини могла систематски проучавати, и зато је нужно да српски народ овдје има своју научну установу. (Извори 2)

Ако погледамо што говори интелигенција у других наших народа, онда и Срби у Хрватској морају да нешто кажу о себи. Примјетио сам изјаву словеначког писца Цирила Космача, која гласи ”Националност – нужно определење.” (Извори 3). Др А. Грличков у завршној дебати Округлог стола у Цавтату о теми: Социјализам у савременом свету, каже да треба да се уважи како је: ”Национално питање било је и јесте чинилац борбе за социјализам.” (Извори 4)

И то указује да је битно питање и одржања националног идентитета српског народа у СР Хрватској.

Народи и народности по Уставу СФР Југославије имају сва права да се боре за очување своје националне посебности, а то ће моћи ако се буду научно и културно развијали, ако буду имали своје установе, своју штампу, своју књижевност и науку.

Много тога што се тиче српског народа у СР Хрватској измиче контроли његове интелигенције зато што нема установа које би биле за такве послове надлежне. Парола о заједничким установама показала се као привид, јер се одатле увијек гледало очима једнога грађанина (Хрвата), што ја ни у ком случају не оспоравам, али кад наиђу кризни momenti у животу друштва, као што су били 1971. године, онда то посматрање постаје необјективно, ненаучно, тенденциозно – дозлабога. Кад је, на примјер, било говора о језику од фамозне Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика, онда се дискусија водила онако како виде те једне очи онога хрватског интелектуалца који није склон да буде објективан, па кад је у његовим рукама такозвана заједничка установа, онда ми остајемо без гласа. А и то нас не може спасити, што смо безгласни кад нас неко хоће да нападне због национализма.

Кад се пише објективно, одмах се то друкчије осјећа и прима. Тако, на примјер, кад пише један правник-хисторичар о српском народу у Војној граници, о његовој борби за своја народна права и језик са ћириличким

писмом, о великим притисцима племства, католичког каптола, којекаквих службеника и војника – тај народ је успио да сачува свој национални идентитет и морални став. (Извори 5).

На граничком појасу према Турском царству оснивале су се тзв. тривијалне школе у којима се учило, како пишу хронике из тог времена, ”Српско писање и читање.”

Из нашег народа, па и у неповољним приликама, излазили су, поред војника, књижевници, научници, композитори, сликари, а неки су стекли и свјетску славу, Никола Тесла, на примјер.

Поменимо и лингвисту Саву Мркаља, који је прије Вука писао о потреби реформе азбуке и правописа, а уједно постављајући нека од главних питања науке о језику: шта су ријечи, језик, слова и у каквом је односу говорна и писана ријеч. (Извори 6)

Затим је ту Огњеслав Утјешеновић Острожински, пјесник, естетичар високи управни чиновник и војни писац, који је, између осталог, написао расправу: “Мисли о важности, правцу и средствима унапређивања књижевности српско-хрватске”, Београд 1869. (Извори 7)

Међу књижевницима поменимо Л. Пуцића из Дубровника, Симу Матавуља из Шибеника, затим јавне раднике од широког утицаја као што су Сава Бјелановић, Симеон Кончаревић, Божидар Петрановић, Никодим Милаш, па композитор Јосиф Руњанин. (Извори 8).

Треба најзад истакнути да је српски народ у Хрватској, Славонији и Далмацији до првог свјетског рата имао око 20 штампарија, а исто толико листова, да је издавао књиге различитог садржаја и ћириличног писма. Два свјетска рата донијела су незапамћено разарање и велике жртве у материјалним и културним добрима. А однијели су толико људских живота да су многа насеља остала потпуно пуста или преполовљена.

Ако је тај народ поднио толике жртве и био увијек у најжешћим окршајима, данас би требало да буде разумљиво да он не може да заборави своју историјску улогу на тако важној раскрсници путева на правцу југоисток – сјеверозапад. Сада у мирној фази развитка науке и привреде ми желимо да осигурамо своју будућност у заједници са свим осталим народима и Хрватске и Југославије.

У нашој народноослободилачкој борби борци су се бринули за културно-просвјетни рад и поред свакодневних борби са многобројним непријатељима. Покренута је Српска ријеч у септембру 1943. веома значајан лист партизанске штампе, а затим је основано и Српско културно друштво Просвјета са задатком да гаји народну културу и проучава народну прошлост, да подстиче књижевно и друго стваралаштво.

Желим да нагласим, како је неопходно да српски народ има своју штампу, лист, часопис, књиге, и да се све то публикује ћириличким писмом, као традиционалним српским писмом, јер ако свега тога нема, онда се може рећи да је: **Народ без штампе – народ без идентитета.**

Поглед на рад СКД Просвјете од 1970. године

Просвјета је израдила свој програм рада у коме сарадња са сличним организацијама има истакнуто мјесто, а све се то може видјети у документу **Мјесто и улога Српског културног друштва Просвјета.** (Извори 9)

У том документу указује се и на то да би требало учинити све што је могуће у законским оквирима да се заустави порицање права Просвјети на имовину (зграду у улици П. Прерадовића бр. 21), да садашњи корисник зграде плаћа станарину, јер је незамисливо да нека привредна организација не плаћа станарину за коришћење зграде и да судским путем жели Просвјети оспорити власништво. Сва судска рјешења говоре у прилог Просвјети, јер се друштвеним организацијама не може национализовати имовина по истом критеријуму по коме се национализује имовина појединцима. И даље се води маратонски судски спор око станарине.

Остаје отворено питање Музеја Срба са библиотеком и архивом.

Не можемо а да овом приликом не истакнемо чињеницу како је у СР Хрватској, тамо од 1967. па до краја 1971. године владала неке врсте грозница у питању језика и историје, при чему су се људи разних звања и занимања, њих једна цијела војска, латили пера да пишу о хрватском књижевном језику, о историји, о култури, о школству, о привреди, о финансијама, о свему и свачему. Чини ми се да неће и овом приликом бити сувишно да се подсјетимо на неке ставове из тога времена, као и на неозбиљност и превртљивост неких одговорних људи у култури и политици. 10. децембра 1954. године у Новом Саду потписан је Новосадски договор, у коме је речено: "Народни језик Срба, Хрвата и Црногораца један је језик. Стога је и књижевни језик који се развио на његовој основи око два главна средишта Београда и Загреба, јединствен, са два изговора, ијекавским и екавским."

"Заједнички језик треба да има и заједнички правопис. Израда тога правописа данас је најхитнија културна и друштвена потреба."

"Док су Срби писали славеносрпским језиком, Хрвати разним народним дијалектима, могло се заиста чинити да су то два језика, али откако су и једни и други усвојили штокавски дијалекат, истина је јасно избила на видјело. Стога није чудо што су се у ожујку 1850. састали у Бечу углед-

ни српски и хрватски књижевници и научни радници с намјером да израде начела и правила за заједнички књижевни језик. Стога тај бечки књижевни договор сматрамо почетком оних настојања која су остварена г. 1960. појавом Правописа хрватскосрпског/српскохрватског књижевног језика (Извори 10).

Али већ 1970. године, једва један децениј касније, пише један потписник Новосадског договора из Загреба о двије језичке норме, овако: "... тада је сасвим јасно да у једном књижевном језику постоји једна норма, а у другом књижевном језику друга норма, хтјели ми то примити или не." Исти писац затим додаје: "... да се никако не може говорити о јединственом књижевном језику, него у најмању руку о варијантама књижевног језика, а најнормалније о књижевном језику једнога, односно другог народа."

Један лингвиста из Ријеке упозорава на недоследно понашање појединих потписника Новосадског договора, и чак о вишеструком мијењању мишљења о питању нашег језика. (Извори 11)

Наша штампа донијела је и овај поглед на наш језик од једног лингвисте из Загреба, који гласи: "... кад бисмо узели најупотребљаванији узорак, онај од стотину појмова, добили бисмо у 99 рубрика исту ријеч." Затим даље: "лингвистичка разлика између хрватске и српске варијанте била би дакле на лексичком нивоу равна половици једног процента, и заправо сам увјерен да ће многи најговорљивији изједначитељи бити у ствари интимно изненађени како је та бројка мала, па им, ето, приушћујем то весеље – мене наиме занима установљвање чињеница, а туђе ми је падање у транс или чупање косе од очаја што су оне овакве или онакве." (Извори 12)

Послије Декларације било је много примједба о језику у нашој штампи, па ћемо поменути као примјер чланак под насловом: **Толеранција да, одвајање не**, са приједлогом да ИКЦК СК Хрватске буде преко Социјалистичког савеза иницијатор састанка лингвиста из Хрватске, Србије, Босне и Херцеговине, који би требали дефинирати тај језик, рећи које су његове особености и предложити Сабору његово име.

У том часу један је политички човјек упао у расправу овим ријечима: "Ако сам добро схватио, предлаже се да о језику у Хрватској расправља нетко изван Хрватске. То, мислим, не би било добро. Проблем језика у Хрватској требају расправити Срби и Хрвати у Хрватској. (Извори 13)

Али у том колоплету разних мишљења треба сматрати озбиљном изјаву једног истакнутог хрватског књижевника, који каже: "... да прије свега треба дефинирати што је то хрватски језик, је ли то штокавски, новоштокавски, чакавски, онај којим се пише, онај којим се говори или нешто друго", додавши на крају "да ће кад се сви сложимо шта је то хрватски језик, све друго бити лакше". (Извори 14)

Чули смо тада и изјаву из ауторитативног извора у којој се каже: «Оно о чему у Уставу треба бити ријечи ако једна националност у Хрватској пожели да има свој језик, неке своје специфичности, рецимо да не прими ријечи растворбе, утворбе, и не знам које утваре нам намећу, да онда има право то одбити и ту је потребно гарантирати могућност нацији да то одбије.Ч (Извори 15)

Треба међутим поменути мишљење и једног особито истакнутог хрватског књижевника, који је на питање: да ли су српски и хрватски један језик? "Па, молим Вас, којим језиком ми сада разговарамо, Ви и ја, реците? Је ли се разумијемо? Требамо ли преводиоца? Србизми и кроатизми не би нас смјели спречавати да кажемо како говоримо једним језиком. Они само обогаћују језик, оплемењују га." А кад су споменути Срби у Хрватској, он рече: "Ма не, брате, Срби у Хрватској говоре српски. Хрватским књижевним језиком служе се само овдашњи Срби писци, интелектуалци. Народ говори српски, тј. пусти га да тај наш језик зове српски, као што га Хрвати зову хрватски." (Извори 16)

Овдје се мора примијетити како ова изјава одваја српске писце и српску интелигенцију од српског народа, што никако не може бити на мјесту, јер указује на тенденцију асимилације интелектуалног дијела српског народа.

Најзад, један истакнути функционер у школству, написао је ово: "Не смије се допустити да дјецу у школама позивају на ред кад кажу хиљада а не тисућа. Јер, то је превише биједно да би се хрватство тиме доказивало. То нема ни људског ни научног оправдања".

Догађаји из времена "националистичке еуфорије" показали су понашање једног дијела чланства Матице хрватске, па и дијела ЦК СК СР Хрватске, тако да је и сам друг Тито морао прићи рјешавању тих заплетених питања. Друг Тито је тада рекао: "Матица хрватска постала вам је паралелна партија, која је данас врло снажна. Из њеног крила потичу антисоцијалистичке организације које нису само против вас и руководства Југославије, него су против југославенске државе као цјелине. Као ште сте ви рекли, они нису за овакву државу, већ за неку другу, типа Павелића." (Извори 17)

Али једном одговорном функционеру СР Хрватске, чини се да ће лакше поднијети осуду Матице хрватске, ако са своје стране прогласи, јавно на загребачкој телевизији, СКД Просвјету "мали трабант" Матице хрватске. Па, зар би то било могуће и помислити, па то је апсурдно да би Српско културно друштво Просвјета, њезино чланство, хтјело државу "типа Павелића". То спада у демагогију најнижег реда, од које би требало да зависи културни и књижевни рад СКД Просвјете у СР Хрватској.

Да се разумијемо, ако би кривица постојала требало би кривце казнити, али ако не постоји – немојмо је измишљати.

У вези се листом Просвјета, гдје сам и ја био у редакцијском одбору, изречена је тврдња како се на њеним страницама није појавило нити једно значајно име науке и књижевности – ни српско ни хрватско. Поменућу са тим у вези неколико имена дугогодишњих сарадника у штампи СКД Просвјета: М. Андрић, Д. Чалић, С. Бановић, Ј. Вац, М. Босанац, П. Чимбур, М. Дакић, Д. Димитријевић, Б. Десница, В. Ђурић, Д. Ерић, С. Гавриловић, С. Грубач, М. Јока, Ј. Ковачевић, Г. Кожул, У. Корлат, М. Косовић, П. Коњевић, Ђ. Поткоњак, Б. Кулишић, З. Крстановић, Л. Марић, Д. Медаковић, К. Милутиновић, Ф. Моачанин, М. Ножинић, С. Кораћ, Н. Рапајић, Р. Пасарић, Ј. Стефановић, И. Злоковић, Л. Штековић, У. Вицковић, Б. Зате-зало, и др.

Није тешко, дакле, доказати како се упада у противрјечности да би се ометао рад једине српске културне и књижевне установе у СР Хрватској, у којој живи око 700.000 српског народа.

Запазио сам у посљедње вријеме изјаву једног политичког радника СР Хрватске да треба мислити и на развитак српске културе у српском народу у Хрватској, народу који је у овим просторима највише страдао у току Народноослободилачког рата, али је и допринио побједи народне револуције више него што се могло очекивати.

Ми, Срби, желимо да радимо и стварамо и у култури, као што радимо и стварамо у привреди у социјалистичким установама и предузећима. Предузећа су социјалистичка, друштвена, свима заједничка, али култура мора бити национална – на неодређено вријеме особена, што издашнија и оригиналнија, па ако је добра и отвара боље видике у будућност не само нације већ и цијелог човјечанства, достижући потребан ниво, она неминовно постаје и опћа, заједничка и у југословенском и свеопћем међународном оквиру.

Ми нећемо да се затварамо у "Гето", али нећемо ни да будемо безбојна аморфна маса над којом ће се ломити свакаква копља, сад ове сад оне пропаганде, као што је то било у неколико махова у нашој историји, на чијем путу није било посртања кад је народни идентитет био угрожен, кад је било потребно покретати, готово, и посљедње биолошке резерве.

Сматрам, да ми је као доживотном почасном предсједнику СКД Просвјета била дужност да искажем искрено, отворено, истинито и одговорно свој јад због потпуне културне и књижевне неактивности јединог културног и научног друштва српског народа у СР Хрватској – Српског културног друштва Просвјета у Загребу.

А сада бих додао још двије значајне напомене.

Српско културно друштво Просвјета, већ годинама, како сам раније споменуо, води судски спор за враћање имовине коју је СКД Просвјета дала на коришћење другим радним организацијама, па и поред судских рјешења да се имовина врати Просвјети, ништа се на томе не ради, и, поред позитивних рјешења у корист СКД Просвјета.

Затим, што је индикативно, у Реду предавања за школску годину 1976/1977. на Свеучилишту у Загребу, под насловом Филозофски факултет, стр. 55-90 видимо, да се нити на једном једином мјесту језик не назива према Уставу: хрватски или српски, већ само хрватски језик. Поред тога упадљиво је то да од око 70 (седамдесет) сталних асистената, само је 1 (један) српске народности.

Научни подмладак за језик, књижевност, историју уопће се не одабире и не формира из редова подмладка српске народности, па тиме српски народ у СР Хрватској, на Свеучилишту у Загребу, остаје без принове своје интелигенције.

Најзад, нема сада ни једног српског научног института у оквиру кога би се и формирала научна интелигенција и проучавала култура српског народа.

То су основни показатељи да се не иде прокламованом политиком равноправности народа у СР Хрватској.

О томе, ево, износим неколико података и Савезу комуниста Југославије, пошто сам прошле године и усмено и писмено комуницирао са одговорним људима у Савезу комуниста СР Хрватске.

12. јануара 1978. У Загребу

Лука Марић

(академик др Лука Марић,
почасни доживотни предс-
једник Српског културног
друштва Просвјета у
Загребу)

Извори

1. Др. Ј. Шидак, Др. М. Gross, Др. И. Караман, Др. Д. Шепић: Повијест хрватског народа. Година 1860 – 1914. Загреб, 1968.
2. Бројна литература у допису који сам послао ЦК СКХ крајем јула 1977. г.
3. Космач Ц.: Књижевне новине, Београд 1976.
4. Грличков Др. А.: Социјализам у савременом свету. Округли сто. Слободна Далмација, 4. XI. 1976.
5. Чулиновић Ф.: Државо-правни развитак Војне крајине. ЈАЗУ. Загреб, 1969.
6. Мркаљ, С.: Сало дебелого јера или Азбукопротрес. Будим 1810.
7. Утјешеновић, О.: Мисли о важности и средствима унапређивања књижевности српско-хрватске, Београд, 1869.
8. Српско-далматински магазин. Год. XXIX. Задар.
9. Мјесто и улога Српског културног друштва Просвјета у савременим друштвеним кретањима. Двогодишњи план рада. Загреб, Просвјета 1972.
10. Бројна литература у допису који сам послао ЦК СКХ-у крајем јула 1977. г.
11. Петанчић М.: Педагошки савјет Хрватске. Политика 29. 1. 1972.
12. Као под бројем 2.
13. Као под бројем 2.
14. Толеранција да одвајање не. Вјесник 12. XI. 1972.
15. Бакарић, В.: Школа и језик... Вјесник, 2. XI. 1971.
16. Мисли, идеје, определења... Политика 7. јул 1973.
17. Друг Тито о Матици хрватској... Вјесник 4. XII 1971.

Два Милана или о неразумијевању

Оно што почетком 1972. године говоре и пишу Милан Ракас, тада локални партијски руководиоца из Карловца и Милан Радека, данас изгледа занимљивије него у оно вријеме. Једна и друга страна износе класичне аргументе својих позиција. Милан Радека се обраћа из дубине и ширине свој културној и духовној, просвјетитељској ангажмана, зна, да је прекид рада зло и да зло добра донијети неће. Из Милана Ракаса проговара лојални "апарачик", али данас се чини, и нешто више од тога. Код њега као да има и слушње, да би се хрватске унутрашње политичке снаге једној дана могле насамом наћи очи у очи, и да ће тада једино однос снага бити одлучујући. Као да су се у некаквој хисторијској ројацији улога нашли суочени, један ствари самосталац и један млади "куеновац". Према шекспиру из "Карловачкој шједника" изашлој на Св. Саву 1972. године, под насловом "Дали смо простор друћима", на сједници Републичке конференције СКХ, секретар ОК Карловац Милан Ракас, рекао је и ово:

"И још неколико ријечи о борби за ошклањање посљедица јер шовинизам и национализам само су посљедица ових крућних узрока о којима сам говорио. Чини ми се, барем ми у Карловцу на шоме инзистирамо, да ћемо још више морати захтијевати комплексности те борбе. Наиме, осјећам да нам се у сјени борбе против хрватској национализма и шовинизма често ћућа налази борба против великокрпској шовинизма. Шовинизам као друштвену ојасност, као додлоћу контрареволуције не сагледавамо довољно комплексно. Ми у Карловцу смо били међу првима који су рекли: треба прекинути

с радом и "Просвјета" и Машица. Осјетили смо баш на тој нашој одлуци да има чак и међу комунистима једносраности. За то су нам и пали приговори: та "Просвјета" је чиста, њу је формирала Партија, њој се не могу ставити оне етикете које се како то појединци кажу, стављају Машици. Имамо чак и писмених приговора на посљедње Комишета што је донио такву одлуку. А само мало дубља анализа коју сада ради комисија нашеј Социјалистичкој савеза показала је да су крајњи циљеви и Машице и "Просвјете" исти, да чистото неће нема ни у једној ни у другој организацији, да је то била прљава работа до краја, да су учинили огромне напоре у посљедњу годину дана да се обје прошире. "Просвјета", о чијој се чистоти говори, формирала је нпр. 24 тункиа код нас у Карловцу за убирање чланарине са списа чланова, а утврдили смо да се на списку налазе људи које никада нису виђали, да ли ће бити чланови те организације.

Постојале су илегалне методе код учлањивања: стварање плаћених повјереника који су примали дебеле плаће у радним организацијама, а масовно учлањивали у Машицу, стављање на попис људи у "Просвјети" које никад нису виђали, па до различитих других метода да би се ојачали и створили уске националне структуре. Послије нису били далеко од тога да ираже одлучујућу политичку улогу, јер највише су иражили уску националну државу искључиво Хрватску, или аутономну покрајинску српску о којој се говорило, па националну армију. Јасно је куда је то све скупа водило. Према мојем мишљењу то је био јасан пут према расиривању српској до траћанској рати. То је била права идеологија и једних и других, а све друго су приче. И ми зато оцјењујемо да ћемо убудуће морати бити још радикалнији у комплексности борбе против шовинизма, без обзира с које он стране долазио."

Прво Радекино писмо односи се на кратку биљешку из локалног листа о престанку дјеловања карловачког пододбора "Просвјете", а друго је одговор Ракасу.

Послано “Карловачком тједнику” и ССРН, Карловац

Поводом престанка дјеловања пододбора СКД “Просвјета” у Карловцу (Тједник бр. 52 од 30. XII 1971, ст. 10) дужност ми је чланска (а 1945. био сам први предсједник, затим 25 година подпредсједник и од прошле скупштине члан надзорног одбора) да дадем о том престанку изјаву.

На сједници 28. XII, кад је одлучено о престанку дјеловања, нисам био; налазио сам се тих дана на раду у Архиву Хрватске у Загребу. – Да сам био на тој сједници, не бих се сложио са закључком. А образложио бих то оним истим што се налази у саопћењу одбора (в. Тједник и Политику од 30. XII) “да није било никаквих појава које би биле супротне великим тековинама наше социјалистичке револуције”.

Ако је тако, а тако јест, откуд онда сасвим супротан закључак него што се из наведеног мора извести! Или наведено стоји, па је закључак неоправдан, или је закључак на мјесту, а тиме наведено пада. – Питање је онда хоће ли овакво рјешење “допринијети разрјешавању насталих проблема у нашем политичком животу”. Да ли је ту “Просвјета” Карловац била проблем!

Ако је потреба времена да се “Просвјета” угаси, зашто то није почело од Главног одбора у Загребу? Зашто онда предсједник СКД “Просвјета” сједи још увијек у влади (И. В.) Хрватске? Зашто да Карловац истрчава самоубиствено испред свога Главног одбора? Је ли досадашњи одбор прије сједнице бар телефонски упитао Загреб што да ради? “Просвјета” у Карловцу је пододбор, што значи да не дјелује потпуно самостално, без везе с Главним одбором, поготово кад се ради о нечем одлучном.

Овим је сада бројно чланство, а ту је и не мали број Хрвата, доведено у положај жигосаног, незаслужено посрамљено и постиђено у нашој јавности. Пита се што је оно криво? Да ли у том што је стално кроз четврт стољећа његовало братство и јединство и по српским и по хрватским селима, и то у уској заједници и с друштвом хрватских Загораца и с друштвом Словенаца. – А дјеловала је “Просвјета” читаво то вријеме у правилу без икакве материјалне помоћи од стране заједнице, само својим средствима.

Ако није било кривице, откуд казна! Ако је било, у чему је та кривица, тко је, гдје и када, како и што скривио, и зашто није такав кривац јавно жигосан, него се жигосе читаво друштво!

У прошлој скупштини овог пододбора (Политика, 6. IV 1971, с. 6) у дискусији нагласио сам посебно основни задатак друштва, да дјелује на пољу културе, напомињући да ми Срби у Хрватској имамо своје политич-

ке представнике у ССРН и комитетима, па све до Републике и СФРЈ... То су чули и добро знају и присутни представници ССРН и комитета. – А недавно сам и у сједници одбора споменуо да “Просвјета” није политички представник Срба у Хрватској.

Због свега овога, послије 26 година дјеловања у друштву, оградајуем се од оваквог поступања с “Просвјетом” у Карловцу, а имам право и да поставим питање тко ће сносити одговорност за друштвену штету коју сада и отсад има да трпи и “Просвјета” и њезино чланство у Карловцу?

Сматрам да је задатак ССРН-а да оцијени није ли у овом случају поступљено пренагло и неодмјерено, а уједно да настоји да се почињено исправи.

Карловац, о НГ 1972.

Милан Радека

Каљање уз ступ срамоте

У нашем Тједнику од 27. I 1972. на стр. 5, ступац 5, – стављена је на ступ срамоте Просвјета – Карловац. Њезина тобоже “чиста” работа била је, каже се, “прљава до краја”. То читају Карловчани о Просвјети.

У чем је та “прљава работа”?

У том што се на списку чланова налазе људи које нису никада питали да ли ће бити чланови те организације. Колико је ту истине, могу да посвједоче приступнице које су биле, и старе и новије, све сачуване до престанка рада. А како се сад појединци изјашњавају, то оставимо њиховом образу.

Ово треба још разјаснити.

Чланарину за Просвјету скупљали су одувијек добровољно, без награде, поједини чланови по арцима које је састављао одбор према приступницама. На приступницама се обично налази и потпис онога тко је новог члана привео. – Готово редовито догађало се да скупљач наведе на арку промјене у чланству (отсељење, иступање и др.). Али се исто тако редовито догађало да на арку буде приписан нетко као члан, тко је наново приступио на понуду скупљача. Скупљач је обично у ту сврху собом носио и приступнице за попуњавање и потпис новог члана. А догађало се и да одбор или нетко од одбора на арку припише, не учлани, некога с тим да му скупљач понуди приступ и упис.

Из овог се види и каква су она 24 “пункта” које је, према ступцу 5, Просвјета формирала. Ти “пунктови” то су чланови скупљачи чланарине, и ти “пунктови” нису формирано од лани, него постоје од 1945. г. откад је Просвјета прорадила.

На арцима који су састављени за 1972. г. десило се да су приписана имена двојице истакнутих карловачких Срба са циљем да се и њима понуди приступ. Ако се добро сјећам, приписао сам их цијенећи да их неће увриједити понуда да приступе “Просвјети”.

То би, дакле, била та “прљава работа до краја”.

Ова два угледна Србина огорчише се на ову понуду тако жестоко, као да се ради о глави, па је, како се види, сам Комитет “донио одлуку” о престанку рада Просвјете, чему је онда дата и форма одборског закључка.

Истине ради треба јавности да дозна и да је један од двојице приписаних, – не илегално учлањених, – на сабирном арку, био присутан на прошлој годишњој скупштини наше Просвјете. Не само да је присуствовао, него је и активно учествовао у дискусији. Што је било природније него претпоставити да је он погодна личност и расположен да буде кандидат за члана једнога културног друштва?

Уза све ово нужне су још неке напомене:

- “прљава работа до краја” је оптужба не само одбора него цјелокупног чланства из реда наших суграђана, међу њима и до петине Хрвата (види чланске приступнице); како ће се на ово осјећати ти изазивачи “грађанског рата”,
- у вијести о престанку рада наше Просвјете дато је у јавности готово потпуно једнако образложења као и о дјеловању Просвјете у Осиеку; само, док је Карловац угашен, Осиек јавља да наставља радом,
- уз ово што се догодило и догађа с Просвјетом у Карловцу стоји чињеница да је предсједник Главног одбора Просвјете у Загребу уједно члан Извршног вијећа СР Хрватске, – члан и потпредсједник, – и да је као такав ових дана вршио дужност предсједничку за вријеме смјене предсједника,
- Главни одбор Просвјете издао је ових дана упуту да отсад пододбори Просвјете раде у саставу ССРН-а; наша Просвјета јест под окриљем ССРН-а, али умртвљена, и као кривац под истрагом посебне комисије,
- има ли начина да се наша Просвјета и њезино чланство, да се ми грађани Југославије очувамо од оваквих каљања и да нам се пружи задовољштина.

Коначно, редакцији нашег Тједника!

На стр. 5 налази се крупан наслов “Дали смо простор другима”. – За-
нима ме хоће ли се наш Тједник усудити да заиста даде простор недостој-
но нападнутима или ће, мада је орган ССРН-а, онемогућити члановима
ССРН-а и Просвјете да допринесу разјашњењу ствари.

Члан руководства Просвјете – Карловац
крз 26 година

Милан Радека

Љиљана Вукашиновић

Српска ријеч / Просвјета – избрана библиографија

- 1 Вјетром вијани – Споменица Српског културног друштва “Просвјета” (1971), Загреб, стр. 30.
- 2 Новак, Б. (2005), Хрватско новинарство у 20. стољећу, Голден маркетинг – Техничка књига, стр. 350.
- 3 Матковић Х. (1994), Политика националне и расне искључивости, Повијест Независне Државе Хрватске, Наклада Павичић, Загреб, стр. 154-157.

У години у којој обиљежавамо седамдесету годишњицу СКД “Просвјета”, изабраном библиографијом представљамо својеврстан историјат часописа који је пратио рад Друштва од оснотка 1944. године у Глини. Данашњи часопис “Просвјета” директан је наследник листа “Српска ријеч”, покренутог у вихору Другог свјетског рата. На тада ослобођеном територију Лике у Оточцу припремљен је први број новина, а штампан је 10. септембра 1943. у Горском котару, у шуми Јаворници, у техници листа “Напријед” – органа КП Хрватске. У почецима излази као орган народноослободилачког покрета, заједно са осталих тридесетак антифашистичких листова на слободним подручјима Хрватске но убрзо заузима једну од истакнутијих позиција по значају и броју штампаних примјерака (први број штампан је у 1.200 примјерака, убрзо се тираж пење на 4. 000 примјерака).¹ Иако је идеја и потреба покретања новина намијењених Србима у Хрватској, који су се тада налазили на директном удару расних закона и пријекних судова НДХ, постојала и много раније, ратне околности, материјалне немогућности, недостатак сарадника и отежана комуникација помјериле су покретање часописа на пријеломну 1943. годину. Не случајно само пар мјесеци раније покреће се и главно гласило Хрватске сељачке странке “Слободни дом” под уредништвом др. Божидара Маговца.² Како је одмах у априлу 1941. године донесена *Законска одредба за обрану народа и државе*, “у сврху “заштите части и интереса хрватског народа”, усташки режим осим што је забрањено сав српски тисак, забрањено је и све листове Хрватске сељачке странке.³ Тако су ХСС и СДС представљале једине двије страначке пријератне

опције које су се позиционирале унутар антифашистичког покрета, уз наравно одређен консензус с доминантном политиком и улогом комуниста као покретача отпора. Исказана елементарна ширина и толеранција према различитим страначким, националним, вјерским и другим припадностима током рата показала се од пресудне важности за опстанак и успјех НОБ-а.

“Српска ријеч” требала је представљати глас Срба у антифашистичком покрету и бити документ политичких одлука ЗАВНОХ-а о положају Срба у новој антифашистичкој Хрватској, тако да од 17 броја (1944) излази као орган Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а.⁴ “Ријеч” је излазила тједно, а главни уредници били су Богољуб Рапајић и Милан Јока, предратни новинари.⁵ Уз њих у редакцији су повремено радили и Милан Ножинић, Маша Павичић, Милован Зец, Бранко Богуновић, Тошо Драганић, Брацо Мачура, Митар Попара, др. Богољуб Братић, Урош Вицковић, а од вањских сарадника др. Раде Прибићевић, Душко Бркић, Ђаница Опачић, Бранко Сучевић и др.⁶ Занимљива цртица коју биљежи Календар Просвјета описује околности у којима су штампани и уређивани први бројеви: *...“Први број “Српске ријечи” имао је само наслов ћирилицом, све остало било је латиницом због тога што није било слова. Већ за други број су набављена слова из Цриквенице, послије калитиулације Италије. За вријеме офанзиве фашисти су у Кореници распурили ћирилска слова, па је “Ријеч” ојеш излазила латиницом. Нарочитим заузимањем група Милована Ђиласа, “Ријеч” је добила прву пошљку слова авионом из Бариа. Када је ЗАВНОХ преселио у Шибеник заузели су се сјилијски штампарии, па је “Ријеч” добила мајрице за линошћии и шћамјана је пошћуно ћирилицом.”*⁷ Након ослобођења Загреба лист се у почетку штампа у Задружној штампарији, а потом као лист Народног фронта у штампарији Вјесника и представља орган Главног одбора Срба у Хрватској. Послијератни текстови одражавали су углавном нови државоправни положај српског народа у Хрватској и настојање око изградње заједничке југославенске државе, наглашавајући редовито братске односе са већинским хрватским народом (нпр. *Свечани дочек претсједника ЗАВНОХ-а Владимира Назора у Загребу – Др. Владимир Бакарић одаје признање Србима из Хрватске, Снажна Југославија – гарант мира на Балкану, Изједначавање ћирилице и латинице, законски акт пошћисан од Владимира Назора, Нејријашељима јединства и сарадње са брајшким хрватшким народом нема мјестиа у срјским редовима...*)⁸ Од јула 1951. године прелази се са новинског формата на формат часописа и излази као мјесечник Српског културно-просвјетног потом Српског културног друштва “Просвјета” све до јануара 1955. године, када мијења назив у “Просвјета” под којим излази и данас.

- 4 На приједлог Српског клуба донесена је одлука о изједначавању ћирилице и латинице, о поништавању прислиног покрштавања Срба и оснивању Српског културног друштва “Просвјета”.
- 5 Богољуб Рапајић (1902. – 1984.) Окупација Југославије га је затекла као новинара у Новом Саду. Враћа се у завичај, село Крбавица у Лици, гдје се прикључује Марку Орешковићу, организатору устанка. Изабран је за команданта “Штаба герилских одреда за Кореницу”, потом за команданта батаљона “Огњен Прица”. Почетком 1942. године изабран је за предсједника Окружног НОО за Крбаву. Био је у руководству свих српских националних институција створених унутар партизанског покрета: секретар СКД “Просвјета”, потпредсједник Главног одбора Срба, уредник “Српске ријечи”, предсједник СПД “Обилић”. Политички ликвидиран у групи са Бркићем, Жигићем и Опачићем. Миле Јока (1916. – 2001.) Предратни левичар и скојевац. Организатор устанка на дворском подручју, руководилац културно-умјетничког рада у VII банијској дивизији,

- радио у пропагандном одјелу ЗАВНОХ-а, био уредник “Српске ријечи” и први секретар СКД “Просвјета”.
- Послије рата радио у дипломатији, биран за народног посланика, био уредник у “Борби” и “Вјеснику”, директор “Информатора” Загреб. Бавно се историјом ране социјалистичке мисли. Ангажовао се у издаваштву “Просвјете” 1971. године.
- 6 Календар Просвјета (1946), Српско културно друштво “Просвјета”, Загреб, стр. 285.
 - 7 Ibidem, стр. 285-286.
 - 8 Српска ријеч (1945), год. 3, бр. 53-55.
 - 9 ХДА, ф. 640, СКД “Просвјета”.
 - 10 Избор и испис важнијих уломака из појединих чланака Српске ријечи за период 1943 – 1948 приредио је проф. др. сс. Д. Роксандић у тексту Како данас читати Српску ријеч, Љетопис СКД “Просвјета” за 1999. годину, стр. 318.

Послијератни уредници били су једно краће вријеме Урош Вицковић, потом књижевник Војин Јелић и Светозар Зец, уредник којег ће задесити турбулентна, 71-а, забрана распачавања а потом и излажења часописа. Покушај из 1972. године са поновним покретањем “Српске ријечи” остао је неуспјешан, иако је прикупљено материјала за неколико првих бројева.

Изабрана библиографија “Српске ријечи” и “Просвјете” коју доносимо у наставку препис је библиографије похрањене у фонду СКД “Просвјета” у Хрватском државном архиву⁹. Обухваћа све бројеве часописа осим бројева из година 1945, 1961, те 1969-1971. који су накнадно обрађени слиједећи постојећи образац. Из сваког броја часописа издвојене су најзначајније и најзанимљивије теме, распоређене тематски у пет категорија – Политика, Привреда, Просвјета, култура, наука, историјски прикази, Књижевни прикази и портрети и Разно.¹⁰ Најшири круг тема проналазио је своје мјесто на страницама новине и часописа, од привредних проблема – највише из подручја пољопривреде, представљања различитих научних и техничких достигнућа, књижевних и пјесничких прилога, биографија, портрета, дописа из разних крајева тадашње земље, дјечјег прилога (прво као “Српска ријеч” – “Просвјета” нашој дјечи, потом “Мала Просвјета”) итд. чиме ова библиографија представља изниман допринос за једно другачије читање времена, из позиције ипак и тада мањинског гласила и мањинске заједнице, без обзира на номинално другачији правни положај. Сјајно политичко оцртавање мијена и потреса, посебно краја шездесетих и почетка седамдесетих, доносе чланци са освртима на горуће проблеме, питања језика Срба у Хрватској, наставних планова и програма, покренутих уставних промјена итд, све оно што у неком облику препознајемо и у нашем времену. Не мање важан је круг сарадника који је окупљала у најбољој традицији писане ријечи Срба из Хрватске, од угледних и афирмираних научних радника, књижевника и публициста, до читаве генерације млађих сарадника од којих неколицину имена налазимо на страницама *Просвјете* и данас...

Поздравни говор дра Станка Кораћа на 64. годишњој скупштини Српске књижевне задруге у Београду

Драги другови и пријатељи,

Част ми је да у име Српског културног друштва «Просвјета» поздравим скупштину Српске књижевне задруге и да јој пожелим успешан рад. Доносим поздраве овој скупштини од чланова Српске књижевне задруге у Загребу. Чланови Српског културног друштва «Просвјета» и чланови Српске књижевне задруге на територију Хрватске живо су заинтересовани да сарадња наше двије културне организације буде што приснија.

Српско културно друштво «Просвјета» и Српска књижевна задруга имају сличне задатке, нећу рећи потпуно истоветне, јер се задаци «Просвјете» проширују изван круга књижевне и издавачке активности. Српско културно друштво «Просвјета» добила је одговоран задатак да се брине за очување српске народне свијести на подручју СР Хрватске. Зато је искључиво културни рад постао преузак за дјелатност «Просвјете», јер се сви задаци, које наше културно друштво има пред собом, не могу реализовати само у кругу културне акције. С обзиром на све ширу политизацију целокупног живота у нашој земљи и Српско културно друштво «Просвјета» нашло се суочено са том чињеницом, па је морало да се одазове и на гласове што су допирали из политичког живота. Пошто је политика постала тоталност друштвеног постојања и пошто људски послови и дани не могу да теку независно од ње, постајемо све више свјесни њеног конкретног значаја и њене метафизичке оностраниности. Ако она прожима колективни и индивидуални живот подједнаком неумољивошћу своје конкретне и метафизичке моћи, онда морамо да будемо окренути према њој, било да се од ње бранимо, било да с њом другујемо. Ту огромну њену улогу осјетило је и Српско културно друштво «Просвјета» много јаче него неке друге сличне организације и друштва у нашој земљи. Свјесни смо потчињености фатуму политике, али нас то учвршћује у увјерењу да је Маркс имао право кад је политичку алијенацију сматрао најтежим обликом алијенације. Сматрам зато да су Срби у Хрватској платили огроман рачун политике као фатуму, политици као пракси и политици као метафизици. Ми, дакле, имамо превише разлога да је замислимо као чудовишну митску Ме-

дузу која све сажиме својим погледом. С једне стране морамо да се од ње бранимо, а с друге стране морамо да се њоме бавимо. То је противрјечност из које нема излаза. А култура, поезија, љепота, стално окрећу лице од ружне Медузе, која се увијек и свагда намеће.

Српска књижевна задруга од свога осnutка 1892. па до дана данашњег присутна је међу Србима у Хрватској. Она се увијек борила за културно јединство цијелог српског народа чак и онда кад су Срби били у посебним државама. Српско културно друштво «Просвјета» такође је увјерено да је културно јединство српског народа најважнији задатак коме мора да посвети све своје снаге, сву своју љубав, сву своју храброст и своју мисао. Ја сам лично увјерен да је борба за културно јединство српског народа најважнији задатак свих нас који на овај или онај начин дјелујемо као научници, књижевници, сликари, музичари, наставници, глумци, новинари, издавачи. Ми морамо да темељито упознамо српску културу, да видимо који су њени облици, где се она укршта са културом других народа, какве потицаје даје другима и што од других прима. Срби у СР Хрватској, баш зато што су удаљенији од српског народног језгра, живо су заинтересовани за културно јединство српског народа, и они ту потребу јаче осјећају него Срби у другим крајевима Југославије. Оно што се догађа са језиком у Хрватској управо је заоштрило питање културног јединства са свим Србима које Срби у Хрватској отворено постављају.

У узвишеној мисији стварања културног јединства српског народа у нашој прошлости, Српска књижевна задруга и Матица српска имају часно мјесто. Од свога осnutка па нарочито до првог свјетског рата, Српска књижевна задруга била је присутна у свакој српској кући у Хрватској у којој се нешто читало. Срби у Хрватској били су њени читаоци и писци посвећујући јој сву своју љубав. Не могу а да не споменем да је Српска књижевна задруга у првој години свога рада штампала један од највећих романа српске књижевности, Матавуљевог «Бакоњу фра Брне», дјело које је написао Србин из Хрватске. Задруга је штампала велики роман «Пролећа Ивана Галеба» Владана Деснице, истакнутог писца међу Србима у Далмацији. Она је штампала и pjesме Мирка Королије, трећег угледног Србина из Далмације. Штампала је и друге писце, да не набрајам све редом, као што ће их штампати и убудуће.

По угледу на Српску књижевну задругу, Српско културно друштво «Просвјета» и његово истоимено предузеће, издају такозвану «Плаву библиотеку». У тој су библиотеци послје другог

свјетског рата штампани многи значајни српски писци. Наводим само нека имена: Иво Андрић: «На Дрини хуприја», Светозар Марковић: «Изабрани списи», Милован Глишић: «Приповетке», Иво Ђипико: «Пауци», Вељко Петровић: «Приповетке», Петар Кочић: «Приповетке». Ове године објављена је и збирка «Народне pjesме Кордуна», врло значајна књига, у којој су народни pjesници оцјењивали историју Срба на Кордуну. Изван ове библиотеке «Просвјета» је објавила и многа друга значајна дјела домаћих аутора.

Наша је дужност да објављујемо српске писце и «Просвјета» ће се трудити, колико год буде у њеној моћи, да сарађује са издавачима у Београду и Новом Саду. Како су издавачи у Србији (кад кажем у Србији мислим и на Војводину и Косово) материјално моћнији него «Просвјета», ја се надам да нам неће ускратити сарадњу. Сматрам да смо сви обавезни да штампамо младе српске писце из СР Хрватске и све остале који се појаве са dobrим рукописом. Ја се надам, хиљаду пута се надам, да то неће бити проблем који не бисмо могли савладати. Морамо једном заувјек одбацити оно несретно: «Одакле си дошао са тим рукописом».

Морам да кажем нешто, што је можда и неугодно, а то је да није било правог разумијевања између Срба у Србији и Срба у Хрватској и то у готово цијелом овом послератном периоду. Оно је било обесрани губитак и не смије више да постоји. Оно се највише уселило у област духовног рада, у сарадњу између интелектуалаца. То неразумијевање, а то је и питање престижа, овог или оног појединца, најнесрећнија је појава коју смо проживљавали. Кад о томе говорим, имам у виду неке конкретне проблеме: није се нпр. смјело догодити да Владан Десница не буде изабран за члана Српске академије наука и уметности.

Заједничка нам је брига културни и научни развитак српског народа и заједничка одговорност у свему што радимо данас и у свему што ћемо радити сутра. Ако би се некеме учинило да у овоме што кажем о случају Деснице, има извесне љутње на околности и однесе који су владали прије неколико година у Београду, и ако би се некеме учинило да сам склон слободном понашању кад сам позван у госте код својих, све је то последица осјећања да сам и овдје у својој кући и да са својим укућанима могу да отворено говорим. Само отворен и частан разговор Србима може бити од користи једнако кад рјешавају своје проблеме и кад сарађују са другима. Српски је дух увијек био реалистичан и он је увијек умιο да ви-

(Наставак на 8. страници)

Библиографија

*седмичној листи "Српска ријеч" и
мјесечној часописа "Просвјета"
за раздобље од 10. IX 1943. до
конца 1968. год.*

(са допуном, до 1971. године)

Поводом прославе 25. годишњице излажења недјељеног листа “Српска ријеч” и мјесечног часописа “Просвјета”, у идућим бројевима “Просвјете” штампаће се библиографија по годинама закључно до 1968. године.

Лист као и часопис намијењени су првенствено српском народу у Хрватској, који је у огромној већини био чврсти, војни, политички и морални ослонац у борби за слободу равноправност и социјализам. Као црвена нит провлачи се кроз све бројеве борба са учвршћење братства и јединства наших народа а посебно Срба и Хрвата. Поред тематике о културно-просвјетном издизању села штампа ова два листа доноси научна и техничка достигнућа у примјени разних привредних области, а нарочито у пољопривреди и домаћинству. Скоро у сваком броју публициран је књижевни прилог (фелџон) као и портрети скоро свих наших књижевника и истакнутих књижевника извана, нарочито који третирају живот и рад радних људи.

“Српска ријеч” 1943.

Први број одштапан као и остали сви бројеви до коначног ослобођења земље на ослобођеном подручју почевши од 10. IX 1943.

I Чланци из политичког збивања и борбе

- В. Зечевић: Србија у НОБ – СР-1
 С. Ђ. Опачић: Живот и пут Срба у Хрватској – СР-1
 В. Дедијер: Пуче колан свечевој кобили – СР-1
 Б. Р.: Зајам Народном ослобођењу – СР-1
 Др Р. Прибићевић: Гдје нам је мјесто – СР-2
 Др Г. Жарковић: – Планови великосрпске реакције – СР-2
 Мит.: По пакленом фашистичком плану извршен је покољ Срба у Херцеговини – СР-2
 Ред.: Велебна манифестација и једнодушност народних представника на II засједању ЗАВНОХ-а СР-4
 Ред.: Историјски значај конференције у Москви – СР-4
 Б. Рапајић: Страшан је али праведан народни суд – СР-4
 Ђ. Опачић: Српски клуб вијећника ЗАВНОХ-а – СР-5
 Р. Прибићевић: Слом фашизма се ближи – СР-5
 Б. Рапајић: Бивша Југославија земља бесправља – СР-5
 Р. Прибићевић: Народе буди на опрезу – СР-6
 П. Клеут: Ратни зликовци, морају бити кажњени – СР-6
 Ред.: Велике ријечи Маршала Тита на II засједању АВНОЈ-а – СР-7
 Р. Жигић: Ударени су темељи Федеративној Југославији – СР-7

II Књижевни прилог

- М. Жакула: Наши најмлађи борци причају – СР-2
 Б. Рапајић: Од Косова до данашњег дана – СР-6

III Вијести

- Из Совјетског савеза СР-4-7
 Октобарски проглас ЦК КПЈ СР-4

IV Вијести из наше борбе, вањског ратишта као и краћи дописи с бојишта од СР-1-7

V Вијести из земље и свијета (нарочито из Славоније) CP-1-7

У 1943. години штампано је 7 бројева. Број три недостаје молим уважити.

“Српска ријеч” 1944.

Одговорни уредник Богољуб Рапајић

I Чланци из политичког збивања и борбе

Ћ. Опачић: Имамо своју владу CP-8

Б. Маговац: Што Хрвати мисле о Србима CP-8

Ред.: Основан је Српски клуб уз ЗАВНОХ CP-9

Р. Прибићевић: Наш однос према цркви и породици CP-9

Ред.: Силни ударци Црвене армије CP-10-11

Р. Прибићевић: Издајице чека суд CP-10-11

М. Ј.: Мачек и четници на истом путу CP-10-11

Б. Огњеновић: Лика је одлучно одговорила CP-10-11

Д. Бркић: Мачек издаје интересе хрватског и српског народа CP-10-11

Др Р. Прибићевић: Да сте нам здраво мила браћо CP-12

Ред.: Говор Черчила CP-12

Ред.: Докази нових наших побједа CP-12

Ред.: Први мај дан борбе CP-13-14

Ш. Бален: Суђење усташком великом жупану CP-13-14

А. Скочић: Сјеверна Далмација у ослободилачкој борби CP-13-14

Ред.: Манифестација братства Хрвата и Срба CP-15

Б. Сучевић: Ново лице Народног сабора Хрватске CP-15

Ред.: Други конгрес Антифашистичке омладине Југославије CP-15

П. Кнежевић: Бујићева вјешала неће уплашити српски народ Книнске крајине CP-15

Ред.: Пред зору народне слободе CP-16

Б. Рапајић: Херојско држање Лике у посљедњој офанзиви CP-16

Ф. Гажи: Братство и слога Хрвата и Срба CP-17

Г. Лежајић: Ко је вјера а ко невјера CP-17

Б. Рапајић: Куцнуо је дванаести час CP-17

Р. Прибићевић: Српска мисао и великоспрство CP-18

Д. Бркић: Читава Србија гори пламеном народног устанка CP-18

Ред.: Суђење издајницима на Кордуну CP-18

Ред.: Слом Хитлерове Њемачке CP-19

Ред.: Прослава трогодишњице народног устанка у Банији, Кордуну и Лици CP-19

А. Хебранг: Годишњица “Српске ријечи” CP-22

С. Ритиг: Етичност и идеализам НОБ-а CP-22

Б.Р.: Новија политичка збивања код Срба у Хрватској CP-20

С. Прибићевић: Повратак у Југославију CP-20

М. Мацура: Далмација у борби CP-20

Д. Бркић: Силни замах наше ослободилачке армије CP-21

Ћ. Опачић: Уклањају се трагови усташких насиља CP-21

М. Јока: Тито симбол слободе и јунаштва CP-23

Ђ. Узелац: Језовита двогодишњица села Јошани CP-23

Ред.: Да си нам здраво јуначки Београде CP-24

Б. Рапајић: Шта очекује четнике и остале издајице CP-24

К. Глигоров: Најрадоснији дани македонског народа CP-24

Боројевић: Београд град борац CP-25

Ред.: Далмација је слободна CP-26

Ред.: Прослава октобарске револуције CP-26

Ред.: Лице Београда након ослобођења CP-26

Ред.: Злочини Драже Михајловића CP-26

М. Јока: Живјела слободна демократска Србија CP-27

М. Пијаде: Равноправност Срба и Хрвата у Хрватској CP-27

М. Маринковић: Велики допринос Срба сјеверне Далмације CP-27

Др I. Рибар: Срби и Хрвати у Хрватској CP-28-34

Ћ. Опачић: Срби а Хрватској су борбом учврстили свој положај CP-32

Ред.: Продубити братство и јединство српског и хрватског народа CP-31

М. Ј.: Нова година великих побједа CP-33

Ред.: Уз Стаљина – коначној побједи CP-32

Др Д. Медаковић: На домаку потпуне слободе CP-32

II Привреда

- Н. Рапајић: Важност и обнова сељачког задругарства СР-31
 Н. Рапајић: О нашој четвртој ратној жетви СР-17
 Инг. М. Х.: Ратом опустошене крајеве треба подизати СР-21
 Инг. Н. Р.: Важност овогодишње сјетве озимих усјева СР-23
 Инг. М. Х.: Обнова земље СР-23
 Ред.: Нове снаге за нове побједи СР-28
 Инг. Н. Рапајић: Непосредни задаци наше пољопривреде СР-29

III Просвјета, култура, наука и историјски подаци

- Б. Рапајић: Битка код Коренице СР-16
 Б. Сучевић: Видовдан СР-17
 Б. Рапајић: Јуда Искаријотски СР-21
 Д. Рашковић: Истина о вјери и цркви у Совјетској Русији СР-24
 Д. Бркић: Велики октобар СР-25
 Б. Рапајић: Генерал Владо Ђетковић СР-25
 Др Д. Медаковић: Рад Срба у Хрватској на културном уздизању СР-28
 Р. Прибићевић: Србија и Југославија СР-30
 Ред.: Свечана прослава 40-год. смрти Змаја СР-55

IV Књижевни прилог

- Ј. Барковић: Крваво очево срце опрашта СР-8
 М. Жакула: Наше мајке су мајке Југовића СР-20
 М. Ножинић: Узалуд чекаш мајко СР-23
 Б. Боројевић: Секула СР-24
 М. Миланковић: Личка мајко нећеш бити заборављена СР-27
 М. Миланковић: Гроб у снијегу СР-32

V Вијести

- Вијести из земље и свијета и Совјетског савеза (посебна рубрика вијести из Славоније)

VI Из борбе: краћи ратни чланци војника из НОБ-а**“Српска ријеч” 1944.**

број 8, 9, 10 и 11, 12, 13 и 14, 16, 18, 19, 22, 25, 30 и 31, 33

- Ђ. Опачић: Имамо своју владу СР-8
 Б. Маговац: Што Хрвати мисле о Србима СР-8
 Ј. Барковић: Крваво очево срце опрашта СР-8
 Редакција: Основан је Српски клуб уз ЗАВНОХ СР-9
 Р. Прибићевић: Наш однос према цркви и породици СР-9
 Редакција: Силни ударци Црвене армије СР-10-11
 Р. Прибићевић: Издајице чека суд СР-10-11
 М. Ј.: Мачек и четници на истом путу СР-10-11
 Б. Огњеновић: Лика је одлучно одговорила СР-10-11
 Д. Бркић: Мачек издаје интересе хрватског и српског народа СР-12
 Редакција: Први мај дан борбе СР-13-14
 Ш. Бален: Суђење усташком великом жупану СР-13-14
 А. Скочић: Сјеверна Далмација у ослободилачкој борби СР-13-14
 Редакција: Пред зору народне слободе СР-16
 Б. Рапајић: Битка код Коренице СР-16
 Б. Рапајић: Херојско држање Лике у посљедњој офанзиви СР-16
 Р. Прибићевић: Српска мисао и великосрпство СР-18
 Д. Бркић: Читава Србија гори пламеном народног устанка СР-18
 Редакција: Суђење издајницима на Кордуну СР-18
 Редакција: Слом Хитлерове Њемачке СР-19
 Редакција: Прослава трогодишњице народног устанка у Банији, Кордуну и Лици СР-19
 А. Хебранг: Годишњице “Српске ријечи” СР-22
 С. Ритиг: Етичност и идеализам НОБ СР-22
 Д. Бркић: Велики октобар СР-25
 Б. Рапајић: Генерал Владо Ђетковић СР-25
 Боројевић: Београд град борац СР-25
 Р. Прибићевић: Србија и Југославија СР-30
 Др Иван Рибар: Хрвати и Срби у Хрватској СР-30,31,33
 Редакција: Продубити братство и јединство српског и хрват. народа СР-31
 Б. Богуновић: Распоп Ђујић злодух књинског краја СР-31

- Н. Рапајић: Важност и обнова сељачког задругарства СР-31
- М. Ј.: Нова година великих побједа СР-33
- Редакција: Свечана прослава 40-годишњице смрти Змаја СР-33
- У овим горе цитираним бројевима публицирани су краћи ратни чланци дописника војника из наше НОБ-е.
- Исто тако донијети су извјештаји из наше земље и из иностранства (краћи) у рубрици широм свијета.
- “Српска ријеч” 1945.**
Одговорни уредник Богољуб Рапајић
- Политичка збивања и борба**
- Др Д. Медаковић: Рождество у знаку остварења нових задатака СР-34
- Б. Опачић: Народ. ослободилачка војска и НО-одбори СР-34
- М. Станивуковић: Наше народно судство СР-34
- Б. Богуновић: Да се никад не заборави СР-34
- Б. Рапајић: У ослобођеној Далмацији СР-34
- Д. Бркић: Годишњица Српског клуба вијећника СР-35
- Редак.: Српски народ против Петра Карађорђевића СР-35
- Редак.: Владимир Илић Лењин СР-35
- Др Братић: Сви на фронт – Све за фронт СР-35
- Редак.: Црвена Армија маршира на Берлин СР-35
- Б. Рапајић: Југославенски патриотизам Далмације СР-36
- Радак.: Текст споразума Тито – Шубашић СР-36
- Редак.: Говор Маршала Тита на митингу жена Србије СР-36
- Др Д. Медаковић: Наша политичка стварност СР-37
- Др Б. Братић: Конгрес убојица и издајица СР-37
- Р. Свилар: Лица је очувала улогу првоборца СР-37
- Редак.: Око Њемачке се стеже обруч СР-37
- М. Ножинић: Звијерства у Банији СР-37
- Г. П.: Народно судство у Лици СР-38/9
- Редак.: Савјетовање Срба делегата Далмације СР-40
- П. Јакшић: Савремени официр СР-40
- Редак.: Тко су непријатељи српског народа СР-41
- Др Р. Прибићевић: Југославија и Италија СР-42
- Редак.: Међународни положај Југославије СР-42
- Д. Бркић: 27. март народни празник СР-43
- Редак.: За јединствену организацију Срба у Хрватској СР-43
- Редак.: Злочинци на дјелу и њихови бранитељи СР-43
- Др Д. Медаковић: Срби и Хрвати и политичке странке СР-44
- Редак.: Срби у Хрватској, говор др Бакарића СР-44
- В. Поповић: Братство и јединство у стварности СР-44
- Б. Рапајић: Избјегли Срби у Хрватској и данашња стварност СР-45
- Редакција: Уговор о пријатељству између СССР и Југославије СР-46
- Б. Рапајић: Мукама народа Лике дошао је крај СР-46
- Редакција: Народна Влада Хрватске – говор др В. Бакарића СР-47
- Редакција: Први мај – државни празник СР-47
- И. Ђук: Васкрес Слободе СР-49
- Редакција: Берлин је пао СР-49
- Редакција: Фашистички злочини у Далмацији СР-48
- Говор маршала Југославије Јосипа Броза – Тита на историском Марковом тргу у Загребу, 51
- Срби Лике и Кордуна манифестују братство и јединство српског и хрватског народа, 51
- Говор министра Милована Ђиласа, 51
- Свечани дочек претсједника ЗАВНОХ-а Владимира Назора у Загребу – Др. Владимир Бакарић одаје признање Србима из Хрватске, 51
- Снажна Југославија – гарант мира на Балкану, 52
- Насилно превођење са православне вјере поништава се, 52
- Раде, ти си побједио – поводом трогодишњице смрти народног хероја Раде Кончара, 52
- Моша Пијаде, Равноправност Срба и Хрвата у Хрватској, 52
- Закон о одузимању ратне добити – напуштена и одузета имовина враћа се власнику, 52
- Др. Дане Медаковић, Оружаном борбом наши народи одредили су облик свог државног уређења и своје границе, 53

- Изједначавање ћирилице и латинице, законски акт потписан од Владимира Назора, 53
- Едвард Кардељ, Снага народних маса, 53
- Велика конференција Срба Славоније и Сјеверне Хрватске, 53
- Логор у Лепоглави, 53
- Село Перој било је у току борбе центар ослободилачког покрета за јужну Истру, 53
- Богољуб Рапајић, Наша ријеч Србима у ново-ослобођеним крајевима, 54
- Ратификација уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послеријатној сарадњи између Југославије и Совјетског Савеза, 54
- Војо Јелић, “У име краља и отаџбине”, 44
- Хитлерова Њемачка платила издају, 55
- Први Конгрес омладине Хрватске, 55
- Први Конгрес Антифашистичког Фронта Жена Југославије, 55
- У. В., Конференција Срба избјеглица из Хрватске – Говор министра Станка Опачића Ђанице, 55
- Вујо Косовац, јединство Срба у Хрватској, 56
- Конференција Срба у Загребу, 56
- Непријатељима јединства и сарадње са братским хрватским народом нема мјеста у српским редовима, 57
- Праведна казна достигла је Гермогена и његову братију, 57
- Први конгрес жена Хрватске, 57
- Трст и Пула за своју слободу, 57
- Први конгрес антифашистичке омладине Балкана, 58
- Ослободилачки устанак, 59
- Пуковник Ђаница, На Кордуну гроб до гроба, 58
- Први народни Сабор Хрватске, 60
- Указ о амнестији значи снагу народне власти, 61
- Основна програмска начела народног фронта Југославије, 61
- Одлуке Савезника значе учвршћење демократије, 61
- Под републиканским обликом владавине могуће је једино изградити снажну и сретну Југославију, 62
- Указ о амнестији проводи се у дјело, 62
- У Народној скупштини изгласан је закон о аграрној реформи и колонизацији, 62
- Изречена је пресуда народним непријатељима, 62
- Конгрес Срба бит ће манифестација нашег јединства и израз републиканских начела Народног фронта, 63
- Ратну штету треба пријавити – Штета коју је починио непријатељ у нашој земљи износи 61 милијарду долара, 63
- Значај идућих избора, 64
- Јулијска Крајина је саставни дио југославенског народног тијела, 65
- Јурица Драушник, Извршни одбор ХРСС полаже рачун за свој рад, 65
- Сазив Конгреса Срба у Хрватској, 66
- Став ХРСС према помоћи пострадалом српском народу, 66
- Из науке браће Радића, 66
- Срби избјеглице враћају се својим кућама, 66
- У знаку изборне кампање – Маршал Тито је носио савезне листе Народног фронта, 66
- Србима у Хрватској, 67
- Велика манифестација републиканске мисли – Скупштина Хрватске Републиканске Сељачке Странке у Загребу: Резолуција, 67
- У Београду се суди 34-ворици генерала и виших официра Павлићеве војске, 67
- Конгрес Срба – Говор друга Душка Бркића, секретара Српског клуба одржан на загребачкој радиостаници уочи Конгреса, 67
- Р. Прибићевић: Наш лист и село СР-71
- Редакција: Србима у Хрватској поводом избора СР-71
- Редакција: Реакцију треба тући на сваком кораку Р-71
- Редакција: Спољна интервенција основа политике реакције СР-72
- Редакција: Пораст демократских снага у свијету СР-72
- Ј. Драушник: Слогом расту мале ствари а неслога све поквари СР-72
- Р. Прибићевић: Гласати за Тита СР-73
- Редакција: Из говора друга Тита о пастирском писму СР-73
- Др. З. Сремац: Срби и Хрвати СР-73
- С. Косановић: Зашто је Мачек ћутао СР-73
- В. П.: Гласајмо за Тита и републику СР-74

- Ч. Рајачић: Избори у Француској СР-74
 Ђ. Опачић: Живот одборника на ослобођеном и неослобођеном територију СР-74
 Б. Рапајић: Тито је побједник и у миру СР-75
 Редакција: Резултати избора СР-75
 Др. Р. Прибићевић: Наши избори и иностранство СР-76
 Прота П. Бузацић: Побједа Републике СР-77
 Редакција: Слава другу Лоли Рибару СР-77
 Др. Р. Прибићевић: Избори су потврдили јединство Срба у Хрватској СР-77
 Редакција: Како се проводи колонизирање СР-80
 Редакција: Прослава трогодишњице VI личке и VII банијске дивизије СР-78
 Редакција: Рад Уставотв. скупштине и нацрт Устава СР-78
 Р.П.: Нова Југославија и балканска узајамност СР-79
 Редакција: Суђење у Нирбергу СР-79
 Редакција: Српска дјеца у паклу јасеновачког логора СР-79
 Х. Кризман: Најзначајнији дан у нашој историји СР-80

II Привреда

- Редакција: Три сектора привредног живота говор Е. Кардеља СР-38
 Н. Рапајић: Прољетна сјетва СР-40
 Редакција: Задругарство треба поставити на демократске темеље СР-40
 Д. Ш.: Задаци наше аграрне реформе СР-46
 Б. М.: Обнова српских земљорадничких задруга СР-48
 С. Лончаревић: Пчеларство треба обновити СР-48
 Редакција: Краћи чланци из пољопривреде и из српских земљорадничких задруга у свим бројевима СР-34-80
 Л. З., Тежачки односи, колонизација и аграрна реформа у Далмацији, 52
 М. Б., У селима Баније попаљено и оштећено 7 585 господарстава од почетка рата до 2. марта 1945, 52
 Д. Ш., Привремени радови за аграрну реформу, 54
 Оживљавање индустрије текстила, 55
 Унапређење пољопривреде у Банији, 56

- Привремена управа Савеза српских земљорадничких задруга у загребу, 57
 Све отпатке треба употребити за повећање производње, 62
 Пред нама јесенска сјетва, 64
 Аграрна реформа и колонизација је жеља и потреба велике већине нашег народа, 65
 Изграђује се село Влаховић, 65
 Отварање пољопривредних, сточарских и виноградарских школа, 65
 Пред скупштину за обнову Савеза српских земљорадничких задруга у Загребу, 67
 Др В.: Бјесноћа СР-72
 Редакција: Рударство у Хрватској СР-73
 С. Лончаревић: Пчеларство у Совјетској Русији СР-74
 Редакција: Како се проводи колонизација СР-80

III Просвјета, култура, наука и историјски прикази

- В. Поповић: Културни живот Срба у Хрватској СР-38
 Др Д. Медаковић: Најстарији наш социјалистички мислилац СР-41
 Редакција: Наша просвјетна политика СР-41
 Др. И. Кошић: Нови путеви у медицини СР-41
 Редакција: Развој културе у Совјетском савезу СР-38
 В. П.: Тједан културе СР-39
 Г. Половина: Стојан Матић први командант Лике СР-40
 Љ. Напрта: Битка за Београд СР-41
 Редакција: Покољ Срба у глиној цркви СР-41
 У. Вицковић: Нови Буквар СР-42
 Т. Драгић: Од Лапца до Бихаћа СР-45
 Т. Драгић: ИВ армија донијела слободу Лици СР-46
 Т. Драгић: У ослобођеном Госпићу СР-47
 Страхоте Јасеновачког логора, 51
 Организовање пододбора "Просвјете" у свим крајевима, 52
 Културни живот Срба у Хрватској, 54
 Оснивање пододбора "Просвјете" у Карловцу, 54
 Оснивање друштва за културне везе са Совјетским Савезом, 55
 Бранко П. Сучевић, Видовдан, 56

Др. Дане Медаковић, Културно-политичко значење Видовдана, 56
 Прослава Видовдана – Величанствени народни збор у Пакрацу, 57
 М. С., Прва сликарска изложба умјетника-партизана у Загребу, 57
 Турнеја “Обилића” по Славонији, 57
 Пуковник Славко Бјелајац, Шамарице мајко Баније, 58
 Х. Брамер, Папук, 59
 Др. Раде Прибићевић, Срби у Хрватској пред изборе за Конституанту и формирање главног одбора, 59
 Епископ моравички Арсеније – Администратор свих епархија Српске православне цркве у Хрватској стигао у Загреб, 59
 Основан је пододбор “Просвјете” за град Загреб, 59
 Просвјетина књижара, 60
 Невен Симић, Љето у Загребу 1941, 60
 Ликвидирајмо неписменост, 60
 Основан је пододбор “Просвјете” у Осијеку, 60
 Зашто совјетски филм? Нешто о забавним филмовима прије рата за вријеме рата и сада – Како се наша публика односи према совјетском филму? 61
 Издавачки план Српског културно-просвјетног друштва “Просвјета”, 61
 А. Н., Јасеновац у филму – Двије значајне филмске премијере: “Јасеновац”, први документовани филм домаће продукције и “Препород Стаљинграда” документовани совјетски филм о херојском граду, 62
 Изложба совјетских фотографија у Загребу, 63
 Оснивајмо аналфабетске течајење, 63
 Стоти јубиларни концерт “Обилића”, 64
 Рад на оживљавању дјелатности Матице српске, 65
 У Вуковару је обновљено српско пјевачко друштво “Јавор”, 66
 Др. Дане Медаковић, О доласку Срба у ове крајење, 68
 Наш лист је ваша говорница – *Српска ријеч* је један од организатора Срба у Хрватској, 68
 Др Ч. Р.: Кориштење атомске силе СР-75
 В. Јелић: Шта би рекла дјеца која почивају негдје у Црној Гори СР-76

С. Косановић: Како се монархија угасила СР-79
 Др Б. Драгишић: Туберкулоза мале дјеце СР-

IV Књижевни прилози и портрети

В. Поповлћ: У данима слома СР-34
 М. Ножинић: Звјерства у Банији СР-37
 Редакција: Слава Матији Гупцу СР-37
 М. Попара: Живот сељака под окупацијом СР-40
 М. Јока: На гробу брата свога СР-37
 Страсинер: Одступати нема се куда СР-39
 В. Поповић: Преображење (пјесма) СР-39
 Иво Ђаће: О раду наших књижевника СР-40
 В. Јелић: Буковица је остала вјерна у НОП СР-41
 I. Томац: Први пут у Босни СР-42
 В. Калоб: Напред СР-43
 В. Беликов: Узбеска ССР СР-43
 В. Јелић: Кроз опустошену Лику СР-44
 Маша: Спомен на друга Караса СР-45
 М. Попара: У тешким данима СР-46
 Б. Горбатов: О животу и смрти СР-49
 В. Јелић: Пера Крвавица СР-49
 Бошко Жунић, Наши пали јунаци, 52
 Књижевно вече: Пут Владимира Назора, 53
 Наши пали јунаци: Никола Демоња
 С. П., Наши пали јунаци: Раде Јањанин, 54
 В. Јелић, Наши пали јунаци: Симо Поповић-Пиле, 55
 Раде Прибићевић, Гаврило Принцип, 56
 Богољуб Рапајић, Наши пали јунаци: Станиша Опсеница, 56
 Максим Горки (поводом 9-годишњице смрти) 56
 Х. Б., Народно-ослободилачка борба у форми дневника – Владимир Дедијер: Дневник, I дио, 57
 Н. Симић, Њих тројица – Поводом четиригодишње смрти Огњена Прице, Божидара Ације и Отокара Кершованија, 58
 Григор Витез, Сан бораца у зору, 63
 Милан Селаковић, Петар Кочић – гласник слободе (Поводом 29-те годишњице Кочићеве смрти)
 Петар Кочић, *Јаблан*, 64
 М. Попара: Народ се буди СР-72
 Б. Ђопић: Устанак на Крајини СР-73

V Остало – Разно

- Културно-просвјетни преглед мањи чланци у свим бројевима.
 Из братског СССР-а од СР-71-80
 Преглед штампе у свим бројевима
 Кроз нашу земљу у свим бројевима
 Широм свијета у свим бројевима
 Да ли вам је познато – питања и одговори у свим бројевима
 Успјела приредба српског пјевачког друштва “Обилић” у Карловцу, 51
 Из братске совјетске Русије, 52
 Отворење и посвећење Српско-православне цркве у Загребу, 54
 Ријешимо све потешкоће – Повећањем продуктивне моћи и свенародном помоћи опустошеним крајевима, 55
 Талијанска школа у Ријечи, 55
 Одлазак првог директног влака Загреб – Земун, 55
 Даламатинско Косово у слободи, 56
 Свештенику-борцу Илији Ђуку предан је напрсни крст – дар сверуског патријарха Алексеја, 57
 М. Ж., Нашој дјецу треба дати свестрану помоћ, 57
 Успјех ударничког тромјесјечног међуокружног такмичења осигураће становништву исхрану и кров над главом, 58
 Пишите нам о несталој дјечи, 60
 Обавијест родитељима, 62
 I. Костриков, Брига о сирочади – жртвама фашизма (чланак је послао Свеславенски комитет специјално за наш лист), 63
 Збрињавање дјеце, жртава фашистичког терора – Разне институције и појединци треба да преузимају старатељство над дјечјим домовима, 64
 Загреб за изградњу трију српских села, 64
 Онима који траже дјецу, 64
 У Лици се изграђују бајте за становање, 67

Српска ријеч 1946.

Одговорни уредник: Богољуб Рапајић

I Политика

- Титов говор: Учинимо да 1946. буде година великих побједа у обнови СР-82
 В. Бакарић: На прагу нове године СР-82
 I. Ђук: Мир божји – Христос се роди СР-82
 Д. Бркић: Нова Бугарска СР-82
 Др Д. Медаковић: О српско-руским односима СР-82
 Др Р. Прибићевић: Међународни положај Нове Југославије СР-82
 Ђ. Опачић: Право и лажно родољубље СР-82
 Ф. Гажи: Наш највећи пријатељ СР-82
 Редакција: Истра и Трст – Титовој Југославији СР-87
 Тито: О задацима нове владе СР-87
 Редакција: Устав ФНРЈ СР-87
 Р. Прибићевић: Јединство српских маса у борби за бољи живот СР-88
 Редакција: Предизборни говор Стаљина СР-88
 М. Радека: Устав и црква СР-88
 М. В.: Како посијеш онако ћеш и пожети СР-89
 Р. Прибићевић: Јулијска Крајина и Трст Југославији СР-89
 В. Бакарић: О новој влади (говор) СР-90
 К. Пејновић: 8. март – Дан жена СР-91
 Н. Рубчић: Истра је наш најдрагоценији крај СР-96
 Редакција: Хапшење Драже Михајловића СР-96
 С. Шкаре: Браћа Радић су учили да су Срби и Хрвати браћа СР-98
 Др Р. Прибићевић: Великосрпска политика против српске политике СР-106
 Редакција: Суђење Дражи Михајловићу СР-106
 Б. Стојсављевић: Никола Тесла за братство СР-106
 Б. Рапајић: За кога је данас српство у опасности СР-109
 Др П. Скот: Југославенско-албански уговор СР-110
 Редакција: Осуда издајника Драже Михајловића СР-110
 Р. Прибићевић: Годишњица устанка и изградња у миру СР-111
 Редакција: Друг Тито у Кореници – говор СР-117
 Редакција: Борба против шовинизма – за братство СР-117
 Н. Рубчић: Марко Орешковић борац за братство Срба и Хрвата СР-119

Др Р. Прибићевић: Изборна побједа НФ СР-127
 Редакција: Кратки чланци о политичким догађајима у земљи и иностранству у свим бројевима, исто тако публиковани су говори наших државних руководиоца (Тито, Бакарић)

II Привреда

Редакција: Немилосрдна борба против привредних штеточина СР-83

Тито: О нашој пољопривреди и отварању моста на Дунаву (говори) СР-85

Ч. Рајачић: Рудно благо народна имовина СР-83

М. О.: Сељаци пред новим задацима СР-84

Н. Миљанић: Задругарство и обнова земље СР-85

Д. Прица: Рајонска пољопривредна станица у Госпићу СР-105

М. В.: Биће хљеба за раднике и сељаке СР-108

Инг. В. М.: Разумно господаримо нашим шумама СР-128

Инг. Н. Рапајић: У колхозним селима у СССР СР-130 и 131

Инг. Н. Рапајић: Државни откуп вишкова житарица СР-113

Редакција: У свим бројевима краћи чланци из пољопривреде, организација и рад у земљорадничким задругама

III Просвјета, култура, наука и историјски прикази

Редакција: О Лењину СР-84

Др Д. Медаковић: Поводом годишњице смрти св. Саве СР-85

Б. Стојсављевић: Отечествена Бугарска СР-100

Б. Стојсављевић: Браћа Радић у борби за свеславенску узајамност СР-104

Б. Сучевић: Гаврило Принцип СР-107

Д. Прица: Рад пионира котара Д. Лапац

Др М. П.: Грип СР-95

Др Б. Драгичевић: О рахитису код дјече СР-96

Др Б. Драгичевић: О прољевима код дјече СР-98

Ђ. П. С.: Српски културни споменици СР-116

Б. Сучевић: Петар Кочић – борац за слободу СР-115

Др Б. Стојсављевић: Значај и улога Св. Марковића у српском народу СР-119

Р. Прибићевић: Поводом 10-годишњице смрти Светозара Прибићевића СР-120

Редакција: Велики октобар СР-126

Редакција: Скоро у свим бројевима публиковани су краћи чланци о културно-просвјетном раду у селима.

IV Књижевни прилози и портрети

М. Вујачић: Један дан са Савом СР-82

И. Ђаће: Водич Дахо СР-83

Р. Домановић: Размишљање једног српског вола СР-84

Јановски: Четврти водник СР-89

Ј. Хорват: Света Луција СР-90

Б. Ђопић: Мајка из Глувог Дола СР-91

М. Вујачић: Он неће жив у руке СР-95

В. Јелић: Јелаш СР-98

Б. Ђопић: Јовица у банди СР-100

П. Кочић: Гроб слатке душе СР-104

Горки: Пјесма о соколу СР-106

Ј. Барковић: Офанзива СР-111

Ј. Хорват: Штакор СР-113

С. Сремац: Вукадин СР-114

В. Гађиновић: Васа Пелагић СР-118

М. Глишић: Глава шећера СР-119

Б. Ђопић: Свети магарац СР-122

С. Магавуљ: Пилипенда СР-125

И. Ђипико: Пауци СР-127

Б. Ђопић: Битка са ђавлом СР-128

Р. Домановић: Полициска мудрост СР-129

Ђ. Јакшић: Сељаци СР-133

Редакција: Народне пјесме

V Разно

У виду информација у свим бројевима кратки чланци: Кроз нашу земљу; Да ли вам је познато; Из братског СССР-а; Широко свијета; О нашим иселеницима у Америци; Питање и одговори: Преглед штампе.

Српска ријеч 1947.

I Политика

Редакција: Нека је сретна 1947. год.

Б. Рапајић: Срби и Хрвати – нови задаци I

- Редакција: Откуп кукуруза I
 В. Бакарић: Срби су равноправни са Хрватима I
 Редакција: Са сједница Уставотворне скупштине Хрватске I
 Др Б. С.: Борба колонијалних народа за слободу и независност I
 Редакција: Устав Хрватске I
 Родин: Лењин I
 Редакција: Избори у Пољској II
 Б.С.: Улога “Просвјете” у плану НФ II
 Б.Р.: Уочи скупштине Главног одбора Срба II
 Редакција: Срби у Хрватској међу собом II
 Редакција: Извјештај и реферати са скупштине Главног одбора Срба II
 Редакција: О задацима “Просвјете” II
 Н. Дракулић: 8. март – Дан жена III
 Редакција: Експозе друга Тита у Савезној скупштини IV
 Редакција: Проглас НФ за изборе народних одбора IV
 Редакција: На изборе IV
 Редакција: Сарадња “Просвјете” и “Сељачке слоге” IV
 Редакција: Празник радног народа л. мај IV
 С. Зечевић: Срећа Срба и Хрвата у братству и јединству V
 Редакција: Прослава л. маја V
 Редакција: 9. маја – Дан побједи V
 Др Б. С.: Борба кинеског народа за слободу V
 Редакција: 55. рођендан друга Тита у знаку извршења плана V
 Др С. Б. Просвјета у петогодишњем плану V
 Б. Б.: Ником неће успјати да помути братство и јединство наших народа VI
 С.П.: Братски Совјетски Савез је бедем мира и демократије VI
 Др. Б. С.: Видовдан VI
 Опачић Ђаница: Петогодишњи план и сељаштво VII
 С. Зечевић: Радним хероизмом наши људи остварују план VII
 Д. Бркић: 27. јул VII
 Др Р. Прибићевић: Обнова Пољске VII
 Др Г. Б.: Посјет Георги Димитрова нашој земљи VIII
 Редакција: Братски споразум Југославија-Бугарска VIII
- Редакција: Слава Стјепану Радић VIII
 Проф. А. Мартиновлћ: Сарадња Просвјете и Сељачке слоге VIII
 Редакција: Наша земља жели мир и добре односе VIII
 Редакција: Разговор Маршала Тита са представницима Сељачке слоге VIII
 Редакција: Проглас учесницима НОР II
 Н. Поповицки: Наши народи се искрено радују слави и цвјетању Москве IX
 Редакција: Истра и Словенско Приморје су саставни дјелови ФНРЈ IX
 Редакција: II конгрес НФЈ, Реферат друга Тита и осталих руководиоца X
 Редакција: Говор друга Тита на конгресу Савеза бораца X
 Редакција: Информативно савјетовање неких комунистичких партија X
 Редакција: Потпалаивачи новог рата претрпјеће неуспјех X
 С.Томић: Живио Совјетски Савез и друг Стаљин XI
 Јован Шипон: Успомене из дана Великог’октобра XI
 Лењин: Становништву XI
 Б. С.: Октобарска револуција и сељаштво XI
 Редакција: Говор Тита на свечаном отварању омладинске пруге Шамац-Сарајево XI
 М. Ројнлћ: Истра од ропства до слободе XI
 Редакција: Маршал Тито у Бугарској XI
 Др Д. Медаковић: 29. новембар – Дан Републике XI
 Др Р. Прибићевић: Борба за мир и демократију XII
 Редакција: Уговор пријатељства Југославија Мађарска XII
 Редакција: Истарски заступници у Сабору XII
 Др Б. Братић: Пред НО стоје велики задаци у комуналној политици XII
 М. Бокан: Југославенска Армија носиоц борбених традицију XII
 Редакција: Уговор мира, пут нових економских побједа XII
- II Привреда**
 Редакција: Наш порески систем I
 С. Л.: Пчеларски послови у јануару I
 У. В.: Наш нови привредни план I
 Н. Рапајић: У колхозним селима СССР II

Редакција: Нова Уредба о откупу III, Прољетна сјетва III, Петогодишњи план V
 Н. П.: СРЗ испуњава план Б. В. П.: Обнова насеља у Банији V
 Н. Рапајић: Развитак пољопривреде у вези са 5-годишњим планом V
 Редакција: Загребачки велесајам је манифестација радних напора VI
 Редакција: Контрахирање жита VI, Б. П. Обнова насеља у Лици VII
 Н. Р.: Жетва је отпочела VII, Откуп жита VIII
 Редакција: Петогодишњим планом предвиђа се потпуна изградња порушених села VII
 Н. Миљанић: О неким важним питањима у пољопривреди VII
 Б. М.: Чувајте шуме од пожара VIII, Припреме за јесењу сјетву VIII
 Б. П.: Војнић у изградњи VIII, План сјетве разрађен IX
 Инг. I. Банић: План сјетве жива стварност IX, Ударнички обновити Кордун IX
 I. Рикановић: Пољопривредне машинске станице IX
 М. З. СРЗ “Георги Димитров” X, Редакција: Користити тракторе у сјетви X
 У. В.: Преоравање вршилина у Лици X
 I. Р.: Овчарска станица Љубово у Лици X
 Редакција: Како се остварује електрификација у Совјетском Савезу, Понос на Дњепру XI, Слободна продаја артикла широке потрошње XI
 Инг. Н. Рапајић: Републички план сјетве треба се у цијелости остварити XI
 Н. Рапајић: Дубоко зимско орање XII
 Љ. Милатовић: Значај и корист зимског дубоког орања XII
 I. Ђук: Кад се ради, има да се ради XII
 Редакција: О организацији и раду СРЗ, као и краћи чланци из пољопривреде у свим бројевима I-XII.

III Просвјета, култура, наука, историјски подаци

Б. Сучевић: Рад Просвјете у 1947. I
 Б. Стојисављевић: Штампану проширити на села I
 М. Вујачић: Стогодишњица Горског вијенца I, VI
 В. Бабић: Борба хрватског народа под Матијом Гупцем I
 Б. П. С.: Уклањање неписмености I

Б. С. Први српски устанак, Дјечји дом у Кордуну VIII, Слати редовно дјецу у школу IX, Просвјета у борби против неписмености X
 Редакција: Васа Стајић, велики културни радник II, Музеј Срба у Загребу VIII
 А. Мартиновић: Сељачка слога III
 Р. Б. СКД “Обилић” IV, Н. П.: С пута по Банији V, Сергеј: Наука и празновјерје
 Глас: Почетак устанка у Србији 1941. VII
 Н. П.: Ликом и Крбавом VII, Прослава дана устанка у Славонији VIII
 Г. Лежајић: Буковица у 1941. год. VII
 М.: На Кордуну се изграђује нови живот VII
 Рајковић: Народни херој Хариш-Громовник VIII
 Редакција: Смотра Сељачке слоге у Загребу VIII, Вукова прослава IX, Ђ. Даничић саборац Вука IX, Др Б. С. Вук велики борац за српску културу IX
 Др Барац: Ђ. Даничић велики борац за српски језик и правопис IX
 Н. П.: Главна годишња скупштина Матице српске X, Сваки човјек да је пламен X
 Чолић: Сјећање на славне борбе XXV “Чапајевске дивизије” X
 Остојић: Рад на народном просвјећивању и гостовање “Обилића” у Н. Градишкој X
 По Банији и Кордуну оживљује рад Просвјете XII
 Редакција: Први просвјетни сабор Сељачке слоге XI
 Б. С.: Просвјета и Сељачка слога XI
 Редакција: Ликвидација неписмености XII
 Вукобратовић: Битка на Грачацу
 Редакција: О организацији и раду Пододбора СКД “Просвјета” краћи изводи су објављени у свим бројевима I-XII

IV Књижевни прилози и портрети

Симонов: Кавана Стаљинград I
 Мопасан: Луда I
 Сегал: Радни календар II
 Б. Ђопић: Мрвица брани команданта II, Приче са жељезничке пруге III
 П. Кочић: Зулуми Семеуна ђака IV
 М. Иљин: О шумама без хлада и језерима без воде V
 М. Горки: Моји универзитети VI
 Б. Ђопић: Сурово срце VII

Редакција: Бранково мјесто у Вукову “Тројству”
VIII, Бранко Радичевић IX
Вук Караџић: Хајдук Вељко IX
Шолохов: Тихи Дон XI
А. Толстој: Нана XII
Редакција: Скоро у сваком броју објављене су
народне и умјетничке пјесме.

V. Остало – Разно.

Кратки преглед политичких догађаја у земљи и
иностранству I-XII
Краћи чланци из Братског СССР од
Краћи изводи из живота наших исељеника
Краћи извјештаји о раду С Р З
Краћи преглед штампе и издавачке дјелатности
Велик број краћих дописа из земље
Да ли Вам је познато.–

Српска ријеч 1948.

Одговорни уредник: Богољуб Рапајић

I Политика

Б. Рапајић: Заведени четници желе повратак СР-187
Б. П.: Империјалистичке сплетке око Трста СР-198
Др Б. С.: Стогодишњица мађарске националне
револуције СР-200
Редакција: Живио 1. мај СР-203
Редакција: Говор Е. Кардеља у Скупштини СР-203
Редакција: Нека живи дуго друг Тито СР-206
Редакција: Изјава ЦКЈ поводом резолуције ИБ
СР-212
Редакција: Конгрес КПЈ и резолуције ЦК КПЈ СР-
215 и 216
Редакција: Радничка класа предњачи у борби за
социјализам СР-223
Р. Прибићевић: Наш пут у социјализам СР-226
Редакција: Говор друга Тита на ИВ конгресу СКОЈ
СР-228
Редакција: II конгрес КП Хрватске СР-232
Редакција: Рад II конгреса КПХ СР-233
Редакција: Кратки преглед политичких догађаја у
земљи и иностранству од 187 до 233

II Привреда

Редакција: Говор В. Бакарића о важности СРЗ
СР-189
С. Опачић: СРЗ препородиће наше село СР-190
Редакција: Говор друга Тита ударницима и
новаторима НР Србије СР-192
Б. Опачић: Локална привреда и комунално
пословање СР-196
Редакција: Уредба о откупу житарица СР-208
Редакција: Уписивање народног зајма СР-210
Љ. Милаковић: Значај пољопривредних машинских
станица СР-187
Б. Поткоњак: Уочи оснивања Савеза СРЗ СР-188
Б. Кидрич: О везаним цијенама СР-193
Љ. Милаковић: Здравно сјеме даће већи принос
СР-190
Љ. Милаковић: Непосредни радови пред прољетном
сјетвом СР-191
Љ. Милаковић: Отпочела је прољетна сјетва СР-197
Ј. Б.: Извршимо све припреме за жетву и вршидбу
СР-204
Љ. Милаковић: Борба за бољу обраду њиве СР-209
С. Зец: Брзо уклањање пропуста код контрахаже
СР-214
Редакција: Активирати радне снаге у извршењу
дрвне индустрије СР-217
Љ. М.: Боља организација у пољопривредним
радовима СР-218
Б. П.: Изградња попаљених села треба завршити ове
године СР-222
П.С.: СРЗ Гојко Николиш у Сјеничаку СР-225
Ј. Радовчић: Кућна радиност у нашој републици
СР-227
Љ. М.: Улога плодореда у повећању приноса СР-232
Редакција: Краћи прилози о раду СРЗ, изградњи
Задружних домова. Из наше привреде (187-233)

III Просвјета, култура, наука – историјски прикази

Др Б. Стојсављевић: Организација и садржај рада
“Просвјете” СР-187
Н. П.: Слава бесмртном Лењину СР-189
Др Д. Медаковић: Сава Неманић велики
просвјетитељ СР-190

Сељачка Слога: Хрватска сељачка буна 1573. СР-191
 Редакција: Говор В. Бакарића на конференцији
 просвјетних радника СР-195

Др Б. С.: Видовдан СР-211

М. Вујачић: Битка на Грахову 1858. СР-187

Д. Прица: Изградња просвјетних објеката у Лици
 СР-188

Г. Витез: Значење седмогодишњег школовања за
 наше село СР-220

Редакција: Сељачка слога шири просвјету и културу
 на селу СР-235

В. Мутак: ЈА – чувар независности и слободе наших
 народа СР-236

Г. Витез: 80 година од рођења А. Шантића

IV Књижевни прилози – портрети

Сишков: Пугачев СР-188

С. Матавуљ: Ново оружје СР-193

С. Матавуљ: СР-193

Лидин: Тајанствено острво СР-194

Катајев: Застава СР-195

Сусагар: Живјела комуна СР-197

Горки: Легенда о Дантеу СР-198

Лебедјев: Нови ученици СР-199

Б. Ћопић: Одборници и срећа СР-200

Глигоров: Ватрено крштење СР-201

Конов: Нечиста крв СР-203

В. Дедијер: Дневник СР-204

Б. Ћопић: Бјегунац СР-209

Толстој: Ватра СР-210

Попара: Против лажи и празновјерја СР-215

Г. С.: Жена СР-219

Сремац: Вукадин СР-221

Н. Ј.: Силвије Крањчевић СР-228

Г. В.: Иван Цанкар СР-236

Р. Чолаковић: У ваљевском одреду СР-238
 12 пригодних пјесама

V Разно

“Да ли знате” у 24 броја краћи прилози

Из СССР у 32 броја краћи прилози

О раду СРЗ у 10 бројева краћи прилози

О исељеницима у 14 бројева краћи прилози

Краћи дописи из земље 106

Преглед штампе у 12 бројева

Српска ријеч 1949.

I Политика

Б. Стојисављевић: Пред главном годишњом
 скупштином “Просвјете” I

Редакција: Народни фронт – снажан фактор у
 изградњи социјализма I

Редакција: Велики Лењин I

Редакција: Реферати и дискусије (28) на главној
 годишњој скупштини “Просвјете”

Други конгрес НФХ, извјештаји-дискусије-
 резолуција I

За бољу организацију идеолошко-политичког рада
 у НФ-у II

Живјела 31. годишњица Совјетске армије II

Н. Дракулић: Живио 8. март III

Редакција: 27. март III, Пред III конгрес НФ-е

Југославије IV, – Разговор друга Тита са
 представницима Истре и Словенског Приморја

IV, – Поводом хапшења у Бугарској IV, –
 Реферат друга Тита и Б. Нешковића, резолуција
 III конгреса НФЈ IV Живјела 30-годишњица
 херојске КПЈ IV, – Првомајски проглас V.

Ђ. С.: Бирајмо најбоље у народне одборе V, –
 Развијајмо демократске форме V

Редакција: Величанствена прослава 1. маја V. –
 Развијајмо демократске форме V. Редакција:
 Величанствена прослава 1. маја V – II засједање
 и резолуција ЦК КПХ – V – Живио

друг Тито поводом 57. рођендана V, – Титова
 штафета V, – Експозе Е. Кардеља на VII
 редовном засједању Народне скупштине
 VI, – Поводом ноте СССР влади ФНРЈ VI,
 – Слава великом пјеснику В. Назору VI, –
 Дискриминаторски поступак министара вањских
 послова VI. –

М. Ђилас: О смрти народног јунака Албаније Кочи
 Дегреа VI

Редакција: Извршена половина Титова плана VII, –
 Годишњица клеветничке резолуције VII, 7. јул
 дан устанка у Србији VII, – Смрт Георги Димитрова
 VII, – Говор друга Тита на митингу у Пули VII, –
 27. Јул – дан устанка у Хрватској VII, – Говор Д.
 Бркића на прослави дана устанка у Подравској
 Слатини VII, – Говор друга Тита на митингу у

- Скопју VIII. – Поводом одговора Владе ФНРЈ – Влади СССР VIII, – Нота Владе ФНРЈ Влади СССР VIII. –
- Др Р. Прибићевић: Из ове борбе наш ће народ изаћи побједником IX, –
- Редакција: Говор Маршала Тита у Столицама IX. – Говор Е. Кардеља у ОУН IX, – Говор Маршала Тита генералима и официрима X. –
- Др К. Б.: По наређењу Москве отказани уговори X
- Ј. Франичевић: Поздрав Београду X
- А. Беблер: Усвојити јасан став о ситуацији у Грчкој X
- Редакција: 32 године Октобарске револуције XI, – Нови дискредитивни акт Информбироа XI, – Посветити пуну пажњу идеолошко васпитном раду XI, – О пет година “Просвјете”, XI, – Живио 29. новембар XI, – Широм земље прослављен Дан Републике XII, – Бивши белогардици радили су против наше независности XII, – ЈА заштитник независности и слободе Југославије XII, – Софиски процес и јужнословенска федерација XII, Свечана прослава ЈА у земљи XII, – Одговор друга Тита Вањском новинару Л. Далма XII, – Експозе Е. Кардеља и осталих руководилица у Народној скупштини XII. – Политички преглед вијести из земље и иностранства у свим бројевима I-XII.
- II Привреда**
- Ј. Р.: Обновљено и саграђено 50.571 стамбених зграда I
- Б. Јелчић: СРЗ и реконструкција наше пољопривреде I
- Редакција: Разрез и наплата пореза на доходак I
- М. Ш.: Успјех пољопривредног задругарства у Хрватској I
- Редакција: Сабор је прихватио буџет за 1949. – Припреме за прољетну сјетву II
- Љ. М.: Прољетна сјетва II. – Примјена агротехничких мјера у пољопривреди II
- Ј. Р.: Главни задатак локалне привреде II
- П. С.: СРЗ у Бунићу и Вуковару II
- Инг. Н. Рапајић: Сточарство наше земље и перспектива развитака II
- Ђ. Поткоњак: За јединствено руковођење у задругама II
- Редакција: Прва конференција задругара гвор друга М. Пијаде III. – Оснивање Главног савеза пољопривредних задруга III.
- М. К.: Важност индустријског биља за нашу привреду III
- Инг. I. К.: Нове сјетвене површине III. – Н. Ф. Значај ветеринске службе III
- Р. Ковачевић: Правилна организација на економијама IV
- Р. З.: Борба за снижење пуне цијене коштања IV
- Ј. Р.: На личким врштинама IV
- Љ. М.: Извршимо припреме за жетву и вршидбу VI
- Н. Рапајић: Механизмом повећајмо приходе у пољопривреди VI
- Р. Јакшић: Значај социјалног фонда у СРЗ VI
- Редакција: У борби за нове радне побједи VII, – Извршење плана дрвне индустрије IX, Загребачки велесајам IX, – Успјех наше пољопривреде на Велесајму IX
- Д. Б.: Уклонити грешке и извршити откуп VIII. –
- Инг. I. Т.: Припреме за сјетву IX
- М. Ш.: Проширење социјалистичке пољопривреде IX
- Инг. Н. Рапајић: Јесења сјетва најважнији рад X
- Редакција: Ми градимо – нови живот X. – Све више бораца за високу продуктивност рада XI. – Новим радним побједама у сусрет новој години XII
- П. Б.: Оснивају се нове задруге XII
- Редакција: У свим бројевима: Из наше привреде. – Из рада СРЗ. –
- III – Просвјета, култура, наука, историјски подаци:**
- Редакција: Централна библиотека “Просвјете” и Музеј Срба у Хрватској I
- Ј. Б.: Брига села о школи и учитељу I
- В. Ф.: Кина – земља и народ II
- Редакција: Основан Савез православног свештенства III. – Северинска буна V
- И. Дончевић: Кратка повијест Илије Станивука V
- В. Караџић: Смрт Танаска Рајића V
- Др Ј. Стефановић: 600 година Душанова Законика VII

Редакција: Дјела Николе Тесле VII. – Први фестивал културно-просвјетних друштава НРХ IX

Б. Сучевић: Сава Мркаљ VIII, – Умјетност XVIII вијека Срба у Далмацији IX

І. Ђук: Перој у Истри, – М. Омчикус оживио рад у нашим школама IX

М. Вукмировић: Огњен Прица и сељаци IX

Б. С.: Расте и јача наша социјалистичка култура IX

Редакција: Дани народних пјесама и игара IX, – Оснивање српске гимназије у Сремским Карловцима X, – Прослава 7 година Пролетерске бригаде “Раде Кончар”

Б. П. С.: Задаци Пододбора СКД Просвјете X

Г. Ј.: Конзерваторски радови у манастиру Ораховица X

Редакција: Споменик великом научнику и родољубу Николи Тесли XII

Редакција: Задаци “Просвјете” у Недјељи народног просвјетивања XII

Е. Сергеј: Чувај Лику док шеста не дође, XII.

IV Књижевни прилози и портрети:

А. Толстој: Нина II

Л. К.: Светозар Марковић II

М. Глишић: Глава шећера III

Г. В.: Народне пјесме о другу Титу III. – Пјесник младости III

Редакција: Доситеј Обрадовић IV, – Димитрије Туцовић V

М. Миљанов: Јунаштво Шољана IV

Г. Витез: А. С. Пушкин, – Ото Жупанчић VI

В. Назор: Са партизанима VI

В. Маслеша: Живот чобана у босанским планинама VII

Јожа Хорват: Писмо VII

В. Карацић: Хајдук Вељко VII

Редакција: Стеван Сремац, Поп Ђира и поп Шпира VIII

П. Кочић: Јаблан VIII. – В. М.: Светозар Марковић IX

Ј. Павичић: Мука сладокусца Паје IX

Батушић: Нушић на загребачкој позорници X

М. Љубиша: Да јој треба наше слоге XI

Редакција: Змај Ј. Јовановић и две пјесме XII

V Остало – Разно

У свим бројевима у краћим изводима:

а) краћи чланци из свих крајева Хрватске

б) из рада СРЗ

ц) да ли вам је познато

д) из живота наших радника у иностранству

“Српска ријеч” 1950.

I Политика

Тито: Нека је сретна нова 1950. (говор) СР-291

Редакција: Реални планови НП СР-292

Редакција: Говор В. Бакарића СР-293

Г.Ш.: В. І. Лењин СР-293

Др К. Бастаић: Побједа народне револуције у Кини СР-295

Редакција: Ослонимо се на властите снаге (говор Тита) СР-298

Б. Бркић: Наши радни сељаци СР-298

Редакција: Лужлчки Срби под ударом резолуције Инфорбиро СР-298

Стана Граховац: Живио 8. март СР-299

Редакција: Изборни проглас Народне фронте Хрватске СР-300

Редакција: Годишња скупштина “Просвјете”: реферати и дискусија СР-301

Редакција: Братство-јединство (говор Гошњака и Бакарића) СР-302

В. Поповић: Први мај наш симбол и стварност СР-307/8

Др Ф. Чулиновић: Национално питање и његово рјешење СР-307/8

Редакција: Рад и дјеловање “Сељачке слоге” СР-309

Б. Рапајић: Зашто славимо Видовдан СР-312

Редакција: Братство и јединство Срба (прослава у Лудбрегу) СР-314

Т. Ђурувија: Прослава Видовдана СР-315

Др К. Бастаић: Косовски јунаци у народној етици СР-315

Др Р. Прибићевић: 27. јула Дан народног устанка СР-320

С. Опачић: Други народни зајам СР-325

Редакција: Истина крчи пут СР-325

- I.M.: Национално питање код њих и код нас CP-325
 E. Кардељ: О ставу ФРЈ према рату у Кореји CP-326
 Редакција: Смoтpa нар. пјесама и игара манифестација братства CP-326
 Редакција: Осуда Раде Жигића и осталих издајника наше земље CP-327
 Редакција: Изборни проглас НФХ CP-331
 Редакција: Народна власт народу CP-333
 Редакција: Говор Маршала Тита на III конгресу АФЖ CP-334
 Ф. Чулиновић: Сабор Хрватске кроз историју CP-335
 Ђ. Кладарин: Живио 29. новембар CP-337/8
 Др Б. С.: Наша земља у борби за мир у свијету CP-339
 Ж. Јузбашић: Девет година ЈНА CP-341
 В. Ф. Зурл: Великим радним побједама дочекујемо нову 1951. CP-342
 Редакција: Полит. догађаји у земљи и свијету у свим бројевима

II Привреда

- Н. Рапајић: Механизирање пољопривреде CP-296
 Д. Прица: Властитим снагама изграђујемо земљу CP-304
 Редакција: За правилан однос према окућници С.Р-305
 В. Безјак: Поправком цеста јачамо привредну моћ земље CP-306
 П. Дозет: Капитална изградња CP3 CP-313
 Др Ожеговић: Нафта CP-321
 Н. Рапајић: Принципи откупа житарица CP-323
 Др К. Бастаић: Аграрна реформа у Кини CP-337/8
 М. Ж.: Загребачки велесајам CP-329
 Др Н. Рапајић: Успјеси наше пољопривреде CP-307/8
 С. Зец: Титова Корениоа CP-340
 Редакција: Пољопривредна кроника (упуте, савјети и збивања) у свим бројевима

III Просвјета, култура, наука, медицина и историјски прикази

- Д. Прица: Изградња просвјетних објеката у НРХ CP-293
 Д. Берић: Почети основне наставе у Далмацији CP-294

- Д. Прица: У средњим школама два пута више ученика него у 1939. CP-295
 Др М. Б.: Наше народно благо CP-303
 Б. Сучевић: Изложба српске књиге и штампе у Хрватској CP-307/8
 А. Барац: Основе за научно проучавање српско-хрват. језика CP-309
 М. Храсте: Даничић у борби за побједу народног језика CP-309
 Др I. Бах: Изложба средњевјековне умјетности CP-309
 Д. Берић: Српска дјевојачка школа у Задру CP-313
 Н. Чопорда: Осмогодишње школовање нови тип наших школа CP-329
 М. П.: Бриге за народно здравље CP-337/8
 Др Ј. Шкавић: Наш језик кроз вјекове CP-337/8
 I. Утвић: Просвјетном раду треба прићи с више воље CP-340
 Г. Витез: Видовдан CP-315
 Б. Сучевић: Сарајевски атентатори CP-315

IV Књижевни прилози и портрети

- Редакција: Јован Стерија Поповић CP-291
 Редакција: Васо Пелагић CP-294
 Р. Домановић: Не разумем CP-296
 В. Јелић: Дјела наших сељака књижевника CP-298
 П.С.: Симо Роксандић вајар CP-299
 В. Заниновић: Миховић Мишкина CP-314
 Г. Витез: Видовдан CP-315
 П. Томац: Косовска битка CP-315
 Ч. Миндеровић: Први пут с митраљезом на Нијемце CP-317
 Ј. Цази: Херој са Папука CP-319-321
 Ј. Козарац: Изабране приповијетке CP-324
 Ф. М.: Први српски роман штампан у Хрватској CP-333
 Редакција: Аугуст Шеноа и Прешерн CP-335
 Игњатовић: Вјечити младожења CP-340
 Ј. Цази: Ослобођење невиних CP-342

V Разно, остало (у свим бројевима кроз цијелу годину)

- Кратки дописи из земље (72)
 Занимљивости (25)

Разговор о новим књигама и издавачкој дјелатности (12)

Из организација пододбора (12)

Кратки извјештаји са спортског терена и културно-просвјетних приредаба

“Српска ријеч” 1951.

Одговорни уредници: Урош Вицковић до 31. X и Војин Јелић од 1. XI – 31. XII 1951.

I Политика

С.З.: Политичко јединство, гаранција наше независности (352)

М.М.: О политичким приликама у Чехословачкој (352)

Редакција: Говор маршала Тита на II конгресу Савеза бораца (363)

И. Миховиловић: Упознајмо Стаљина (354)

Редакција: Суђење групи мађарских шпијуна (345)

Љ. Милетић: Поздрав 1. мају (360)

Редакција: Тито – градитељ наше срећне будућности (363)

И. М.: Лаж је Стаљиново главно оружје (364)

С.: Пет година рата у Кореји (368)

С.О.: 27 година смрти В. И. Лењина (345)

И. М.: Шта дочекаше Бугари (345)

В. Ф.: Петогодишњица Устава (346)

И. М.: С којим правом нас нападају (347)

Редакција: Изборни проглас (349)

И. М.: Талијански комунисти и совјетски империјализам (350)

Редакција: Живио 29. новембар (XI)

Б. Масларић: Успомене (VII-XII)

Др Б. Чалић: Поводом 10-годишњице Народне револуције (VII)

Др К. Бастаић: Заштита личности у нашем правном поретку (VII)

Б. Жутић: Ослобођење дјечјих логора (VIII)

Редакција: Кратак преглед политичких догађаја у земљи и иностранству (I-XII)

II Привреда

Љ. Милетић: Унапређујмо и чувајмо сточни фонд (343)

Редакција: Зашто смо продужили петогодишњи план (344)

Љ. М.: Његујмо и подижимо воћњаке (347)

Љ. М.: Прољетна сјетва (349)

Љ. М.: Котар без иједног воћног расадника (359)

Б. В.: Напредно воћарство (360)

Љ. М.: Његујмо прољетне усјеве (364)

Редакција: Повећање пољопривредне производње (365)

Љ. Милетић: О раду СРЗ (366)

С. Остојић: Барања у данима жетве (VII)

Инж. Ђ. Реган: О привредном рачуну у СРЗ (VIII)

Б. Стојсављевић: Осврт на српско-земљорадничке задруге у Хрватској (VIII)

Т. Радосављевић: Постоје услови за развој пчеларства (X)

Р. Пасарић: О једној узорној пољопривредној задрузи (X)

Др К. Бастаић: Социјалистичка реконструкција наше пољопривреде (XI)

III Просвјета, култура, наука, историјски прикази

Љ. М.: Резултати здравствене службе у Карловачкој области (342)

Ф. М.: Двије године Музеја Срба у Хрватској (344)

С.З.: Изградња школских зграда у бенковачком котару (346)

М.: 125 година Матице српске (346)

О.: Хрватска сељачка буна 1573. (346)

Др Б. Стојсављевић: Први српски устанак (347)

М. Босанац: Светозар Марковић (350)

Д. Берић: Три верзије о постанку манастира Крке (351)

С. Остојић: Изложба средњовјековне умјетности (353)

Г. Витез: Свијетли датум наше историје (354)

Др М. К.: Доситеј Обрадовић и црквена реакција (354)

Др И. Б.: Мајстор Јаков из Топуског (357)

Б. Иванчевић: Сјећање на слом 1941. (358)

Ј. Радуловић: О нашем кривичном законнику (360)

- Др Б. С.: Димитрије Туцовић (360)
 Др Ч. Рајачић: Пред овогодишњу скупштину
 “Просвјете” (361)
 Д. Берић: Самоук фолклорист (365)
 Др Б. С.: Поводом Видовдана (367)
 Др Бећиревић: Међу чуварима наше границе (VII)
 Др Б. Групи: Прва просвјетна настојања Срба у
 Хрватској (VII)
 Р. Дундовић: Мој родни крај (VIII)
 Б. Сучевић : Школе и школовање наше дјеце (IX)
 С. Траварић: Командир чете Павле Бабић (IX)
 Др Б. М.: Вуков боравак у Топуском (IX)
 В. Јелић: За народно просвјетивање (X)
 Др Б. М.: Једна значајна прослава (X)
 М. Кркач: У Петровој гори (XI)
 Б. Сучевић: Буна Стевана Осмокрунића (XI)
 С. Бјелајац: Формирање VII дивизије (XII)
 Др Б. Ц.: Канада (XII)
 Редакција: Краћи прилози са подручја науке и
 културе

IV Књижевни прилози – портрети

- Редакција: Васо Пелагић (345)
 Редакција: Горки о Лењину (345)
 Г. В.: С. С. Крањчевић (349)
 I. Ђипико: Ка сунчевој жеги (351)
 Г. Витез: Иван Горан Ковачић (355)
 В. Јелић: Вујков трс (367)
 М. : Петар Кочић (368)
 В. Поповић: Партизанка (VII)
 Ј. Барковић: Миља (VII)
 Редакција: Ропство Јанковић Стојана (VII)
 В. Јелић: Васо Голуб (VIII)
 Г. Витез: Живи Његош (IX)
 Б. Нушић: Добротвор (X)
 Б. Ђопић: Мрвица брани команданта (XI)
 Ј. Каштелан: Бата (XII)
 М. Селаковић: Велики хрватски књижевник Шеноа
 о односима Срба и Хрвата (XII)
 М. Глишић: Рога (XII)

V Разно – остало

- Занимљивости – Шале – Загонетке – Кроз нашу
 земљу и свијет – Кратке културне биљешке – О
 раду и организацији подбора “Просвјете”

“Српска ријеч” 1952.

Одговорни уредник: Војин Јелић

I Политика

- Б. Масларић: Успомене из Шпаније (I-VII)
 В. Поповић: Ријеч и свјетлост (I)
 М. Селаковић : Матош и Срби (II)
 В. Пелагић: Умовање здравог разума (II)
 Редакција: Ближе селу (III)
 П.: О Трсту се може решавати уз наше учешће (IV)
 Редакција: Зашто славимо Први мај (V)
 Редакција: Уз рођендан Тита (V)
 В. Ј.: Туђе нећемо, своје не дамо (V)
 Редакција: У свим нашим успјесима видимо Тита
 (VI)
 Б. Масларић: 27. јули – дан радости (VII)
 М. Жакула: Скромност јунаштва (VII)
 Редакција: Чувајмо братство и јединство (VIII)
 М. Ножинић: Никола Демоња (VIII)
 Редакција: Сјећање на дане борбе (VIII)
 Редакција: Народни хероји: Кончар, Опсеница, Н.
 Димић, М. Орешковић (VIII)
 Редакција: Извјештаји – реферати о V главној
 скупштини СКД “Просвјета” (X)
 В. Скендић: Значај VI конгреса КПЈ (XI)
 Б. Масларић: КПЈ у прошлости и данас (XI)
 Х. Кемал: Бирајмо најбоље људе у одборе (XI)
 М. Трбојевић: Народни херој Марко Орешковић и
 Борба на Дугој Пољани (XI)
 Редакција: Пред изборе за народне одборе и Наши
 планови индустријализације (Тито) (XII)
 В. Јелић: Наша заједничка дужност (XII)
 Редакција: Међународни догађаји у свијету и код
 нас (политички преглед) (I-XII)

II Привреда

- Редакција: О непосредним задацима СРЗ (I)
 В.Ј.: Са стручном пољопривредном екипом у Двору
 (I)
 Б. Г.: Зимска њега воћака (I)
 Инж. А. М.: Господарско просвјетивање села (II)
 Љ. Милаци: Електрична енергија даје привреди
 живот (III)
 Ј. Карли: Порези пољопривредних домаћинстава
 (III)

- Д. П.: Мјере за унапређивање пољопривреде у Доњем Лапцу (IV)
 Редакција: Што даје наша индустрија селу (IV)
 М. Мимица: Пољопривреда у друштвеном плну (V)
 В. Ј.: О раду СРЗ у Лици (VI)
 Љ. Милаковић: Плаћање земљишне ренте у задругама (IX)
 М. Орлић: Савјети домаћицама (IX)
 Н. Рапајић: Задружне млекаре у Данској (XII)

III Просвјета – култура – наука – историјски прикази

- Т. Радосављевић: Смисао и значај господарског просвјетљивања (I)
 Б. Сучевић: Досељење Срба у Хрватску (I)
 П. К.: Хајдук Вељко (I)
 Н. Опачић: Нешто о Буковици (I)
 Павловић-Митровић: Помрачење мјесеца (II)
 Д. Прица: О културно-просвјетном раду у Доњем Лапцу (II)
 Мане: Челе на Попини (III)
 Н. Његован: Никола Тесла (III)
 Редакција: Кроз нашу земљу (IV-V-VII)
 М. Иванишевић: Наш Задар (VI)
 Ф. М.: Косовска битка (VI)
 Љ. Павешкић: Народни херој Нина Собиљ (VII)
 Редакција: Котарске смотре одразиле су свестрану културно-просвјетну активност села (VII)
 Б. Жутић: Прва усташка офанзива на Кордуну доживила слом (VIII)
 Редакција: Из разних подручја науке и технике (IX)
 Д. Д.: Из разних подручја (X-XI-XII)
 Редакција: Велика културна смотра под Папуком (XI)
 М. Попара: Три и славе (XI)
 М. Орлић: Практични савјети домаћицама (I-XII)

IV Књижевни прилози – портрети

- Б. Нушић: Аналфабета (I)
 Редакција: Народне шале, пјесме, приповијетке (II)
 М. Мартиновић: Добар друг (II)
 Редакција: Постанак Баније (III)
 Редакција: Савјетовање сељака-писаца – краћи прилози (IV)
 Мане: Мајка божја у кукурузима (IV)

- Д. Шијан: На раскрсници (V)
 Редакција: Из борбе – пјесме и чланци (VII)
 В. Јелић: Задужнице (VIII)
 Редакција: Симо Матавуљ (О 100-годишњици рођења) (IX)
 Симо Матавуљ: Ко је бољи (IX)
 Редакција: Народне пјесме (X)
 Ј. Павичић: Нашој дјечи (XI)
 Д. Шијан: Звоно (XII)

V Остало – разно

У свим бројевима краћи дописи са села; О раду подбора и СРЗ; Нашој дјечи (пјесме и приче); Занимљивости; Умотворине; Савјети домаћицама.

“Српска ријеч” 1953.

Одговорни уредник Војо Јелић

I Политика

- Б. Масларић: На прагу нове године СР-387
 Редакција: Уставне промјене СР-388
 Редакција: Снага народа СР-389
 С. Аралица: Свијетли ликови наших жена бораца СР-389
 Редакција: Црвена застава је извјешена СР-391
 Редакција: Народ је изгубио истакнутог борца Р. Прибићевића СР-392
 П. Цар: Беговача марта 1942. СР-393
 Н. Рапајић: Грачац је одмах устао СР-394
 Б. Масларић: 1943-1953. СР-395
 Б. Сучевић: Успомене око “Српске ријечи” СР-395
 Н. Рапајић: 1943. у Лици СР-396
 Б. Масларић: Пред годишњу скупштину “Просвјете” СР-396
 Др К. Бастаић: Нови законик о кривичном поступку СР-396
 Ж. Внук: Десет година АВНОЈ-а СР-398
 Н. Сремец: Историјско засједање АВНОЈ-а СР-398
 В. Јелић: Октобарски дани СР-398
 Редакција: Кратак преглед политичких догађања у земљи и у иностранству СР-

II Привреда

Редакција: Питање даљњег развитка пољопривреде
CP-387

- Н. Рапајић: Рајонизација пољопривреде CP-388
 Ј. Г.: Упуте и савјети за пољопривреднике CP-399
 Ф. С.: Обрада земљишта у прољеће CP-399
 М. Јока: Изградња пруге Глина-Босански Нови
 CP-391,392
 В. Ј.: Из книнског краја CP-399

III Просвјета, култура, наука и историјски прикази

- Н. Р.: Како је талијански гарнизон у Кореници
 дочекао 1942. CP-387
 С. З.: Све јача оријентација за ширење “Просвјете”
 CP-388
 М. Вујачић: Поводом једне историјске
 стогодишњице CP-389
 Н. Долинић: VI корпус понос Славоније CP-391
 В. Караџић: Прва година војевања на дахије CP-392
 Д. Д.: Атоми и атомска енергија у свим бројевима
 Б. С.: Лички кнезови CP-
 Б. С.: Војводе вараждинске крајине
 М. Орлић: Упутства за домаћице у 4 броја

IV Књижевни прилози и портрети

- В. Његован: Никола Тесла CP-387
 Л. Толстој: Ракија
 В. Његован: Михајло Пупин
 Ј. Вукобрад: Краљица мајка
 Др Б. М.: Ватрослав Јагић
 М. Будисављевић: Јаков Скенџић
 В. Јелић: Плесачи
 В. Јелић: Вукодлак
 Д. Чалић: Сусрет са Караулом
 Дјечји прилог: 26 пјесама за дјецу и 25 прича
 Народне умотворине 55 прича, питалица,
 загонетака и 5 пјесама

V Разно – остало

- 33 дописа из земље
 Занимљивости 16
 Из рада пододбора

“Српска ријеч” 1954.

Одговорни уредник Војин Јелић

I Политика

- Редакција: У минулој години CP-I
 П. М.: У предвечерје I устанка CP-I
 Редакција: Прота Матија Ненадовић CP-I
 П. М.: Уз прославе I српског устанка CP-II
 Н. Сремац: Неколико мисли уз 8. март CP-III
 Б. Масларић: Ђилас је напао оно што је нама
 најсветије CP-III
 Љ. М.: Наш план CP-IV
 Редакција: Уз 65. рођендан друга Тита CP-V
 Редакција: III конгрес комуниста Хрватске и
 проблеми села CP-VI
 Редакција: Годишњица устанка у Хрватској CP-VII
 К. Пејновић: Жене у борби за слободу CP-VII
 Ј. М.: Друштвени план за 1955. CP-IX
 Редакција: За искрени мир CP-X
 Редакција: Уз II. годишњицу Наше Републике CP-XI
 Редакција: Важни политички догађаји у земљи и
 свијету CP-I-XII

II Привреда

- М. Јока: Изградња пруге Глина-Босански Нови
 CP-III
 Редакција: Упутства за пољопривреднике зими CP-I
 Др Вајда : Значај шума за културни развој човјека
 CP-III
 Љ. Милаззи: Комуна у нашем привредном животу
 CP-IV
 Редакција: За наше пољопривреднике у прољеће
 савјети и упутства CP-IV
 В. Б.: Заштита од туче CP-V
 Љ. Милаззи: Привредни преглед увоз-извоз CP-VI
 С. Лончаревић: Како повисити приносе од пчела
 CP-VI
 Љ. М.: Отписи пореза CP-X
 Љ. М.: Скупље умјесто јефтине CP-X
 Љ. М.: Сијте само запрашено сјеме CP-XI
 Редакција: Републички план индустрије за 1955.
 CP-XII
 М. Гарић: О пољопривреди у Дарувару CP-XII
 М. О.: Крумпир у исхрани CP-XII
 Редакција: Пољопривредне упуте и савјети у свим
 бројевима

III Просвјета, култура, наука и историјски прилози

- Ј. В.: Кроз села Подинарја CP-I
 У. К.: О народном просвјетивању у Книну CP-III
 Б. С.: Културне и просвјетне биљешке из XVIII вијека CP-IV
 С. Зец: С пута по Славонији CP-V
 I. Фиђурин: Смотра културно-умјетничких друштава у Двору CP-VII
 Редакција: Просвјетни сабор Лике CP-X
 Редакција: Издавачка дјелатност "Просвјете" CP-X
 Редакција: Јубилеј Кореничке гимназије CP-XII
 Редакција: Десет година плодног рада "Просвјете" CP- XI-XII
 Редакција: Сјеча кнезова CP-I
 Д. Д.: Чувени ратници и освајачи старог вијека CP-I
 М.Трбојевић: Партизани бране народ CP-I
 М. Вујачић: Везе Србије и Црне Горе у I устанку CP-II
 Б. С.: Нешто о породици Михаљевића CP-II
 М. Ф.: Јунаци из I устанка CP-III
 Д. Д.: Абесинија CP-III
 Б. Љубобратовић: II српски устанак CP-IV
 Д. Д.: Савремена Турска CP-V
 Б. Сучевић: О постанку Н. Градишке CP-VI
 Д. Д.: Грчка CP-VI
 Д. Д.: Индија CP-VII
 Редакција: Просвјетивање сеоске женске омладине CP-VIII
 Д. Д.: Први свјетски рат CP-VIII
 Д. Д.: Сујеверје у прошлости CP-IX
 Ф. М.: Италија и Војна крајина CP-IX
 Б. Сучевић: Славонски градови у турско доба CP-X
 Б. С.: 80. година Загребачког свеучилишта CP-XI
 Д. Д.: Развитак писма CP-XI
 Д. Д.: Историја штампарије CP-XII
 М. Орлић: Упуте и савјети домаћицама из подручја домаћинства у свим бројевима

IV Књижевни прилози и портрети

- М. Мркаљ: Три живота CP-I
 Редакција: Народне пјесме из устанка CP-II
 М. Марковић: Награда CP-VI
 Р. Чолаковић: На згариштима Источне Босне CP-VII
 С. Сремац: Бури и Енглези CP-VIII

- Т. Чолак: Кућа при страни CP-IX
 Нушић: Моје бистро дијете CP-X
 Д. Д.: Хуманизам и ренесанса CP-X
 В. Ј.: Разговор с другом из дјетињства CP-XII
 Б. Иванчевић: Змај Јован Јовановић CP-VII
 Редакција: Вељко Петровић

V Разно – остало

- Народне умотворине 20 прича и 2 пјесме
 Дјечјих прилога 63 пјесме и приче
 Краћих дописа 25
 Занимљивости и о новим књигама у свим бројевима

"Просвјета" 1955.

I Политика

- Б. Масларић: Промјена имена органа "Просвјета" П-I
 Редакција: Мир и опет мир П-I
 Др Јован Стефановић: Развој друштв. и држав. уређења нове Југославија П-I
 Редакција: VII год. скупштина СДК Просвјете – извјештаји и дискусије П-II
 Редакција: Послије Индије Тито ће посјетити Француску П-II
 Редакција: Појачаним радом Прослављамо 10 годиш. ослобођења П-III
 Редакција: Политички догађаји у свијету и земљи П-I-XII
 Б. Сучевић: Изборно право некада и сада П-IV
 Редакција: Аустрија и Бандунг П-V
 В. Х.: На обронцима Зрињске горе П-V
 Редакција: Три нова значајна Закона П-VI
 Редакција: Уз 11. слободни Дан устанка П-VI
 Редакција: Идеја мирне коегзистенције, снажан фактор мира П-VI
 Н. Пулић: Такав је наш Тито П-VII
 Тито: Дух мира и коегзистенције провејава цијелим свијетом П-VII
 М. Билић: Стазом сарадње и мира П-VII
 Редакција: Атоми за мир П-IX
 М. Максић: Нека младе генерације потсећају на дјела пређа П-IX

Редакција: Плодови упорног рада П-Х
 Редакција: Засједање Организације Уједињених
 Нација П-ХI
 Ж. Стевановић: Посјета кајмакчаланском бојишту
 П-ХI
 Редакција: 10. годишњица Републике П-ХII
 Редакција: Женевски дух је сачуван П-ХII

II Привреда

Љ. М.: Кредитирање у привреди П-I
 Љ. М.: Наш народни јубилеј П-I
 В.Ј.: Савјети пољопривредницима П-I
 Љ.М.: Плаће у пољопривреди П-II
 Љ.М.: Комуна и комунална заједница П-II
 С. Лончаревић: Данска земља напредне
 пољопривреде П-II
 Милан Љ.: Актуелно у пољопривреди П-III
 Ј. В.: О неким ратарским и сточарским проблемима.
 П-IV
 Д. Драгосавац: 10. год. изградње социјалистичке
 Југославије П-V
 Б. Љубобратовић: Енглеска индустрија и модер.
 индустрија П-IV
 П. Стојчевић: Путевима напретка П-V
 М.М.: 10. годишњица развитка на Кордуну П-V
 М.Д.: Пољопривредни радови у мају П-V
 М.М.: Кордун претворити у богат крај П-VI
 Б.М.: Поријекло житарица П-VI
 Љ.М.: Значајне промјене П-VI
 Редакција: Село у свијету и код нас П-VII
 Љ. М.: На новом послу П-IX
 Инг. Ц.: Пољопривредна изложба П-IX
 С. Лончаревић: Предлог за унапређење пчеларства
 П-IX
 Инг. Ц.: Из пољопривреде страних земаља П-IX
 Љ. М.: НО и финансија П-Х
 Д. Д.: Загребачки велесајам огледало наше привреде
 П-Х
 М.: Пољопривреда у Банији П-Х
 Љ.М.: Шта се мијења у привреди П-ХI
 Р. Пасарић: Пут развоја пољопривредне производње
 П-ХI
 Љ.М.: О чему се говори; На новом путу П-ХII
 Р. Пасарић: Ново у задругарству Хрватске П-ХII
 Редакција: Упуте и савјети, новости за наше
 пољопривреднике П-I-ХII

III Из разних подручја наука (култура, просвјета, наука, историја, прикази)

М. С.: О нашем селу П-I
 Б. Сучевић: Први почеци германизације кроз школе
 П-III
 I. Аралица: Како сам направио казалиште лутака
 П-V
 М. М.: Велика културна манифестација народа
 Кордуна и Баније П-VI
 Б. Корица: Рад драмске секције на Удбини П-VI
 Б. З.: Прослава 185 година школе у Медку П-VII
 Ф. М.: Школе у Славонији прије 150 година П-IX
 I. Цурл: Пред засједање Просвјетног сабора П-ХI
 I. Аралица: Колико нам могу помоћи дјеца П-ХI
 Л. Б.: Тамбура у нашем просвјетном раду П-ХII
 Д. Д.: Прича о првој атомској пећи: Слање вијести у
 даљину П-IV
 Д. Д.: Да ли постоје разумна бића у свемиру: План
 за телевизију П-V
 Д. Д.: Занимљивости из разних подручја: Шта је
 Гајгеров бројач П-VII
 Д. Д.: Занимљивости из разних подручја: Атомска
 гробља П-ХI и ХII
 Б. Сучевић: О нашој трговини у 18. стољећу П-I
 Д. Д.: Индија и Југославија П-I
 П. С.: Доситеј у Загребу П-II
 Б. Сучевић: Како је насељена Буковица П-II
 Д. Д.: Бурма П-II
 Б. М.: Историја коњске потковице П-V
 Б. Сучевић: Ушоравање села у XVIII вијеку П-V; Из
 наше прошлости П-VI
 Редакција: Скандали око племства П-VI
 Б. Сучевић: Осуда у северинској буни П-VII
 Б. Максимовић: Жртвовање сунцу П-IX
 Б. Сучевић: Некада права грађана П-Х
 Д. Д.: Прва влада устаничке Србије 1805. П-Х
 Б. Сучевић: Страшни закони Марије Терезије П-ХI
 Ф. М.: Крајишке сељачке буне П-ХII
 М. Јока: Јамничка скупштина П-ХII

IV Књижевни прилози (подлиста) и портрети

М. Попара: Пјесме П-I
 Љ. Јонке: Разговори о језику и правопису П-II
 В. Јелић: Стево Опачић П-III
 Д. Брмбота: Народном хероју Смиљи Покрајац П-IV

Чимбур: Плес под бакљама П-VI
 В. Ј.: На обали П-VII
 Б. М.: Два датума из наше књижевности П-VII
 А. Мартић: Партизанка П-VII
 М. Попара: Наши дани П-IX
 Д. Брмбота: Смиљкин сан П-IX
 Б. Нушић: Жандарски конгрес П-X

V Разно – остало (у свим бројевима кроз цијелу годину)

Домаћинство: практичне упуте и савјети сарадника:
 М. Орлић П-I-XII
 Кратки дописи из земље (28)
 Народне умотворине: пословице и загонетке,
 пјесме, приче
 Занимљивости из свијета и разних подручја науке
 (25)
 Разговор о новим књигама (5)
 Из организације Пододбора
 Кратки извјештаји са спортског терена (5)
 Дјечји прилог: Књижевници пишу за дјецу и то:
 Г. Витез, Г. Крклец, Павичић, Д. Брмбота, З.
 Коларић-Вишур, Е. Тићар-Вајлер, А. Михаић и
 други укупно 27 бајки, приповједака, 21 пјесма
 од I-XII-П. Најмлађи сарадници ученици: 15
 пјесама и 21 пис. састав.

“Просвјета” 1956.

Одговорни уредник Светозар Зец

I Политика

Д. Д.: Дјетињство Николе Тесле П-I-VI
 Редакција: Слава Светозару Марковићу П-I
 З. Палчок: Град у пустињи П-II
 Редакција: Десети 1. мај П-V
 В. Ј.: Сусрети са Титом П-V
 Редакција: Идеја мира расте П-VI
 Редакција: Најважнији политички догађаји у земљи
 и у свијету П-од I-XII
 М. Попара: Народним херојима П-VII-VIII
 Ф. Чулиновић: Како смо судили за НОБ-е П-VII-VIII
 Шашић: Друга бригада на Кордуну П-IX
 Редакција: Политика претње П-X

Редакција: Наш позив П-XI
 Редакција: Светозар Марковић и женско питање
 П-XI
 Др К.Б.: Поводом избора за предсједника САД П-XI
 Редакција: Сава Косановић – Некролог П-XII
 Редакција: Уз годишњицу II засједања АВНОЈ-а
 П-XII
 Др К. Б.: Уз дан Републике – и један поглед
 унапријед П-XII

II Привреда

Љ. М.: Привредна кроника од I-XII
 Р. Г.: Изградња наших електричних централа П-I
 Р. П.: Резерве постоје треба их пронаћи П-II
 Ј. Г.: Припреме тла за сјетву П-II
 Х. З.: Јагњење оваца П-II
 Р. П.: Опорезовање дохотка у пољопривреди П-III
 Д. Сабадош: Млијeko као храна П-III
 Р. П.: Гради се нови Загребачки велесајам П-III
 Редакција: Наша пољопривреда у новом
 друштвеном плану П-IX
 Р. П.: Развитак занатства у селу П-IV-V
 Р. П.: Клуб напредних задругара П-XI
 Х. З.: Њега пилића П-X
 З.: Утисци с пута по Кордуну П-XII
 Ј. Готлин: Постизавање високих приноса кукуруза
 П-V
 Љ. М.: За пољопривреднике од I-XII

III Просвјета, култура, наука, историјски прилози

Редакција: Просвјета вршиће значајну друштвену
 улогу П-I
 Ј. Аралица: О псовкама и клетвама П-I
 Б. С.: Материјал за морални одгој П-II
 Редакција: Поводом 130-година Матице српске
 П-III
 Ф. М.: Опсада Београда П-III
 Б. Сучевић: Зашто нову школу П-IV
 Б. Сучевић: Треће засједање ЗАВНОХ-а П-V
 Б. Сучевић: Први ЗАВНОХОВ БУКВАР П-VII-VIII
 Т. Вуковић: Нови живот у селу под Пљешивицом
 П-VII-VIII
 Редакција: Из прошлости Египта П-I, Алжир П-III,
 Мароко П-IV, Француска П-V, Тунис П-VI,

- Плава трака кроз пустињу П-IX, Индонезије П-IX,
Израел П-XII
- Б. С.: Менелек П-I
- Б. Сучевић: Савремена сеоба народа П-VI
- Редакција: Борба руског народа за слободу П-VI
- Егић: Ношење рањеника преко Прењ планине
П-VII-VIII
- Егић: Преко Дрине прије 13 година П-VII-VIII
- Б. Сучевић: О старим хрватским власима П-IX
- Б. Сучевић: Кметска давања у средњем вијеку П-X
- Трбојевић: На подручју испод Псуња П-XI
- Б. С.: Казне у старој српској држави П-XI
- Б. С.: Како су настале САД П-XI
- Б. С.: Угоститељство у турско доба П-XII
- Д. Д.: Из разних подручја науке, електрицитета и
атома у свим бројевима
- М. О.: Витамини у нашој исхрани П-III
- Д. Х.: Ко нас је спасио од дифтерије П-VI
- Др Д. Хлоупек: I то је реакција П-X, Да ли се дјечја
парализа шири П-XI, Грипа или Шпањолка
П-XII
- М. О.: Упуте и савјети из домаћинства за наше
домаћице у свим бројевима
- IV Књижевни прилози и портрети**
- В. Јелић: У сваком срцу цвијет П-I
- С. Поповић: Превара за превару П-II
- Б. Живковић: Мајчин гријех П-II
- Б. Ж.: Пјесник југословенског братства П-III
- С. Марић: Сјеверни људи П-IV
- І. Аралица: Смоква П-IV
- М. Ж.: Црвена блуза П-V
- Кочић: Гроб слатке душе П-V
- Стерија: Волшебени магарац П-V
- Д. Ћосић: Далеко је сунце П-VI
- В. Назор: На Вучеву П-VI
- М. Горки: Људи су побједили П-VI
- Горан Ковачић: Седам звонара мајке Марије П-VII,
VIII
- М. Божић: Не исплакани П-IX
- Н. Симић: Друга обала П-X
- Андрић: Прича о кмету Симону П-XI
- В. Ј.: Путовање је љубав П-XI
- Чолаковић: Записи из ослободилачког рата П-XII

- Портрети:** В. Бакић, Јанко Драшковић, Петар
Кочић, Бранко Ћопић, В. Назор, Д. Ћосић,
С. Мокрањац, И. Цанкар, И. Г. Ковачић, В.
Поповић, О. Давичо, М. Божић, О. Жупанчић. И.
Андрић, Р. Чолаковић, и М. Бор

V Разно – остало

- Народне умотворине (45), правни савјети (10),
занимљивости (16), кратки дописи (29), Старији
за дјецу (66) и дјечје пјесме (60)

“Просвјета” – 1957.

Одговорни уредник Светозар Зец

I Политика

- Редакција: Један значајан датум П-I
- Ј. Цвијић: Избјегавајмо шовинизам П-II
- Ј. Цвијић: Моја мајка П-II
- Редакција: Уз овогодишњи 8. март П-III
- Др Б. К.: 40-година руске фебруарске револуције
П-III
- Редакција: Велико животно дјело Моше Пијаде П-IV
- Б. Сучевић: Дневник Илије Громовника П-IV
- Редакција: Мај мјесец народног славља П-V
- М. Грчић: Родна кућа Маршала Тита П-V
- Пасарић: Први мај у Кумровцу П-V
- Љ. М.: Да бисмо ишли укорак П-VI
- Редакција: Организација народних одбора П-VI
- Редакција: Поводом двадесет година КПХ П-VIII
- Редакција: Састав Савезне народне скупштине
П-VIII
- Редакција: Пред изборе за народне одборе П-IX
- Редакција: Дајмо свој глас најбољим П-X
- М. Мацура: Др Богољуб Братић П-XI
- Редакција: Уз 40-година великог октобра П-XI
- Редакција: Максими Горки о Лењину П-XI
- Редакција: Слике из октобарске револуције П-XI
- Редакција: Извјештај о раду “Просвјете” са
дискусијом П-XII
- Редакција: Најважнији политички догођај у земљи и
свијету од I до XII

II Привреда

- С. Лончаревић: Значај и улога пчеларске школе П-I
 Х. З.: Исхрана оваца и јагњади П-IV
 Д. Д.: Стакло и његов пут П-IV
 Редакција: Развитак Црне Горе П-VIII
 Б. Љубобратовић: Како се градила прва индустрија П-X
 Редакција: Наредни индустријски развитак П-XI
 Редакција: Жељезнички саобраћај П-XII
 Љ. Милазуи: Материјално јачање наших села П-V
 М. Љ.: Привредна кроника од I до XII
 Редакција: За наше пољопривреднике од I до XII

“Просвјета” 1958.

Уредник: Светозар Зец

I Политика

- Ред.: Југославија у 1957. год. П-I
 Д. Драгосавац: Друштвени план привредног развоја Југославије I
 Ред.: Плодан законодавни рад I
 Ред.: Плаћа основ за пензију I
 Ред.: Разговор о нашим успјесима и побједама II
 Ред.: О земљи о којој се говори САД III
 В. Јелић: Наше весело прољеће
 В. Јелић: Сутјеска VI
 Ред.: Смрт Буре Салаја VI
 Б. М.: Истините легенде VI
 Љ.М.: Сва власт припада народу VI
 Ред.: Два пута у Југославији VI
 Ред.: Најбољи момци испод Динаре VII
 П. Стринка: Банија испунила своје обавезе VII
 В. Ј.: Може се и немогуће IX
 Ред.: 29. новембра XI
 Ред.: Још једна радна побједа омладине Југославије XII
 Р. П.: Комуна котара Карловац XII
 Ред.: Важни догођаји у свијету и земљи I-XII

II Привреда

- Златић: Житарице и сточна храна I
 Златић: О сточарству I
 Ред.: На путу интензивне пољопривреде I и 3 чл. из привреде I

- М.: Заштита биљака I
 Ред.: Година рекордна у пољопривреди II
 Р. П.: Наша земља III
 Др Ј. Готлин: Како достићи већи допринос кукуруза III, Прехрањивање пшенице XII
 Љ. М.: Трговина на бољим темељима IV
 Р. П.: Пола стољећа у рударском базену V
 С. Банужић: О градњи стаја V
 Тов свиња кромпиром XII
 Љ. М.: Упознајмо наше крајеве VI
 С. Банужић: Брига око животиња лети VII
 Ред.: Индустрија Шибеника X
 Р. П.: Привреда Јадранских комуна XI
 Инг В. Јеллћ: На Кордуну нове оранице XI
 Банужић: Наметничке болести оваца XII
 В. Ј: Чаробна ријеч хибрид XII
 Ред.: Занимљивости из пољопривреде I-XII

III Просвјета, култура, наука, историја, прилози

- Б. Сучевић: Наше нове школе I
 I. I.: 100 год. од оснотка Велике школе у Београду IV
 Стринка: Смотре у Банији V
 В. Ј. Смotra у Далмацији VII
 Љ. М.: Куда послје 8 година школе VII
 Д. Д. Имбре Ткалац, I. Руварац II
 Ред.: Неколико значајних датума I
 Ф. М. Из наше прошлости I
 В. Ј.: Из Книнског краја I
 Д. Д.: Атлантида I
 Ред.: Малта II, Како су људи завладали људима црне коже IV, Либериа V, О бившим колонијама Африке VI, Либанон VII, Ирак-Јордан IX, Исланд X, Гвинеја XI, Судан XII
 С. Опачић: Како је почео устанак у Далмацији V
 Р. П.: Уз наше обале IX, Од Боке до ушћа Бојане XII
 Милаци: Кроз Босну X
 Б. Љубобратовић: Како су ратовале велике војсковође X
 Ф. М.: 40 год. од пробоја солунског фронта XI
 Ф. М.: Јанковић – Смиљанић тешка брига Венеције XI
 В. Ј.: Дом здравља у Книну XII
 Ред.: Хрватска у XIII IX, Сеоба животиња у природи XII

Д. Д.: Занимљивости из науке I-V, Како се развијала наука IX, Достигнуће науке IX, О атомском рату X, Ракете XI, Михајло Пупин XII, Од шегрта до научника

Р. Чокић: Природне појаве IV

IV Књижевност и портрети

Мали портрети књижевника: Г. Витез I, Јуш Козак II, П. Јовановић I, В. Десница II, Г. Крклец II, Колар III, В. Попа III, Д. Шимуновић V, Скендер Куленовић VI, Е. Кош VI, Ј. Поповић VII, Т. Селишкар VII, М. Реске IX, Б. В. Радичевић IX, Д. Цесарић X, Шопов, Калеб XII

Ј. Козак: Аграрна реформа I

В. Јелић: Идемо на Марс II, Испод планине Динаре V

Чимбур: Преговори су одгођени I

В. Десница: Мали с планине II, Иванц: Нушић и Глишић III

А. Диклић: Балада с бродом III

С. Дракулић: Два јаблана III, Д. Д. Лав Толстој III

А. Вучо: Мртве јавке IV

Урошевић: Кораци и сјенке IV, Д. Шимуновић: Рудица V

С. Куленовић: Стојанка мајка Кнежпољка VI, Ј. Поповић: прелаз преко Лима VII

Б. Милачић: Женски ликови у нар. поезији X, М. Крањц: Игра X

“Просвјета” 1959.

Одговорни уредник: _____

I Политика

В. Јелић: Човјек на својој земљи П-I

Ред.: У сусрет прослави 40 годиш. КПЈ П-I

М. Трбојевић: Оснивачки конгрес КПХ П-II

С. Крајачић: Жене су постале значајни фактор П-III

Ред.: Жене хероји П-III

Ред.: 40 година од оснивања комунистичке Интернационале П-III

Ред.: Тумачимо себе пред конгрес КПХ П-IV

М.Г.: Преломна година 1919. П-IV

Ред.: Младост једне земље П-V

Ред.: Иза ријечи стоје дјела П-V

Ред.: Хоће ли Југославија бити позвана у Женову П-VI

М. Родић: На Кадињачи П-VI

И. Д.: Социјалистички развој села П-VI

Ред.: Човјек постао свој, Побјеђени вијекови П-VII

Б. М.: Борбени лик Назора П-VII

Д. Драгосавац: Гвоздено Љубово П-VIII

Ј. Р.: Спашавање рањеника из Бајиноваца П-VIII

А. Кулушић: Убили су ми брата П-IX

Ред.: Нови закони X, Нови путеви X

В. Ј.: Млади усвајају ново и напредно П-X

Ред.: Исправност наше политике СК потврдили су наши успјеси П-XII

Ред.: Важни међународни догађаји у свијету и у земљи П-XII

Ј. Јелић: На ратним рушевинама израста нови град П-XII

II Привреда

Љ. Милаци: На што смо поносни П-I

Р. П.: Бржи развој произвођачких снага П-I

Ред.: Пољопривреда у 1959. П-I

Х. Златић: Употреба крмног биља П-I, II, III, Чистоћа млијека П-I

Миљковић: Резидба воћака П-II

Р. П.: Сисак – јучер, данас, сутра П-II

Др Ј. Готлин: Како постићи високе приносе шећерне репе П-III

Готлин-Златић: Достигнућа у нашој пољопривреди после рата П-IV

Ред.: Сремимо вишкове житарица П-VI

Др Х. Златић: Наше грешке у узгоју свиња IX

Ј. Готлин: Сјетва комбинираних усјева П-X

С. Лончаревић: Унапредимо пчеларство П-X

Ред.: Пољопривредна кроника П-I-XII

Љ. Милаци: На путевима успона П-XI

“Просвјета” 1960.

Одговорни уредник: Светозар Зеџ

I Политика

- Редакција: Нова 1960. година испунила надом цијели свијет (I)
- Редакција: 1960. – година великих путовања државника (II)
- Др Шћуканец: 15 година ослобођења (II-III-IV-V)
- Б. П.: Жене Југославије у привреди и друштву (III)
- Б. П.: Основне организације у селу пред новим задацима (IV)
- Редакција: Наша мајска стварност (V)
- Љ. М.: Сваки наш мај значи нове радне побједи (V)
- М. I. и П. Ч.: Суданске супротности (V)
- П. Ч.: Први јужнословенски конгрес (V)
- Б. П.: Свеопћа организација радних људи (VI)
- Редакција: Прве дане револуције треба освијетлити још непознатим свједочанствима (VII/VIII)
- И. Шибл: Да их не заборавимо (VII/VIII)
- Редакција: Уз 20-годишњицу “Вјесника” (VII/VIII)
- Редакција: Турска – још једном “болесник на Боспору” (VII/VIII)
- Р. П.: Нове реформе и садржај рада (IX)
- Редакција: Говор Предсједника Тита у УН оставио снажан утисак на све делегације и цјелокупну свјетску јавност (X)
- Б. П.: Социјалистички савез и друштвено-политичко образовање (X)
- Редакција: Белгија, мала земља која је изазвала велику буру (X)
- Редакција: Све јача афирмација ванблоковских земаља (XI)
- Редакција: Пред V конгрес Социјалистичког савеза Хрватске (XI)
- Редакција: Предстоји велики корак у привредном и друштвеном развоју земље (XII)
- Редакција: Међународни политички догађаји у земљи и свијету (I-XII)

II Привреда

- Љ. М.: Годину дана прије рока (I)
- Б. П.: Привредни успон неразвијених крајева (I)
- Б. П.: Црногорске комуне уз нову пругу (I)
- Б. П.: АП Војводина – житница ФНРЈ (I)

- А. Б.: Од дрва до папира (I)
- А. Б.: Море – неисцрпан извор сировина (II)
- Б. П.: Економске јединице и јединице производа (IV)
- Редакција: Улога младих у напретку пољопривреде (V)
- Др Х. Златић: О тову говеда (IV)
- Редакција: Кемизација у пољопривреди заузима све важније мјесто (IV)
- Љ. М.: Велика школа привредних управљача (V)
- Б. П.: Кад радници одлучују (V)
- П. Стринека: Привредни и културни успјеси комуне Сисак (VI)
- Др Х. Златић: Разговори о пољопривреди VI-VII/VIII/
- С. Банужић: Отворене стаје (VII/VIII)
- Б. П.: Рибарство у свјетлу бројки (IX)
- Б. Љубобратовић: Како су изгледала прва капиталистичка подузећа (IX)
- Љ. М.: Загребачки велесајам у знаку извршења друштвеног плана (X)
- Др Х. Златић: Њега и исхрана супрасних крмача (X)
- П. Стринека: Банија жељно очекује свој ауто-пут (XI)
- С. Банужић: Нешто о раду ветеринарске службе (XII)
- Редакција: Привредна кроника (I-XII)

III Просвјета – култура – наука – историјски прикази

- Редакција: Из умјетности старих народа (II)
- П. Стринека: Неки актуелни проблеми културно-просвјетног рада на селу (IV)
- Редакција: Све школе за свакога (VII/VIII)
- П. Ч.: Што нам говоре географска имена (VII/VIII)
- Б. П.: Ђачке задруге у основним школама (XI)
- Редакција: Нигерија (I)
- Редакција: На реду је Парагвај (II)
- Б. П.: Кањон Велике Пакленице (III)
- Б. П.: Легенда о живи и рудник Идрија (III)
- Б. П.: Тамо гдје вијугају Бели Дрим и Бистрица; “Наш Манчестер” (IV)
- Редакција: Агадир – сада и некад (IV)
- Б. Љубобратовић: Како су изгледале прве колоније (VI)

Редакција: Венецуела – земља нафте и преврата (VI)
 Редакција: Хајдуци Врличке крајине (VI)
 П. Чимбур: Муртер и корнатски безброј (X)
 Б.П.: Ријетко богатство наших планина и низина (XI)
 Редакција: Сан Салвадор (XII)
 Б. Попов: Поводом 17-годишњице смрти Николе Тесле (I)
 Б. Попов: Занимљиви покуси (I-II-III-IV)
 А. Б.: Уран – гориво нуклеарних реактора (III)
 А. Б.: Како се мијења вријеме (IV)
 А. Б.: Мотори – покретачи саобраћајних средстава (VI)
 П. Ч.: Дуљина живота у природи (превод) (VII/VIII)
 А. Б.: “Чудотворни елементи” (IX)
 З. Х.: Да ли животиње говоре (XI)
 Редакција: Просвјетин буквар знања (I-XII)

IV Књижевни прилози – портрети

П. Чимбур: Акција која је прерасла у личну драму (I)
 Б. Волф: Стародревна мартовска бајка (II)
 Л. Перковић: Шкриња (IV)
 В. Јелић: Умјесто молитве (IV)
 Б. Ив.: Нови правопис (V)
 Б. Волф: Благо уче Стојана (VI)
 С. Дракулић: Расплавани див (VI)
 А. Микић: Сирогово (VII/VIII)
 Д. Д.: Галилео Галилеи – борац за научну истину (1564-1642) (IX)
 З. Коларић-Кишур: Јесенска сјећања (X)
 Т. Младеновић: Пролећни немир (I)
 Ж. Јеличић: Кап стида (I)
 Ш. Вучетић: Стари мотив (II)
 Е. Шинко: То је све (II)
 М. Ђурчин: На странпутици (III)
 I. Вујчић-Ласзоњски: Врањара (III)
 I. Перковић: Шкриња (IV)
 I. Сарајлић: Сиви викенд (IV)
 Ј. Цази: Црна субота (V)
 I. Грбић: Про1етери (V)
 О. Шолц: Успомени Ивана Горана Ковачића (VI)
 С. Батушић: Путописац машта (VI)
 Груден: Недјеља у логору (VII/VIII)
 А. Р. Боглић: Не заборави (VII/VIII)

С. Шимић: Искре из Истре (IX)
 О. Раму: Вријеме ноћних лептира (IX)
 Ј. Барковић: Пођимо часак умријети (X)
 Ф. Хацић: Буда ме лијепо примио (X)
 М. Ножинић: На пушкомету мрака (XI)
 М. Славичек: Пјесма о најтишим револуцијама (XI)
 В. Цар Емин: Данунцијада (XII)
 Б. Миљковић: Тито (XII)

V Остало – разно

1. Дјечји прилог у свима бројевима: 35 прича, 44 пјесме
 2. Анегдоте и занимљивости (12)
 3. Из домаћинства (7)
 4. Краћи дописи, предавачка дјелатност, тумач закона (25)

Просвјета 1961.

I. ПОЛИТИКА
 Редакција: Нова 1961. у знаку прославе 20. год. устанка народа Југославије I
 Редакција: Нови Устав I
 Редакција: Колијевка Ислама II
 Редакција: 27. марта III
 Редакција: колонијализам је непрестана пријетња миру III
 Ч. М., Илегалка Малик III
 I. Страхоња: Соња Маринковић III
 П. Чимбур: Запис о плакату III
 Редакција: 1. мај у знаку јачања права радног човјека V
 Редакција: Слобода у лављим планинама V
 Редакција: Располовљено полуострво (Кореја) VI
 М. Ножинић: Свијетли јубилеј VII
 I. Рибникар: Тито у Београду 1941. VII
 Редакција: Засједање у Столицама VII
 Кочевска: Најтежи тренуци VIII
 Редакција: Београдска конференција прилог за мир у свијету IX
 Редакција, Катанга X
 I. Рибар: Из успомена на велике дане наше историје XII

М. Пијаде: Све смо свршили за два дана XII
 П. Клеут, Вече на Велагуши XII
 Редакција: Врућа република XII
 Редакција: Преглед најважнијих догађаја III – XII

II. ПРИВРЕДА

Редакција: Чврсти темељи социј. изградње
 омогућиће развитак земље I
 С. Тесла: Жељезнице у свијету I
 Чимбур: Највише акумулационо језеро у нашој
 земљи I
 Љ. М., Ново у привредном систему IV
 Р. П., Туристичке привлачности Дунава IV
 Р. П., Индустијске биљке Југославије, III, Нека
 бројке говоре IV
 Р. П., Нови производи југославенске индустрије XI,
 Др. Г. Ф., Улога шуме у привреди V
 Редакција: Електропривреда у Југославији VI
 Редакција: Наша енергетика X, Примјена стакла XI,
 Потрошња расте брже од производње XII
 Др. Златић: Исхрана перади И, Отровна и
 покварена храна за стоку II, Сточарство у
 земљи III, Проблем това говеда ИВ, Витамини у
 исхрани VII
 Редакција: Привредна кроника I – XII
 Редакција: И, за наше пољопривреднике I – XII

III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА И ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗИ

Родин: Радио активни изотопи I
 Родин: Очи боље од наших II
 С. Тесла: Човјек и клима II
 С. Тесла: Техника некада и сада III
 С. Тесла: Нешто о планети на којој живимо IV
 Редакција: Човјек у свемиру VII
 Б. Љ., Техника производње IX
 Редакција: Град у којем спава атомска смрт IX
 Редакција: Наши нови проналасци XII
 Б. I., Доситеј Обрадовић IV
 С. Т., СПД Обилић и његове заслуге IV
 Редакција: Школство и просвјета на Банији VII
 Р. П., Оригиналност Природ. музеја у Љубљани IX
 Цурл: Културно-просвјетни рад у новим условима X
 С. Т., Обилић подиже борбени дух народа IV
 Редакција: Овогодишњи мјесец књиге, XI

Редакција: Скромно али вриједно, XI
 Н. Рапајић: Максим Прица, IX
 З. Хођеј: Град на Зрмањи X
 Чимбур: Из историје Суеског канала I
 Редакција: Преглед догађаја из 1941 I – XII, Јужни
 Тирол III, Н. Гвинеја ИВ, Мљет VI
 Б. Љ., Како се ратовало у I и II свјетском рату IV
 Р. П., Широко наше земље I – XII, Зелени хоризонти
 IX
 П. Ч., Прве групе Скојеваца из Плашког VII, Окршај
 у српском VII
 Д. Ш., Градић на длану VII
 Модли: Кратка повијест совјетског зракопловства X
 – XII
 Ј. Голић: У земљи пирамида и мумија XI, Уганда
 XI, Камена чуда античког свијета XII, Хаванске
 цигаре IX

IV. КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ И ПОРТРЕТИ

Кузмановић: Прашина која лежи на стварима I
 Кромацић: Пламена II
 В. Ј., Прољеће II
 Мартић: Бјелоко III
 М. Андрић: Незвани гост IV
 Анђелиновић: Кинеска вечера V
 Ј. Цази: Црвени карамфил V
 А. Митић: Кад јечам жути V
 М. Беретин: Три бјегунца V
 Р. Филиповић: У обручу V
 Д. Облак: Дјевојка са бразготиним VI
 Н. Димић: Дјевојка на... VII
 Р. Филиповић: Синови VII
 Милачић: Жива пјесма VII
 С. Галогача: Господин Мијо VII
 П. Ч., Супутници IX, Унски мотиви X
 С. Вукосављевић: Кадињача IX
 Ђуровић: Инжињер Луиx XI
 I. Андрић: Лица XII
 Ј. Павичић, Прича о новом календару XII
 Редакција: 22 пјесме умјет. пјесме наших
 књижевника I – XII
 Редакција: 20 портрета наших књижевника и
 научних радника I – XII

V. ОСТАЛО – РАЗНО

1. 63 пјесме и приче за нашу дјецу (дјеч. сарадници и књижевници)
2. Из домаћинства у 10 бројева, савјети и упуте (М. Орлић)
3. Краћи чланци из земље (24)
4. Занимљивости и анегдоте (13), правни савјети (3), из спорта (5)

Просвјета 1962.

I. ПОЛИТИКА

Редакција: Сретна Нова 1962. I

Редакција: Предаја Нобелове награде Иви Андрићу I

Редакција: На крају једне године социј. изградње земље I

З. Х., Новогодишњи обичаји I

Редакција: Сумрак португал. посједа у Азији III

Редакција: Народ Алжира ка пуној независности IV

Редакција: Амнестија Југословена у земљи и иностранству IV

Редакција: Некад земља велике коцке IV

Редакција: 70 рођендан Маршала Тита V

Редакција: Нико ме нећемо дати да нам руши братство и јединство – говори Тито VI

Др. Ј. Стефановић: Уочи доношења новог Устава VII – VIII

Т. Никшић: У спомен Илији Ђуку IX

Редакција: Преднацрт Устава на јавној дискусији X

Редакција: Нове заставе на Антилима X

Редакција: Принципи новог Устава XI

Редакција: Ми и наше данас XII

С. Аралица: Сјећање на I конференцију АФЖ Југославије XII

Редакција: Блокада у историји Кубе XII

Редакција: У напорној и ризикантној борби извршили смо ратни задатак XII

Драгојловић Деда: Мој најтежи дан XII

Редакција: Наш сусјед Бугарска XII, Важни политички догађаји у земљи и иностранству I – XII

II. ПРИВРЕДА

Др. Х. Златић: Аутоматизација у сточарству I

М. Орлић: Масноћа у исхрани I

Р. П., Шуме Југославије II

Р. П., Ауто пут братства III

Др. Х. З., Изградња творнице сточне хране III

Р. П., Основне карактеристике воћа и поврћа у Југославији IV

Редакција: Ускладити потрошњу са производњом V

П. Стринка: Велики успјеси на Банији V

Љ. Милаци: Туризам припада и селу VII – VII

Х. З., Цесте Југославије X

Х. З., Раздој крава V

Др. Готлин: Њега кукуруза VII – VIII

С. Лончаревић: Пчеле у зими IX

Редакција: Излаз је у модернизацији производње XII

Редакција: Пољопривредна Кроника и За пољопривреднике I – XII

III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА, ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗИ

З. Х., Новогодишњи обичаји I

С. С., Просвјетна забава у Карловцу III

Редакција: Боја и музика III

Редакција: Хварско казалиште прославља 350 год. опстанка V

Р. П., Становништво Југославије V

Гушић: Мурај у Кумровцу VII – VIII

Ј. Равлић: Додире Матице хрватске са Матицом српском VII – VIII

Јонке: Нови правопис допринос братству и јединству VII VIII

Б. Гортан: Згб. филозофски факултет у новој згради VII – VIII

Ф. М., Јован Сунотић и Хрвати VII – VIII

Ф. М., Наше школство и култур. институције IX

Редакција: Новембар мјесец књиге XI

Редакција: Изложба српске књиге XI

Ј. Голић: Тајна брежуљка Рас Шамре XII

Р. П.: Хидрометеоролошка служба Југославије I

Ј. Модли: Пионири авијације ПБЗ I

Ј. Модли: ПБЗ – Козмонаутика I

Редакција: Људи – феномени рачунања напамет I

Редакција: Како се природа брани од хладноће II

Редакција: Расположење и здравље III
 Ј. Модли: Млазни погон авиона III
 Редакција: Чудо природе IV
 Редакција: Интелигенција животиња IV
 Редакција: Нови тријумф совјетских учењака и
 козмонаута IX
 Модл: Телстар изврсно положио испит IX
 Чимбур: Шта ће човјек видјет на Мјесецу X
 Редакција: Техника опонаша природу XI
 З. Х., Земља ће измијенити своје лице XII
 З. Х., Молекули у нашем тијелу II
 Ј. Г., Лов на морског пса IV
 Ј. Голић: Фараон Тутанкамон путује у Америку I
 Редакција: Финска – земља језера II
 Б. Љубибратовић: ПБЗ – Како историчари истражују
 прошлост II
 Редакција: Обичаји и живот Вијетнама II
 Ј. Г., Ножем на лава III
 Ј. Г., Људи и обичаји Марока IV
 Р. П., Долином Сутле V
 Ј. Голић: С пута у Египту V
 Ј. Голић: Доживљаји ловца у афричкој дунгли V
 Р. П., Са наше обале VI
 Редакција: Португал, Венезуела VI
 Б. Љубибратовић: Ратови кроз историју VI
 Ј. Голић: На пијеску Синаја VI
 Ђ. Шаула: Један поход у страни свијет VII – VIII
 Ј. Голић: Гана VII
 Р. П., Пут по Бијелој Крајини – Словенији IX
 Ј. Голић: Ципар IX
 Ј. Голић: Исчезли градови старог свијета X
 Чимбур: Кроз кањон Врбаса X
 Р. П., У пожешкој долини XI
 Чимбур: Шест мојих ријека XII
 Редакција: Дечани једно село и један манастир XII
 Б. Љубибратовић: Стари Египат и Грчка XII
 Ј. Голић: Град од цвијећа Латакија XII

IV. КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ I ПОРТРЕТИ

С. Новак: Изгубљени завичај I
 Х. Тахмишчић: Увреда II
 Р. Филиповић: Под тужним сјенкама II
 М. Беретин: Мој отац и ја II
 Ловрак: Цврчак III
 Михелић: Вредност живота IV
 Б. Иванчевић: Ј. Веселиновић V

Ч. Прица: Излаз на иста врата V
 Селимовић: За офензиве VI
 Инголич: У нови живот VII
 Мирко Андрић: Обрачун VII
 Булатовић: Вук и звоно IX
 Д. П. Дорофејева: Не плачи мајко Бјелице IX
 В. Ковачевић: Капелски кресови, X
 Прњат: Прича о нама X
 Б. Иванчевић: Идеја братства и јединства у југосл.
 књижевности X
 Д. Шијан: Нови погледи на науку о књижевности X
 Редакција: 130 година Ђ. Јакшића XI
 Редакција: 70. рођендан I. Андрића XI
 Портрет: Фелдман, М. Ловрак, Н. Дреновац и други.

V. ОСТАЛО – РАЗНО

Краћи дописи из земље (25)
 Занимљивости I – XII
 Домаћинство: упуте и савјети сарадника Орлића
 Милка
 Разговор о новим књигама I – XII
 Анегдоте из НОБ I – XII
 Дјечија књижевност (62 прилога за дјецу и 94
 дјечјих)

Просвјета 1963.

I. ПОЛИТИКА

Љ. М., Још једна плодна година I
 Редакција: Осврт на збивања у 1962 I
 Редакција: Структурне промјене у селу I
 Редакција: Негативне појаве у нашем друштвеном
 развоју II
 М. Ж., положај жене на селу III
 Ј. Голић: Јуриш на парламент III
 Редакција: Гласајмо за даљњу изградњу земље V
 Редакција: Смрт Божидара Масларића V
 Редакција: Виктор Цар Емин V
 Редакција: Арапско јединство V
 Редакција: Гвинеја на путу напретка V
 Редакција: ЗАВНОХ – 20 година оснивања VI
 Праштало: 27. јула 1941. у рано јутро VII
 Б. Ђопић: Сјећање на првог диверзанта VII
 В. Назор: Из дневника с партизанима VII

Милетић: Тишине заправо и нема VII
 Редакција: 20 година Просвјете IX
 Чимбур: Лист братства IX
 Редакција: Боравак Хрушчова у Југославији IX
 Редакција: Курдистан о коме се говори
 З. Х., Чиле и Мексико X
 Праштало: Две Костајнице бришу границе X
 Редакција: Реалност нашег доба XI
 Редакција: Поводом 20 год. II засједања АВНОЈ-а
 XII
 Чолаковић: Тито у Јајцу XII
 Праштало: Рођендан наше Републике XII
 Редакција: Важни политички догађаји код нас и у
 свијету (кратко) I – III

II. ПРИВРЕДА

Редакција: Друштвени план за 1963. II
 Модли: Преглед развоја домаће индустрије II
 Редакција: Модернизација пољопривреде IV
 Гачић: Творница у џунгли VI
 Праштало: Спутане Крме VI
 Миланковић: Пословност пошта IX
 Редакција: Јесења сјетва X
 Д. П., Наше друштво и привреда XII
 Др. Златић: Интензивна сточарска производња
 I, Обилежаване домаћих животиња V, Птице
 селице V, Кријеснице чаробнице VII
 М. Орлић: Водите рачуна о исхрани дјете I
 С. Л., Пољопривредни радови у воћњаку и
 пчелињаку III
 Д: П., Рак стомака у опадању X
 Редакција: Савремена техника у служби људи X
 Редакција: Привредничка кроника I – XII
 Редакција: За наше пољопривреднике I – XII

III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА, ИСТОРИЈСКИ ПРИЛОЗИ

Редакција: Трагом једне просвјетне акције И,
 Риједак јубилеј I
 П. Чимбур: Радионица – музеј V
 Б. Ив., 1100 година писмености и културе VII
 Ж. Ђорђевић: Обнова дома културе XII
 Редакција: Историја и процес штампе XI, Наука у
 неколико редова I, Разне врсте интелигенције
 V, Споразумијевање мрави VI, Што све издржи
 људски организам VI, Продор у свијет вируса

IX, Како је настао мопед X, Савремена техника у
 спасавању људи X, Колос на Родосу XII
 Модли: Како лети хеликоптер III
 П. Чимбур: Зрачни горостаси IV
 Праштало: Земљотреси IV
 Ф. М., Уз 50 годишњицу балканског рата I
 Ј. Г., Непал I, Данашњи Бразил II, Мајсторство
 старих Копта II
 Редакција: Рогашка Слатина I
 Р. П.: Мариборске цртице, Дубовац II, Титово Ужице,
 Пераст III, На Кварнеру I, Нови Пазар и Пирот
 VI, У родном крају Вука Караџића VII, Цеље и
 околина IX, У Нишу, Сента XI, Крушевац XII
 Б. Љубибратовић: Распадање робовласничког
 система II
 Ф. М., Француска III
 Редакција: Мексико, Бурма IV, Долином Сане V,
 Нигерија VI, Нови Зеланд XI
 Миндеровић: Слобода народу VI
 Редакција: У тузланском базену V
 П. Чимбур: Крк V, Црес, Будва VII, На изворима
 Цетине IX
 Ковачевић: Што причају споменици мога краја VII
 Праштало: Никола Карев – Балкански рат IX
 З. Хечеј: Велика Пакленица X
 Артић: Аустралија XII
 Праштало: Наука у неколико редова

IV. КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ, ПОРТЕРТИ

Чашуле: Обојици је било 17 година I
 Б. Ив., Б. Нушић III
 Б. Ив., Петар Његош IV
 Б. Ив., М. Крлежа VI
 Д. Ђуровић: Марица III
 Исаковић: По трећи пут IV
 Б. Радичевић: Чаролија сеоске бесједе или мегдан
 добрих жеља IX
 Б. Милачић: In memoriam Славко Колар X
 С. Колар: Шљива X
 Праштало: Федерико Гарсија Лорка X
 Ђ. Ливада: Непознато јутро XI
 Нађ: Град је пао XII
 М. Андрић - Гуцулић: Чудновато море XII
 Д. Праштало: Смрт се смрћу надвладава XII
 Г. Ковачић: Јама IV
 М. Андрић: Изгубљени V

Редакција: 21 умјетничка пјесма и 8 портрета књижевника I – XII

V. ОСТАЛО – РАЗНО

1. За најмлађе: 155 дјечјих пјесама и 49 прича, пјесме од наших дјечјих писаца Д. Шијана, Д. Брмбота, Д. Кулидрана, Вајлера, Воранца, Милаковића и других
2. Из домаћинства 6 (М. Орлић), Приказ издавачке дјелатности (3), Из подручја здравства (3)
3. Краћи чланци из земље (19), занимљивости и народне умотворине

Просвјета 1964.

I. ПОЛИТИКА

Редакција: На истеку 1963. I, 1964. прва година седмогодишњег плана I

Зибар: Друштвени план развоја I

Редакција: Сретан празник 8. март III

Д. П., На свим пунктовима социјалистичке изградње III

М. Попара: Дан жена III

Редакција: Шести пленум ЦК – СКЈ IV

Д. Праштало: Први Мај V

Љ. Милаци: Мајска потицај V

Бевк: Дан Маршала Тита V

Броз Тито: У срцима и мислима нашег народа 1941. VII

Редакција: Долази нам Тито на Вис, VI

Редакција: Нехру, VI

З. Б., Бржим корацима напред у изградњу IX

Редакција: Каирска конференција X, Годишња скупштина Просвјете XI, Глина домаћин свечаности 20-годишњице, XI, Памтимо звекет метака XI

Ф. Чулиновић: Поводом смрти академика Ј. Стефановића XI

Н. Р., In memoriam Фрањо Гажи XII

Редакција: Преглед политичких догађања I – XII

Друштвено-политички и организациони рад у свим бројевима: Рад Пододбора у Боројевићима, Културно-просвјетна активност на Банији, Пет година Просвјете у Голубићу, Активност

Пододбора Карловац, Јубиларна 10. скупштина Просвјете – извјештаји и дискусије I – XII

II. ПРИВРЕДА

Р. П., 20 година нове Југославије I, Ђердап ће давати више струје него 12 Јабланица I

С. Лончаревић: Живот пчела зими I, Пчеларству у СССР-у II

М. В., Повећање сточарске производње и пшенице III

С. Б., Бројлери III

П. Стринек: Седмогод. развој Баније IV

Турајлић: Електрификација посавских села IV

Чибе: На граници снова и стварности IV

Редакција: Примјена фосфорних ђубрива IV

Др. Златић: План сточаства Југославије V, Луцерна у исхрани свиња VI

А. Б., Ђубрење тла В, Примјена душичних ђубрива VII, Примјена суперфосфата, Припреме тла за озимице IX, Ђубрење тла за пшеницу X, Зашто орати XI, Прихрањивање пшенице XII

С. Б., Сузбијање заразних болести код говеда VIII

Др. Златић: Мјере за поправљање сточарства IX
Баножић: Неке болести пилића XI, Производња млијека X

С. Лончаревић: Припрема пчела за зимовање X, Пчелари на почетку зиме XII

Редакција: Из пољопривреде страних земаља X, Кемија у пољопривреди XI

Чимбур: У постојбини бијелих пастуха XI

Турајлић: Добар старт задругара у Црквеном Боку XII

Редакција: Привредна кроника и 6 пјесама о раду I – XII

М. Орлић: Практични чланци са подручја домаћинства I – XII

III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА, ИСТОРИЈСКИ ПРИЛОЗИ

Редакција: Снага и величина Вукове личности II

П. Чимбур: Заклетва II, Свједочанства о култур. и полит. прошлости Срба II

Кузмановић: Вуков рад народ. умотворина III

Хебеј: Је ли било славенског писма прије Ђирилове азбуке IV

Стринек: За бољу сарадњу школе и породице V

- Б. Сучевић: Култура у НОБ VII
 М. Артић: Античка култура и модеран напредак у Перу VII
 Ђурић: Тешко наслеђе прошлости IX
 Ј. Голић: Хавајски отоци I, Судан – велика пушта земља I, Камбоџа II, Ирак IV, Самаркад IV, Оток Цејлон бисер истока VII, Иран IX
 Д. П., Историјат једне фотографије II
 В. Шиљак: Поезија слутње и немира II
 Б. Љ., Како су настале колоније II, Каква је Еуропа послјије I. свј. рата IV, Послјије II свјетског рата VII
 Вук: Буне у Србији III
 Редакција: Ципар земља и људи III, Вук историчар IV, Српско војевање на дахије IV, О несталој флоти Александра Македонског IV, О Скитима VII, Уни на утоку XI
 Р. П., Цртице са Јадрана IV, Упознајмо своју домовину V, Ријека пуна смарагда VI, Дубровачко оточје VI, Бојана VII, Најстарији наши градови IX, Наш Задар XI
 Артић: Аљаска V
 П. Чимбур: Рапсодија на језеру Палић IX, Живот – бројке (Војводина) X
 Инг. Модли: Акумулатори – њихово одржавање I, Ракетни погон авиона II
 Редакција: Примјена звука у ратарству и чудне појаве на половима III, Свемирска импатија IV, Капсуле вјечности IX, Како је настао мјесец IX, Човјек опонаша природу X, Развојни пут ракете XI, У свијету електр. шпијуна
 П. Чимбур: На подножју Дјед-брда (Костајница) I
 П. Стринка: Опћине за школовање омладине VI
- IV КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ – ПОРТРЕТИ
 А. Цесарец: Славни чланови Славне I
 Редакција: Репертоар за драмске групе III, Пет пјесама Мајци од наших пјесника III
 А. Буков: О лирици III
 I. Кецмановић: Вук као књижевни критичар V
 Шијан: Ђопићева одабрана дјела VI
 Чимбур: Кнезпољска рапсодија VI, Жупањски чардак X
 Коларевећ-Кишур: Посљедњи сусрет VII
 Д. Праштало: Кад једном пређете врхове VII

- Гуцулић: Потјера VII
 Д. Брмбота: Зашто (пјесма) VI
 Д. Шијан: Реквиј за пале VI
 Тичар-Вајлер: Лирске варијације IX
 Ђ. Ђурић: Немир у крви X
 Д. Попара: Поздрав Републици XI
 Б. Нушић: Војска (одломак) XI
 Редакција: Портрети – биографије: А Цесарец
 Б. Иванчевић, А. Г. Матош, Ј. Скерлић: А. Шантић, И. Мажуранић, И. Андрић
 Вукдраговић: Мокрањац

V. ОСТАЛО – РАЗНО

1. За најмлађе – 144 дјеч. пјесмица и прича, те 12 прича и бајки одраслих за дјецу (сарадници: Николић, Миланковић, Назор, Бевк, Вајлер, Ловрић и други)
2. Са подручја здравства 6 прилога, те из спорта 7 прилога
3. Практичне поуке и савјети са подручја правних односа и привреде, Да ли вам је познато

Просвјета 1966.

- I. ПОЛИТИКА
 Др. Н. Рапајић: Уочи Нове 1966. године I
 Редакција: Учинимо све да не угасне 23-годишња традиција нашег листа II
 Редакција: Провести оно о чему говоримо (друг Тито на Пленарној сједници СКЈ) II
 Редакција: Тито - то није само име човјека IV/V
 Редакција: Наше мајске мисли IV/V
 П. Протић: Политички и културни вид хрватског препорода IV/V
 Др. Н. Рапајић: Прва награда је велика обавеза VI
 Редакција: Велики јубилеј VII/VIII
 Редакција: Титова ријеч борцима VII/VIII
 Редакција: Велики људи о Титу VII/VIII
 Редакција: Ликови револуционара и организатора устанка (др. Владимир Бакарић, Раде Кончар, Марко Орешковић – Крнтија) VII/VIII
 М. Попара: Само Партија клонула није VII/VIII
 Редакција: Петар Кочић – борац за социјалну једнакост и слободу IX

Ђ. Ливада: Нардони херој Никола Кукић IX
 Ж. Такач: Пријатељи са сјевера IX
 Б. Љубибратовић: О дипломатији X
 Редакција: Из Устава СФР Југославије XI
 Редакција: У идућој години још свестранија
 активност СКД "Просвјета" XII
 Д. Дракулић: Херојски лик жене – револуционара
 из малог Смиљана Кате Пејновић задржат ћемо
 у трајној успомени XII
 Редакција: Важни политички догађаји у земљи и
 свијету I – XII

II. ПРИВРЕДА

Љ. Милаци: Привредна кроника у неколико ријечи
 I/II, III/IV, V/VI
 Др. В. Мандекић: Зимско прихрањивање пшенице I
 С. Б., Нешто о раду ветеринарске службе I
 Др. В., Мандекић: Прољетна сјетва II/III
 Др. С., Баножкић: Нешто о перадарству код нас. Тов
 пилића – бројлера II/III
 Б. П., Велика шанса пољопривреди IV/V
 Др. Мандекић: Механизација пољопривреде IV/V
 Н. Рапајић: Овчарство – веома важна и јако
 занемарена привредна грана IV/V
 Н. Рапајић: Пшеница VI
 Др. В. Мандекић: Наше ливаде VI
 Др. В. Мандекић: Ове године рекордни приноси у
 пољопривреди IX
 Др. В. Мандекић: Луцерна IX
 Др. С. Баножкић: Корисно узгајање кунића X
 Др. Ј. Ковачевић: Ерозија – народни непријатељ
 број један X
 С. Лончаревић: Значај туризма као привредне гране
 (Утисци са пута по Румунији) XI
 Др. С. Баножкић: Производња гушчијих јетара XII
 М. Орлић: Домаћинство и савјети домаћицама I
 – XII

III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА, ИСТОРИЈСКИ ПОДАЦИ

В. Павлетић: Култура као битна претпоставка
 људског опстанка I
 Др. Ј. Ковачевић: Кратак преглед путовања
 Балтазара Хакеа по Хрватској I
 Р. Пасарић: Упознајмо своју земљу: На словенском
 красу – Прокупље I

Редакција: Родезија I
 Б. Љубибратовић: Прича о атомској бомби I
 Редакција: Белгија II/III
 Р. Пасарић: Далматинско приморје II/III
 Др. Ј. Ковачевић: Крш Југославије II/III
 Редакција: Просвјетин буквар знања: Животиње и
 еволуција II/III
 Редакција: Ђоко Јованић (У сусрет прослави
 25-годишњице устанка)
 Редакција: Двије важне споне између Срба и Хрвата
 - Ђуро Даничић, Јосип Панчић IV/V
 Р. Пасарић: Упознајмо своју земљу: Шибеник некад
 и данас, Сплит и поморство
 Редакција: Румуњска IV/V
 М. Петричић: Национални парк Плитвичка језера
 IV/V
 П. Мркаљ: Сјеничак IV/V
 Б. Љубибратовић: Како је Совјетски Савез
 изграђивао своју науку IV/V
 Редакција: Царство сунца које излази – Јапан VI
 Проф. М. Дакић: Пробој непријатељског обруча на
 Петровој гори маја 1942. VII/VIII
 Р. Пасарић: из борбених дана 1941-1945. год. VII/
 VIII
 П. Мркаљ: Рокнић градина VII/VIII
 В. Распор: Двадесет година југослаvensког филма IX
 Ђ. Шаула: Размишљања поводом прве смотре
 фолклора у Загребу IX
 Др. Ф. Чулиновић: Поводом стогодишњице
 оснивања Југослаvensке академије знаности и
 умјетности X
 Редакција: Климент Охридски X
 Р. Пасарић: Почеци НОБ-а у Словенији – Лужички
 Срби – Хутово блато X
 С. Лончаревић: Утисци с пута по Румунији X
 Р. П., Формирање прве ваздухопловне базе –
 Двадесет година од ступања Србије и Црне
 Горе у рат против Турске XI, Јајце – значајан
 туристички град XI
 С. Остојић: Умјетник разигране маште (Душан
 Вукотић) XI
 Др. Б. Магарашевић: Поводом свечане прославе
 стогодишњице Југослаvensке академије у
 Загребу XII
 С. Остојић: Наша Славица XII
 Проф. П. Стринек: Како одгојити а не размазити
 дијете XII

IV. КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ – ПОРТРТИ

- Б. Иванчевић: У почаст Дантеу о
седамстогодишњици рођења I
Редакција: Аугуст Цесарец – Адам Мандровић I
Редакција: Фран Курелац – Јоксим Новић-Оточанин
II/III
В. Поповић: Очи IV/V
С. Буловић: Идеја револуције у нашој поезији VI
Б. Ћопић: Разговор с бесмртником VI
Редакција: Ј. Стерија Поповић VI
В. П., Владимир Назор VII/VIII
М. Лалић: Лелејска гора VII/VIII
В. Калеб: Огледало IX
М. Крлежа: Заставе (одломак) X
М. А., Чедомир Куленовић – Милан Дединац XI
Др. Б. Магарашевић: Један заслужени јубилеј –
Поводом 175-годишњице гимназије “Бранко
Радичевић” у Сремским Карловцима XI
М. Андрић: Седам бијелих каранфила XI
П. Зидар: Црни вјетар (одломак) XI
С. Куленовић: Стојанка мајка Кнежополка XII
О. Давичо: Тајне (одломак) XII
Редакција: Смрт Григора Витеза XII

V. ОСТАЛО – РАЗНО

- Из рада пододбора СКД “Просвјета”
Разговор о новим књигама
Занимљивости
Дописи
Спорт
Нашој дјечи

Просвјета 1967.

I. ПОЛИТИКА

- Др. Н. Рапајић: У сусрет двадесетпетој годишњици
излажења “Просвјете” I
Редакција: Свечане академије у Војнићу и
Тушиловићу I
Др. Н. Рапајић: Двадесетпетогодишњица оснивања
првог Окружног НО одбора у Хрватској II
М. Радека: На рукама народа (У спомен дру Гаји
Петровићу) II

Љ. М., Оцјена личности и обавеза (Уочи избора).

Сеоски новац II

Редакција: Нећемо никада и никоме дозволити да
наруши братство и јединство народа Југославије
(Из говора друга Тита у Приштини) IV

Редакција: Из Резолуције II засједања ЗАВНОХ-а IV
Редакција: Дневник Моше Пијаде (Уз 10-годишњицу
смрти) IV

В. Поповић: Тито је симбол наше борбе и слободе –
надахнуће уа сва наша остварења (Уз рођендан
друга Тита) V

М. А., Петрова гора слави V

Редакција: Поводом 25-годишњице погибије Раде
Кончара (Писмо прије стријељања) V

П. Чимбур: Да се никада не заборави (Свечаност на
Биљегу) VI

К. Цеткин: О Лењину (У сусрет 50-годишњици
Велике октобарске револуције) VI

Редакција: Датуми славе VII/VIII

М. Попара: Народни устанак у Хрватској VII/VIII

Редакција: Педесетогодишњица Октобарске
социјалистичке револуције VII/VIII

П: Мркаљ: Изградња спомен-објекта у Сјеничаку IX

Редакција: Шестодневни посјет друга Тита Лици,
Кордуну и Банији X

Редакција: Лењин у историјским документима у
народним причама X

П. Мркаљ: У Горњем Сјеничаку свечано прослављен
јубилеј XIII пролетерске бригаде XI/XII

II. ПРИВРЕДА

С. Лончаревић: С пута по Швицарској II/III, IV/V,
VI-IX

В. М., Пољопривредни радови у мјесецу фебруару,
марту, априлу II-IV

С. Лончаревић: Утјецај температуре на живот пчела
зими I

Др. В. Мандекић: О нашим ливадама II

Др. С. Баножич: Произвођачима товљених гушчијих
јетара II

Др. С. Баножич: Сунце и његова свјетлост III

Др. В. Мандекић: Сузбијање корова III

Др. С. Баножич: Зрак у стајама IV

Др. Ј. Ковачевић: Поводом јубилеја “Господарског
листа” V

- Др. С. Баножих: Земљиште и хигијена домаћих животиња VI
- С. Лончаревић: Како да се спријечи непожељно и сувишно ројење пчела VI
- Проф. др. Љ. Милатовић: Задатак савремене прехране VI – VII/VIII
- Проф. др. Ј. Чижек: Сјетва пострних усјева – даљњи корак у повећању пољопривредне производње VII/VIII
- Др. С. Баножих: Прашина у зраку VII/VIII
- Др. Д. Борић: Улога меда у исхрани становништва IX
- Проф. др. Н. Рапајић: Планинска подручја СР Хрватске XI/XII
- Др. Ј. Ковачевић: У Словенији започела преоријентација у говедарству XI/XII
- Др. Ј. Ковачевић: Шљива, наша најраширенија воћка XI/XII
- Др. С. Баножих: О температури говеда XI/XII
- М. Орлић: О домаћинству и савјети домаћицама I – XII
- III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА, ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗИ
- П. Ч., Нова година и један стари обичај I
- З. Махала: Излетнички туризам рађа нови живот Мотовуна, најстаријег града Истре I
- Р. Пасарић: Упознајмо наше људе, крајеве и привредне центре I – XII
- С. Банчић: Одгој дјетета које заостаје у развоју II
- Проф. П. Стринека: Како се постиже педагошки вриједна дисциплина код дјеце II
- Проф. П. Стринека: Одгој као значајна друштвена снага III
- П. Чимбур: На Банији ових дана III
- Редакција: Сто година плодног рада Југославенске академије IV
- Ф. М., Стогодишњица одласка Турака из српских градова IV
- Ф. М., Стогодишњица знаменитог закључка Хрватског сабора V
- Редакција: Годишња скупштина Подбора СКД “Просвјета” Карловац V
- Проф. П. Стринека: Важно је знати како треба учити V
- М., Дакић: Петрова ми гора мати VI
- Редакција: Вук Караџић, Илири и књижевни договор 1850. г. VI
- Б. Иванчевић: Четиристота годишњица смрти Марина Држића VI
- С. Бенчић: Дјеца с говорним манама VI
- Х. К., Крупскаја: Лењин о учењу страних језика VII/ VIII
- Редакција: Јуриш на Берлин (Херој сержант М. Јегоров) VII/VIII
- Др. Б. Магарашевић: Уз 120-годишњицу Горског вијенца VII/VIII
- Редакција: Школство у НОБ VII/VIII
- Љ. Матовић: Вукова награда за ширење културе VII/ VIII
- М. Орлић: Ријеч мир свуда је на видном мјесту (Утисци с пута по Совјетском Савезу) IX/X, XI/ XII
- П. Зинаић: Кордун – непресушно врело партизанских бораца IX
- П. Мркаљ: Брчко – градић који задржава традицију и усваја ново IX
- Б. Иванчевић: Година 1807. у првом српском устанку и смрт Карађорђа X
- Проф. др. Т. Чубелић: Филип Вишњић (1767-1834) XI/XII
- П. Мркаљ: Триста осамдесет осми рођендан града Карловца XI/XII
- Просвјетин буквар знања II-IX, XI/XII
- Разговор о новим књигама I-IV
- Наука и техника I-III
- М. Кордић: Банијски мозаик II-IV, VII/VIII, IX-XII
- П. Мркаљ: Кордунска кроника V/VI, VII/VIII
- Занимљивости I-III
- IV. КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ – ПОРТРЕТИ
- В. Поповић: Григор Витез и његово књижевно дјело I
- Д. Ђосић: Разисторија (одломак из романа “Бајка”) I
- Д. Шијан: Јуре Каштелан – пјесник слободе и човјечности II
- Д. Поповић-Дорофејева: Дим на разгледници III
- В. Ризмондо: Владан Десница IV
- С. Антуновић: Ивана Брлић-Мажуранић IV
- В. Десница: Балкон IV
- М. Ољача: Козара (одломак) V

- Ж. Чинго: Син VI
 М. Андрић: Живко Чинго VI
 М. Андрић: Јуре Франичевић-Плочар VII/VIII
 В. Поповић: Вељко Петровић (In memoriam) IX
 В. Петровић: Наш варварин (и пјесме) IX
 I. Еренбург: Нијемац X
 М. А., Вања Радауш X
 М. Андрић: Душан Матић (биљешка о писцу и пјесме) X
 А., Сава Шумановић XI/XII
 М. Андрић: Меша Селимовић (биљешка о писцу) XI/XII
 М. Селимовић: Дервиш и смрт (одломак) XI/XII
- V. ОСТАЛО - РАЗНО
 Нашој дјечи I/II
 “Мала Просвјета” – прилози дјечјих писаца и дјечји радови III-XII
 Народне умотворине
 I. Ладика: Из биљезнице хумористе I
 Преглед штампе I-XII
 Кроз нашу земљу I-XII
 Широј свијети I-XII
 Да ли вам је познато I-XII
- Просвјета 1968.**
- I. ПОЛИТИКА
 Љ. Милаци: Напорно, али успјешно I
 Др. Р. Прибићевић: Гдје нам је мјесто (Са страница ратних издања “Српске ријечи”) II/III
 М. Миланковић: Срби и Хрвати у заједничкој борби за слободу II/III
 Др. И. Рибар: Из моје политичке сурадње II/III
 Редакција: др. Срђан Будисављевић (In memoriam) II/III
 Др. С. Будисављевић: Први јужнословенски конгрес омаладине (Сјећања) II/III
 Редакција: Из прогласа Иницијативног одбора ЗАВНОХ-а II/III
 В. Поповић: Културни живот Срба у Хрватској IV
 Љ. Милаци: У знаку радости и брига V
 А. Новачић: Такав је био Гаврило Принцип V
- Проф. др. Н. Рапајић: Мисли водиље, историјски и државно-правни оквири и основи постанка СКД “Просвјета” V
 Ж. Симовић: Аутентична казивања о страдањима и отпорима народа V
 Т. Никшић: Животни пут Миле Прице V
 Ј. Грбеља: Полетно кретање и окамине VI
 М. Пијаде: Равноправност Срба и Хрвата у Хрватској VI
 Л. Ракијаш: Историја, мост и путоказ VII/VIII
 Редакција: Ката Пејновић посмртно одликована Орденом народног хероја VII/VIII
 Ђ. Ливада: Смрт мајке браће Рибара VII/VIII
 Б. Ковачевић: Поводом боравка кардинала Тисерана у нашој земљи VII/VIII
 Редакција: 25 година “Српске ријечи” – “Просвјете” IX/X
 Б. Рапајић: Како се родила “Српска ријеч” IX/X
 П. Чимбур: На страницама “Српске ријечи” проговорила је права, истинска ријеч из народа IX/X
 С: Павичић-Маша: “К’о неко ко би срцем срцу сјао” IX/X
 М. Ножинић: Одлазак у Топуско IX/X
 Др. З. Сремец: Братство и јединство народа и народности Југославије од виталног суинтереса за сваког радног човјека наше земље IX/X
 М. Орлић: моја запажања о часопису “Просвјета” поводом 25-годишњице његова излагања IX/X
 П. Вукмировић: Историјска збивања у родном мјесту “Српске ријечи” IX/X
 Проф. др. Н. Рапајић: Народна власт рађала се из крви у ратном огњу IX/X
 Н. Р: 23-годишњица Првог конгреса Срба у Хрватској IX/X
 Ђ. Затезало: Одједи мартовских догађаја у селима Петрове горе 1941. IX/X
 Б. Николиш: Из мојих ратних сјећања IX/X
 Редакција: Јачање самоуправљанај значи и афирмацију социјализма IX/X
 Р. П., Навршило се 65 година Илиндена IX/X
 Редакција: Предсједник Тито одликовао “Просвјету” XI/XII
 Редакција: 1969. – јубиларна година СКД “Просвјета” XI/XII

Д. Павлица: Друг Тито међу Славонцима и Барањцима XI/XII

Редакција: Из говора дра Златана Сремца приликом откривања споменика Светозару Прибићевићу на градини Духови XI/XII

Редакција: Важни догађаји у земљи и свијету I-XII

II. ПРИВРЕДА

Проф. др. Н. Рапајић: Планинска подручја СР Хрватске I-V

М. Орлић: Опасности у кући (савјети мајкама) II/ III

Др. С. Баножич: Спремање и раскуживање ђубра II/ III

С. Лончаревић: О животу пчела у зимско доба II/III

П. Стринека: Пољопривредно образовање у основној школи IV

Проф. др. Н. Рапајић: Трифун Заразен - празник бугарских виноградара IV

М. Орлић: Поводом једног успјелог предавања IV

Проф. др. Ж. Ковачевић: Зима и штетници културног биља IV

Проф. др. Н. Рапајић: Трансформација овчарства V

С. Лончаревић: Значај селекције у пчеларству V

Др. С. Баножич: Поступак с бређим животињама. “Плива” за унапређење сточарства V

М. Орлић: Из домаћинства V-XII

Р. П: За десет година Југославија ће бити покривена мрежом савремених аутомобилских цеста VII/ VIII

Др. С. Баножич: О болестима младунчади. Сточне настамбе VII/VIII

Проф. др. О. Панцер: Сјећање на пољопривредно школство на ослобођеном територију IX/X

Ж. Поповић: Владимир Матијевић IX/X

Проф. др. Љ. Милатовић: Организовање исхране и потраживање хране у природи након елементарних и других непогода IX/X

Др. С. Баножич: О важности ветринарског просвјетивања сточара IX/X

III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА, ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗИ

Редакција: Осврт на годишњу скупштину

Загребачког пододбора СКД “Просвјета” I

Редакција: Поводом годишњице смрти др. Гаје Петровића I

Редакција: Проф. Бранко Иванчевић (In memoriam) I

Проф. др. Н. Рапајић: Никола Тесла – пјесник науке I

М. Орлић: Утисци са пута по Совјетском савезу I

М. Радека: Уз 75-годишњицу Српске књижевне задруге (1892-1967) I

Ж. Степановић: Из наше прошлости I

Редакција: Школство у НОБ-у I

М. Орлић: Чувајте се претјераног уживања алкохола I

Проф. П. Стринека: Одгој за међународно разумијевнаје. Сарадња с друштвеном средином обавеза је свих школа I

Проф. П. Стринека: Наставне машине унапређују процес учења II/III

П. Ч: Свечаност у Комоговини II/III

Проф. Б. Љубобратовић: Поучно и занимљиво II/III

Редакција: Наука и техника II/III, VI, IX/X

Д. Барјактаревевић: Највећа породица у Југославији II/III

П. Стринека: Потребан је интензиван естетски одгој младих V

Д. Барјактаревевић: Код бабе Марије Бурсаћ V

Ј. Грбеља: Љубав неба и камена VI

У. Корлат: Крш је туга, али је радост његових људи велика VI

Ф. М., Изложбе у загребачким музејима VI

Проф. др. О. Панцер: Међународни језик VI

М., Попов: Легенда и истина о Јелини VI

Д. Прица: 22 године Ђачког дома у Госпићу VI

Редакција: Свечаност у Грабоници – родном мјесту Петра Прерадовића VII/VIII

Редакција: Из писма Петра Прерадовића Вуку Карцићу VII/VIII

С. Марић: др. Бранко Магарашевић (In memoriam) VII/VIII

Редакција: Инж. Стеван Душан Калембер (In memoriam) VII/VIII

Р. П: Фестивал у једном од најљепших градова на свијету VII/VIII

Ј. Грбеља: Велика манифестација младих VII/VIII

І. Цурл: фестивал пјевачких зборова Хрватске у Петрињи VII/VIII

Р. П., Уочи Дана морнарице VII/VIII

Ж. Стевановић: Упознајмо Крагујевац VII/VIII

- М. Попов: Нови зенички хоризонти VII/VIII
 П. М., Прослава Дана школе у Горњем Сјеничаку VII/VIII
 Д. Хоркић: Нашао сам чудо! VII/VIII
 Проф. Б. Љубибратовић: Шта се догодило у Сибиру прије 60 година VII/VIII
 М. Радека: О српској штампи у Загребу до првог свјетског рата IX/X
 М. Попара: “Српска ријеч” и “Просвјета” наставиле су традицију “Српског кола” и “Сељачког кола” IX/X
 Проф. др. Ј. Ковачевић: Илирац Мојсије Балтић IX/X
 I. Злоковић: Бокељска морнарица IX/X
 I. Злоковић: Академик Владо Брајковић IX/X
 Редакција: Акција дуга годину дана IX/X
 Редакција: У Пјешћаници откривена спомен-плоча палим борцима и жртвама фашистичког терора IX/X
 Н. Станић: Удруженим снагама до корисне установе (изградња здравствене станице у Метку) IX/X
 А. Грубор: Улога родитеља у одгоју и образовању дјете IX/X
 П. Стринека: Дијете и књига IX/X
 I. Злоковић: Поморски музеј у Котору – значајна институција наше поморске историје IX/X
 Проф. др. Н. Рапајић: Јасна Пољана – родно мјесто и вјечно пребивалиште Лава Толстоја IX/X
 Ф. М., Реформација у Чешкој и хуситски ратови IX/X
 М. Ш., Ризница старе Мезопотамије IX/X
 С: Пецињачки: Српске тривијалне школе у Славонији и Хрватској IX-XII
 В. Лукић: Осврт на рад Пере Богдановића у Црној Гори IX/X
 П. Мркаљ: Крајачева, Тумбасова и Мајсторовићева пећина IX/X
 Редакција: Основан Фонд за културну и издавачку дјелатност XI/XII
 А. Ковач: Доброволци у српској војсци, југословенски револуционарни неимари XI/XII
 Проф. др. Ј. Ковачевић: Панчићев зборник, Проф. др. Лазар Ђелап XI/XII
 Р. Пасарић: Од Ваљева до Дубровника XI/XII
 I. Злоковић: Франо Ућелини-Тице XI/XII
 В. Јелић: Алманах книнске гимназије XI/XII
 Л. Хрватић: Прерадовићев музеј у Грабровници XI/XII
 Р. Маодуш: За Дан Републике у Метку отворена Спомен-амбуланта XI/XII
 Б. Пекић: Примјер Кистања: Три села у Буковици добила електрично освјетљење XI/XII
 Р. П., “Дубровачки зборник од године 1520.” XI/XII
 IV. КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ – ПОРТРЕТИ
 М. Андрић: Педесет година од смрти Милутина Бојића (и двије пјесме) I
 М. Божић: Неиспакани (одломак) II/III
 М. Андрић: Биљешка о писцу (Божићу) II/III
 Д. Вигошевић: Култура на селу – беспуће II/III
 Ж. Степановић: На “Јакшићевом Липару” II/III
 Ј. Барковић: Крваво очево срце опрашта IV
 Г. Крклец: Одабрана дјела Максима Горког IV
 Ј. Грбелја: Зов прегнућа и давнине (Уз 60. годишњицу смрти Симе Матавуља) IV
 М. М., Иван Горан Ковачић (Поводом 55-годишњице рођења) IV
 М. Андрић: Цветник поезије српских песника са села IV
 Ј. Хорват: Света Луција V
 Д. Барјактаревић: Врели дах поезије црног човјека VI
 Д. Шијан: У потрази за смислом (Марија Барбарић -Фануко: Једна птица пјева у пустињи) - приказ VII/VIII
 Б. Пекић: Мирко Мацура, млади пјесник Буковице IX/X
 V. ОСТАЛО – РАЗНО
 “Мала Просвјета” за наше најмлађе: 195 пјесама и 43 приче од дјете и дјечјих писаца: Хоркић, Крклец, Мајер, Кордић, Мркаљ, Јелић, Миланковић, Павлица и др. I-XII
 Широј Југославије - у ријечи и слици I-XII
 Културно-историјске биљешке I-XII
 Краћи дописи: Банијски мозаик; Кордунска кроника; Вијести из даруварског краја; Вијести из Истре; Вијести из Слав. Пожеге
 Важнији догађаји у земљи и свијету
 Вијести из пододбора СКД “Просвјета”

Просвјета 1969.**I. ПОЛИТИКА**

- Никола Рапајић, Смјелије крчити путеве даљњег хода, У сусрет 25-годишњици оснивања Друштва, 578-579
- Срећко Љубљановић, Вуковарски конгрес, Уз 50-годишњицу оснивања КП Југославије, 578-579
- Јосип Броз Тито, Ми нећемо и не смијемо попуштати пред разним националистичким тенденцијама, 580
- Љубо Милаци, 27. јул у знаку борбености, устрајности и радиности, 584-585
- Богољуб Рапајић, Спомен-дом у Глини завјет братству и јединству, 584-585
- Никола Рапајић, Поводом расправа о српскохрватском, односно хрваткосрпском књижевном језику и о интенцијама тих расправа, 584-585
- Скупштина Савеза удружења православног свештенства СР Хрватске, 584-585
- Перо Магдић о ћирилици на велеиздајничком процесу 24. IX. 1909, Поводом 60-годишњице велеиздајничког процеса, 586
- Говор друга Тита у Задру: Чувати углед комуниста и упорно уклањати све негативне појаве посебно у сопственим редовима, 587
- Српски клуб заступника Сабора НР Хрватске – СКД “Просвјета” и Главни одбор Срба из Хрватске, Поводом 25-годишњице СКД “Просвјета”, 587
- Из пепела ниче живот, Поводом 25-годишњице СКД “Просвјета”, 588
- Срећко Љубљановић, КПЈ и национално питање, 588
- Јордан Јелић, Институционална основа друштвеног и културног стандарда у селима задарске регије, 589
- II. ПРИВРЕДА**
- Илија Рапајић, Наша техничка сарадња са земљама у развоју, 586
- Љ. М., Привредна кроника: Послије добре жетве на реду је сјетва; Изгледи за пољопривреду, 586
- Љ. М., Пажња на највиталније, 588
- Љубо Милаци, Иницијативе за властити развој, 588
- С. Б., Наше сточарство данас, 588

XXII Међународни пчеларски конгрес
М., Година 1970. година рехабилитације реформе,
589

III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА И ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗИ

- Изложба “Из културне прошлости Срба у Хрватској 16. – 19. стољећа”, 578-579
- Перо Стринек, Први учитељски течај на Банији, 578-579
- Анте Ковач, Југословенски добровољци из Америке у првом светском рату, 580
- Иван Бах, Стари српски златарски радови у Хрватској, 580
- Ђорђе Устић, Негославци – увијек међу најбољима, 580
- Раде Пелеш, Петрова гора – знамен и путоказ, 581-582
- Бранко Сучевић, Успомене на оснивање “Просвјете” и “Обилића”, У сусрет прослави 25-годишњице оснивања и рада СКД “Просвјете”, 583
- Лука Марић, Прилог геолошких наука развоју наше земље после ослобођења, 583
- Лука Штековић, Разговор са Савом Велагићем, директором Хисторијског архива у Бјеловару: Све богатија грађа за историју билогорског краја, 583
- С. Пециначки, Српске тривијалне школе у Западном Срему и Барањи (Фактографски подаци из 1772. године), 583
- Старе српске минијатуре, Из књиге Светозара Радојчића, 584-585
- С. Цветковић, Наш дуг према великом Тесли, 584-585
- У. В., Подизање спомен-плоче Владимиру Матијевићу у Горњем Будачком, 584-585
- Ђорђе Устић, У Трпињи – нема ништа без “Просвјете”, 584-585
- Б. Сучевић, Културни рад Срба у прошлости и будућности, Поводом 25-годишњице СКД “Просвјета”, 586
- Бошко Пекић, Трећа смотра фолклора и народних обичаја у Буковици, 586
- Стеван Роца, Ватрослав Лисински у Београду и Војводини, 586
- Правила СКД “Просвјета”, 587

- Бождар Ковачевић, Седамстопедесетогодишњица самосталности Српске православне цркве, 587
- Р. П. Неки фрагменти о историјским везама Дубровника и Србије, 587
- Јосип Ковачевић, О тристагодишњици Загребачког свеучилишта, 588
- С. Пецињачки, Прва Латинувачка школа и пожешки језуити (1750/51. – 1755/56. шк. године), 588
- Никола Рапајић, Сељачко коло – Кратак историјски поглед на постанак, развој и рад друштва, 588
- Станко Опачић-Ђаница, Кратка историја “Задружног дома” у Тушиловићу, 588
- Василије Лукић, Боравак и плодан рад учитеља Душана Бркановића у Црној Гори, 588
- Симпозиј о Петровој гори, Поводом III засједања ЗАВНОХ-а, 589
- Никола Рапајић, Сељачко коло – Кратак историјски поглед на постанак, развој и рад друштва, 589
- Ратко Пасарић, Допринос Прчања култури и науци, 589
- IV. КЊИЖЕВНИ ПРИКАЗИ I ПОРТРЕТИ**
- In memoriam – Проф. др. Константин Бастаић, 578-579
- Редакција, Наш избор из савремене поезије, Стеван Раичковић, 578-579
- Миле Басара, М. Кордић – Спавач чистог сна, 578-579
- Вице Заниновић, Алекса Шантић, 580
- Ин мемориам, др. Дане Медаковић, 581-582
- Стеван Роца, Прве новине у Сплиту на српскохрватском језику, *Драшков рабош* (85-та годишњица), 581-582
- Милош Кордић, Јован Вранешевић: Бродоломи и обале, Дилеме пред пут у судбину, 581-582
- Бошко Пекић, Јован Ракић – млади умјетник из Буковице: “Крш је моја радост и туга”, 581-582
- Никола В. Гулан, Стеван Хркаловић-Личанин, организатор прве војне академије и поштанског одељења у Србији, 583
- Стеван Роца, In memoriam – Проф. др. Петар Колендић, Научник који је пронашао у Шибенику звоно Првог српског устанка, 583
- Станко Дворжак, Огњеслав Утјешеновић Острожински, 586
- Ин мемориам – Проф. Борис Љубибратовић, 586
- Стеван Роца, Ана Видовић – прва пјесникиња у Далмацији, 586
- Проф. др. Ђорђе Миловић, Др. Балтазар – Балдо Богишић, 587
- Ратко Пасарић, Академик др. Јоржо Тадић, 588
- Миливоје Церовић, Сјећање на Владимира Матијевића, 588
- Милош Кордић, Приказ: Др. Коста Милутиновић – “Др. Иван Рибар”, 588
- Станко Кораћ, Сава Мркаљ (1783-1833), 589
- Бошко Пекић, Умро је Никола Јанковић, 589
- Милан Босанац, Олег Мандић: Лексикон јудаизма и кршћанства, Матица хрватска, Загреб 1969, 589
- Здравко Крстановић, Јордан Јелић: Снага ријечи, “Просвјета” Загреб, 1969, 589
- V. РАЗНО**
- Наука и техника – О кибернетици, 578-579
- Стево Лончаревић, Стање и значај пчеларства у нашој земљи, 580
- Из пододбора “Просвјете”, 581-582.
- Михајло Попов, Далеки Лерманови путеви, 581-582
- Б. Устић, Иванци – село које нестаје, 583
- Л. Штековић, Прослављена 60-годишњица Основне школе “Никола Миљановић-Караула” у Славонској Пивници, 584-585
- Бранко Ђопић, Једно славно војевање (Мала Просвјета), 588
- Да ли знате...? 588
- Перо Стринек, Породица као значајан одгојни фактор, 589
- Просвјета 1970.**
- I. ПОЛИТИКА**
- Симпозиј о борби за социјалистичко свеучилиште, 591
- Владо Мађаревић, Омладински покрет и пријератна сарадња загребачких и београдских студената, 595
- Отворено писмо носилаца “Партизанске споменице 1941” с подручја општине Вргинмост – јавности, 600-601

II. ПРИВРЕДА

- С. Б., Проблеми и перспективе производње говеђег меса, 590
- М., Најважније: стабилизирати привреду, 591
- Ј. Ј., Написи о селу у годишту “Културног живота” за 1969, 591
- М., Задруга – погодна форма удруженог индивидуалног господарства, 593
- Споразум са земљама ЕЕЗ и наш извоз товних говеда, 593
- Неколико података о друштвеном сектору пољопривреде СР Хрватске, 594
- Н. Р., Међународно научно савјетовање о планинским пашњацима, 596-597
- Ђорђе Миловић, Проблем ланчаног рада и његове особености, 596-597
- Н. Рапајић, Општи аграрно-економски услови у брдско-планинском подручју са нарочитим освртом на ужу локацију Лика – Горски котар, 596-597
- Љ. М., Привредна хроника у неколико ријечи, 598
- Јан Чижек, Капацитети и проблематика кориштења брдско-планинских травњака у Југославији, 599
- Зденко Витасовић, Организација научно-истраживачког рада у пољопривреди, са нарочитим освртом на брдско планинско подручје, 599
- Божо Турајлић, Велики народни збор у Шашу – отворење цесте Сисак-Суња-Шаш, 600-601
- И. Р., Наша научно-техничка сарадња са Француском, 600-601

III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА I ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗИ

- Никола Рапајић, Двадесетпет година рада Српског културног друштва “Просвјета”, 590
- Основни задаци Друштва – Богатија издавачка дјелатност и јачање основне базе СКД “Просвјета”, 590
- Никола Рапајић, Сељачко коло – Кратак историјски поглед на постанак, развој и рад друштва, 590
- Станко Дворжак, Почасна “Зора” – Јубиларни број мостарске “Зоре” издан поводом 100-годишњице рођења Алексе Шантића, 590
- М. Попов, Културно благо у Фојници, 590

- Максим Злоковић, Бока – Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1969, 590
- Р. П., Из историје Макарске до XX вијека, 590
- Лука Штековић, У Пчелићу обновљено СКД “Просвјета”, 590
- Ђуро Ливада, Привредникови питомци широм земље обележавају 75 година постојања – новоосновано удружење ради само две године, 591
- Јагош К. Ђилас, Рад српских школа на Косову после обнове Пећке патријаршије 1557. па до прве сеобе 1690. године, 591-593
- Из наше историје – Ко су хиљаду и триста каплара
- Б. К., Благо илирских владара скривено 2.500 година испод православне цркве, Поводом књиге “Нови Пазар и околина”, 591
- Р. П., Илок данас, 591
- Управни одбор загребачког пододбора СКД “Просвјета”, Умјесто програмске бесједе, 592
- Димитрије Стефановић, О старој српској музици, 592
- Никола Рапајић, Сељачко коло – Кратак историјски поглед на постанак, развој и рад друштва, 592
- Лука Марић, Какав камен су донијели астронаути са Мјесеца, 592
- Димитрије М. Калезић, Књижевни рад Саве Немањића и његова уметничка вредност, 592
- Марија Фјодоровна Андрејева, Лењин и Горки (Поводом 100-годишњице од дана рођења В. И. Лењина), 593
- Никола Рапајић, Сељачко коло, 593
- Божидар Ковачевић, Српски културни утицаји у Бугарској, 593
- Владо Мађаревић, Никола Андрић и српски књижевници, Нека разматрања о методама и смислу наше хисториографије, 593
- Лука Штековић, Настављена традиција доброг рада “Просвјете” у Пчелићу, 593
- Шпиро Рачета, Прве сељачке буне на Јадрану, 593
- Клара Цеткин: Успомене на Лењина, Поводом 100-годишњице од дана рођења В. И. Лењина, 594
- Никола Милутовић, Цвијићево схватање јужнословенског националног питања, 594-595
- Иван Јурчић, Жељко Центнер, Ђорђе Буњевчевић, Меморијални музеј “Никола Тесла” у Смиљану, 594

- Ђорђе Буњевчевић, Спомен-школа " Ката Пејновић" у Госпићу, 594
- Јагош К. Ђилас, Политичке и просвјетно-културне прилике код Срба на Косову после сеобе 1690. г. до средине XVIII вијека, 594
- Пододбор СКД "Просвјета" у Осијеку наставља традицију, 594
- М. Бешир, Лепенски вир, 594
- XI редовна скупштина СКД "Просвјета", 595
- Поздрави представника научних установа и културних и привредних удружења, 595
- Јагош К. Ђилас, Рад српских школа на Косову од 1750. до 1850. године, 595
- Лука Штековић, Заиле, 596-597
- Душица Поповић-Стојковић, Народни обичаји у Крајини и Поречу пре сто година, 596-597
- Богобој Милошевић, Састанак Владике Петра I Петровића са генералом Готјеом у припрати цркве Св. Георгија у Мирцу на духовски уторак јуна 1812. године, 596-597
- Божидар Ковачевић, Хиландар и други наши манастири у Светој Гори, 596-597
- Музеј Срба у Хрватској са Библиотеком тражи своје мјесто, 598
- Коста Милутиновић, Омладински покрет и бечкеречка скупштина уједињене омладине српске, 598
- Бошко Пекић, Фестивал фолклора сјеверне Далмације, 598
- Лука Штековић, Десети "Горан" младих литерата из Великог Грђевца, 598
- Душица Поповић-Стојковић, Везе Срба са Румунима у средњем веку, 598
- Жарко Ђуровић, Култура путовања, 598
- Митар Попара, Како напредујемо – Забиљешка из Дервентског Луга, 599
- Б. К., Нова слика – Св. Сава благосиља народ, 599
- Језик наш данашњи, 600-601
- Васо Ивошевић, Национални рад Архимандрита Дионисија Миковића, 600-601
- IV. КЊИЖЕВНИ ПРИКАЗИ I ПОРТРЕТИ
- Душица Поповић-Стојковић, Хајдук Вељко Петровић, 590
- Божидар Ковачевић, Загребачке године београдског књижара Цвијановића, 590
- Станко Кораћ, Огњеслав Утјешеновић Острожински (1817-1890), 591
- Максим Злоковић, Проф. Душан Вуксан – научник и књижевник, 591
- Предраг Протић, Ђорђе Сп. Радојчић (1905-1970), 591
- Дејан Медаковић, Сећање на вајара Симу Роксантића, 592
- Ратко Пасарић, Дон Нико Луковић, 592
- Станко Кораћ, Стеван Галогожа (1893-1944), 593
- Јордан Јелић, О једној несвакидашњој књизи – Мигел де Унамуно: Трагично осећање живота. "Култура", Београд, 1967, 593
- Ин мемориам: Смиља Калембер рођ Петровић, 593
- Ин мемориам: Петар Жежељ, 593
- Коста Милутиновић, Политички лик Михаила Полита-Десанчића, Поводом 50-годишњице смрти, 594
- Миле Дакић, Двадесет и седам година од смрти народног хероја Милисави Дакића, 594
- Владо Мађаревић, Јохан Петер Екерман: Разговор са Гетеом. Пријевод Станислава Винавера и Вере Стојић. Предговор дра Зорана Константиновића. "Култура", Београд, 594
- Мирко Андрић, Лука Штековић: Липе испред гимназије, Огранак Матице хрватске, Пакрац 1970. Добра и чиста лирика увијек је модерна и радо читана, 594
- Др Коста Милутиновић, Политички лик Михаила Полита-Десанчића, 595-597
- Димитрије М. Калезић, Марко С. Марковић: *Таусендунгеине Нацхт дес Иво Андрић*, Минхен 1962, 595
- Душан М. Дачић, Стеван Првовенчани – владар, законодавац и књижевник, 595
- Коста Милутиновић, Политички лик Михаила Полита-Десанчића, 596-597
- In memoriam – Бранко Сучевић, 598
- Божидар Ковачевић, "Између Вардара и Јадрана" – књига лужичког писца Мартина Новака о нама, 598
- Перо Чимбур, Записи о бившем граду, 598
- Димитрије М. Калезић, Јеромонах Доментијан, 599
- Гордана Шковрљ, Кон-Тики, Духовна биографија Петра Дугопатника, 599

Ј. Јелић, Аристел: Никомахова етика, "Култура", Београд 1970, 599

Симо Матавуљ, Пилипенда, 600-601

Слободан Грубач, У име радничке класе, 600-601

К. М., Др. Никола Гаћеша: Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918-1941., Издање Матице српске, Нови Сад 1969, 600-601

Лука Штековић, Талент који није до краја искориштен – глумац аматер Бранко Босанац, 600-601

V. РАЗНО

Мала Просвјета: Тоне Селишкар, Прича о мазги која је спасила партизане; М. Попов, Кула ужаса – "Беле кула", 590

Ст. Лончаревић, Љековите и храњиве особине меда, 591

Бошко Пекић, Одлазак вриједних љекара из Буковице, 592

Апел свијету – прикупљање помоћи за Међународни фонд "Гладно дијете", 592

Лука Штековић, Из културног живота југословенских Чеха, 593

С. Банозић, Нуспроизводи обраде и прераде млијека и мљечних производа, 595

Прослава 50-годишњице "Сељачке слогe" у Бушевцу, 596-597

С. Л., О пчеларству у нашим крајевима средином XVIII вијека, 598

Помогнимо пострадао подручје Книна, Дрниша и Сиња, 599

В. Л., Уз концерт Загребачког квартета у дворани СКД "Просвјета", 600-601

Просвјета 1971.

I. ПОЛИТИКА

Никола Рапајић, Станко Кораћ, Ставови Крсте Црвенковског о држави и самоуправном друштву, 602

Свако има право на слободно национално одређење, 603

Национална писма, језици и попис становништва, 603

Моша Пијаде, Што значи одлука ЗАВНОХ-а о равноправности Хрвата и Срба у Хрватској, Оточац 1944, Изабрани говори и чланци 1941-1947, 604-605

Милош Јовановић, Социјална мисао Јована Скерлића, 604-605

В. М., Недоумице око једне изјаве. Какав је смисао става Управног одбора Матице хрватске у Сплиту да у свим дијеловима СР Хрватске живи јединствени хрватски народ? 604-605

Афирмација народности – Пуна равноправност италијанске етничке групе у Истри, Словеначком приморју и Ријечи – Од јесени школе за албанску дјецу у Београду, 604-605

"Просвјета" није никада дала повода за негативне оцјене свога дјеловања – Саопштење извршног одбора главног одбора СКД "Просвјета", 606-607

Момчило Косовић, Мики Трипалу: Два питања поводом двију изјава, 606-607

Срби у Хрватској имају моралну и сваку другу обавезу да афирмишу свој српски идентитет и своју националност – Проширена сједница Главног одбора СКД "Просвјета", април 1971, Посебно издање

Умјесто пленарне сједнице Главног одбора – одржано савјетовање; Приједлози наставних планова и програма за основне и средње школе једнодушно оцијењени као неприхватљиви за српски народ у Хрватској, 608-609

Са оснивачких и годишњих скупштина пододбора СКД "Просвјета" – вијести из пододбора, 608-609

Први конгрес Срба у Хрватској, 610

Говор генерала-потпуковника ЈНА Мирка Буловића "Зета" на прослави 30-годишњице народног устанка у Вођину 8. аугуста 1971. године, 610

Рјешење Окружног јавног тужилаштва у Загребу о привременој забрани распарчавања новина "Просвјете", 610

Никола Рапајић, Питање Уставној комисији Сабора СР Хрватске, 610

Момчило Косовић, Култура српаког народа у новом уставном концепту СР Хрватске, 610

Станко Дворжак, Антиципација федерације – Један од најранијих приједлога за уређење Југославије

- што је предлагао Имбро Игњатијевић Ткалац
још 1866, 610
- II. ПРИВРЕДА
Борђе Миловић, Рад и друштвено прилагођавање
радника, 603
Борис Шегота, Рудно богатство Баније, 603
- III. ПРОСВЈЕТА, КУЛТУРА, НАУКА И ИСТОРИЈСКИ
ПРИКАЗИ
Јован Николић, Стари рукописи Срба у Хрватској
(од XIII до XIX вијека), Изложба у Повијесном
музеју Хрватске, 602
Милош Јанковић, Неколико гласова у Француској
либералној јавности XIX века о Србији и њеној
будућности, 603
Коста Милутиновић, Париска комуна и Срби,
604-605
Јован Дачић, Монах Теодосије Хиландарац –
најразноврснији уметник средњег века, 604-605
Василије Лукић, Стогодишњица црногорске штампе
– Значај “Црногорца” првог црногорског листа,
604-605
Споменици и обиљежја на Кордуну, 606-607
Вељко Наранчић, Удио Срба у културној изградњи
Хрватске, 606-607
Језик, правопис и наставни планови и програми за
основне и средње школе, 610
Милан Драгичевић, Прилог познавању узајамних
односа ијекавског нарјечја на терену Лике, 610
Здравко Крстановић, Манастир Крка, 610
- IV. КЊИЖЕВНИ ПРИКАЗИ И ПОРТРЕТИ
Лука Марић, Академик др. Теодор Варићак, 602
Витомир Андрић, Војислав Лубарда: “Гордо
посртање”, “О. Кершовани”, Ријека 1970, 602
Слободан Грубач, Ту је романтика, 602
Милан П. Бешир, Хајдук Станислав Сочивица, 602
Лушица Поповић-Стојковић, Крајински кнежеви
Карапанце, 602
Р. П., Књижевна дјела југославенских Чеха, 602
Стеван Роца, Крсто Кулишић – народни борац и
вођа Срба Сјеверне Далмације, 603
Милан Босанац, Стјепан Пулишелић: “Сувремене
класе у преображају”, Загреб 1970. године, 603
- Митар, Попара, Плугом и пером, 603
Лушица Поповић-Стојковић, Стеван Станојевић
Мокрањац, композитор и хоровађа, 603
Коста Милутиновић, Сениша Пауновић: Србија које
нема, “Просвета”, Београд 1971, 604-605
К. М., Др. Фердо Чулиновић: Окупаторска подјела
Југославије, Војноиздавачки завод Београд 1971,
606-607
Здравко Д. Крстановић, Слово младих, 606-607
Стефан Митров Љубиша, Кањош Мацеџиновић,
606-607
Миле Басара, Више него учитељ – човјек, Ваца
Пелагић “Народни учитељ”, Београд 1970,
606-607
К. М., Др. Душан Недељковић: “Од Хераклита до
Његоша и Светозара”, “Просвета”, Београд 1971,
610
К. Милутиновић, Др. Фердо Чулиновић (1897 –
1971), 610
- V. РАЗНО
Н. Рапајић, О кретању бројног стања становништва
у Лици од 1858. до 1953. године, 603
Лука Марић, Армаколит – нови минерал донесен
са Мјесеца, непознат на Земљи, 603
“Из Наредбе о провођењу мјера за спречавање
сточних зараза у 1971. години”, 604-605
Говор Добрице Ћосића на 64. редовној годишњој
скупштини Српске књижевне задруге у Београду,
17. маја 1971. године, 606-607
Поздравни говор дра Станка Кораћа на 64.
годишњој скупштини Српске књижевне задруге у
Београду, 606-607
Јосип Ковачевић, Споменица Пољопривредног
факултета Свеучилишта у Загребу 1959/60 –
1969/70, ур. Н. Рапајић, Загреб 1971, 606-607

“СЛИКА И ОГЛЕДАЛО” – СКД Просвјета 1944.-1980

9. СПОМЕНИЦИ КУЛ

980.

Културе 2

Из историје културе

Бранко Чоловић

Храм Св. Кирила и Методија у Кистањама

архитектура, симболика, идеологија

Кистање су градић смјештен у централном дијелу Буковачке заравни. Према нема поузданијих археолошких трагова да је на овом простору некада постојало веће и значајније насеље, близина Бурнума, великог римског војничког логора, наполе и кањон ријеке Крке, говори да је шири простор био важан, посебно због положаја на саобраћајници Јадера-Салона. Само Кистање чији први спомен потјече из 1408. формира се као важније трговиште и сједиште војног квартира крајем млетачке власти са свега 120 кућа,¹ потврђује се то и за француског владања, али тек од 1854. постаје административно средиште уже регије.² Прошавши кроз мјесто 1818. године цар Франц Јозеф I је забиљежио како се ради о расутом насељу са око 800 душа, који живе у лошим кућама покривеним трстиком. Сви они су углавном несједињени грци.³ Православни су зарана у том мјесту стекли свој храм и по историографским подацима он је сазидан око 1527. године.⁴ Међутим, како није била ријеч о цркви у самом мјесту већ се ова изгледом скромна црква налази подаље од самог центра у засеоку Безбрадице,⁵ према којој је гравитирало бројно становништво, па је било потребно размишљати о храму који би био подеснији за већ окрупњало и око трга груписано насеље.⁶ Посебно што се у XIX вијеку зидају већа јавна и приватна здања, а дојучерашње село се преображава у прави мали градић. Логичном се чини претпоставка да изостанак неког већег храма у овом мјесту јесте само посљедица чињенице што је Кистање у духовном погледу било стални домен дјеловања калуђера из свега неколико километара удаљеног манастира Крке.⁷

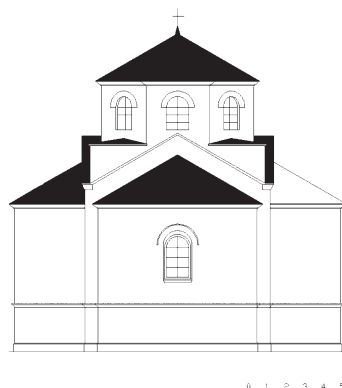
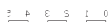
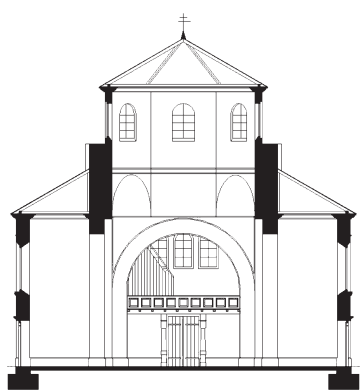
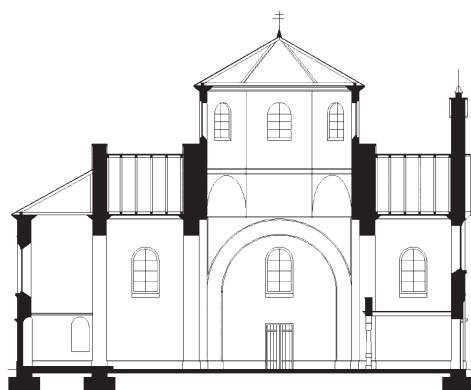
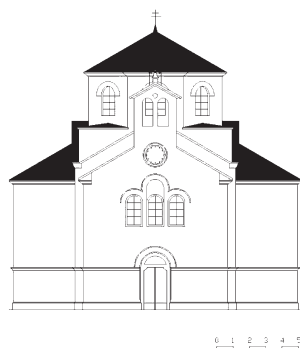
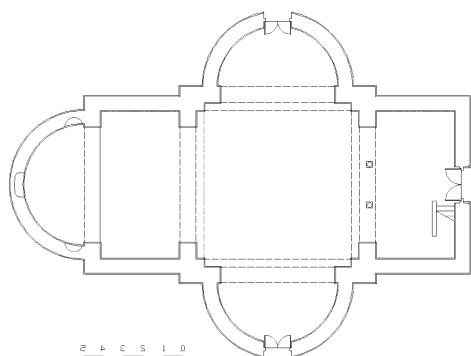
- 1 Wilkinson John Gardner, *Dalmatia and Montenegro, with a journey to Mostar in Herzegovina and remarks on the Slavonic nations; the history of Dalmatia and Ragusa; the Uskoks* etc. I, London 1848, 203-204. Аутор говори и да у свих десет околних села претежно живе припадници грчке цркве и само пет католичких фамилија.
- 2 Dottor Francesco Madirazza, *Storia e costituzione dei comuni dalmati*, Spalato 1911, 138.
- 3 Ljudevit Krmpotić, *Car Franjo I u Hrvatskoj*, Hannover-Čakovec 2002, 101.
- 4 Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901, 169; Марко Јачов, *Правни саветници при млетачкој влади о*

- православнима у Далмацији и Боки Кошорској*, Споменик САНУ СХХИИ, Београд 1981, 63. Кистање су средином XVIII вијека бројале преко 1000 житеља.
- 5 Милан Радека, *Прилози о сјоменицима културе код Срба у Сјеверној Далмацији, АЛМАНАХ Срби и Православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971, 161.
- 6 По подацима из године 1888, када је уосталом и довршена сама црква, види се да су Кистање имале 370 становника у 84 куће, cf. Luigi Maschek, *Repertorio geografico-statistico dei luoghi abitanti nel Regno di Dalmazia*, Zara 1888, 8.
- 7 Бранко Чоловић, *Манасџир Крка*, Загреб 2006, 35.
- 8 Милан Штрбац, *Прошлост школства Кистања и Буковице, Кистање 1989*, 46. Највеће заслуге због потицаја али и новчане помоћи школи има крчки јеромонах Макарије Вукадиновић који је основао фондацију за ту сврху, cf. Србскодалматински магазин (СДМ) за 1854, 138, и СДМ за 1862, 159, гдје се види да исте године Конзисторија која управља фондацијом располаже са 4103 форинте. Такође, Герасим Петрановић, *Живојојис њок. О.*

Манастирци су овдје још од 1578. вршили парохијалну службу и све друге духовне потребе, штавише у самом средишту мјеста имали су властите стамбене и пословне просторе. Већ 1856. у Кистањама је с радом започела Српска народна школа,⁸ а на првим локалним изборима одржаним 1865. побједу је однио народњак Тома Лалић, који је постао и први начелник мјеста. Када се родила идеја за подизањем самосталног православног храма у центру Кистања не зна се поуздано, међутим зна се за годину освећења темеља,⁹ односно 1888. као годину фактичког довршетка грађевине и 1891. као њеног званичног освећења. Цркву је врло свечано осветио епископ Никодим Милаш,¹⁰ а дописник Српског гласа описује ју као нову, *лијеју и величанствену њихову цркву, шај украс вароши ове у срцу Буковице, претворен је јуче у молићвени дом, у храм Божији...*¹¹

Посебне заслуге за изградњу приписују се архимандриту Доситеју Јовићу, потоњем епископу Бокоцоторском и дубровачком, који се тада још као парох кистањски посебно заузимао код намјесника Стјепана Јовановића.¹² Све дотада главне импурсе градњи, финансирању и опремању, особито градских храмова, давао је дугогодишњи епископ и енормни ктитор, Стефан Кнежевић.¹³ Управо је његов положај у политичкој структури (био је по положају члан Далматинског сабора у Задру и вирилни члан Царевинског вијећа у Бечу), омогућио готово па непосредан однос са Царем и оним органима власти који су имали пресудну улогу у кандидирању, а потом и финансирању изградње православних објеката.¹⁴

Изградњи храма јединствене посвете Св. Ђирила и Методија у идејном смислу претходила су дубока догматска размимоилажења између представника двију хришћанских цркава.¹⁵ Руку под руку са политичком реафирмацијом народа коју су у складу са традиционалним знањима, а још више због рецентних научних спознаја себе сматрали искључиво Славенима, растао је и интерес за њихове прве и најзаслужније светитеље. У том свјетлу треба гледати на организирано свеславенско ходочашће њиховом гробу у Риму, а и највећи ауторитети католичанства тога времена попут ђаковачког надбискупа Јосипа Јураја Штросмајера знатно су проширили култ славенских апостола, изјавивши да су славенско богослужење и глагољско писмо “златни мост између Истока и Запада и први увјет црквеног јединства.”¹⁶ Додатне расправе настале су и поводом прославе хиљадугодишњице Св. Ђирила и Методија у Велехраду у Моравској 1885, јер су православни сматрали да је покренут нови католички панславизам и да су Хрвати носиоци католичке пропаганде у служби Ватикана.¹⁷ Чини се да су барем у том тренутку, крајем XIX вијека, православни кроз прославу славенских светитеља гледали као један од могућих начина измицања германском и мађарском културном утјецају, а

Макарије Вукадиновића осниватеља фондације за србску народну школу, СДМ 1864, 138-141.

- 9 Истина бр. 10, 31. маја 1887, 158. Уз велику свечаност епископ је 25. маја исте године освети темеље цркве у част славенских апостола Св. Кирила и Методија. Посебно је важан податак да тридесет и више има година да се ради о томе, како ће се у вароши Кистања црква подићи!
- 10 *Аутобиографија Никодима Милаша*, приредио Марко Јачов, (Miscellanea Мешовита грађа САНУ књ. 13, Београд 1983. Милаш је управљање епархијом започео по смрти Стефана Кнежевића 1890. године. На том положају је био све до оставке дате у децембру 1911. године.
- 11 Српски глас (СГ), бр. 21, 22. мај (3. јун) 1891.
- 12 Stanko Piplović, *Dalmatinski namjesnici*, Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, Osijek 2004, 17.
- 13 Милан Радека, *Владика Стефан Кнежевић*, Алманах Срби и православље у Далмацији и Дубровнику, Загреб 1971, 31-33; Никола Шкрбић, *Владика Стефан Кнежевић (1806-1890) стоогодишњица смрти*, Српска зора 3-4, год. 1, Книн 1990, 143-144;

- Никић Федор, *Ејиској далмашински Сѣефан Кнежевић* (његов живот и рад укратко приказан), Српска зора 7, год. 4, Книн 1993, 227-243.
- 14 О читавом механизму и организацији такве врсте изнимно важног јавног посла пише Stanko Piplović, *Uloga države u izgradnji sakralnih građevina, Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, Split 2003. (2005), 130-145.
- 15 Српски глас, бр. 19, 8. (20) маја 1891, л. 41, гдје се истиче да је то први храм посвећен Ђирилу и Методију у Далмацији.
- 16 Љубомир Дурковић-Јакшић, *Кулѣ словенских айосѣола Кирила и Меѣодија ког Срѣа*, Београд 1986, 61.
- 17 Tihomir Rajčić, *Sava Bjelanović i njegova struja u Srpskoj stranci u Dalmaciji osamdesetih godina XIX stoljeća (vjerska gledišta)*, *Croatica Christiana periodica*, 58, Zagreb 2006, 177. Аутор биљежи да је забрана прославе овога јубилеја у Српској читаоници у Задру изазвала велике немире и подозрење према властима.
- 18 Никодим Милаш, *Кирил и Меѣодије и исѣина ѣравославља*, Задар 1881.
- 19 Mario Reljanović, *Enciklika Grande Munus i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji*,

к томе, окретање пажње ка солунској браћи имало је ону важност коју је у ранијем иконопису XVI-XVII вијека имала појава апостола Петра и Павла у загрљају, кореспондирајући са потребом усаглашавања два хришћанска братска рукавца код којих никада није престала да траје истинска потреба уједињења. Управо на заузимање и приједлог надбискупа Ј. Ј. Штросмајера славенски светитељи уврштени су у календар римокатоличке цркве након чега је 30. септембра 1880. папа Лав XIII издао енциклику *Grande munus* (Велики дар), на коју је реаговао, тада још архимандрит Милаш, наслућујући у свему унијатске тежње усмјераване и подупрте од стране највишег католичког клера.¹⁸ Доиста, на крају поменуће енциклике упућује се позив православној цркви на сједињење са католичком¹⁹ због чега је дошло до заостравања односа међу црквама у Далмацији јер је православна хијерархија у обнови глагољања видјела само обнову „римско-језуитске Штросмајерове макинације“.²⁰

Изградња храма ове посвете имала је, дакле, одати признање овим славенским светитељима за њихов рад на просвјетљивању и христјанизацији, а у исто вријеме, независно од католичког својатања, изразити потребу православних да допринесу њиховом прослављању. Како је изгледао архитектонски обол тој идеји на посебан начин свједочи кистањска црква.²¹

У просторном смислу црква Св. Кирила и Методија пројектована је као триконхална куполна грађевина комбинована са слободним грчким крстом. Западни травеј храма је заправо простор припрате надвишен великим кором ослоњеним на два стуба. Источни крак крста је континурано везан за поткуполни простор и он доводи пред лице великог и декоративног иконостаса насталог непосредно по завршетку цркве 1890. године.²²

Пространи средишњи фокус плана додатно наглашава октогонална купола конструирана на тромпама ослоњеним на јаке носиве ступце.²³ Тромпе су архаично градитељско рјешење и по први и задњи пута биле су примјењене на једном сакралном објекту XIX вијека у Далмацији. На претходним, временски блиским грађевинама у Билишанима, Скрадину и Бенковцу увијек су кориштени пандантиви, сферичног или заравњеног трокутастог облика. Извана квадратни тамбур на коме је постављен октогон куполе²⁴ има благе завршне косине, готово налик онима на цркви манастира Крке, док су јужна и сјеверна страна изнад бочних конхи дате у виду калкана приљубљених уз сами тамбур куполе. Изнутра је издијељена на правокутне површине уврх којих су велики, лучно завршени прозори, а сама калота је равна, затворена паралелно постављеним гредицама. Обле конхе врло су простране, и оне завршене равном таваницом и осим оног предолтарног дијела који је посебан травеј директно се ослањају на поткуполни простор.

Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 43, Zadar, 2001, 361.

- 20 Ibid, 367. Оштар одговор Штросмајеру упутиле су владике, далматински Кнежевић и бококторски Петрановић.
- 21 Нити у једном од два за ова питања референтна фонда Државног архива у Задру Списи регистратуре Намјесништва и Списа православне епархије далматинске у Задру 1762-1918, као и оног посебног Инвентара разних нацрта грађевинских објеката у Хисторијском архиву Задар, не налази се непосредно употребљивих података о овој цркви, понајмање архитектонских планова или трошковника. Тек из покојега сачуваног инвентара дознајемо за поједина покретна и непокретна добра ове цркве.
- 22 Сликани дно иконостаса извео је тада у Далмацији и Боки Которској врло упслени сликар, фаворит владике Стефана Кнежевића, Грк с Крфа, Николаос Аспиотис, сф. Чоловић, *Манасџир Крка*, 154.
- 23 Купола је уз крстообразну основу одувјек сматрана изворно византијским идејним концептом. Касније се показало да је то у једном тренутку

био лингвистички супститут за ријеч српски на коју се у том политичком амбијенту није благонаклоно гледало. Герасим Петрановић у опису новоподигнуте цркве Богородичиног покрова у Книну казује да је изведена у *штили византинском*, СДМ 1867, 145, а када говори о новој цркви манастира Драговића жали што је изостало да се на унутрашњим *сџубовима и зидовима учине сводови, а још мањ да се ѿодиине на средини божие храмове мноо красеће шруло или куба чим е црква мноо у сѿољашњм излѣду* своје од пристоеће *ион красоте изгубила, Исти, Цркве у новие време ѿодиинуше у еѿархији далмаѿинској*, СДМ за 1868, 143.

- 24 Октогоналана купола је била на трагу рјешења цркве Рођења Богородице у Билишанима Горњима из 1860-1865 и Св. Спиридона у Скрадину 1863-76, cf. Branko Čolović, *Crkva Sv. Spiridona u Skradinu*, Peristil 55, Split 2012, 87-94. доказана ауторска дјела архитекте Емила Векијетија, старе цркве Богородичиног покрова у Книну из 1866, инжињера Лукина У просторном смислу ови храмови су имали основу латинског крста и октогоналну куполу са

Олтарска апсида има три нише од којих је она централна пространија и нема полукружни пресјек попут оних које, готово уз наставак уздужног зида, имају функцију проскомидије и ђаконикона. У западном травеју постављен је дубоки дрвени хор ослоњен на уздужне зидове и на два четвртаста ступца у средини. Готово све површине зидова су декориране. Луци су са чела и на потрбушјима, баш као и велике тромпе украшени можда и претјерано декоративном биљном орнаментиком, док су у највећем дијелу равни и заобљени зидови, странице тамбура осликани једноставним мраморизираним плочама, обрасцем који додатно истиче свечаност простора. И који се на готово директан начин везује за рановизантијску традицију, посебно ону цариградског, или послуживши се географски ближим узорима, равенатског поријекла.

Црква је зидана врхунском техником. Основно градивно средство јесу правилно истесани камени квадери слагани у водоравним редовима, ту и тамо незнатно фугирани. Употребљени камен је специфичног тона, боје топлог окера и он се углавном не среће на другим грађевинама које карактерише бијела или бијело-сива боја камена. Благо истакнути кордон вијенац тече испод нивоа подножја прозорских отвора који су лучно завршени, притом и дискретно профилисани. И саме основе прозора сачињене су од монолитних камених истака. Споља се, такође, истиче и правилно квадратично постоље куполе као и фланкирани калкани са све четири стране. Прозори куполе велики су због димензија самог тамбура и лучно завршени. Грађевина је врло свијетла, а томе доприносе и бојени украсни елементи. Прочеље је доста плошно изведено са понешто наглашеном архиволтом са празном лунетом, неизражајним порталом кога истиче обична полукружна, благо профилисана аркада, док је изнад њега постављена широка трифора састављена од истовјетних прозора од којих средишњи има издигнуту лучну аркаду. Приближно слично рјешење на прочељу има једва пар година раније изведена бенковачка црква. Изнад трифоре на мјесту гдје се обично очекује розета постављен је велики зидни сат. Преслица је интегрално везана за прочелни зид, а и она сасвим плошно ријешена. Зачудно је што овако велика црква није добила звоник на прочељу или звоник као придодану конструкцију. Поткровни вијенци су обли и тек благо испупчени. Крајња једноставност основне просторне замисли, монументалност форми уз истовремену збијеност маса главне су одлике архитектонског склопа цркве Св. Ђирила и Методија у Кистањама. Својим положајем црква је понешто увучена у односу на централни трг,²⁵ а са сјеверне стране оградом одијељена од цесте, попречне у односу на главну, која кроз насеље директно води у манастир Крку. Појава великог сата уврх прочелне трифоре већ наглашава извјесну профану функцију

окулусима на сјечишту кракова. Готово истовјетан случај забиљежен је и на католичкој цркви Св. Марије у Бенковцу, сф. Marija Stagličić, *Neostilska arhitektura u zadarskoj regiji*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 25, Split 1985, 246. Дакле, примјењивост овог архитектонског обрасца била је универзална, у првом реду стога што је и естетски концепт неовизантијске архитектуре био прихваћен на глобалном плану у Бечу као престоници. Најзаслужнији за суштинско разумијевање и практичну примјену византијског стила у тада савременој архитектури био је дански архитекта Теофил Ханзен, а његов утјецај на српску архитектуру убједљиво је појаснио Миодраг Јовановић, *Теофил Ханзен, "ханзајшика" и Ханзенови српски ученици*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 21, Нови Сад 1985, 235-260. Специфичан одјек тих схватања у првом реду кроз дјеловање Грађевинске секције Намјесништва представља укупна архитектура православних Срба на тлу Далмације настала у другој половини XIX

вијека. Намјесништво (Staatshalterei, Luogotenenza) са намјесником на челу - генералом редовито, била је она политичка форма посредством које је покрајином Далмацијом директно управљао Цар, чиме се онда може објаснити виши ступањ вјерске толеранције, извјесни покровитељски однос према православним не без ширих стратешких разлога, а наполе велика изградња цркава и капела коју он непосредно потпомаже новчаним средствима. Својим знатним друштвеним улогама, као вјерске вође и политички представници, овај период потпуно су означили епископи Стефан Кнежевић и Никодим Милаш. Дакле, она својим

25 положајем унутар самог насеља улази у категорију градске цркве ослобођене било какве фунералне функције. Црква тако постаје кључни знамен мјеста, понос заједнице, посебно вјерних којима је надихват и који на службе више не морају ићи у други засеок, цркву Св. Николе или у манастир Крку. Чињеница да се цркве позиционирају у средиштима насеља одраз је расподјеле политичке моћи,

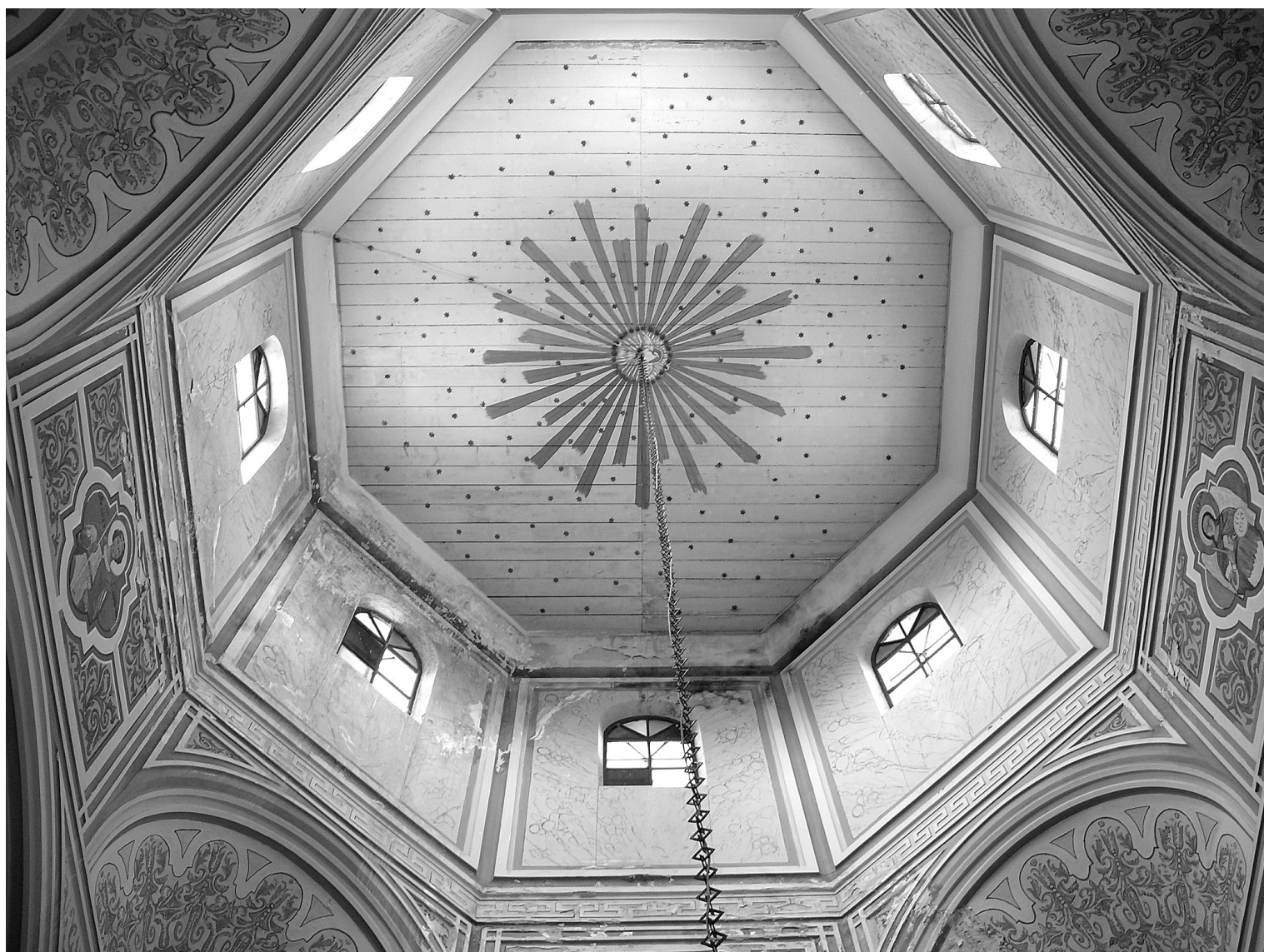
односно резултата избора, будући да су Срби, најприје у оквиру Народне странке, а тада већ и Српске странке на Приморју држали локалну власт и тако били у прилици проводити властиту вољу. Штавише, неки страначки прваци су потицали из црквених редова, а ништа другачије није било ни код римокатолика. Црква је отворено финансирала партијска гласила и тако поред вјерског ојачавала свој друштвени положај. Најопћенитије о том времену, Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo-Zagreb 1982.

26 И дан-данас је у потпуности очуван врло квалитетно урађен механички сатни механизам који су у вријеме довршења саме цркве 1888. године извели мајстори знамените радионице Fratelli Solarì (Pesariis Udine).

27 Српски глас, бр. 10 од 15. (27) марта 1891. доноси вијест да је Његово величанство удијелило 400 форинти нашем православном новом храму св. Ђирила и Методија за унутрашњи украс. Штавише, и данас на сјеверном зиду цркве уз олтарску апсиду стоји уоквирен Попис приложника цркве св. Кирила и Методиа Кистање, гдје се одмах

послије Цара са прилозима у новцу помиње Намјесништво далматинско са 100 фор, а као трећи, један од најзначајнијих донатора овога доба, сплитски трговац Константин Вучковић са трибутом од чак 300 форинти. О самом Константи-ну Вучковићу сф. *Велики српски просвјештни добродошор Константин Вучковић, његов животопис и рад* (1828.-1893.), Дубровник 1909; Д. Гавриловић, Српски биографски речник 2, Нови Сад 2006, 544-545.

28 Архива црквене општине Кистање (Парохијско звање Кистање) заједно са ризницом манастира Крке пренесена је у Београд и тренутно због техничких разлога није доступна истраживачима. Како смо приликом летимичног прегледа архивских свежњева установили како она покрива године планирања и изградње самога објекта реално је у будућности очекивати и открића овакве врсте.

објекта. Осим што црквена звона оглашавају ред одвијања богослужбених радњи тако и црквени сат веже за себе пажњу, посебно што је био повезан са механизмом звона.²⁶ Опремање цркве било је такође ствар од велике важности коју је, поред осталих, својим знатним прилогом подстакао и сам Цар.²⁷ Испред саме цркве цар је имао свој споменик од којег је остао тек постаменат.

У структури, плану основе, техничким детаљима и напосе изведби, црква Св. Кирила и Методија у Кистањама представља природан завршетак развоја оног правца започетог још шездесетих година деветнаестог стољећа са црквом Рођења Богородице у Билишанима, а дефинитивно усавршеног до архетипских образаца тек са црквом Св. Јована у Бенковцу. Мање спољашношћу колико својом језгровитом просторном концепцијом храм у Кистањама директно се надовезује на ову потоњу. У односу на тај храм, с којим је у корист триконхоса напуштен крстообразни план основе, она представља унеколико још прочишћеније рјешење. Далеке узоре према којима су се њени засад непознати пројектанти и градитељи²⁸ усмјеравали могуће је потражити у ранохришћанској ери, па и на одређен начин компарирати са Сан Виталеом у Равени, притом посебно имајући на уму начин рјешавања централног простора и нарочито куполе. Послије ње неће бити ни тако јединствених здања нити таквих конструкција, потоње градске цркве настале крајем XIX и поч. XX вијека у Обровцу и Дрнишу биће саграђене без оног маркантног обиљежја – куполе која је на јасан начин одређивала православност самог објекта. Црква Св. Николе у Кули Атлагиха из 1893. са особенем слијепом куполом конструисаном над сажетим уписаним крстом била је раритет у извјесним стилским рјешењима због чега је остала само усамљен примјер без настављача.

У наоко једноставној али складној вањштињи којој ипак не недостаје заобљених линија и напетих маса, уз најмање напрезања постижу се највиши просторни ефекти итекако видљиви у унутрашњости храма. У хисторицистичкој архитектури православних Срба сјеверне Далмације друге половине XIX вијека због својих уско градитељских и посебно идејних карактеристика црква Св. Ђирила и Методија заузима изнимно мјесто. Она доиста представља врхунац идеје цркве централног плана надвишене куполом, оне концепције коју је православна хијерархија усвојила као репрезентативну и дистинктивну у исто вријеме. Најзад избором светих покровитеља, славенских апостола Ђирила и Методија жељели су, независно од унионистичких претензија високог католичког клера, исказати свој изворни источно-православни религиозни и културолошки хабитус.

* Архитектонске планове израдила је арх. Петра Павловић, а фотографије аутор текста.

Боривој Чалић

Захарија Орфелин у евројској лиџераџури своја времена

1.

Књижевни и ликовни рад Захарије Орфелина (1726–1785) засигурно није био непознат широком кругу његових савременика. Високе административне дужности које је обављао у служби оновремених архијереја и време које је провео у њиховој близини, пратећи их на путовањима и визитацијама, поруцбине које је примао од разних наручилаца за израду гравира, његов рад на резању бакорезних књига које су, с препоруком архиепископа и митрополита, налазиле пут и до парохијског свештенства, па касније ангажовање око издавања неопходних богослужбених и богословских књига у Венецији, његово све израженије просветитељско усмерење које је у српску књижевност и културу уносило многобројне првине – све је то, несумњиво, морало утицати на ширење гласа о овом свестраном и необичном ствараоцу. Ипак, вести о њему међу његовим сународницима, бар оне данас познате, сведене су на готово успутне помене у, већ, ионако оскудно сачуваној преписци и другој архивској грађи. У доба када су књиге српских аутора скромно и тек по изузетку почеле да излазе, често Орфелиновим заузимањем и посредовањем (Павле Јулинац, Василије Дамјановић), и када не постоје новине и часописи, није ни било изгледно да ће се подаци о Орфелину и одјеку његовог рада наћи у штампаним публикацијама. Истина, таквих трагова ипак има, али они потичу из Орфелиновог пера, када је у својим календарима и *Славено-српском маџазину*, играјући својеврсну игру скривача, приказивао властите књиге, покушавајући,

1 Колико је данас познато, податке о Орфелину, драгоцене али и заганетне, први је оставио Николае Стојка де Хаџег (Nicolae Stoica de Hateg; 1751–1833), писац важне, а на српски језик још увек непреведене књиге *Cronica Banatului* (Хроника Баната). Стојка је учио српску школу у Темишвару, 1773. ступио је у службу темишварског епископа Викентија Јовановића Видака, убрзо архиепископа и митрополита, а 1775. код вршачког епископа Викентија Поповића који га је 1777. рукоположио за свештеника. Био је директор српских и румунских школа, а касније свештеник и протопрезвитер у чувеној бањи Мехадија

у Румунији, у којој је лека својој болести тражио и Вук Караџић. На румунски језик превео је Катихизис мали Јована Рајића, штампан 1776. године. Своју Хронику Баната писао је 1827–1829. године, али је она први пут објављена тек 1969. у Букурешту. У свом делу оставио је сведочанства о својим савременицима које је лично познавао, међу осталима о Доситеју Обрадовићу и Јовану Рајићу. Уп. Стеван Бугарски, *Два њилоа о њрисусџву Јована Рајића у румунској кулџури*, (у зборнику) *Јован Рајић – живоџ и дело*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1997, 323–327. У време док је боравио у Сремским Карловцима, 1774–1775, упознао је Стојка и Захарију Орфелина с којим је “седео пред кућом и ћаскао када је Орфелин са својом Маром становао код Мише и Маце где је радио на Вечном календару”, а видео је и друге ствари на којима је Орфелин радио. Уп. Корнелија Олар, *Преводиоци Катихизиса малог Јована Рајића на румунски језик*, (у) *Годишњак Библиоџеке Маџице српске* за 1993, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 1994, 71. В. и: Никола Гавриловић, *Орфелинове калирафије – уџбеници за српске и*

вероватно, макар и ауторефлексивно, да делује на њихову рецепцију али и, сасвим свесно, загледан у немачке и руске узоре, зачињао у српској књижевности жанр књижевне критике.

Ако Орфелинов живот и његово стваралаштво нису, из разумљивих разлога, нашли одраза у литератури насталој у домаћој средини, не значи да их није било уопште. Понекад се ствари боље сагледавају издалека, па ова јединствена личност и њезин рад нису остали непримећени у делима страних аутора.¹ У уводу своје монографије о Орфелину Тихомир Остојић је дао преглед до тада познате литературе² у којој су се помињали овај стваралац и његов опус. Проучавањем различитих рукаваца у оном големом комплексу интригантних питања која још увек окружују ову стваралачку особност и која се још увек на изазован начин нуде истраживачу, уочио сам помене Орфелиновог имена и одјеке његовог дела у књигама још неколицине његових савременика с разних страна Европе. Ови подаци, сада откривени, јасније указују колико је Орфелин био велики писац и у којој се мери његов књижевни опус складно уклапа у европску културу друге половине 18. столећа.

2.

Најстарију, за историју српске књижевности и данас важну, Орфелинову биографију донео је Елек, Алексијус, Хорањи (Elek, Alexius,³ Horányi; Будим, 1736. – Пешта, 1809), учени редовник толерантне и космополитске оријентације, припадник католичког монашког реда пијариста. То је истовремено и прва Орфелинова биографија објављена у неком енциклопедијском издању. Хорањи се подухватио задатка да начини лексикон писаца с подручја Угарске. У таквој намери морало се свакако огледати и нешто од духа времена у којем се, с великим полетом, на свим странама Европе, радило на систематизацији знања из најразличитијих области. Како је Хорањи извео овај, и за данашње услове, захтеван задатак прикупљања података, тешко је и замишљати. Ипак, резултат тог напора било је тротомно монументално дело *Memoria Hungarorum et scriptis editis notorum* (Беч, 1775; 1776; Братислава, 1777). У њему је објављено 1155 био–библиографија писаца који су живели и стварали на подручју Угарске. Међу лексиконским чланцима о мађарским, хрватским, румунским и другим ауторима обелодањени су и прикази живота и дела једанаесторице Срба.⁴ Уз Захарију Орфелина Хорањи је забележио још и Јована Апостоловића, Василија Дамјановића, Димитрија Черновића де Мача, Атанасија Димитријевића Секереша, Павла Јулинца, Петра Милорадовића, Дионисија Новаковића, Јована Рајића, Мојсеја Рашковића и Стефана

Вујановског. Захваљујући тачности и поузданости својих података, који су добили потврду и из других извора, овај лексикон је и данас драгоцен извор, а његов је аутор својим трудом стекао посебне заслуге за српску књижевност. Хорањи је започео и припрему другог издања, од којег је, под насловом *Nova memoria Hungarorum*, објављен само први том (Пешта, 1792). У њега је уврстио биографију грофа Ђорђа Бранковића.⁵

Хорањијеву обраду Захарије Орфелина Тихомир Остојић оценио је као прворазредан извор: “Не може бити сумње да ова биографија потиче од самога Орфелина”.⁶ Хорањију ваља захвалити за преважне податке о месту и години Орфелиновог рођења: “рођен је у Вуковару, трговишту Сремске жупаније” (“natus est Vukovarini, Comitatus Sirmiensis oppido”) 1726. године.⁷ Мађарски енциклопедист знао је за Орфелиново чланство у бечкој уметничкој академији, а позната су му и његова, иначе анонимно, објављена дела: *Первоје ученије [...] Буквар, Первије начашки латинскаго јазика, Латински буквар и Славено-српски маџазин*. Поменуо је и његову другу калиграфију Новејшија славенскија прописи. Добру Хорањијеву обавештеност потврђују и наслови два Орфелинова списка која су се налазила у рукопису: *Православноје соборноје аџостџолскија и јерусалимскија ѣреческаго закона цркве истџоведаније и Тракиџаџи о јединствџе црквеј*. Данас је то још увек и једини траг о њима.

Оно што је у овом чланку од изузетног значаја јесте помен Орфелиновог животног дела, књиге о Петру Великом, и то у оном облику наслова који недвосмислено указује да је реч о илустрованом издању: *Истџорија о жиџиџији и славних делах Имџераџџора Пеџџра Великаџо, самоџриџџа всерџсиџџкаџо*. То је и додатно потврђено напоменом испод текста: “Ово дело које претпоставља велико географско-политичко знање гласовитог аутора о руском царству, које је изузетно украсио знамењем и то украсима многих медаља, слика и географских карата које је све сам, својом руком, будући да је највештији у бакрорезу, елегантно изрезао. Ово велико дело чију је израду довршио за девет година, посвећено је руској царици Катарини II”.⁸ Такав прецизно стилизовани податак остао је предуго непрочитан и неуочен што је, уз друге несрећне околности,⁸ утицало и на то да је Орфелиново ауторство ове књиге непобитно прихваћено тек након више од сто година од њеног објављивања. Штета је што у Хорањијеве вести није поверовао, за српску културу толико већ заслужни, Павел Јозеф Шафарик (Pavel Jozef Šafarik).¹⁰ Многе нове податке о Орфелину, да су околности биле повољније, открило би, несумњиво, и друго издање Хорањијевог лексикона, посебно у светлости његовог контакта с Јованом Рајићем и Стефаном Стратимировићем који су Орфелина лично познавали и о њему, свакако, много знали.

румунске школе, (у зборнику) Српска ѣрафика XVIII века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1986, 232. О Орфелиновој Мари до данас се није сазнало ништа више.

- 2 Тихомир Остојић, Захарија Орфелин, живот и рад му, Српска краљевска академија, Београд, 1923, 11–12.
- 3 Латинизовано редовничко име.
- 4 Боривој Чалић, Захарија Орфелин у Хорањијевом лексикону, (у) Љетопис, Српско културно друштво “Просвјета”, Загреб, 2001, 496–499; в. и Darinka Zličić, XVIII. századi szerb írók Horányi Elek lexikonában, (у) *A hungarológiai intézet tudományos közleményei*, 5–6, Novi Sad, 1971, 53–56.
- 5 Податке о Бранковићу, послао му је у писму сâм Рајић, што Хорањи експлицитно наводи: “Claudit epistolam plenam humanitatis ac benevolentiae hic verbis: Dabam in meo otio monastico Kovily die S. Lucae festo anno MDCCXCII” (A. Horányi, *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, I, Pestini, 1792, 774, нап. под б). То је и несумњиви траг о постојању међусобне преписке. Ово Рајићево писмо није до сада нотирано. Уп. Станиша Војиновић, Преписка Јована

Рајића, (у зборнику) Јован Рајић – живот и дело, 379–390. Нешто касније Рајића назива “amicus posterus” (А. Ногáпуи, Исто, 776). Штампање овог издања новчано је помогао архиепископ и митрополит Стефан Стратимировић којег је, чини се, и лично познавао, вероватно из времена кад је Стратимировић био будимски епископ (уп. Писма Елека Хорањија Стефану Стратимировићу, Универзитетска библиотека “Светозар Марковић” Београд, Архивска збирка, бр. 3825, 3827, 3828). То је сведочанство о Хорањијевим, недовољно познатим и слабо истраженим, везама с истакнутим појединцима оновременог српског друштва.

6 Т. Остојић, Исто, 11.

7 А. Ногáпуи, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, II, Vienna, 1776, 705–708.

8 Алексиус Хорањи, Захарија Орфелин, [превео Боривој Чалић], (у) *Љешојис*, СКД “Просвјета”, Загреб, 2001, 495.

9 Б. Чалић, *Прилози о Житију Пејтра Великог Захарије Орфелина*, (у) *Љешојис*, СКД “Просвјета”, Загреб, 2010, 258–281.

10 Павел Јозеф Шафарик, *Историја српске књижевности*, приреди-

3.

Хорањијеве податке о Орфелину користио је још исте године Игнац Де Лука (Ignaz De Luca; 1746–1799),¹¹ професор статистике на Бечком универзитету, иначе веома свестран и плодан писац. Написао је бројне књиге из области права, државне управе, политике, историје, географије и статистике, значајне у свом времену, а цењене и данас. У свом главном, али недовршеном делу *Das gelehrte Österreich*, од којег су објављене две књиге првог тома, подухватио се Де Лука задатка да састави биографски преглед научника, књижевника, уметника и других учених људи на подручју Хабсбуршке монархије. У тај низ овај аутор је уврстио и Захарију Орфелина.¹² Из података које је о њему донео више је него уочљиво да је као извор користио само Хорањијев лексикон. Поновио је, тако, податак о месту и години Орфелиновог рођења, те наслове четири његова дела (од шест, колико их наводи Хорањи). Изменио је једино њихов редослед; стављајући књигу о Петру Великом и *Славено-српски маџазин* на почетак пописа хтео је, чини се, да на тај начин исказе свој вредносни суд, умногоме подударан с данашњом оценом Орфелиновог опуса. Поменуо је, по Хорањију, и наслове два Орфелинова теолошка рукописа. До сада није било примећено да је Де Лука навео Орфелиново име и у другој књизи свог дела. У топографском прегледу заступљених стваралаца, штампаном на крају књиге, Орфелин је поменут међу лингвистима.¹³

4.

Године 1777. објавио је у Лајпцигу Фридрих Вилхелм фон Таубе (*Friedrich Wilhelm von Taube*; 1728–1778) прву књигу свог тротомног дела *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војвођине Срема*. Овај значајан и плодан аутор веома занимљиве, а још увек недовољно познате биографије која укључује и његов десетогодишњи боравак у Славонији и Срему у високој административној служби,¹⁴ у свом делу је оставио важан, и данас у науци радо и често коришћен, опис ових покрајина. Помињући илирске научнике, у првом тому своје књиге, Таубе је навео имена Балтазара Адама Крчелића, Казимира Бедековића, Руђера Бошковића и Захарије Орфелина.¹⁵ Иако је још Тихомир Остојић приметио како је Таубе за податке о Орфелину користио Де Лукин лексикон,¹⁶ јер је у једнаком поретку као и Де Лука донео наслове истих дела, а потом и већ знане рукописе, помен Орфелиновог имена и фрагментарно навођење његовог опуса, макар и у тако сведеном облику, у делу овог угледног аутора, од

несумњиве је важности за историју српске културе. Према Таубеовој књизи Орфелин је поменут у трећем наставку фељтона *Briefe über einige Völkerschaften* у берлинским новинама *Literatur- und Theaterzeitung* од 28. марта 1778. године.¹⁷

5.

До сада наведена литература о Орфелину, настала у његовом времену, а позната и Тихомиру Остојићу, обухватила је тек сразмерно кратке биографске белешке о Орфелиновом животу и селективни библиографски преглед његових радова. Једно Орфелиново дело по први пут се нашло у пуном светлу критичарске пажње 1778. године, када је руски библиограф Хартвиг Лудвиг Кристијан Бакмајстер (Hartwig Ludwig Christian Vasmeister, руским именом Логин Иванович Бакмейстер; 1730–1806), у свом библиографском часопису *Russische Bibliothek zur Kenntniss des gegenwärtigen Zustandes der Literatur in Russland* опширно приказао руско издање *Жишција Пеџра Великог*.¹⁸ До сада није било примећено да је венецијанско издање *Жишција Пеџра Великог* Бакмајстер поменуо већ и нешто раније, када је 1774. за штампу приредио немачко издање дневника Петра Великог, објављено под насловом *Beiträge zur Geschichte Peters des Grossen*. У предговору овом издању Бакмајстер је дао и кратак преглед литературе из које ваља црпети расуте вести о времену Петра Великог, па успут помиње “in dem in Venedig gedruckten Lebens Peters des Grossen”.¹⁹ Вероватно је већ тада Житије Петра Великог, прештампано исте године и у Русији, привукло његову пажњу. Бакмајстер је у Санкт Петербургу припадао кругу немачких научника окупљених око Академије наука и био је у блиским личним контактима с историчарима Г. Ф. Милером и А. Ф. Бишингом чијим се делима Орфелин користио при раду на *Жишцију Пеџра Великог*.²⁰ Милеров часопис *Јежемесјачнија сочиненија* био је узор и извор *Славено-српском маџазину*, а наведен је такође и међу литературом која је Орфелину послужила за писање животописа славног руског цара.

Свој часопис Бакмајстер је покренуо 1772. с намером да европским читаоцима пружи текућу библиографију руских издања и до 1787, када је због финансијских невоља обуставио издавање, објављено је 11 томова. Часопис прелази оквире пуке библиографије јер су описане књиге и друге публикације врло често опширно и акрибично приказане и то на основу Бакмајстеровог властитог читања, што је овом његовом издању осигурало вредност поузданог и цењеног извора.

- ла Мирјана Д. Стефановић, Београд – Нови Сад, 2004, 296.
- 11 Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Th. 16, Wien, 1867, 119–123.
 - 12 Ignaz De Luca, *Das gelehrte Österreich*, Bd. 1, Wien, 1776, 372–373.
 - 13 I. De Luca, *Das gelehrte Österreich*, Bd. 1, 2, Wien, 1778, 547.
 - 14 “U svakom slučaju, slavonsko-srijemsko desetljeće Taubeova života danas je velik istraživački izazov.” Уп. Drago Roksanđić, *Drava u očima Jozefinista*, (y) *Ekonomika i ekohistorija*, 7, Zagreb, 2011, 19–21.
 - 15 Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Историјски и биографски опис Краљевине Славоније и Војвођине Срема*, превео с немачког Бошко Петровић, Матнца српска, Нови Сад, 1998, 85.
 - 16 Т. Остојић, Исто, 12.
 - 17 Овде по: Мирјана Д. Стефановић, *О шеширу, Орфелину и о још јонечем*, (y) Лаза Чурчић, *Књижа о Захарији Орфелину*, СКД “Просвјета”, Загреб, 2002, 431.
 - 18 Мирјана Бошков, *Жишције Пеџра Великог у Бакмајстеровом часопису*, (y) Библиотекар, 3–4, Београд, 1976, 461–494.
 - 19 *Beiträge zur Geschichte Peters des Grossen*, herausgegeben H. L. C. Vasmeister, Bd. 1, Riga, 1774, 4.

- 20 М. Бошков, Исто, 467.
- 21 *Russische Bibliothek*, Bd. 5, St. Petersburg, Riga und Leipzig, 1778, 496–503. Превод у додатку рада М. Бошков, Исто, 486–487
- 22 То је прво бележење неке Орфелинове књиге према подацима с њене насловне странице. Уп. М. Бошков, Исто, 484.
- 23 Исто, 486.
- 24 Исто, 486.
- 25 Исто, 487.
- 26 Не нагађајући о разлозима, М. Бошков логично је претпоставила да је “илустрована књига стигла знатно касније од неилустроване, а на руском тржишту се можда уопште није појавила”. И: “Без архивских истраживања нећемо сазнати да ли су примерци овог илустрованог издања икада стигли до руске царице”. Уп. М. Бошков, Исто, 482–483.
- В. и Б. Чалић, *Прилози о Житију Петра Великог Захарије Орфелина*, 258–281.
- 27 Уп. вести с руског књижарског тржишта: Б. Чалић, Исто, 268.
- 28 Снежана Ђирковић, Библиотека Захарија Орфелина, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Београд, 2013, 65.
- 29 М. Бошков, Исто, 468.
- 30 Vladimir Somov, *Pierre–Charles Levesque, protégé de Diderot et historien de la Russie*, (y) *Cahiers du*

Бакмајстер је приказао санктпетербуршко издање Орфелинове књиге о Петру Великом, објављено 1774. године.²¹ Навео је и наслов, те податке о венецијанском издању²² и указао на њихове међусобне разлике. Напоменуо је да се аутор “поименце не може препознати”, али је уочио Орфелинову белешку у другом тому у којој се он открива као издавач “недавно у Венецији штампаног великог буквара”.²³ Бакмајстер није, на жалост, пошао трагом ове вести, те је забуна о Орфелиновом ауторству и у руској науци потрајала још врло дуго. Из посвете Катарини Великој закључио је да је књига написана “на неком јужном дијалекту словенског језика, и то на илирском или српском”²⁴ па би стога руском читаоцу била неразумљива што, ипак, није случај: “једном речју, то је руски”.²⁵

У Бакмајстеровом приказу наведен је и податак да је 400 примерака венецијанског издања стигло у Русију одмах по објављивању, али без илустрација које су, како је пажљиви библиограф уочио, тамо требале да буду,²⁶ јер је на њих указивано у штампаном тексту. Књига је продавана за 10, касније за 8 рубаља и имала је, напомиње Бакмајстер, добру прођу.²⁷

Прва четири тома Бакмајстеровог часописа сачувана су и данас у Орфелиновој библиотеци.²⁸ Ова чињеница “не пружа ништа више до подстицај за домишљање о могућем непосреднијем контакту нашег писца и руског библиографа. Али већ и сазнање о њиховој узајамној обавештености о својим радовима представља путоказ у даљем проучавању живих културних и научних веза које се остварују Орфелиновим Житијем Петра Великог на европским просторима омеђеним Венецијом, Петроградом, Карловцима и Лајпцигом.”²⁹

6.

Први странац који је руску историју написао на основу руских извора био је француски историчар Пјер Шарл Левек (Pierre-Charles Levesque; 1736–1812).³⁰ По Дидроовом (Denis Diderot) наговору и с његовим препорукама дошао је у Русију и од 1773–1780, када се вратио у Француску, био је професор француског језика и логике у школи Кадетског корпуса у Санкт-Петербургу. Зграда Кадетског корпуса, у којој је Левек и становао, некада је била дворац кнеза Мењшикова, блиског пријатеља Петра Великог, па је цар онамо повремено залазио и онде боравио. Левеку се чинило да му и та чињеница помаже да што боље упије и дочара дух времена о којем је писао. У свом раду аутор је користио доступну литературу, али и корпусе архивске грађе, посебно о времену Петра Великог које у руској историографији још увек није било предмет значајнијих истраживања и

објављених синтеза. Нарочито важан извор била је збирка докумената *Журнал, или Поденная записка [...] Пешра Великоїо*, коју је у два тома (1770; 1772) приредио кнез Михаил Шчербатов, који је редиговао и санктпетербуршко издање Житија Петра Великог. С руским научником Левек је био у личном познанству и Шчербатов му је могао скренути пажњу на ову књигу, коју је француски историчар, завршавајући руски период свог живота, чини се, понео са собом у Париз. Међу литературом коју је користио била је и Волтерова (Voltaire) књига *Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre-le-Grand*.³¹ Критички процењујући своје изворе Левек се више пута упуштао у полемику с Волтеровим текстом, указујући на произвољност неких његових тврдњи и исправљајући многе нетачности. Због тога је након објављивања књиге био изложен нападима Волтерових поштовалаца и морао је да брани своје ставове.

Левекова књига *Histoire de Russie* имала је, још за његовог живота, неколико издања (два у Француској 1782. и 1783, 1800. у Хамбургу и Брунсвику, на француском језику, те 1812. у Паризу).³² То је сведочанство да је веома брзо стекла велику популарност не само у Француској и Русији, већ широм Европе. На прво издање била је претплаћена сва руска елита на челу с великим кнезом Павлом и његовом женом Маријом Фјодоровном који су претплатили по 25 примерака. Већ 1784. књига је преведена на италијански и у шест томова штампана у Венецији.

С нарочитом пажњом Левек је користио Житије Петра Великог. Он је знао за венецијанско издање, можда на основу обавештења у руском издању, или лично од Шчербатова, а вероватно је знао и за Бакмајстеров приказ. У првом тому своје књиге, у попису извора које је користио у раду, навео је: “*Jitie Petra Velikago* (Histoire de Pierre-le-Grand, en 2 vol. in-4) imprimee d'abord en langue slavonne à Venice, & réimprimée en 1774 à S. Petersbourg, avec des notes du Prince Stcherbatof. Ouvrage rempli se recherches. L'auteur aime la vérité, & ne connaît point les graces. On dit que c'est un Prelat d'une Eglise slavone, sous la domination du Turc.”³³ Да ли би се идентификација аутора у наведеној стилизацији могла разумевати као одјек неке врсте усмене предаје у оновременим руским ученим круговима који су, несумњиво, нагађали о имену аутора? Да ли су на овакав начин објашњавали анонимност књиге?

У свим томовима, на маргинама штампаног текста, уз године на које се односе описивани догађаји, Левек указује на употребљени извор, па тако на много места наводи: “*Jitie Petra Velikago*”.³⁴ Треће издање из 1800. аутор је знатно допунио, а своју историју завршио је смрћу Катарине Велике. Извори су означени на исти начин, па се и овде на Житије Петра Великог указује на одговарајућим местима и њиме поткрепљује ауторово историјско

monde russe, 43/2–3, 2002, 275–294. Овде по: <http://monderusse.revues.org/65> (07.08.2014); Andre Mezon, Pierre-Charles Levesque, *humanist, historien et moraliste*, (y) *Revue des etudes slaves*, 42/1–4, 1963, 7–66. Овде по: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/slave_0080-2557_1963_num_42_1_1807 (07.08.2014); С. А. Мезин, *Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Пешре I*, Саратов, 2013. Овде по: <http://annuaire-fr.narod.ru/Mezin-book.html> (07.08.2014).

- 31 Ову књигу користио је и Орфелин, у више наврата полемишући с Волтеровим наводима. Назива га неодговорним историчарем који обмањује своје читаоце. То указује на Орфелиново критичко просуђивање историјских извора.
- 32 Прва два издања била су петотомна, а треће, из 1800, изашло је у редактури аутора знатно проширено и допуњено, у осам томова, једнако као и издање из 1812. године.
- 33 Pierre-Charles Levesque, *Histoire de Russie*, T. 1, Paris, 1782, XXII. У преводу: “Житије Петра Великог (Историја Петра Великог у 2 тома, у 4^о), раније штампана на

словенском језику у Венецији, прештампана 1774. у Санкт Петербургу, с напоменама кнеза Шчербатова. Књига је заснована на истраживању. Аутор је љубитељ истине и према никоме нема милости. Кажу да је свештеник словенске цркве под турском влашћу.”

34 Уп. на пр. у 2. изд.: *Histoire de Russie*, Т. 4, Yverdon, 1783, 168, 273, 281, 301, 306, 308, 312, 322.

35 Исто, Т. 4, *Hambourg et Brunswick*, 1800, 381. Ове напомене нема у прва два издања. У преводу: “Аутор се служио добрим изворима и уопште је веома веродостојан.”

36 Christina Kupffer, *Der livländische Historiker und Jurist Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788). Geschichte als Gedächtnis im Zeitalter der Aufklärung*. Докторска дисертација обрађена 2000. на Универзитету Георг–Август у Гетингену. Овде по: <http://ediss.uni-goettingen.de/bitstream/handle/11858/00-1735-0000-0006-B4C3-1/kupffer.pdf?sequence=1> (12.08.2014).

37 Friedrich Konrad Gadebusch, *Livländische Jahrbücher*, Th. 4, Riga, 1783, 241–242, нап. под с. У преводу: “Захарија Орфелин написао је у славонском [sic!]

казивање. У једној фусноти Левек се поновно осврнуо на овај свој извор процењујући његову вредност: “L’auteur a suivi de bons mémoires et est généralement très-fidelle”.³⁵ По томе, али и по броју позивања на њу, видљиво је да је овај славни француски историчар високо ценио Орфелинову књигу као историјски извор.

7.

У последњој четвртини 18. столећа објављивање свог обимног вишетомног дела *Livländische Jahrbücher* започиње и Немац Фридрих Конрад Гадебуш (Friedrich Konrad Gadebusch; 1719–1788) из Дерпта (данас Тарту у Естонији), назван и оцем модерне лифландијске историје.³⁶ Лифландија (Ливонија), историјска покрајина данас подељена између Естоније и Летоније, у доба Петра Великог, Ништатским миром из 1721, којим је завршен рат између Русије и Шведске, ушла је у састав руског царства. Историју или хронику (како је дело такође окарактерисано) ове покрајине, од најстаријег доба, довео је Гадебуш до свог времена. Природно, значајан део приказа догађаја у 18. столећу посвећен је времену Петра Великог. За овај период као, уосталом, и за целу књигу, Гадебуш је користио обимну вишејезичну литературу, међу осталима и већ поменути Волтерову књигу, али и дела Теофана Прокоповича. У четвртом тому своје књиге (Рига, 1783) забележио је у напомени и Орфелиново дело: “Zacharias Orfelin hat in slavonischer Sprache geschrieben: Leben und Thaten der russischen Kaisers Peter des ersten: Venedig 1762, in gr. 8”.³⁷ Површним прегледом није било могућно утврдити да ли је и у којој мери Гадебуш у раду користио Орфелиново дело или га је тек, што је такође вероватно, навео по неком секундарном извору, како би заокружио попис литературе. На овакав закључак указује навођење погрешне године венецијанског издања, једнако као што су то у својим делима већ учинили Хорањи, Де Лука и Таубе. Да ли би се на тој страни могао тражити извор овог кратког библиографског навода? Да ли је о Орфелиновој књизи могао нешто сазнати од Хартвига Лудвига Бакмајстера кога је лично упознао још у периоду 1760–1762. кад је Бакмајстер био приватни учитељ у Лифландији и с којим је остао у дугогодишњој пријатељској преписци? Бакмајстер је у неколико наврата приказао Гадебушове књиге у свом часопису, а податак о њиховом познанству могао би упућивати на то да му је могао указати и на неке информације о Орфелиновом *Житију Петра Великог*.

8.

У години Орфелинове смрти објављен је својеврсни компендијум историје културе Угарске, обимна књига *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* Павела Валашког (Pavol Valasky, латинизовано Paullus Wallaszky; 1742–1824).³⁸ Учени словачки просветитељ, евангелички пастор, студирао је теологију, филозофију и историју на универзитетима у Халеу, Лајпцигу, Витенбергу и Берлину. Већ је својим раним делом *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino* (Лајпциг, 1769), привукао пажњу учених кругова, па његове радове и образовање хвали и Елек Хорањи, завршавајући свој приказ узвиком: “Нека дуго живи”.³⁹ Охрабрен добрим одјеком ове књиге, Валашки је започео рад на амбициозном прегледу историје књижевности, науке, школства и образовања на подручју Угарске. Књигу је поделио у две целине, а за периодизацијску разделницу узео је појаву реформације у 16. столећу.

У свом делу дао је аутор преглед најважнијих школа и универзитета, штампарија, библиотека те других установа, указујући на културна достигнућа Мађара и других народа на подручју Угарске. Њихове најзначајније представнике, без обзира на националност и вероисповест, навео је у посебним поглављима, окупљене по подручјима њихове делатности, доносећи за велики део њих и кратку био-библиографску белешку. Приказао је тако теологе, филозофе и математичаре, правнике, говорнике, филологе, песнике. Хорањија је навео међу историчарима.

За историју српске културе и књижевности књига Павела Валашког од значаја је због помена тројице српских стваралаца 18. столећа. Међу православним теолозима (Graeci ritus non uniti) навео је имена Дионисија Новаковића, Захарије Орфелина и Јована Рајића. О последњој двојици дао је и краће белешке. О Захарији Орфелину је написао: “Vukovarino Comitatus Sirmiensis oriundus, praeter multa humaniora, in usum iuventutis Illyricae edita, scripsit Orthodoxam Catholicam–Apostolicae et Hierosolymitate Graeci ritus Ecclesiam Confessionem, in 8, atque Tractatum de Unitate Ecclesiorum, omnia illyrice.”⁴⁰ С обзиром на стилизацију овог кратког записа, с приличном се сигурношћу може указати на Хорањијев лексикон као извор података, тим пре што се наслови двају наведених Орфелинових теолошких рукописа готово дословно поклапају с Хорањијевим наводом. У својој обухватној и разуђеној активности Орфелин се бавио и теологијом, али се то обично помињало тек негде при крају набрајања свих подручја његовог деловања. Валашком се очигледно чинило да се наш просветитељ најбоље уклапа у концепт његове књиге баш ту, међу теолозима. Стављајући га уз бок Дионисију Новаковићу и Јовану Рајићу, уистину великим теолозима

језику: Живот и дела руског цара Петра Првог, Венеција, 1762, у вел. 8°.”

- 38 Mária Novacká, *Kultúrny historik Pavol Valaský*, в. на интернетском порталу *Memoria slovacu*, на адреси: www.viks.sk/dkk/kniha93_94_178_185.doc (20.08.2014.)
- 39 A. Horányi, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, III, Posonii, 1777, 484.
- 40 Paullo Wallaszky, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, Posonii et Lipsiae*, 1785, 220. У другом издању: Budaе, 1808, 306. У преводу: “Родом из Вуковара у Сремској жупанији, осим многих учених дела која је објавио за употребу илирске младежи, написао је Православне католичанске апостолске и јерусалимске грчког закона цркве исповедање, у 8°, и Трактат о јединству цркви, све на илирском.”

- 41 Robert Skenderović, *Katančić, Matija Petar*, (y) *Hrvatski biografski leksikon*, 7, LZ "Miroslav Krleža", Zagreb, 2009, 160–164; Tomo Matić, *Život i rad Matije Petra Katančića*, (y) *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*, JAZU, Zagreb, 1940, LIX–XCV (Stari pisci hrvatski, 26).
- 42 *Расправа о римском миљоказу пронађеном код Оснјека*.
- 43 Данас се чува у Аустријској националној библиотеци у Бечу.
- 44 Math. Petri Katancsich, *Orbis antiquus ex tabula itineraria [...]*, Pars I, Budaе, 1824, 229.
- 45 Исто, 232.
- 46 Исто, 233.
- 47 Исто, 234.
- 48 Исто.
- 49 Исто, 243.
- 50 Захарија Орфелин, *прир. Б. Чалић*, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2011, 107–109.

српског 18. столећа, учинио је Павел Валашки Захарији Орфелину и сасвим посебну почаст.

9.

Хронолошки оквир овако насловљене теме прелази једно невелико, веома значајно, а досад незапажено коришћење Орфелиновог дела као историјског извора. За ово ваља захвалити Матији Петру Катанчићу (1750–1825),⁴¹ припаднику ученог круга хрватских фрањеваца у Будиму, песнику, преводиоцу, лексикографу и полихистору, чије обимно ерудитско дело још увек није истражено у пуној целини свог богатства. Катанчић је био млађи Орфелинов савременик, а његово прво дело *Dissertatio de columna militaria ad Eszekum reperta*,⁴² објављено је 1782. године, још за Орфелиновог живота.

Један од главних Катанчићевих историјских радова јесте обимно, двотомно, дело *Orbis antiquus ex tabula itineraria [...]* (Будим, 1824–1825), које је успркос повољним рецензијама преко двадесет година чекало у Универзитетској штампарији у Будиму на своје објављивање. Катанчићеве књиге су коментар чувене мапе *Tabula Peutingeriana itineraria*. Реч је о карти путева Римског царства, насталој у 4. или почетком 5. века, а сачуваној у копији из 13. века, која је неко време припадала аугсбуршком хуманисти Конраду Пеутингеру, по којем је и добила име.⁴³ Ова мапа и данас је важан извор за познавање античке географије.

У свом делу Катанчић се позивао на вести бројних аутора па тако користи радове Херодота, Птолемеја, Плинија, Страбона, Полибија, али се позива и на нововековне картографе Ортелијуса, Целаријуса и друге. У првом тому књиге поменуо је неколико пута и Орфелина, у поглављу које говори о Скитији. Тако наводи: "Notauit quidem Zacharias Orphelin, de re literaria Slauica non male meritis,"⁴⁴ а нешто касније: "Orphelin a Donskaja [...]"⁴⁵ "Orphelin riuum notat",⁴⁶ "Orphelin duplici exitu",⁴⁷ "apud Orphelin"⁴⁸ те, наполетку, "[...] quia regione sunt Ulusi Kana Kalmutskago, apud Orphelin".⁴⁹

У својим књигама Катанчић није дао прегледни попис литературе којом се служио у раду, па је из ових кратких забележака тешко сасвим прецизно и недвосмислено утврдити одакле су му били познати Захарија Орфелин и његово дело. Може се ипак закључити да је у корену Катанчићевих навода Орфелинов рад везан уз књигу о Петру Великом. Говорећи о древној руској историји, трагајући за етногенезом Словена, Орфелин пише о Скитији и Сармацији.⁵⁰ Да поткрепи своје историјско излагање предвидео је да књига буде опремљена илустрацијама; зато је, међу осталим, израдио и у

бакрорезу отиснуо неколико географских карата. На поменуто место у књизи односи се мапа *Сармација европејскаја и азијскаја*. Орфелинове карте намењене илустровању *Жиција Пејра Великог*, продаване су и у посебном комплету. Нудила их је у свом каталогу 1798. и Универзитетска штампарија у Будиму,⁵¹ па је Катанчић за њих могао знати и до њих је лако могао доћи. Да ли је тако и било тек ће ваљати поуздано утврдити. Био би то издвојен и посебан случај да су Орфелинове бакрорезне карте послужиле и као историјски извор.

10.

За потпунија знања и целовитију слику о српској култури од изузетног значаја су вести о томе како су она и њени ствараоци виђени очима страних аутора и у какав их је сувремени контекст постављао тај поглед. У случају Захарије Орфелина показало се да је учена Европа познавала и високо вредновала његова дела. То недвосмислено указује и на њихову припадност европском културном наслеђу. У атмосфери образованог и ерудитског 18. столећа ствараоци су, посредством својих дела, били у живом међусобном интелектуалном додиру. Није, стога, нимало изненађујуће да се и Орфелиново дело, након што је већ упило многе и разностране утицаје, нашло напоскон и у двосмерној комуникацији с делима својих сувременика на разним крајевима Европе. Захарију Орфелина и његово дело приметили су и високо вредновали такви ствараоци који су, захваљујући својим остварењима, стигли у саме врхове својих националних култура. Ови Орфелинови трагови, до сада познати у радовима Хорањија, Де Луке, Таубеа и Бакмајстера, проширују се новим сазнањима која, захваљујући Гадебушу, Левеку, Валашком и Катанчићу, јасно показују да смештање у европски контекст нипошто не иде на штету српске културе. Напротив, сведоче да је она већ с Орфелином остварила значајне домете. То се посебно односи на Орфелиново монументално дело о руском цару Петру Великом, које су приметили готово сви овде поменути страни аутори, а које је “у понечем изнад оновременог европског нивоа.”⁵²

Не треба нимало сумњати да би се вести у страног литератури о Орфелиновом стваралаштву, његовом одјеку и рецепцији, могло наћи још. Оне ће, вероватно, већ створену слику о високој вредности његовог опуса само додатно укрепљивати, али ће истовремено снажно деловати на наше самопоимање властите националне културе, показујући нам да је она “свој идентитет потврђивала комуникацијом с другим културама”,⁵³ и да је такав дијалог увек био на обострану корист.

51 Каталог славно-српских и валахијских књиг [...], В Будине, 1798, [12].

52 Радован Самарцић, Ерудитизам у историографији подунавских Срба, (у ауторовој књизи) Писци српске историје, књ. 3, Просвета, Београд, 1986, 219.

53 Мирјана Д. Стефановић, Кратки увод у историју српске културе, Службени гласник, Београд, 110.

Љиљана Вукашиновић

Др. Радослав Грујић и проф. Владимир Ткалчић

*Двије Изјаве Земаљској комисији за
ушврђивање злочина окупајора
и њихових помајача у Зајребу*

У години у којој је рехабилитиран др. Радослав М. Грујић (1878–1955), академик САНУ, професор Универзитета у Београду и протојереј Српске православне цркве, лишен из идеолошких и политичких разлога 1945. године српске националне части и стављен на листу ратних злочинаца, Српско културно друштво “Просвјета” започело је са радом на пројекту издавања изабраних дјела проте Грујића. Један од онајбољих познаваатеља историје и културе Срба у Републици Хрватској, оставио је иза себе велики број објављених радова на ту тему, као и рукописа којима тек треба ући у траг. Посебно треба истаћи његово професионално и људско залагање око спашавања црквено-умјетничких драгоцености и другог културног блага српског народа на територију НДХ за вријеме и непосредно након завршетка Другог свјетског рата.

Делегиран од стране Светог архијерејског синода СПЦ-а, одмах по завршетку рата у јуну 1945. године, прота Грујић долази у Загреб договорити примопредају предмета из православних цркава и манастира са територија данашње Републике Србије – првенствено Срема, који су за вријеме рата били похрањени у Музеју за умјетност и обрт, захваљујући акцији спашавања којом је руководио директор музеја Владимир Ткалчић (1883-1971). Проф. Ткалчић је наредбом Министарства просвјете постављен на чело Комисије за сакупљање и чување културних споменика и старина које је преузело дужност Земаљског сабирног центра, а тиме и одговорност за поврат свих пронађених предмета отуђених из православних богомоља.

Позив Св. Синоду поднијело је Министарство унутарњих послова према извјештају СКД “Просвјета”, након обављеног прегледа депоа Свеучилишне библиотеке и Музеја за умјетност и обрт.¹ Прота Грујић је заједно с кустосима МУО-а, Александром Скочићем и др. Иваном Бацхом радио и на пописивању предмета, што је био изнимно захтијеван и дуготрајан посао с обзиром на количину предмета и нужност познавања самог материјала. Предмети су разврставани по сандуцима овисно о својој културно-хисторијској вриједности према којој су били намијењени за даљњу практичну употребу у црквама и манастирима, одређени за Музеј Срба у Хрватској или пак за отпрему у Београд.

Записници Изјава др. Радослава Грујића и проф. Владимира Ткалчића пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Загребу које у цјелини доносимо, похрањени су у Музеју за умјетност и обрт, у архиви Владимира Ткалчића. Углавном се питања одnose на драгоцености из Фрушкогорских манастира, Патријаршијског двора у Сремским Карловцима, Карловачке гимназије, палаче Народно-црквених фондова у Карловцима, сремских парохијских цркава с данашње хрватске и српске стране границе, а посебно занимљив је опис комисијског пријеноса тијела цара Лазара и цара Уроша из Фрушкогорских манастира у Београд 1942. године.

Проф. Ткалчић се такођер осврнуо и на конкретне примјере на које је наилазио на терену приликом акције спашавања што представља драгоцен извор за реконструкцију једног времена које је уз огромне људске жртве, посебно погубно било за нежељену културну баштину.

¹ Допис упућен од стране Светог Синода на др Радослава Грујића, од 11. јуна 1945. године, Музеј за умјетност и обрт, Архива Владимира Ткалчића.

Проф. др. Радослав
Грујић, Хвар 1954.

ЗАПИСНИК

од 15. листопада 1945.

састављен пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Загребу.

Присутни: проф. Владимир Ткалчић и др Радослав Грујић

Референт: друг Др. Иво Ернст

Записничарка: другарица Радујковић Анка

На темељу телефонског позива приступа свједок Др. Радослав Грујић, проф. универзитета у Београду, родјен 29. липња 1878. у Земуну, син пок. Милоша и Милене родј. Илић, удовац без дјеце, непорочан, вјере православне, војску је одслужио, сада настањен у Београду, Богојављенска ул. 8., те након што му је предочен предмет уредовања изказује:

1. питање: Уопће о значају Фрушкогорских манастира као културно-историјских споменика.

Одговор: Српски манастири у Фрушкој гори имали су кроз векове за угарско-хрватске, аустријске и турске владавине у Срему и Војводини уопће нарочито велики културно-историјски значај. Сви су они основани махом већ у 15. и 16. вјеку за владавине српских деспота у Србији и Срему.

Већ приликом оснивања тих манастира и даљих српских сеоба са Балкана, на териториј данашње Војводине од 16-18. вј. у њих су пренашани многи културно-историјски и умјетнички споменици из ранијих времена, који су углавном све до овог рата ревносно у њима чувани. Шта више у њима су биле смјештене и велике светиње српског народа, као што су светитељске моћи чувеног и у народним пјесмама нарочито опјеваног косовског јунака и мученика кнеза Лазара у Врднику – Раваници, који је 1389. пао на Косову пољу за слободу свога народа у борби са Турцима који су тада почели продирати у Европу; затим цара Уроша V. посљедњег представника средњовјековне српске династије Немањића у Јазку; војводе Стевана Штиљановића у Шишатовцу, посљедњег браниоца подравске Славоније око 1540. и посљедњег српског деспота у Војводини Бранковић Стевана, мајке Анђелије и Максима Јована у Крушедолу и многих других мученика нпр. Теодора Тирона у Хопову и других светитеља из опћег хришћанског календара.

Ризнице и библиотеке тих манастира биле су пуне старих рукописа на пергамени и хартији од 12 – 18. вј. Међу тим књигама било их је и доста врло важних за историју српског народа, а неке од њих биле су украшене разним илустрацијама, минијатурама, вињетама, иницијалима итд.

Многе такве књиге, а нарочито еванђеља била су увезена у врло лепе корице уметнички оковане позлаћеним сребром, са рељефима или гравирама, а по кадкад богато искићене и полудрагим камењем, емајлом итд. Тако је био окован и ковчег – кивот у коме је лежало тело Стевана Штиљановића у Шишатовцу.

У црквеним ризницама сачувано је било и много старог текстила и вандредних умјетничких везова од 13. до 18. вијека, израђених златном и сребрном жицом, разнобојном свилом и украшених кадкад и бисером и драгуљима. Такви су нпр. плаштаница израђена за душу краља Милутина (1282-1321) у Крушедолу; покров за кивот кнеза Лазара (умро 1389) у Раваници – Врднику, који је везла Јефимија, удовица деспота Угљеше; завеса са царских двери у Беочину из 14 – 15. вијека итд.

Исто тако у њима је било сачувано и много старог сребрног и позлаћеног посуђа, често израђеног са много умјетничког смисла и укуса: путира и пехара, петохљебница и дарохранилница, крстова и панагијара, свећњачка – дикирија и трикирија; окованих икона итд. као и богато окићених сребрних и позлаћених старих властелинских појасева и других свјетовних украса...

Сем тога у њима се налазило нарочито много предмета старе српске сликарске умјетности, као што су нпр. цијели иконостаси, појединачне иконе, портрети народних светитеља и других народних претставника, а нарочито патријарха, архиепископа, епископа и манастирских старјешина – архимандрита и игумана, народних добротвора и просвјетитеља, као и разне сцене из народне и црквене историје. Поред радова многих српских умјетника из 17. и 18. вијека, тамо су била чувана и одлична дјела најбољих сликара наших из 19. и 20. вијека као нпр. Арсе Теодоровића, Гјуре Јакшића, Павла Симића, Паје Јовановића, Уроша Предића и других. По тим манастирима значајне су биле и омање збирке оригиналних дрвореза и бакрореза, као и њихових отисака на платну и хартији, са гравирама одговарајућих слика за антемине и плаштанице, разне представе из живота светитеља – патрона, појединих цркава и манастира са приказом цртежа самих тих манастира итд. Шта више ту су сачувани били и делови оригинала бакрорезних клишеја од читавих књига, које су биле у 18. веку прве српске штампане књиге под аустро-угарском влашћу, као нпр. Жефаровићева стематографија из 1741. и народне привилегије, даване Србима од разних аустријских царева 1690-1740. год. итд.

Сем тога било је у њима врло много и руских рукописних и првих штампаних књига од 16. па све до 19. вјека, које су добиване на дар из Русије или куповане тамо. Многе од њих биле су и у богатом умјетничком окову. Из Русије је у њима сачувано било и много руских дарова који св-

једоче о присним везама војвођанских Срба и Руса кроз векове. Такова је нпр. била чаша израђена од позлаћена сребра, дар Ивана Грозног из 1559. год. са искуцаном посветом на ободу, а чувала се у манастиру Кувеждину. Ту су били и многи путири, дискоси, архијерејске митре и разна друга црквена одијела и остале богослужбене потребе дароване или набављене из Русије.

Ти су манастири у библиотекама својим чували и многе ретке српске инкунабуле из краја 15. века, као и многе друге штампане српске књиге из првих српских штампарија у 16. веку, које беху у Горажди, Венецији, Грачаници, Милешеву, Београду, Скадру итд.

Од значаја су били и архиви тих манастира у којима су поред великог броја српских историјских докумената чувани били и оригинали специјалних документа и повеља руских царева и кнежева, Молдавских и Влашких војвода те фермани, берати и бујурунтије турских султана, везира и паша итд., творе врло много оригиналних привилегија и других документа, лепо опремљених, са висећим печатима у позлаћеним кутијама из канцеларија аустријских царева и угарско-хрватских краљева...

Најзад у њима је сачувано било и доста старинског, кадкад и умјетнички израђеног намјештаја и посуђа из 18. и 19. вијека, врло много црквеног одијела: архијерејских сакоса, омофора, митра итд. свећеничких фелона и епитрахиља, ђаконских орара итд. По кадкад богато извезен сребрном и златном жицом, а искићених бисером и драгим камењем...

На тај начин су Фрушкогорски манастири најбогатији били, најбогатије и најзначајније ризнице културно-историјских споменика цјелог српског народа у Војводини, а тиме и свих осталих Срба кроз векове, тим више што је један дио тих драгоцености донесен у те крајеве приликом разних српских сеоба са Балкана и претстављао непроцјењиву драгоценост српског народа уопће.

2. питање: Резултати досадашњег налаза у музеју.

- а) из којих манастира Фрушкогорских има предмета? Навести именично или сумарно, евентуално приложити инвентар као под а) детаљиран.**
- б) поименично из којих цркава, парохијских из Срема постоје предмети у музеју?**
- ц) из зграде Патријаршије?**
- д) из Карловачке гимназије?**
- е) из палате Народно-црквених фондова у Карловцима?**
- ф) евентуално других предмета са територије Срема?**

Одговор: До сада је утврђено да је у Музеју за умјетност и обрт сачувано око 70% од свих поменутих српских драгоцености из сремских манастира, патријаршијског двора и парохијских цркава у Карловцима. Тако је и из Карловачког двора и капеле као и из све три парохијске цркве сачувано у музеју досад регистрираних 1102 предмета, а биће их још неколико десетина, па можда и читава стотина оних, који још нису регистровани. Детаљи се могу видјети из описа, који се прилаже уз записник управитеља госп. проф. Ткалчића.

- а) У музеју су даље сачувани извјесни предмети у већем или мањем броју из свих фрушкогорских манастира, може се рећи све што је по сватању Комисије, која је тамо 1941. из музеја послата, вриједно било да се склони и сачува као опће културно добро. Детаљи се могу видјети из инвентара који се прилаже уз записник г. проф. Ткалчића.
- б) Сем парохијских цркава у Сремским Карловцима у музеју су сачувани и предмети још из цркава у Даљу, Винковцима, Мирковцима, Новим Јанковцима, Лазама, Оролику. Детаљи се виде из пописа, који се прилаже уз записник г. проф. Ткалчића. Напомињем само да су предмети из цркава у Винковцима, Мирковцима, Лазама, Новим Јанковцима и Оролику већ повраћени црквеној опћини у Винковцима на њено тражење, сем оних који су задржани за изложбу.
- ц) Који су предмети донешени у музеј из Патријаршијског двора у Карловцима, може се видјети из приложеног пописа уз извјештај г. Ткалчића.
- д) Из Карловачке гимназије, колико ми је познато не налази се у Музеју за умјетност и обрт ниједан предмет, а о нумизматичкој збирци, која се налази у Археолошком музеју у Загребу, даје потребно обавјештење г. Ткалчић.
- е) Из палате Народно-црквених фондова у Карловцима нисам нашао ниједан предмет у Музеју за умјетност и обрт.
- ф) Исто тако приликом до сада извршене ревизије пописа предмета склоњених и сачуваних у Музеју за умјетност и обрт нисам нашао никаквих других предмета са територије Срема сем горе означених.

3. питање: Нарочито навести сликарске радове и портрете следећих знаменитих српских сликара: Уроша Предића – иконостас из Гргетек, иконостас из капеле патријаршије; Буре Јакшић – Гргетек, Исус пред Пилатом; Аксентије Мародић – из Карловачке гимназије, Вера, љубав и нада; Новака Радонића – портрет Рајачића из патријаршије и осталих 20 портрета из манастира и Карловаца; Павла Симића – иконостас у Кувеждину; Димитрија Аврамовића

– иконостас у Врднику; Уроша Кнежевића – портрети из манастира; Павла Ђурковића – портрети из Гретека и Карловачке гимназије; Арсе Теодоровића – композиције Штиљановића у Шишатовцу и портрет Јована Рајића из Првине Главе; Димитрија Бачевића – иконостаси из Крушедола, Беочина и Јаска; Теодора Димитријевића Крачуна – иконостаси Хопова, Сусека и Нештина. Да ли од ових објеката у музеју што постоји, детаљно навести.

Одговор: Од сликара Уроша Предића у музеју налазе се све слике иконостаса придворне капеле у патријаршијском двору, а из Гретека само два медаљона – светитељска попрсја. Сем тога од Предића се налази у музеју 4 портрета из патријаршијског двора, патријарха Георгија Бранковића, Лукијана Богдановића и Димитрија и војводе Шупљикца, као и алегорија из 1910. која приказује патријарха Лукијана пред св. Николом у очајничком молитвеном ставу. Слика А. Мародића Вера, љубав и нада, није донешена у музеј, као ни портрети Павла Ђурковића и других из Карловачке гимназије. Исто тако није у музеј донешен ни иконостас манастира Кувевина од Павла Симића, као ни иконостаси у Врднику, Раваници од Д. Аврамовића, те Крушедолу, Беочину и Јазку од Д. Бачевића и иконостаси у Хопову, Сусеку и Нештину од Т. Димитријевића-Крачуна. Међутим портрети израђени од Новака Радонића из Сремских Карловаца и манастира, на челу са портретом патријарха Рајачића из 1856. сви су пренешени и сачувани у музеју, колико сам при досадашњем раду на ревизији пописа овамо донесених предмета могао утврдити. Портрет Јована Рајића од Арсе Теодоровића из Првине Главе налази се у музеју, али је његова композиција Штиљановићевог житија из манастира Шишатовца остала у манастиру.

4. питање: О комисијском преносу тела цара Лазара и цара Уроша из Фрушкогорских манастира у Београд 1942. г. – нарочито у каквом стању је тада сведок као члан Комисије затекао Фрушкогорске манастире, какве је недостатке Комисија, тада установила. Да ли је што од предмета, који су тада недостајали у кивотима кнеза Лазара, цара Уроша и Стевана Штиљановића, можда сада пронађено у музеју?

Одговор: Приликом комисијског преношења тела кнеза Лазара, цара Уроша и Стевана Штиљановића из Фрушке Горе у Београд, априла 1942. г. ја сам био у могућности, да посетим само манастире Бешеново, Јазак и Шишатовца у којима су се налазила тела поменутих српских светитеља. Манастире сам нашао још целе и зграде и цркве, али потпуно опљачкане и настањене поред усташких повјереника још и домобранима и немачким војницима.

У манастиру Шишатовцу налазило се у библиотеци још доста књига у отвореним ормарима, па сам том приликом упозорио усташког повјереника бојника Рогоза на опасност која прети библиотеци, тако слабо чуваној и замолио га да учини све што је потребно да се очува то опште културно и научно благо...

Тело кнеза Лазара нашао сам у Бешенову, гдје је пренето из Врдника на почетку самог рата. Оно је било без икаквих украса, јер су све драгоцености углавном већ раније склоњене и дјеломично пренесене у Загреб, а оне најважније како ме обавијестио архимандрит Лонгин сачуване на сигурном мјесту. У Музеју за умјетност и обрт из кивота кнеза Лазара сачувани су ови предмети: везиво звјездолико са медаљоном двоглавог орла, 2 сребрне позлаћене нарукнице, 2 чарапа од броката, бакрорез на свили и Вероникин убрус, оков панагијара од жичаног емајла, сребрне позлаћене пафте са појасом, појас од филиграна, медаљон са везивом од сребрне срме, митра од баршуна са извезеним еванђелистима, горњи дио резбарена крижа урешена жичним емајлом, 3 ваздуха и 9 покривача.

Исто тако никакви украси нису нађени ни на телу цара Уроша, али је у попису манастира Јазка забележено, да је из ковчега цара Уроша донесено у музеј у Загреб “више комада разноврсног ткива, једна капа цара Уроша урешена бисерјем и драгим камењем, а уз то један лијес дрвен са резбареним украсом на предњој и на две попречне стране”.

Оба ова светитељска тела нашао сам у ковчезима, међутим тело Стевана Штиљановића, било је извађено из ковчега и положено на истом месту пред олтаром – пошто је умјетнички израђен кивот пренела Комисија у Загреб у Музеј да би га сачувала од пропасти, па се он и данас у музеју налази. Од драгоцености, које су биле у ковчегу у музеју су сачувани само ови: “један прстен позлаћен с турским написом са прста Штиљановића, једна митра сребрна филигран са главе Штиљановића, више уломака старинских свилених ткива, један лијес дрвен пресвучен црвеним баршуном и урешен сребрним оковима, искуцаним орнаментима медаљонима од емајла, стакленим драгуљима итд.” а у попису је и “крст архиепископа Исајие Антоновића од позлаћеног сребра са златним ланцем 7 смарагда и много бриљаната”. У попису се не каже да је овај крст нађен у кивоту Штиљановића, али се зна да је био на грудима тела Штиљановићевог.

5. питање: Евентуалне остале напомене и констатације, које би биле потребне и од важности, приликом израде елабората ове Комисије.

Одговор: У Музеју за умјетност и обрт у Загребу, склоњени су и спашени углавном само драгоцени предмети из манастирских цркава и патријаршијског двора, у колико већ раније нису развучени и разграбљени би-

ли од усташа, домобрана, њемачких војника и разних грађанских и државних власти. Тако нпр. зна се, да је из патријаршијског двора у Карловцима, један дио намјештаја однесен у канцеларије Велике жупе у Вуковару; за један дио тепиха и ћилима говори се, да су се налазили на државном добру у Божјаковини; за златни сат и ланац као и напрсни крст са ланцем покојног патријарха Георгија Бранковића, зна се, да је узет из порезног уреда у Карловцима, гдје је био у депозиту и однесен у Загреб, гдје се и сада према извјештају порезника Поповића из Срем. Карловаца налази у Народној банци; а за 200 предмета узетих из цркве у Тењи, која је порушена имамо званичну потврду опћинског поглаварства од 2. фебруара 1942. да су сви ти предмети предати “ради отпреме у Загреб” палиру Јосипу Селицхеру, који је по налогу власти НДХ порушио Тењску цркву, али ти предмети никада нису стигли у Музеј за умјетност и обрт, итд.

Сем тога на основу других обавјештења сазнало се, да се и у разним приватним рукама, као и у неким црквеним и грађанским, па чак и државним институцијама налази доста умјетничких и других културно-историјских предмета из разних српских цркава, манастира и епископских дворова; па би потребно било, да надлежне власти преко Народних одбора позову све посједнике таквих предмета, да све те предмете путем надлежних власти имају послати Комисији, која је образована при Музеју за умјетност и обрт у Загребу, ради повраћања свих опљачканих и на све старне развучених предмета из српских цркава, манастира и епископских дворова. При томе ће требати нагласити, да ће се сви они, који посједују такве предмете, а не пријаве их и не поврате у одређеном року, сматрати као саучесници пљачкаша и ратних злочинаца.

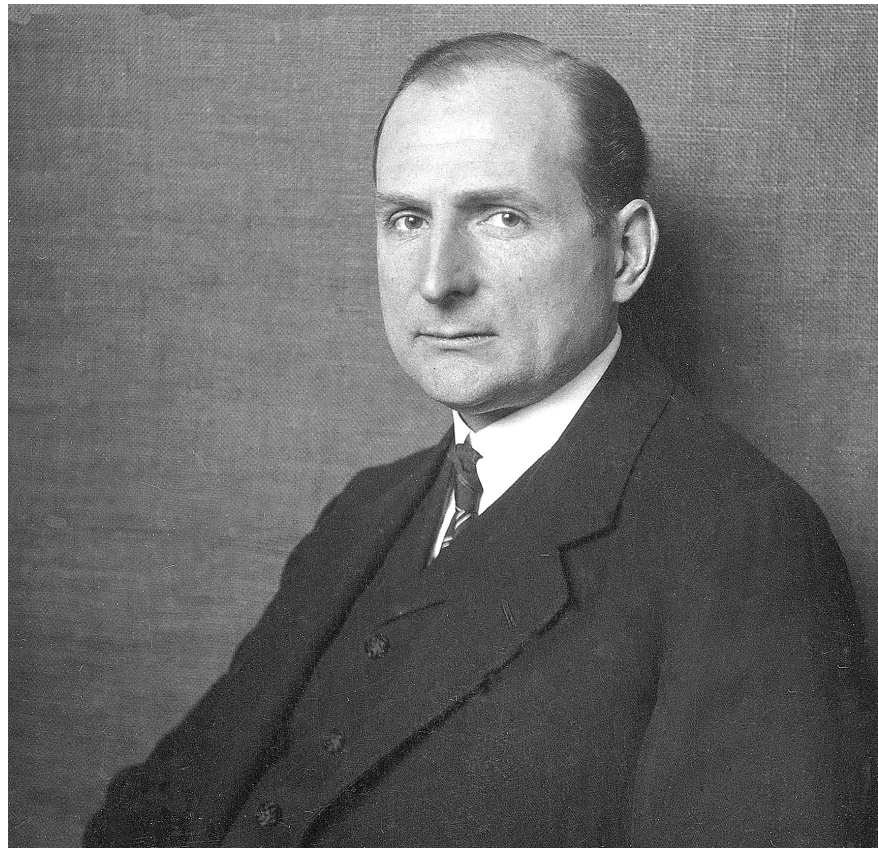
Најзад, са великим задовољством морам нагласити, да сам се приликом рада на ревизији пописа културно-историјских и умјетничких предмета из српских цркава донесених и сачуваних у Музеју за умјетност и обрт у Загребу увјерио, како је управитељ музеја проф. Владимир Ткалчић, са свим члановима музејског колектива, учинио све што је било у границама њихових могућности, да се спаси од пропасти бар сви најважнији и најдрагоцјенији културно-историјски и умјетнички споменици, онда тако немилосрдно и бездушно прогањаног српског народа у НДХ, па само томе настојању има се захвалити да је сачуван највећи део тих споменика, можда око 70% од оног што је још затечено било на своме мјесту.

Иначе по том предмету немам ништа за исказати, а на мој горњи исказ могу положити заклетву.

Довршено.

Др Радослав Грујић
(Потпис)

Проф. Владимир Ткалчић

ЗАПИСНИК

од 15. X. 1945.

састављен пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Загребу

Присутни: проф. Владимир Ткалчић и проф. др. Радослав М. Грујић

Референт: друг др. Иво Ернст

Записничар: другарица Анка Радујковић

На темељу телефонског позива приступа свједок Ткалчић проф. Владимир, равнатељ Хрватског народног музеја за умјетност и обрт у Загребу, рођен дне 30. септембра 1883. у Загребу, син пок. Звонимира и Марије рођ. Кавић, ожењен, без дјете, непорочан, вјере православне, војску није служио, сада настањен у Загребу, Трг I бр. 8, те након што му је предочен предмет уредовања исказује:

1. питање: Приложити у препису документа о именовану и уредовању комисије, која је имала дужност да изврши одузимање и пренос покретнина из фрушкогорских православних манастира итд. у музеј.

Одговор: Министарство наставе НДХ издало је 12. српња 1941. поводом извјештаја Државног равнатељства за похрану налог Равнатељству Музеја за умјетност и обрт у Загребу, да изашаље у Гомирје стручно особље, које ће прегледати напуштени манастир и одмах преузети све културно-хисторијске предмете, који се тамо налазе.

Равнатељство музеја извијестило је 19. српња 1941. министарство, да је тај задатак извршен, а уједно је замолило, да овласти равнатељство овог музеја и равнатељство Конзерваторског завода у Загребу, да могу преузети све недовољно заштићене православне старине у Хрватској, јер ће оне иначе у тадањим временима дјеломице или сасвим пропасти.

Да буде што јасније схватљив овај мој приједлог наводим слиједеће: Као равнатељ Музеја за умјетност и обрт почео сам још 1933. године, кад сам преузео управу музеја, радити на томе, да се уреди посебан музејски одјел за православне споменике те ми је то кроз пет година и успјело. Уједно сам се бавио проучавањем православних старина у Хрватској, те сам се бринуо да се оне сачувају или у музеју или у цркви односно манастиру, коме припадају. Тако сам 1939. године уредио ризницу манастира Гомирја код Огулина, израдио њен стручни каталог и дао набавити витрину за чување предмета ризнице у манастиру. Такођер сам 1940. године радио на стварању такве ризнице у Костајници. На неколико знанствених екскурзија истраживао сам дјеловање гомирске и комоговинске иконографске школе.

1941. године, кад су предмети у напуштеним манастирима и црквама били угрожени и извргнути пљачки, поднио сам споменути приједлог, а кад су се пронијеле гласине, да усташке власти намјеравају рушити православне цркве, упутио сам брзојав свим тадањим великим жупанима у НДХ.

На споменути мој извјештај (прилог 2.) издало је Министарство наставе НДХ мимо знања тадањег “министра наставе” Миле Будака, још истог дана 19. српња 1941. под бројем 24323 одредбу равнатељству Музеја за умјетност и обрт у Загребу да преузме у сурадњи с особљем Археолошког, Хисторијског и Етнографског музеја те Конзерваторског завода у Загребу све старине у православним црквама и манастирима у Хрватској, које су извргнуте пропасти. Ту је одредбу саставио и поднио на потпис држ. тајнику Вершићу одјелни прочелник др. Божићар Мургић, који је као бивши музеалац показао велико разумијевање за ову ствар.

Помањкање расположивих кредита проузрочило је одгађање акције све до краја коловоза 1941., кад је музеју подијељен потребан кредит. Тада ми је Министарство наставе издало налог да са подручним стручним особљем одпутујем у Сријем те из тамошњих манастира и цркава допремим старине у Музеј за умјетност и обрт у Загребу.

На темељу тога издани су равнатељству појединих завода путни налози, и то:

од Музеја за умјетност и обрт: равнатељу музеја проф. Владимиру Ткалчићу, кустосу музеја дру. Ивану Бацху, књижничару проф. Зденку Војновићу, подворницима: Јосипу Гјекићу и Маријану Гионецхети-ју,

од Конзерваторског завода: подворнику Ивану Канижанцу

од Археолошког музеја: кустосу дру Мирку Шеперу, препаратору Јакову Павлићу, подворницима Николи Касуну и Антуну Туђану

од Хисторијског музеја: кустосу дру Држиславу Швобу

од Етнографског музеја: асистенту Марцелу Давили и подворнику Јосипу Новаку.

Заједно с изасланицима музеја путовала су два чиновника – Орешковић и Бошњак и неки подворници загребачке свеучилишне књижнице, који су преузели патријаршијску књижницу и књижницу Илариона Руварца за загребачку свеучилишну књижницу.

Према налогу приложеном под 4. било је одређено да музеј врши преузимање предмета у Сријему у вези с Господарском Поновом, па је изасланик Понове проф. Стј. Готтњалд такођер путовао заједно с музејским изасланицима.

Рад је трајао 17 дана, од 29. VIII. до 16. IX. 1941., а морао је бити обављен у највећој журби ради помањкања камиона. Стога је посао био раздијељен на екипе, које су истовремено радиле на више мјеста. Само прва два дана располагало је изасланство с два камиона, а затим само с једним, који је безувјетно након рока од 14 дана морао бити враћен Понови за пријевоз житарица. Тај је камион уједно служио за пријевоз књижнице као и за пријевоз ствари преузетих за Понову. Зато су и пописи преузетих предмета, који су били издавани као потврде тамошњим повјереницима, били израђени често без детаља или сумарно. Накнадно су у музеју израђивани точнији пописи и инвентарне цедуље, али је тај посао такођер могао бити тек дјеломично извршен. Прилажем пописе ствари преузетих из Карловаца, Крушедола и Шишатовца, који су израђени у музеју. Ради опасности од зрачних нападаја морали су бити сви вреднији предмети смјештени у подрумске просторије у сандуцима, који су били тако нагомилани и стијешњени, да је сав рад око накнадне инвентуре морао престати.

Точан преглед свих предмета похрањених у музеју врши примопредајна комисија, која је образована на захтјев Министарства просвјете Федералне Државе Хрватске, кабинет министра број 5174 од 17. VII. 1945., те је до данас прегледала двије трећине градива похрањеног у музеју.

2. питање: Попис православних манастира у Срему, из којих је извршен пренос покретнина. Инвентар изнетих покретнина.

Одговор: Музеј је преузео предмете из свих фрушкогорских манастира: Беочина, Бешенова, Ђипше, Гргетега, Хопова, Јазка, Крушедола, Кувеждина, Привине Главе, Раковца, Раванице, Шишатовца, Петковице те Велике Ремете.

На лицу мјеста учињени су пописи односно потврде о преузетом материјалу. Један је примјерак предан повјереницима манастира, а други је у архиву МУО. Прилажу се овјеровљени пријеписи.

Из бивше манастирске цркве у Петковици преузео је музеј само царске двери и велику икону Христа на пријестољу. Попис није учињен, јер је та мала напуштена црква, која се налази подаље од насеља била отворена, без надзора и без повјереника, коме би се попис могао уручити.

Прилаже се уједно и попис предмета манастира Шишатовца израђен накнадно у музеју.

Точан извјештај о свим преузетим покретнинама, које се налазе у овом музеју доставит ће се по завршетку рада примопредајне комисије.

3. питање: Попис православних парохијских цркава са територије Срема. Инвентар одузетих предмета.

Одговор: С територија Сријема преузео је музеј предмете из парохијских цркава у Јазку, Каменици и Крушедолу.

Прилажу се пописи односно потврде учињене на лицу мјеста.

Точан извјештај доставит ће се по завршетку рада примопредајне комисије.

4. питање: Из патријаршијског двора у Карловцима – инвентар одузетих предмета.

Одговор: Попис предмета из патријаршијског двора као и из трију православних цркава у Карловцима, а који је састављен 25. листопада 1942. у Музеју за умјетност и обрт, прилаже се.

Услијед журбе, којом се морало радити, као и због множине предмета нису ни изасланици музеја ни изасланици Свеучилишне књижнице могли у Карловцима начинити примопредајни записник за споменуте библиотеке односно остале културно-историјске предмете.

Код уредовања су од времена на вријеме присуствовали: Голубовић, повјереник Понове у Сријемским Карловцима и Лишински, управитељ Патријаршијског двора.

5. питање: Из гимназије у Карловцима – инвентар изнетих предмета.

Одговор: Из гимназије у Карловцима преузео је нумизматичку збирку кустос загребачког Археолошког музеја др. Мирко Шепер, који се у Карловцима прикључио музејском изасланству те је судјеловао у Карловцима код неких радова око преузимања предмета. Он је изјавио да је њему повјерено да преузме нумизматичку збирку гимназије, те је то преузимање извршио сам. Изасланство Музеја за умјетност и обрт није имало мандата за преузимање икаквих предмета из карловачке гимназије него само из црквених зграда. Колико ми је познато начинио је др. Шепер у гимназији примопредају записника о преузећу те збирке. Преузету збирку послао је др. Шепер у Загреб заједно с предметима преузетим од комисије Музеја за умјетност и обрт и то у запечаћеном лименом сандуку, а посебно празан нумизматички ормарић, у којем се збирка прије налазила. У Загребу је др. Шепер преузео од Музеја за умјетност и обрт запечаћени сандук и нумизматичку витрину за Археолошки музеј.

Кад сам пригодом боравка у Карловцима посјетио заједно с осталим члановима комисије карловачку гимназију били су портрети још на зидовима, али бисте Радичевића пред гимназијом није више било на постаменту. Професори гимназије споменули су ми да је већ било набачено питање уклањања портрета из гимназије, али је тада изгледало као да ће они ипак остати. Музеј, како сам споменуо, није имао мандата с ни разлога да преузме те портрете, који су се налазили у гимназији, која је дјеловала.

6. питање: Из осталих српско-православних завода и установа са територија Срема – инвентар предмета пренетих у музеј.

Одговор: Из осталих српско-православних завода и установа са територија Сријема није музеј преузео никакве предмете.

7. питање: Постоје ли записници сачињени на лицу мјеста о уредовању. Ако постоје, приложити препис. Ако не постоје, онда дати детаљан опис о обављеном уредовању у свакој појединој згради одн. цркви: датум, ко је вршио уредовање, у чијем присуству, ко је био присутан од стране власника, као и остало што је од важности.

Одговор: Прилажу се пописи односно потврде издане на лицу мјеста тамошњим повјереницима.

8. питање: Да ли су сви одузети предмети транспортовани одмах у музеј и да ли се и сви данас ондје налазе. Да ли је можда један део предмета и који именично упућиван на другу страну, камо, у коју сврху, по чијем налогу. Где се исти данас налазе?

Одговор: Сви преузети предмети транспортовани су одмах у музеј те се и данас ондје налазе, осим оних, који су по налогу власти предани другогамо, о чему се прилажу документи.

9. питање: Да ли су поједини предмети, којима није руковала комисија упућивани Поглавнику, који и где се данас налазе?

Одговор: О материјалу, којим није руковала музејска комисија, није ми познато ништа осим случаја Крушедола, наведеног под 10.

10. питање: Да ли је сведоку познато, да је специјално из ман. Крушедола извесне предмете однео Поглавнику наводно неки потпуковник Козељ?

Одговор: О предметима, које је из манастира Крушедола преузео потпуковник Козељ, прилажу се овјеровљени пријеписи докумената, који се налазе у архиву Музеја за умјетност и обрт у Загребу.

11. питање: Извесне прав. цркве, наредбом усташке власти односно католичке цркве, биле су претворене у католичке; у Срему: Борово, Трпиња. Шта се десило са овим иконостасима, црквеним утварима итд.

Одговор: Чим су се пронијеле гласине, да усташке власти намјеравају рушити православне цркве, послао сам свим тадањим великим жупама у НДХ брзојавну окружницу, коју прилажем у овјеровљеном пријепису.

На тај брзојав добио сам из неколико сријемских и славонских опћина и котарева извјештаје, које прилажем у овјеровљеном пријепису.

Нажалост због прекинутог саобраћаја услјед ратног збивања нису могли изасланици музеја посјетити сва мјеста, у којима је требало преузети старине за музеј.

Прилажем спис ђаковачког ординаријата, из којег се види које су цркве у оно доба у Славонији и Сријему биле покатоличене, те што се учинило с унутарњим уређајем тих цркава.

Музеј за умјетност и обрт није преузео предмете из ниједне сријемске цркве, која је била претворена у католичку.

Од сријемских цркава знам из властитог опажања једино, да су ствари из цркве у Чортановцима за коју не знам да ли је била претворена у католичку или не, биле похрањене у опћинском поглаварству, гдје сам их видио у рујну 1941. пригодном комисијског уредовања у Фрушкој гори. Ствари су биле спремљене у опћинској згради на сигурном мјесту на темељу споменуте моје брзојавне окружнице. Те ствари музеј није тада преузео због помањкања времена и расположивих средстава, а касније је приступ био немогућ.

У свим мјестима, гдје је музеј преузимао предмете, а иконостасе или други намјештај није преузео за музеј због помањкања пријевозних средстава или због тога што ти предмети нису били од хисторијске или умјетничке вриједности, особље музеја упозоравало је надлежне власти, да у случају рушења цркве треба иконостас и све покретне предмете склонити на сигурно мјесто и о том обавијестити музеј. Музеј међутим није добио никаквих обавијести.

Према извјештајима музејских изасланика из 1942. године био је на територију изван Сријема, у Мајару код Ђакова, иконостас цркве, која је била претворена у католичку, похрањен на пјевалишту, кору, а црквене предмете чувао је католички жупник, који је изасланицима музеја предао све затражене предмете осим путира, који је задржао за употребу.

12. питање: Доказано је да су извесне православне цркве у Срему – у Илоку, наредбом усташких власти по зидарима и радницима срушене до темеља. Шта се десило с овим иконостасом, црквеним утварима итд.

Одговор: Није ми познато шта се десило с инвентаром православних цркава у Сријему, које су биле срушене наредбом усташких власти, осим случајева наведених у споменутом и приложеном спису ђаковачког ординаријата.

Према споменутој брзојавној окружници био је можда инвентар похрањен код опћинског поглаварства или на другом мјесту, као што је то напр. био случај у Даљу, гдје је овај музеј преузео предмете послѣ рушења цркве, а предмети су били похрањени на тамошњем госпоштијском добру, које је било подржављено.

Међутим према извјештајима музејских изасланика с територија изван Сријема, било је случајева, да је грађевни палир, који је по наредби усташког стана вршио рушење цркве, уједно преузео и предмете те их распродао или однио са собом, вјеројатно у Загреб. Прилажем неколико

карактеристичних докумената о тој ствари, а о случају Тење, који је сасвим сличан извијестит ће г. проф. др. Грујић.

На територију изван Сријема био је у Кобашу нпр. иконостас пригодом рушења цркве уништен, у Слатинику је један дио инвентара, ваљда метални, срушене цркве послан Државној ризници. Из срушених цркава у Рогожи и Новој Градишки инвентар је однесен од непознатих особа, вјеројатно усташких изасланика. Музејски изасланици нису у тим мјестима ништа потање могли сазнати.

Усташке су власти дио тог заплијењеног материјала чувале у предсједништву владе, како ми је саопћио проф. др. Грујић, који је прегледао ствари, које су након ослобођења тамо нађене, али до сада, колико ми је познато, није нађен попис тих ствари, па није познато ни одакле су преузете. Нешто је таквих ствари нађено након ослобођења и у бившем православном женском манастиру на Св. духу у Загребу те у љеваоници ковина Квирин Лебиш у Загребу, како ме је такођер обавијестио г. проф. др. Грујић, али ни ту није познато одакле ствари потјечу.

13. питање: Демолирани су и нестали споменици, и то: бронзана статуа песника Змаја Јована Јовановића из Сремске Каменице, рад ак. кипара Сретена Стојановића, затим биста песника Змаја у Руми, рад ак. вајара Ђоке Јовановића, члана Академије наука у Београду, затим из Сремских Карловаца: биста песника Бранка Радичевића, патријарха Георгија Бранковића два комада, добротвора Саве Текелије, митрополита Стратимировића и патријарха Анђелића, радови Ђоке Јовановића, ак. вајара, члана Академије наука у Београду. Да ли се ови споменици налазе можда у музеју, или је иначе сведоку што о овим споменицима познато, где се данас исти налазе.

Одговор: У погледу наведених споменика познато ми је само то да су два брончана попрсја, која су се налазила у свечаној дворани Патријаршијског двора у Карловцима преузели представници Понове, који су дјеломице изабрали предмете заједно односно истовремено с изасланицима музеја у Карловцима и у Фрушкогорским манастирима, а дјеломице касније у самом музеју. Прилажем попис предмета из Карловаца и фрушкогорских манастира, које су преузели представници Понове.

Понова је била врховна надлежна установа за сав “подржављени” покретни и непокретни иметак у НДХ. Ову је установу касније замијенио Уред за подржављени иметак, а данас Земаљска односно Градска управа народних добара, Ђорђићева 23, па ће у списима тог уреда вјеројатно бити неких података о траженим попрсјима и другим предметима, које је Понова преузела.

Услијед помањкања пријевозних средстава нису били предмети из Карловаца и из Фрушке Горе, који су били преузети за Понову, посебно одпремани, него заједно с музејским стварима, па су ти предмети били дјеломице наведени и у пописима предмета преузетих за музеј, а накнадно су у Загребу преузети од Понове како свједоче приложене потврде. Неки су од тих предмета остали у спремишту музеја.

О осталим попрсјима и споменицима из Карловаца није ми познато ништа. Једино сам у Карловцима видио пред гимназијском зградом празан постамент, с којег је била уклоњена Радичевићева биста, али нисам могао сазнати камо.

14. питање: Кога, по мишљењу сведока, терети у првом реду одговорност за злочине извршене на културно-историским споменицима на територији Срема. Пре свега именовати све наредбодавце, наиме власти, као и поједина лица као представнике власти, затим све непосредне починитеље појединих злочина.

Одговор: Наредбе, да ли писмене или само усмене, за рушење православних споменика издане су ваљда искључиво од стране усташких власти и њихових представника, који су били главни духовни зачетници и покретачи тих злочина.

Повјереник Главног усташког стана, наводно неки др. Дујмовић, зубарски лијечник из Загреба, издао је нпр. дозволу за рушење цркве у Новом Топољу и овлашћење за продају материјала.

У Трњанима је повјереник распродао и ствари из цркве. Прилажем записнике учињене од музејских изасланика на овим двама мјестима. Према томе је вјеројатно и у сријемским мјестима поступак текао слично. О случају Тење извијестит ће г. проф. др. Грујић.

15. питање: Ко у другом реду сноси одговорност, наиме које власти, установе као и лица поименично, који су били индиректном или директном пропагандом и сугестијом или хушкањем или намерном пасивношћу и намерним пропустом створиле могућност да се врши и обавља пљачкање, оштећење и уништење културно-историских споменика на територији Срема.

Одговор: Није ми познато. Без сумње усташке власти.

Овај музеј није пропустио ни једне могућности да спаси православне културно-историјске споменике из свих мјеста, која су музејским изасланицима била приступачна.

16. питање: У каквом се стању налазила поједина црква, зграда, манастир у време уредовања. Да ли је већ било можда трагова оштећења, пљачке, уништења итд., ко је вршио и када?

Одговор: У фрушкогорским манастирима као и у Карловцима били су прије доласка музејских изасланика настањени њемачки војници, који су према казивању тамошњих повјереника однијели многе живежне намирнице и предмете. У Сријемским Карловцима много су однијели домаћи и страни окупатори, нарочито из трпезарије. У Јазку су се такођер опажали трагови пљачкања. У Раваници је био смјештен Дом усташке младежи, што је у многоме промијенило уређај просторија.

Од умјетничких и културно-хисторијских предмета мањкали су, колико сам могао установити, једино у Сријемским Карловцима у Саборној цркви многи црквени предмети, јер смо нашли само кожнате спремице путира, ручних и пријестолних крстова. Што је однешено и куда нисмо могли унатоц распитивања ништа поуздано сазнати, ни ја ни итко од чланова комисије. У Бешенову су такођер мањкали неки предмети, који су након ослобођења пронађени, како је сазнао др. Грујић.

17. питање: У колико сведок има знање о извесним чињеницама и околностима, које би биле од важности и од интереса за овај предмет, а који нису обухваћени горњим питањима, нека се прочитује и о томе.

Одговор: Предложио бих да надлежне власти позову преко мјесних НО-а све оне, који су за вријеме НДХ дошли у посјед православних ствари, да их предају мјесним НО-има, а ови да о том обавијесте Комисију за примопредају православних ствари у Музеју за умјетност и обрт у Загребу, Трг И, бр. 8.

Иначе по том предмету немам ништа за изказати, а на мој горњи исказ спреман сам положити заклетву.

Довршено.

проф. Владимир Ткалчић

Српско јевачко друштво

Српско јевачко друштво је прва свјетовна културна институција зајребачких Срба, и његово оснивање претходи њиховом њуном економском и културном ујону који ће успједити крајем 19. и почетком 20. вијека. Од познатих друштва претходи му вуковарски “Јавор” који је основан 1869. године. Друштво се формално 1945. пријојило “Обилићу” који је сјићао са ослободилачком партизанском војском, да би и једни и дрући били уташени сјајањем “Обилића” и ХПД “Вашрослав Лисински” у ново друштво “Братство и јединство” које је након неколико година престало с радом. Овај програм прославе представља данас јединствен извор за историју ове институције. Уредник га је, као и многа друћих грађојених прилога за повјесницу наше културе, добио на дар од пок. Владимира Ивковића.

СРПСКО ПЕВАЧКО ДРУШТВО
1877 У ЗАГРЕБУ 1937

СПОМЕНИЦА

О

Прослави шездезетогодишњице

Под највишим покровитељством
Његовог Величанства Краља Петра II

ЗАГРЕБ, 12 ДЕЦЕМБРА 1937

ПРОГРАМ

ПРЕ ПОДНЕ

Света литургија са поменом умрлим члановима. Проповеда и говори о раду С. П. Д. протојереј г. Лазар Јакшић. Пева Српско певачко друштво. Почетак литургије у Храму Св. Преображења у 9.30 часова.

Свечана Академија

у присутности изасланика Њег. Величанства Краља

Поздрави и честитања. Суделује мешовити хор Српског певачког друштва. Академија се одржава у дворани зграде Срп. православне црквене општине у Загребу, Боговићева ул. 7 приземно. — Почетак у 11 часова.

НА ВЕЧЕР

у 20.30 сати у великој сали Хрв. Гласбеног Завода,
Гундулићева ул. број 5.

Свечани Концерт

Изводи мешовити хор Српског певачког друштво, диригира
г. Ђорђе Ваић.

ADVOKAT
VLADIMIR IVKOVIĆ
ZAGREB, Masarykova 16/II.
Telefon 24-662

EX LIBRIS
VLADIMIR S. IVKOVIĆ

РАСПОРЕД КОНЦЕРТА

ДУХОВНИ ДЕО

- Штајнберг М. Чертог Твој
Алилуја
- Балакирев М. Свише пророци
- Бортњански Д. Концерт XXVII
»Гласом мојим«
1. Адађо
2. Алегрето
3. Ларгето
4. Алегро модерато

СВЕТОВНИ ДЕО

- Мокрањац Ст. Ст. Руковет IX
- Тајчевић М. Старосрбијанска
Море, леле Дено!
- Барановић Кр. Враголије
Скерцо за мешовити хор
- Одак Кр. Рапсодија II

Солисти: сопран: г-ђа Бланка Томашић, г-ца Стана Војновић;
алт: г-ца Анка Бернардић; тенор: г. Сергеј Фјодоров, Станко Јеле-
син; бас: г. Стеван Хинић, Радивој Карафиловић.

Диригент: г. Ђорђе Ваић.

ТЕКСТОВИ ПЕСАМА

Штајнберг М.

ЧЕРТОГ ТВОЈ

Чертог Твој вижду, Спасе мој, украшениј,
И одежди не имам да вниду в'оњ;
Просвети одејаније души мојеја,
Свегодавче, и спаси мја!

Штајнберг М.

АЛИЛУЈА

Балакирев М.

СВИШЕ ПРОРОЦИ

Свише пророци тја предвозвестиша, отроковице, стамну жезл,
скрижаљ, кивот, свјешчник, трапезу, гору не сјекамују, златују
кадиљницу и скинују двер непроходимују, палату и љествицу и
престол царев.

Бортњански Д.

ГЛАСОМ МОЈИМ

Гласом мојим ко Господу возвах, гласом мојим к Богу и вѣат
ми. В дењ скорби дојеја призвах Господа, и услыша мја от храма
свјатаго својега.

И бист Господ утвржденије моје. И возведе мја на висоту.
Јако восхотје мја. И воздаст ми Господ по правдје мојеј и по чи-
стотје руку мојеју. Јако сохраних пути Господњи. И не несчесто-
вах от Бога мојега. Јако всја судби јега предо иноју.

И оправданије јега не отсупиша от мене.

ПРЕВОДИ ДУХОВНИХ ПЕСАМА

Штајнберг М.

ПАЛАТА ТВОЈА

Палату Твоју видим, Спаситељу мој, украшену,
Али одеће немам да уђем у њу.
Обасјај (просветли) одећу душе моје,
Ти који светлости дајеш, и спаси ме.

Штајнберг М.

АЛИЛУЈА

Балакирев М.

ОДОЗГО (НАДАХНУТИ) ПРОРОЦИ

Одозго (надахнути) пророци претсказаше те, девојко, као посуду, жезао, таблицу, кивот, свећњак, трапезу, гору која се не може сећи, златну кадионицу и шатор, врата, кроз која се не може проћи, палату и лествицу и престо царски.

Бортњански Д.

ГЛАСОМ МОЈИМ

Гласом мојим ка Господу завахих, гласом мојим (заввахих) Богу и он ће услишати. У дан туге своје тражих Господа, и услиша ме од храма свога.

И би Господ тврђава моја. И узведе ме на висину. Јер ме заволе. И даће ми Господ по правди мојој и по чистоћи руку мојих. Јер сачувах путове Господње. И не бих безбожан пред Богом својим. Јер су све судбе његове преда мном.

И оправдаће Његово не отступи од мене.

Мокрањац Ст. Стеван

РУКОВЕТ IX

(Из Црне Горе)

Пољем се нија ој зор делија,	Лов ловили грађани,
По пољу равну на коњу врану.	Бисер роса, магла пала.
Еј, гледала га Ајка са чардака.	У Ивана господара.
Роса плете русе косе,	Сади јелу у планину,
Деде Роле, деде јање моје!	Посади је жутом дуњом и
Роса мајци говорила:	неранчом,
Удаји ме мајко моја! —	Наврнуо жубор-воду,
Удаћеш се, кајаћеш се.	Стави стражу младу мому.

Тајчевић Марко

СТАРОСРБИЈАНСКЕ

Море, леле Дено, бела Дено,
 Море, дојде ли ти челебија?
 Море, неје дош'л, ниче дојде.
 Море, отишал је на далеко,
 Тамо кажу на далеко,
 На далеко у Софију пред кадију.
 Море, да си пише ситно писмо
 Да се Дена не ожени.
 Море, Дена се је оженила
 И две деце задобила.
 Море, једно мушко, друго женско.
 Море, женско то је оженила,
 Мушко то је запопила еј!

Барановић Крешимир

ВРАГОЛИЈЕ

Момак иде враголан,	Ал' кад смотри враголана,
По гори се шири,	Повикала сека:
Леп је ка'но лепи дан,	»Ој стазице, ој танана,
Што кроз гору вири.	Донес' га менека!«
А са горе, крај потока,	Викну мома, па ти брже
Стазица се дала;	За жбун један зађе,
Једна мома милоока	А момак се чисто трже,
Ту је рубље прала.	И чудо га снађе.

»Јао мене, и до сада
 Шетах ја по горе,
 Ал' не чух још никада
 Да славуји зборе.«
 Тако рече момак туна,
 Па с' млађан захуја,
 Да он види иза жбуна
 Тог чудног славуја.
 Ал' и мома из заседе
 Поскочила ома':
 »Бежи, селе, ето беде,
 Бежи мајци дана!«
 Бежи мома, ману рубње —
 Бежи л' дому своме?
 Све у гору беши дубље;
 А момак за њоме.
 Бежи мома — до колена
 Ноне јој се беле,
 Беле ноне до колена
 Момка су занеле.

»Та да имаш крило лако,
 Да пр'неш облаку,
 Не би мене, чедо јако,
 Утекла јунаку!«
 Па се млађан за њом стисну
 Дохвати је саде;
 »Јао мене!« она врисну,
 Па под липу паде.
 О, да чудна ваљушкања
 По зеленој трави!
 О, да чудна љуљушкања,
 Да т' подићу мрави!
 Лаки ветрић осмену се,
 Листак лиска дирну,
 Бели данак покрену се,
 Па кроз липу вирну.
 Липа брсне гране шири,
 Шапће дану сјајну:
 »Вири, дане сјајни, вири,
 Али чувај тајну!«

Одак Крсто

РАПСОДИЈА II (Босанска)

Ударало у тамбуру ђаче —
 Тамбура му од сувога злата,
 Жице су му косе дјевојачке,
 А терзијан перо соколово.
 Гледала га с чардака дјевојка
 Па је бесједила:
 Боже мили да чудна јунака!
 Да ли ми га Бог у срећи даде,
 Под њега би карамфиљ стерала,
 А под главу румену ружицу.
 Нек' мирише, нек се често буди,
 Нека моје бело лице љуби!
 Дођи, дилбер, до вечер под пенџер!
 Како ћу ти доћи, кроз сокаке проћи?
 Видит' ће ме људи, па ће говорити:
 »Чије је оно момче што сокаком шеће?«
 То је оно момче, што љуби дјевојче!
 Хајде момче, та љуби дјевојче!
 Што ћу мајко? Што обноћ не спавам
 За јунаком, што прође сокаком?

Прославни одбор

- 1 Њег. Високопреосвештенство Митрополит Доситеј
- 2 Пантелија Јуришић, армијски ђенерал
- 3 Станоје Михалцић, пом. бана Савске бановине
- 4 Владислав Костић, дивизијски ђенерал
- 5 Стеван Калембер, претседник Срп. прав. цркв. општине
- 6 Гђа Ана Пант. Јуришић, супруга команданта армије
- 7 Гђа Љубица Костић, супруга див. ђенерала
- 8 Гђа Олга Крниц Пелеш
- 9 Гђа Марија Лађевић
- 10 Гђа Јелена Ћук
- 11 Гедеон Вурдеља, протојереј
- 12 Димитрије Витковић, протојереј
- 13 Радивој Костић, протојереј
- 14 Лазар Јакшић, протојереј
- 15 Сава Стојановић, подбан у п.
- 16 Др. Теодор Бошњак, подбан у п.
- 17 Душан Ђермановић, потпретседник Апелационог суда
- 18 Др. Лаза Поповић, проф. универзитета
- 19 Др. Светозар Ивковић, адвокат
- 20 Стеван Гершић, судија Управног суда у п.
- 21 Иван Берић, директор Српске банке
- 22 Бранко Јванић, протојереј
- 23 Јован Максимовић, кр. дански конзул
- 24 Теслић Милош, индустријалац
- 25 Др. Ивковић Ђура, лекар
- 26 Др. Димовић Ђура, лекар
- 27 Др. Урош Трбојевић, адвокат
- 28 Стеван Тубић, директор Српске банке
- 29 Владимир инж. Жакић, начелник Држ. жељезница
- 30 Димитрије Пуђа, трговац
- 31 Никола Славнић, трговац
- 32 Светислав Станчић, проф. Музичке академије
- 33 Бранко Пешић, трговац
- 34 Душан Жестић, обртник
- 35 Владимир Васиљевић, срески начелник
- 36 Лазар Лађевић, велепоседник
- 37 Лазар Бачић, трговац
- 38 Корнел Василеско, трговац

Кратки историјат Српског Певачког Друштва у Загребу

С. П. Д. у Загребу основано је месеца марта 1877. год.

Оснивање Друштва није изазвала амбиција кога појединца од загребачких Срба или добра воља за каквоом сталном друштвеном забавом, него прилике онога времена и национално културне потребе како Срба Загребчана, тако и нашега овдашњег народа изван града Загреба. Зато припада велика хвала и савременицима и свим каснијим генерацијама и оним честитим српским родољубима који не пожалише труда ни времена као ни материјалних жртава, него одлучише да удовоље народној потреби и основаше »Српско Певачко Друштво« у Загребу.

До тога доба Срби града Загреба не имадоше нити једне своје установе у којој би се сакупљати могли и међусобно упознавати, његовати друштвени живот у националном духу, који је неопходно нуждан био ради опстанка и напретка овдашњег Српства. Особито је наша омладина осећала недостатак овакове једне установе, јер је била без икаквог међусобног ужег дотицаја, о чијој потреби није нужно говорити. Зато су ондашњи омладинци и прегли да оснују »Српско Певачко Друштво« као најзгодније удружење у оно доба за буђење и одржање националне свести.

Да су ти српски родољуби оснивањем овога друштва ударили правим и добрим путем, доказао је сав каснији успешан и плодотворни рад његов, јер се тај рад није кретао само у подручју града Загреба, него широм целе Хрватске и Славоније те Војводине, па чак и преко ових граница, тако да су и мања наша места имала прилике упознати лепоту и снагу наше народне и црквене песме, те је на тај начин пружен душевни ужитак свим слојевима нашега народа.

Кроз 60 година свога културнога рада ширило је оно на све стране нашу српску и славенску песму, пронело име наших врлих композитора, Срба, Хрвата, Словенаца, Руса, Чеха па и других, те будило и јачало свест нашега народа против заједничког непријатеља нашега опстанка и самосталности.

Поред световне песме његовало је оно вредно и нашу црквену песму, те је на свом програму изнашало прве наше домаће и руске црквене музичаре, чије су композиције као и само изавађање лепотом својом задивљавале све присутне.

О величини тога рада као и свих придонесених жртава кроз то дуго време није потребно много говорити, јер је и тако познат свој

нашој једности, те стога ово друштво с поносом гледа на свој 60-годишњи рад приликом своје прославе.

Оснивачи С. П. Д. беху ови родољубиви Срби: Бурица Поповић, Јован Пелеш, Младен Протић, Нико Гавела, Г. Јанковић, Лазар Сремчевић и Михајло Јанковић. Г. Бурица Поповић је изабран за првога претседника друштва, Младен Протић за тајника, за благајника Јован Пелеш, а остала наведена господа сачињавала су први друштвени одбор СПД.

Међу првима радовима управнога одбора закључено је да се ово друштво помоћу чланарине својих извршних чланова, те чланова помагача и утемељача издржава као и потпором Српске православне црквене општине загребачке, која и данас највише потпомаже ово друштво.

Одбор је установио и друштвена правила која су послана била кр. зем. влади у Загребу на потврду, но била су неколико пута враћана на исправак, јер је власт у СПД-у гледала нелојалност и опасност у правцу великосрпске пропаганде, па је тражила измену свега што је изражавало Српство (барјак, назив итд.) и тек након 5 година т.ј. 1882. г. потврђена су измењена правила.

Одбор је установио у почетку само мушки збор, но већ исте године на Духове пева литургију мешовити збор.

Год. 1878. приредило је СПД прву Светосавску беседу у Загребу. Али будући да друштвена правила нису још потврђена била, то на замолбу од стране друштва градско сатништво није дозволило да се ова беседа одржи под именом СПД. Због тога је управни одбор закључио да ову беседу даде на своју властиту одговорност и на властити трошак, а чисти приход да поклони фонду СПД.

Те је године набављена и Синикина литургија од српске црквене општине у Трсту уз писмену обвезу, да се неће даље умножавати, јер је то власништво трићанске црквене општине коју она из љубави према овом друштву истом поклања. Иста је певана на Ускрс 1879.

Одборник г. Душан Роговић је ове године поклонио друштву састављену корачницу, а друштво ју је предало г. Ј. Ајзенхуту, друштвеном хоровађи да је углазби. Он је то и извршио. Обојници је изражена и писмена и усмена хвала на њиховом раду.

1879. г. приређена је друга Светосавска беседа, и од тога доба су приређиване Светосавске беседе сваке године до 1908. год.

Те је године набављена литургија Корнелија Станковића која је први пут певана у мушком и мешовитом хору 1880.

1880. је већ друштво позвано певало у Карловцу парастос пок. Стевану Брановачком. Овај случај јасно сведочи да је оснивање овог друштва сасма оправдано било не само за Загреб, него и изван Загреба.

Те је године набављена Ст. Петербуршка литургија од Ферхота Товачовског.

1881 је између осталог рада набављен за вежбање кора инструментал чело за 18 фор.

Овде је вредно истаћи да је друштво код свију приредаба радо испомагала гђа Ида Вимбергерова, на чему јој је друштво исказало и писмену и усмену хвалу.

Од 1881.—1887. нема никаквих података друштвених, јер су нестали друштвени записници за време европског рата.

1887. престаје бити друштвеним хороваћом г. Ј. Ајзенхут, те буде за хороваћу изабран г. Фрањо Казил. Те је године друштво било позвано на прославу 25-годишњице уметничког и књижевног рада Милоша Цветића, те га је друштво брзојавно поздравило са речима: Врли умниче и књижевниче српски! Твоја слава дика је народа!

1888. је друштво на молбу градског поглаварства загребачкога суделовало на војном концерту 53. пуковније што је приређен у корист убогих града Загреба.

На позив »Савезног Већа« срп. пев. друштва у Београду, приступило му је као радни члан без правне обвезе на устав тога Савеза.

Те је године друштво сакупљало добровољне прилоге у корист пожаром настрадалих Кикинђана; у Крижевцима је на позив приредило Светосавску беседу.

1889. приредила је месеца маја српска црквена опћина загребачка Косовску прославу, на којој је друштво певало Лазареву клужбу и парастос, а проф. Гавра Манојловић говорио свечано слово.

На позив Хрв. сокола у Загребу суделовало је активно пригодном посвете друштвеног барјака на мајској свечаности са овим програмом: Црногорац Црногорки од Зајца; и Еј Трубачу од Маринковића.

30. маја и 2. јуна на позив Народнога гласбеног завода суделовало је друштво на концертима са извађањем циклуса народних српских и хрватских песама.

1890. г. месеца јуна је на позив Срп. црквене опћине у Загребу суделовало са целим програмом при дочеку епископа дијецезана високопреосвештеног господина Мирона Николића.

1891. г. 29. јануара је на позив Срп. читаонице у Крижевцима суделовало на беседи са великим успехом, а 4. марта на беседи у Беловару. Те је године отказано хороваћи г. Ј. Ајзенхуту, а за новог хороваћу изабран г. Вилхар на чији је предлог набављен за друштво хармонијум уз цену од 110 фор.

1892. г. увело је друштво на Светосавској беседи по први пут у Загребу српске народне игре, као »Краљев оро«, »Сељанчицу«, »Шумадинку« и »Влаићу«, које се пре тога у Загребу нису играле, а увежбао их је Др. Ђура Ивковић, лекар у Загребу.

Осим Светосавских беседа приређиван је читав низ и других певачких приредаба, чији је чисти приход као и онај од Светосавских беседа редовно употребљаван у корист фонда »Сиромашних Срба ђака« или у корист других националних сврха, као што су на

пр. грађење споменика српским великанима Вуку Караџићу, Филипу Вишњићу, Ђури Даничићу, за неопскрбљену сирочад песника и патника Ђуре Јакшића, итд.

СПД у свом културно-националном раду није се везало само за град Загреб, него је, као што је већ напред речено, или самостално давало концерте или гостински суделовало на Светосавским беседама у другим местима Хрватске и Славоније, и то на беседама у Беловару до 20 пута, Карловцу 11 пута, Новој Градишци 4 пута, Огулину 3 пута, у Петрињи, у Слав. Пожеги 2 пута, Пакрацу, Вирју, Крижевцима 8 пута, Дарувару 2 пута, Сиску 1 пут.

У Загребу је свечаним начином прославило 50-годишњицу пок. Змај-Јована Јовановића, који је у то време у Загребу боравио, и приредило »Село« у прославу срп. песника Симе Милутиновића.

На прослави 30- и 50-годишњице »Београдског Певачког Друштва« било је по изасланству заступано, као и код славе »Јединства« у Бања-Луци, код преноса Бранкових костију на Стражилово крај Карловаца те код прославе Ивана Гундулића у Дубровнику.

Поред световне песме његовало је СПД и нашу црквену песму тиме што је певало од постанка свога па до данас литургију у недељне и празничке дане, те при парастосима и благодарењима на народне и државне празнике.

Од литургија певане су до данас следеће: Синикина, Станковићева, Ст. Петербуршка од Фергота Товачовског, Остојићева, Д. Бортњанскога, Фатева, Гречанинова, а највише Мокрањчева која се и данас још пева.

Год. 1906. је друштво примило диплому као члан добротвор »Срп. Књижевне Задруге« у Београду, а у седници од 8. децембра је закључено да се сва добивена задружна издања књига поклоне »Срп. Трговачкој и Занатлијској Омладини« у Загребу.

1907. г. је СПД месеца новембра приредило врло добро успело I. Мокрањчево вече; суделовало на забави »Срп. Академског Потпорног Друштва« и »Срп. Академске Оматине« са програмом, а на стару годину приредило »Село«.

За 1908. год. нема никаква друштвенога записника, јер је друштвени рад био само на egzистенцију друштва сведен ради политичких прилика (велеиздајнички процес), 1908. и 1909. год. није чак ни Светосавска беседа приређена, него тек 1910. г. 12. фебруара у Загребу, а 20. фебруара у Беловару на позив грађана.

1910. је било друштво по своме чланству заступано на прослави 30-годишњице београдског певачког друштва »Корнелије Станковић«, а 20. јуна је приредило своме чланству сјајан излет и забаву.

1909.-1910. се друштвена архива повећала са 45 партитура српских, хрватских, руских и чешких, те је у свему имала преко 500 партитура. Данас та друштвена архива има преко 700 композиција.

1909.-1910. године имало је друштво свега 156 чланова, и то: 15 оснивача, 66 помагача и 75 извршних чланова, те се ова година сматра једна од најјачих у погледу извршног чланства.

У скупштини одржаној 18. септембра 1910. се констатује, да је СПД члан оснивач »Срп. Академског Потпорног Друштва« у Загребу; а 1911. се је уписало у савез »Срп. Певачких Друштава« у Сомбору, где је 1914. суделовало на утакмици првог кола »Срп. Певачког Савеза« и однело прву награду (за мешовити збор): велики сребрни лаворов венац.

За време рата је друштво било растурено, а архива деломично уништена; но упркос свему томе је неколицина свесних певача узимањем г. Миленка Јовановића ипак и даље у цркви певала под дириговањем М. Грубора и Светолика Пашћана и тиме одржала континуитет.

После ослобођења је СПД поновно оживело и са ветиким одушевљењем отпочело поновни рад.

1919. год. расписало је натјечај за састав композиције за Светосавску беседу која би композиција за 5 година имала остати друштвено власништво, а иза тога рока да пређе у власништво композитора. Награда је била 2000 круна, а награђена је композиција »Два Скерца«, Приговор и Оклада од Јакова Готовца.

Те је године приредило друштво две беседе, и то на Св. Саву и 2. фебруара. Приредило је надаље 14. јуна П. Мокрањчево вече. Исте године суделовало је на прослави 100-годишњице рођења Ватрослава Лисинског у заједничком кору Хрв. пев. удружења »Лисинског«, те положило на гроб В. Лисинског венац; било је заступано на Мокрањчевој вечери у Београду што је приредило »Београдско Певачко Друштво«; на 10. децембра само приредило је Мокрањчево вече у Загребу, а на стару годину 1919. концерат.

1920. је СПД суделовало активно на другарском вечери што га је приредио обласни одбор »Просвете«; 22. јуна је корпоративно суделовало при дочеку Њ. В. Краља Александра, приликом Његове посете Загребу, а 24. јуна је певало у присуству Њ. В. Краља у православној цркви благодарење, којом је згодом Њ. В. Краљ у разговору са друштвеним претседником похвалио друштво ради доброг и складног певања.

Исте године у децембру приредило је друштво концерат у Хрв. глум. заводу. На стару годину 1920. је приређено »Село«. 1921. г. је учествовало активно на забави »Савеза Добровљаца«, а на Турђев-дан приредило »Село«.

1922. г. је друштво осим беседе одржало још неке мање приредбе. Те је године друштво учествовало при дочеку чешког пев. збора »Сметане«, те му за спомен предало венац, а за уздарје примило њихову фотографију. Рад се ове године није пожељно могао развијати ради слабог одзива на чланству друштвеном. Краће речено, друштво је те године преживљавало кризу.

1923. г. учествовало је друштво на дочеку певачког београдског друштва »Станковић«; било по својим изасланицима заступано у Београду при преносу смртних остатака Ст. Мокрањца, којом су приликом изасланици учествовали у оснивању »Јужнословенског Певачког Савеза« и уједно зачланили друштво у Савез.

1924. је друштво учествовало активно на спомен-дану посвећеном велеиздајницима из 1908. г., којом је приликом мушки збор певао на гробу Пере Вујаклије помен, мешовити у цркви литургију са парастосом, а навечер две песме на забави.

1925. г. је друштво суделовало на забави »Српске Привредне Омладине« у Загребу; одржало у Дарувару приликом прославе 25-годишњице »Добротворне Задруге Српкиња« Светосавску беседу; учествовало са програмом на прослави 50-годишњице Државне учитељске школе у Карловцу.

1926. је друштво на позив приредило и у Карловцу Светосавску беседу; а 1927. г. суделовало са пуним програмом на Светосавској беседи у Цељу; суделовало при дочеку и угошћењу београдског академског певачког друштва »Обилић« у Загребу. На Видовдан је певало на матинеји Сокола I. у Загребу.

СПД је прославило 1904. на дан Св. Саве 25-годишњицу свога опстанка и рада, позвавши све своје бивше чланове на активно суделовање. Тада беше следећи управни одбор: Претседник: Др. Ђуро Ивковић; тајник: Душан Вранешевих; благајник: Младен Живоновић; одборници: Милица пл. Богданових, Љубомир Перенчевих, Др. Никола Радивојевић, Милан Рогожарски, Др. Богдан Стојанових и Корнел Василеско.

1927. год. 9. и 10. децембра приликом заседање III-ег збора делегата »Јужнословенског Певачког Савеза« свечаним начином прославља своју 50-годишњицу, којом је приликом друштвена скупштина изабрала бивше претседнике, Дра Богдана Медаковића, адвоката; Николу Милана Симеоновића, редатеља народ. позоришта у м.; Дра Ђуру Ивковића, лекара; Дра Ђуру Димовића, лекара; Дра Рошу Трбојевића, адвоката; Душана Ђермановића, већника кр. судбеног стола; те бивше тајнике: Ђуру Гавелу, прив. чиновника; Владимира Васиљевића, кр. отсјеч. саветника; Николу Милекића, инжињера; Дра Николу Шобата, адвоката; Димитрију Витковића, катихету и професора и већ раније изабраног Корнелија Василеска, трговца, за почасне чланове С. П. Д. у Загребу. Тада беше следећи управни одбор: Претседник: Ing. Владимир Жакић, тајник: Лазар Јакшић, свештеник, потпретседник: Јоца Цвијанових, благајник: Милан Павлица, те одборници: Ненад Суботић, Милутин Иветових, Владимир Рајић, Влада Лончар, Димитрије Витковић и Мирко Шерчић.

1928. г. одржало је друштво на дан 27. јануара Светосавску беседу, а 4. марта у Св. Преображенском храму у Загребу духовни концерат у корист сирочади побијених и погинулих свештеника.

1929. г. приредило је друштво 27. јануара Светосавску беседу у Загребу, а 2. фебруара на позив друштва »Св. Сава« из Карловца приређује СПД врло успелу Светосавску беседу у Карловцу. 6. априла суделовало је СПД на Соколској приредби у Загребу, а 19. јуна приредило је у Дарувару на дан храмовске славе духовни концерат. 16. децембра исте године у славу рођендана Његовог Величанства Краља Александра I. друштво је суделовало на заједничком концерту певачких друштава из Загреба и околице.

1930. г. приредило је друштво Светосавску беседу у Загребу и Сиску те певало на црквеној слави Св. Параскеве на литургији у Крижевцима. Дана 9. септембра приликом шездесетгодишњице свештеничке службе Високопреосвештеног Господина Епископа Пачрачког Мирона суделовало је друштво на духовном концерту.

1931. г. приредило је друштво Светосавску беседу и суделовало на селу друштва »Св. Саве« у Загребу са неколико песама. 29. марта на позив Свештеничког удружења приредило је СПД духовни концерат у Београду о којем се је јавност и критика најповољније изразила.

1932. г. приредило је друштво Светосавску беседу у Хрватском глазбеном заводу, а 19. маја суделовало је при освећењу цркве у Цељу те исте године суделовало на освећењу камена темељца за зидање нове српскоправославне цркве у Љубљани. Исте године на предлог Министра просвете, а за свој успешни културни и национални рад одликовано је друштво орденом Св. Саве IV. степена.

1933. г. приредило је друштво Светосавску беседу, а дана 9. априла на Цвети приликом свечане инсталације првог загребачког Митрополита Господина Доситеја, приликом архијерејске литургије певало је СПД. Дана 2. маја суделовало је друштво на приредби композитора г. Марка Тајчевића на вечерњем радио концерту у друштву са Хрватским певачким друштвом »Лисински«. Дана 12. јуна на Петровдан приликом боравка Господина Митрополита Доситеја у Рогашкој Слатини певало је СПД на литургији.

1934. г. приредило је друштво Светосавску беседу, а 15. јуна исте године приређује СПД у Св. Преображенском храму у Загребу веома успели духовни концерат.

Исте године због одласка из Загреба захвалио се на водству друштва врло заслужни његов претседник кроз време од 13 година г. Ing. Владимир Жакић са којим се је чланство срдечно опростило изабравши га на првој редовној годишњој скупштини ради његових великих заслуга за друштво за свога почаснога члана. 27. новембра исте године суделовало је друштво при свечаном поклонству претставника града Загреба на Оплепац те је певало на парастосу за покој душе Блаженопочившем Витешком Краљу Александру I. Ујединитељу на коме је служио Његово Високопреосвештенство Г. Митрополит Доситеј уз асистенцију загребачких свештеника. Тужних дана месеца октобра исте године певало је друштво

опело на загребачком главном колодвору приликом проласка земних остатака Блаженопочившег Витешког Краља Александра I. Ујединитеља.

1935. г. приредило је друштво у Хрватском гласбеном заводу, ради народне жалости, комеморативну Светосавску беседу у почасти успомене Блаженопочившег Витешког Краља Александра I. Ујединитеља. 22., 28. 29. марта суделовало је друштво у националном пропагандном филму »Ој летни сиви соколе«; у суботу 1. новембра исте године приредило је СПД у Љубљани духовни концерт, а сутрадан у недељу певало је на литургији на којој су освешћени нови крстови за љубљанску српско-православну цркву.

1936. г. приређује друштво Светосавску беседу 27. јануара, а 1. фебруара на позив друштва »Св. Саве« из Карловца приређује друштво и тамо веома успелу Светосавску беседу.

1937. г. приредило је друштво Светосавску беседу, а дана 21. марта на главној годишњој скупштини изабрана је данашња управа друштва, а бивши председник г. Димитрије Пућа за своје заслуге изабран за почасног члана СПД. 23. маја приређује друштво својим члановима у манастир Лепавину којом приликом је певало на литургији. Јуна месеца суделовало је друштво на дочеку Њ. Светости Патријарха Варнаве приликом Његовог проласка на народну славу у Карловац.

12. децембра 1937. г. слави друштво шездесетгодишњицу свога рада и опстанка, одликовано за ту прославу Највишим Покровитељством Његовог Величанства Краља Петра II.

У Загребу, 12. децембра 1937. год.

Претседник:

Др. Богдан Новковић с. р.

Тајник:

Никола Радуловић с. р.

УПРАВНИ ОДБОР С. П. Д.

Аугуст Гостинчар с. р., секретар средског начелства,
потпретседник

Ћица Мара Миоковић с. р., чинов. Поштанске штедионице,
благајник

Милан Павлица с. р., трговац

Стеван Хинић с. р., цар. контролор у п.

Иван Трлајић с. р., трг. помоћник

Жарко Стефановић с. р., прив. чиновник

Ћица Јованка Врховац с. р.

РЕВИЗИОНИ ОДБОР

Димитрије Витковић с. р., протојереј-ставрофор

Душан Веселиновић с. р., трговац

Илија Ралић с. р., прив. чиновник

ЧЛАНОВИ УТЕМЕЉАЧИ С. П. Д. 1877.-1937. ГОД.

Др. Ђуро Ивковић, лекар; Др. Никола пл. Јурковић, велики жуџан; Александар Машић, кр. професор; Никола Машић, сликар; Др. Богдан Медаковић, адвокат; Давид Миланковић, кр. септемвир; Ing. Никола пл. Милекић, кр. инжењер; Марта Милеускић, супруга благајника кр. зем. благајне; Гроф Теодор Пејачевић-Вировитички, бан краљевине Хрватске и Славоније и Далмације; Др. Ливије Радивојевић, претседник кр. стола седморице; Коста Радосављевић, кр. рачунарски саветник; Ш. Решковац, трговац; Дане Станковић, предстојник кр. хрв. слав. далм. владе, одеља за унутарње послове; Максим Свиљар, трговац; Ђуро Гавела, трговац; Катарина Диздар; Стеван Врачевић, адвокат; Петар пл. Јурковић; Коста Арсенић, трговац; Стево Мркобрада, надзорник редарствене страже; Антоније Рађеновић, управитељ »Привредника«; Никола Лелић, овлаштени цивилни геометар; Коста Малешевић; С. Лазаревић; А. Петровић; А. Јовановић; Петар Ратковић, професор; Јулије Бубановић; Јелена Јовановић; Коста Новић; Др. Богдан Стојановић, адвокат; Др. Данило Димовић, кр. јавни биљешник; Др. Коста Радосављевић, адвокат; Јован Рајић, предстојник царинаре; Добротворна Задруга Српкиња у Загребу; Петар Теслић, Сисак; Риста Шутић; Светислав Станчић, музичар; Лука Грковић; Ђуро Вукосављевић, трговац; Прота Бранко Иванић; Њег. Високопреосвештенство Митрополит Госп. Доситеј; Никола Ђук, трговац; Илија Обрадовић, директор фил. Пошт. штеднионице у п.

ПРЕТСЕДНИЦИ

† Ђурица Поповић, трговац; † Јоца Пелеш, трговац; Никола Милан Симеоновић, редатељ зем. позоришта; † Јован Барун Живковић, кр. оделни предстојник у миру; Др. Богдан Медаковић, адвокат; † Др. Јован Пачу, лекар и композитор; † Пајо Лукић, ц. и кр. ђенералштабни пуковник у миру; † Др. Никола Радивојевић, тајник кр. зем. владе; Др. Ђура Ивковић; М. Марковић; † Др. Михаило Јовановић, проф. универзитета; Др. Богдан Стојановић, адвокат; Др. Урош Трбоцевић, адвокат; Др. Ђуро Димовић, лекар; Душан Ђермановић, потпретседник апелационог суда; Ing. Владимир Жакић; Димитрије Пуђа, трговац; Др. Влада Костић, адвокат; те данашњи претседник Др. Богдан Новковић, адвокат.

ТАЈНИЦИ

Младен Протић; Ђуро Илић; † Нико Гавела; Милош Грујић; Др. Коста Радосављевић; Др. Никола Шобат; Рајновић; Ђуро Гавела; † Душан Вранешевић; Иван Луцић; Аћим Ђермановић; Игњатије Ђурић; Владимир Васиљевић; Милан Ђурчић; Мирко Косијер; Душан Богуновић; Ненад Суботић; Душан Ђермановић; Јоцо Цви-

јановић; Светислав Цвејић; Владимир Рајић; Богдан Бастајић; Лазар Јакшић; Сима Ивковић; Лазар Живадиновић; Стеван Хинић, Никола Радуловић, данашњи тајник. Најдуље су били тајници г. † Нико Гавела и † Душан Вранешевић.

ХОРОВОЂЕ

Јосип Ајзенхут (11 год.), Ф. Казил (1 год.), Ј. Рангл (2 год.), Ф. Вилхар (1½ год.), В. Новак (1½ год.), Ф. Јилек (8 год.), Јунек, Милчић, Андро Митровић, Антун Анђел, Милан Зуна, Душан Ђермановић, Крешимир Барановић, Светолик Пашћан, Фр. Дуган, Светислав Станчић, Марко Тајчевић и данашњи Ђорђе Ваић од г. 1935.

ДАНАШЊИ ИЗВРШНИ ЧЛАНОВИ С. П. Д.

Сопран I.

1. Војновић Стана
2. Дер Даница
3. Загода Босиљка
4. Јуришић Зорка
5. Јуришић Јованка
6. Краљ Рудолфина
7. Лалић Милка
8. Манојловић Милева
9. Марков Вукосава
10. Мондекар Санда
11. Најдхардт Савка
12. Силађи Мила
13. Томашић Бланка

Сопран II.

1. Борђошка Бојана
2. Вукотић Деса
3. Гершић Анка
4. Кораћ Недељка
5. Ножинић Кристина
6. Србинов Божена
7. Шушкових Кајка

Алт I.

1. Бернардић Анка
2. Госпић Зора
3. Корбони Загорка
4. Корка Ксенија
5. Миоковић Мара
6. Трлајић Ружица

Алт II.

1. Борђошка Невенка
2. Врховац Јованка
3. Вујновић Јања
4. Вукотић Вида
5. Рогоуља Смиља
6. Шумоња Невенка

Тенор I.

1. Алкочевих Миодраг
2. Бартолић Драгутин
3. Јелесин Станко
4. Крњајић Милош
5. Кузманових Милован
6. Радовић Бранко
7. Темшић Александар
8. Фјодоров Сергеј
9. Цвитанових Фердинанд
10. Цакула Иван

Тенор II.

1. Бањанин Др. Богдан
2. Липунски Васиљ
3. Огњанов Светислав
4. Трлајић Иван
5. Ђосић Јован
6. Шамшалових Никола
7. Циганков Михајло

Бас I.

1. Бабић Миленко
2. Вучинић Петар
3. Гостинчар Аугуст
4. Клинич Желько
5. Пејновић Др. Миша
6. Радовић Миливој
7. Стефанових Жарко
8. Сумић Јосип

Бас II.

1. Вукашиновић Марко
2. Вучинић Георгије
3. Карафиловић Радивој
4. Корда Миливој
5. Лолић Бошко
6. Павлица Милан
7. Радуловић Никола
8. Хинић Стеван.

Борис Врга

Књижевно дјело Јоце М. Мартиновића

- 1 Мисли се на следеће књиге: *Књижевна хрештоматија (Из културне баштине српског народа у Хрватској)*, група аутора, Загреб, 1979.; Станко Кораћ: *Прејед књижевне рада Срба у Хрватској*, Загреб, "Просвјета", 1987., Душан Иванић: *Књижевност Српске Крајине*, Београд, БИГЗ, Чигоја, 1998., Душан Иванић: *Пријовијејка српских писаца из Хрватске*, Загреб, "Просвјета", 2004. и Душан Иванић: *Врела и врлети (О књижевној баштини Срба у Хрватској)*, Загреб, "Просвјета", 2009. Притом је посебице индикативна Иванићева књига *Књижевност Српске Крајине* која на свом крају доноси попис састављен од 666 имена

Јоце М. Мартиновић још је један од писаца чије ћемо име узалуд тражити у књигама које третирају књижевну продукцију Срба у Хрватској. Најпознатији литерарни историографи, који су се бавили периодизацијом и обрадом овог сегмента српске књижевности, нпр. Станко Кораћ и Душан Иванић, нису Мартиновићев литерарни допринос никада ни споменули, а камоли критички анализирали и валоризирали.¹ Суследно томе, Мартиновићево је литерарно дјеловање не само маргинализирано, већ и посве игнорирано као литерарна појава, а самим тиме и као књижевно-повијесна чињеница. Благодарећи таквом равнодушју, о Мартиновићу до сада нисмо дознали ни елементарне биографске, а камоли нужне био-библиографске податке, што наводи на жалостан закључак о свјесном или несвјесном, свеједно, осиромашењу банијског литерарног искона. Разлог више, да се, бар укратко, у свјетлу толерантне и хијерархијском скалом неоптерећене постмодернистичке парадигме, позабавимо животом и књижевном оставштином, овог "непостојећег" писца, још једног из плејаде оних који доказују да корпус књижевности Срба у Хрватској није ни издалека затворен и да се преданијим и праведнијим истраживачким радом – Барчевом крилатицом о "величини малених" вођених појединаца и одговарајућих знанствених установа – могу проширити његове персоналне и естетске каноне.

Јоце (Јован) М. Мартиновић рођен је у Јамници код Двора на Уни, 20. IX. 1873. године. Гимназију и учитељску школу завршио је у Петрињи 1893. године. Заједно с њиме, на овој су школи матурирали каснији дјеч-

ји писац и преводитељ Данијел Батори и гласбеник Богомир Качеровски. Као учитељ службовао је у Јамници (1893. – 1895.), Кукурузарима (1895. – 1898.), Млиноги (1898. – 1921.), Земаљском узгајалишту у Глини (1921. – 1923.), а потом као управитељ школе у Дубици (1923. – 1925.) и (1926. – 1930.) те котарски (срески) надзорник у Петрињи (1925. – 1926.). Године 1921. кратко је вријеме дјеловао као школски референт у Петрињи, а 1930. као управитељ школе у Варварину. Након шест мјесеци, из Варварина је враћен у Дубицу гдје је дочекао мировину. Годину и мјесто његове смрти писац ових редака није успио открити. Од познатих ми биографских података, наводим његов ангажман на рјешавању сталешких питања педагошких радника и важну улогу у утемељењу *Учишљеској друштва* “Даворин Тршињак” за *траг Петрињу и околицу* (1922.) те чланство у привременом одбору задуженом за израду његових друштвених правила. Године 1895. оженио се је с Анком Драгишић, кћерком комоговинског пароха Јове Драгишића.² Познато ми је да је у овом браку рођен син Бошко, који је студирао и највјеројатније завршио право.

У књижевни живот Мартиновић је ушао посредством петрињског тједника *Бановац*, у чијем је подлиску 1902. године објавио причу *Глумица*, а 1903., у 36 наставака овога листа, публицирао је приповијест *Арнаутова исјовијед*. Да све не остане само на страницама новина, побринуо се је сисачки тискар и накладник Јанко Дујак који му је 1906. године штампао *Арнаутову исјовијед* као засебну књигу. У петрињској штампарији Аксентија Милошева, Мартиновић је 1921. објавио књигу приповиједака *Исјог Зрињске и Петрове јоре*.³ Чињеница да је ову, другу по реду књигу Мартиновић објавио у 48. години живота, када се у правилу достиже умјетничка зрелост, да је у њу уврстио и причу *Глумица*, објављену још 1903. и да се иза тога више није јављао књишким издањима, сугерира претпоставку о слабљењу његове приповједачке мотивације и стваралачког активизма, па и о потпуној блокади списатељске дјелатности. Колико је томе допринијела чињеница да нити једном од двију објављених књига, Мартиновић није скренуо пажњу шире јавности на своје име, баш као и потпуно одсуство њихове критичке рецепције, немогуће је поуздано утврдити. Истини за вољу, треба рећи како је Мартиновић 1926. године, у подлиску петрињског тједника *Јединство*, објавио причу *Два јединца*, за коју је наведено како потиче из рукописне збирке *За нашу дјецу*, но која, колико ми је познато, у књишком облику није објелодањена.

Књигу *Арнаутова исјовијед*, Мартиновић је поднасловно дефинирао термином “криминална приповијест из Бановине”, што она, једним својим аспектом, односно чињеницом да иста представља аутобиографску исповијед Арнаута Ибрахима, починитеља тешких криминалних радњи,

везаних за проблематику третирану насловом, међу којима ћемо међутим, узалудно тражити име Јоце М. Мартиновића. Вођен начелом, више документарне, неголи хијерархијске репрезентативности, писац ових редака саставио је и 1982. године објавио панораму послеријатне сисачко-банијске поезије названу *Плогне ноћи* у склопу које су уврштени библиографски портрети тридесет и тројице пјесника. Нажалост, поједини, у њу уврштени завичајни аутори, никада нису контекстуализирани у ниједан од горе наведених књижевних прегледа и хрестоматија.

- 2 Овај прота не смије се замијенити с рујевачким протом Петром Драгишићем, оцем професора педијатрије на Медицинском факултету у Загребу и предсједника СКПД “Просвјета” Бранка те шумарског стручњака Петра.
- 3 Занимљиво је да се у фондovima најзначајнијих ех-ју књижница, не налазе обје Мартиновићеве књиге. У фонду Националне и свеучилишне књижнице у Загребу налази се само *Арнаутова*

*исповијед, а у фонду
Народне библиотеке
Србије Исидор Зринске и
Пешрове горе.*

доиста и јест. У основи, њезина је структура вишеслојна, при чему један од кључних тематских слојева припада причи о пропасти једне крајишке обитељи која живи на тзв. “Сувој међи”, на граници двију царевина (аустроугарске и турске), на којој обитавају кршћани (православци и католици) те муслимани. Споменуто обитељ чине отац Стојан Даниловић, мајка Ката и кћерка јединица Мара. Наступајући као објективан приповједач, који не судјелује у радњи, писац разоткрива њихов свакодневан живот који се одвија у склопу патријархалне друштвене матрице, позициониране на цивилизацијским рубовима националних и конфесионалних идентитета. Слиједом тога, Стојан је карактеризиран као “човјек старог кова, строг и тврдокоран, предат господарству”, који је “властитим жуљевима стекао лијепо имање”. Његова кћерка Мара “богата је удавача бајне љепоте”, “одгојена строго по познатом модусу крајишком”. Она од малих ногу гаји симпатије и љубав према Милану Борићу, матуранту учитељске школе и младићу “дивна срца и танких осјећаја”, у чему је подржава и мајка Ката. Што зато јер Милан не исповиједа православну вјеру (“моју Мару дати за римљана, то никада дочекати нећеш ... тај брак био би чином гријеха и срамоте”), што због старе мржње према Милановом покојном оцу Николи поради сукоба око међе, Стојан не одобрава ову везу, већ кћерку обећава мјесном лугару Ђури Коцићу, којем је једино било стало до његова иметка. Слиједом тога, а унаточ отпору супруге и кћерке, сматрајући да “се жене не могу никада довинути оној висини разбора и зрелости, као људи ... јер “њихове жеље и намјере не имају никада здрава и чврста темеља, него овисе од часовита утиска”, Стојан организира Марине заруке с Ђуром Коцићем. На Марину молбу, Стојанов нећак, млади капелан Божидар Здравковић, посјећује Милана и преноси му Марину поруку како је испрошена мимо своје воље и како једино њега истински воли. На њезину и Миланову замолбу, Божидар покушава утјецати на Стојана да развргне заруке са лугаром Ђуром. Наводећи како је за њега “задана ријеч светиња”, да је “ваљда он господар свога дјетета кога ће удати за кога он хоће” и да “Мара не смије бити ничија, доли лугарева, па била сретна или несретна!”, Стојан се није дао одвратити од своје одлуке. Након што је сама Мара признала Ђури да воли једино Милана и да га не може никада заборавити, а да се за њега “јабуковала” (заручила) само зато да се не супротстави ауторитету оца, у Ђури се развила љубомора наспрам Милана. Знајући како ће Милан ускоро пристићи колима у село, он организира његово рањавање са смртном посљедицом. Миланова смрт “позадила је Мару до темеља” и она ускоро подлијеже “срчаној капљи”. Марина смрт “сасвим је поразила и Стојана” који се је подао пијанчевању, раскућио господарство и продао свој “рођени кров”. Од тешке жалости, убрзо је за

Маром умрла Ката, а након неколико година, због неумјереног живота и Стојан.

Сљедећи фабулативну матрицу ове приповијести, сазнајемо како је лугар Ђуро заправо био син Ибрахима, “Арнаута из Битоља”, “крадљивог од нарави” и “препреденог и лукавог попут змије” који је службовао као чобан код Ђуриног оца Ђуке и мајке му Ксеније која је, не имавши дјеце с Ђуком, Ђуру занијела управо с Ибрахимом. Ибрахим је смртно ранио Милана, а отровао старога Ђуку и Миланова оца Николу, а питање је није ли био упетљан и у смрт властита сина, лугара Ђуре, страдалог несретним случајем у шуми, због којег је напосљетку и “опаклио душу” и на чију је плаћену заповијед смртно ранио Милана. У тренуцима када се је у Ибрахиму родила грижња савјести и када је, већ готово посве слијеп, намјеравао капелану Божидару потанко испричати сва своја злодјела и “скинути све терете с душе”, на превару, сасувши му отров у ракију, њега је – побојавши се да не открије њезину улогу у свим овим злочинима – отровала Ксенија, која је на тај начин остала једини покретач зла – својеврсни књижевни пандан Лаури из романа *У рејисирајури* Анте Ковачића. Карактеризирајући је негативистички у карактерном смислу до самог краја овог прозног дјела, писац је њезином лику придао архетипско-митске димензије моћног и нагонског зла у којем нема мјеста за људске вриједности и којег се она не може ослободити и доћи до катарзе. Стога је и њезина смрт, недуго иза Ибрахимове, “смрзнућем у сусједној босанској варошици”, логичан епилог ове криминалне приповијести.

Премда је сам писац ово дјело жанровски одредио поднасловом приповијест, треба рећи како оно, по сложености своје композицијске структуре, по заплету и идејама које афирмира, по социолошко-психолошком портретирању ликова и дијалогској организацији грађе распоређене на 138 страница као и бројности извансижејних елемената (описи природе и снова, интимне интроспекције појединих јунака), заправо функционира као краћи роман.⁴

Настала и објављена у вријеме модерне, *Арнаутова исповијед* у себи инкорпорира стилска обиљежја импресионизма, симболизма, натурализма, неоромантизма и наравно реализма. Модернистичкој парадигми посебице је близак њезин тематски комплекс који чине мотиви љубави, смрти и љубоморе, пропадање сеоске обитељи и трагична судбина већине ликова, импресионистичке пејсажне слике (које су у функцији осликавања унутрашњег живота њезиних јунака) и растварање приповједачког дискурса уметањем поетски интонираних пасажа, на примјер: *Зајрљене душе ошћиваше шајновитом, нејознајом даљином, чије сјазе и међе људски ум не јознаје. У божанском свемиру сину им сунце божанске слободe и љубав иза гроба; значајни се сан исјуни – љубав се љубављу узврати.*

- 4 Поступак жанровске редефиниције појединих књижевних дјела није непознат у књижевној повијести. Премда је, примјерце, Аугуст Шеноа своје прозно дјело *Просјак Лука*, одредио као приповијест, исто се данас сматра краћим романом.

У пишевом апострофирању “истинске и чисте љубави” као врхунског смисла живота, има елемената романсе, а у мотиву удаје за невољену особу, којој се срцем никада не може припасти, неуспјеле индивидуалне побуне против обичајних правила (лик Маре). У чињеници да несретни заљубљеници (Мара и Милан) своју љубав закључују смрћу (јер према мишљењу писца, за њих је у постојећој социолошкој и психолошкој констелацији практички немогућ другачији исход) препознају се баладични мотиви инкорпорирани у феноменолошку структуру ове прозе.

Супротности које постоје између старог и новог свијета, најбоље отјелотворује млади капелан Божидар Здравковић, који дјелује као представник нових идеја и агенс оних жеља које теже промјени и оплемењивању свијета. Уз то што подупире покушај Маре да, вођена искреном љубављу, изиђе из патријархалних конвенција које беспоговорно и непопустљиво чува њезин отац Стојан, овај литерарни лик се у свом вјерском и хуманистичком дјеловању залаже за “зближавање двају братских народа једне крви, једног језика и обичаја, једне хисторије и судбине” те превладавање оних етничких и вјерских разлика на којима почива патријархална средина, а које доводе до судбинских раскола и трагичних збивања међу људима. Резултат његовог (“поправљачког”) напора да дијалогски повеже појединце из различитих идентитетских заједница је вјенчање Миланова брата Мирка и Стојанове нећакиње Јелке, којем се, свјестан трагедије која му је задесила породицу, више не опире ни сам Стојан. Уграђујући љубавне мотиве у социјални контекст банијског села, Мартиновић се није ослободио дидактичности посвећене идеји вјерске толеранције и националног јединства као оних топоса који ће промијенити социјални живот села и довести до његове друштвене преобразбе. Сагледани с позиција ондашњег времена, ови су идеолошки топоси можда и улијевали трачак наде у остварење толерантнијег и љепшег (су)живота, но, промотрени из данашње перспективе, након свега што се збило у границама истог овог простора, оваква врста политичког активизма дјелује, уколико не старомодно и утопијски, а оно свакако деактуално.

Друга Мартиновићева књига насловљена *Исход Зрињске и Пејшрове торе*, која у свом поднаслову носи одредбу “Низ приповиједака из друштвеног и народног живота у Банији”, састављена је од шест мањих приповиједака, неуједначене умјетничке вриједности, које носе називе: *Глумица*, *Ненадан тош*, *Удовица*, *Мајчин Божић*, *Комшије* и *Кумова клејва*.

У средишту приповијетке *Удовица* стоји помало романтичан доживљај животног позива главног јунака, честитог и пожртвовног учитеља Жарка. Његову свјетоназорну одредницу “умног просвјетитеља, идеалног народног учитеља и искреног родољуба”, писац супротставља гледишту старијег

колеге, који сврсиходности наставе супротставља “кућну економију, властито тјелесно здравље, животне бриге и потребе.” За разлику од Жарка, који се, радећи као црв, силно трудио да “разведри дјечје главице” те “напуни школу свјежим ваздухом слободе и самостална мишљења и говора ученика”, опозитни старији колега на прво је мјесто постављао “материјално добро свога ја” сматрајући притом како су Жаркова одгојно-образовна поимања “непрактична, пуста фантазија”. Резултат ове поларизације, успостављене између посебне педагошке мотивираности те професионалне некомпетенције, између врлине и конвенције, снова о племенитости позива посвећеног анимирању и проширивању дјечјих видика и схематичног обављања учитељске функције је Жаркова смрт од туберкулозе. “Шест мјесеци мањка вашем покојном супругу за постигнуће права на мировину, а према томе не можете ни ви добити мировине нити ваша дјеца узгојнине”, ријечи су чиновника Земаљске владе упућене Жарковој удовици Даринки, мајци троје дјеце, која је, оставши без опскрбе и било какве наде за будућност, морала испразнити дотадашњи стан и предати га новом учитељу. Мада ова приповијест није без социјалне тезе, сведене на трагични, људски тешко схватљив, готово мелодрамски приказ егзистенцијалног краха једне обитељи, у њој се, мада недостатно индивидуализиран, управо идеализирани лик Жарка уздиже до симбола честитости и родољубивости учитељског позива.

Приповијест *Мајчин Божић* третира проблем економске миграције и повратка скупине Бановаца са заслужбе из Америке. Како писца није занимала обрада њиховог тегобног живота у туђини (на којег се тек реферира податак да их се од дванаесторице враћа десеторица, јер “двојица остадоше за вијеке тамо”), он је њезин дискурс препозиционирао на мотив ванбрачног дјетета једног од повратника. Наиме, при доласку пароброда у ријечку луку, повратника Милу дочекује некадашња љубав Анка и кћеркица јој Милица, зачета још прије Милина одласка у Америку, а за вријеме његова служења војске у Ријечи. Суочен с Миличиним захтјевом да “остане с њоме и дјететом или да их поведе куда хоће и зна”, јер ће у супротном њу и “дијете прогутати море”, Миле, који о рођењу дјетета до часа свога повратка није ништа знао, доноси одлуку да остане у Ријечи док из завичаја “абера” од мајке и сестре не прими, будући да “без материне приволе и благослова не улази нас ни једно у кућу.” Милин повратак родној кући, заједно с Анком и малом Милицом, прилика је да писац уздигне на интенционалну разину вриједности материнске љубави јер “у срцу јој гњеву мјеста није, па и часовита можда срдња претопи се брзо, врло брзо у неисказани осјећај најузвишеније, најтоплије љубави, истинске љубави, оне која ври и кључа само у мајчином срцу.” На споменут начин читава

- 5 Приповијест под истим насловом, инспирирану огрешењем у кумство, написао је и по први пут 1904. године објавно представник српске сеоске реалистичке приповијетке Јанко М. Веселиновић.

приповијест претвара се у дискурс о мајчинству којем писац придаје кључну улогу у животу традиционалног сељачког колектива и друштвеном функционирању завичајног дома. Идеализирајући и поопћујући мајчину благодатност и афирмативност, приповједач међутим остаје на разини литерарног конструкта, како о значају мајчине љубави, тако и животним вриједностима њезина благослова, без дубљег психолошког профилирања и индивидуализације главних протагониста ове приче.

Фолклорном и етнографском традицијом, духом народне предаје и легенде инспирирана је приповијест *Кумова клеџва*⁵, у којој је најбогатији господар у селу Остоја Деветак, као чувар винограда, за стотину цекина награде, покушао усмртити вјенчаног кума и хајдука Танасију Рудића, познатог по томе што је убио два турска бега на “Сувој међи” и отете бисаге сребра раздијелио сељанима. Рањени хајдук смогао је толико снаге да убије Остоју и у афекту изрекне “кумову клетву” о “вјечном проклетству” (“Јао куме, невјера те убила и све твоје”). Грађу за ову приповијест писац је изнашао у неписаним законима сујевјерног народа и његовом поштовању институције кумства. Према неписаним народним законима, устати против кума, коме припада истакнуто мјесто у породичним односима, значило је устати против светих сеоских обичаја и самога Бога. Чињеница да је и хајдук Танасије ускоро пресудио сам себи, онемогућила је његово скидање “проклетства”, опозивање клетве и другачији исход од овога по којем је некада најбогатија кућа у селу постала најсиромашнија.

Афективно супротстављање ауторитету наставника Мартиновић је апострофирао у лежерно, мјестимице хумористички, готово карневалски интонираној приповјетци из школског живота *Ненадан гости* чија је нараторолошка структура оптерећена дјетињастом наивношћу и анегдоталношћу фабуле конципиране као низ некаузалних сижејних изненађења насталих као посљедица случаја или оних неспоразумијевања њезиних актера која превазилазе конвенционалне педагошке оквире (нпр. нагли физички атак професора на ученика који му лукаво узвраћа на напад, а који се потом, игром случаја, за вријеме док је ученик издржавао казну затвора у школи уселио у његов дојучерашњи стан у којем заједнички с њиме дочекује Божић). Треба истаћи, како је ово једино аутореференцијално Мартиновићево прозно дјело, у којем се писац не појављује као пасивни описивач, већ као његов активни судионик.

Тражење нечег новог, другачијег и нетипичног евидентно је и у поприлично артифицијелној приповијести *Глумица* чији се дијалогски оквир одвија између 56-годишњег нежење и котарског лијечника Вилхелма Шрота те трипут млађе, духовите и даровите глумице Илонке К., пристигле у посјет родбини у мјесто докторова живљења. Увјежбавајући улогу лукаве

жене чији је “задатак притегнути обожаватеља из круга ‘Сениорес’”, Илонка је потпуно завела доктора, и практички га довела у ситуацију да јој исти понуди брак на који ће она, будући да је “њезино срце њега изабрало” и “проти мајчиној вољи” пристати. Након повратка у Пешту, она му шаље писмо у којем му признаје како је све што се одвијало међу њима било само шала увјетована њезином глумом (јер “сам живот је глума, а глума је живот”). Шротов повратак у стварност гарниран је његовим бијесним парањем писма, као врхунцем драмске тензије успостављене у односима с Илонком и приписивањем њезиног себичног поигравања с његовим осјећајима женској инфамији. Занимљивија од саме идеје, литерарна је артикулација грађе која је, захваљујући елементима гротеске и персифлаже, приближена модернистичким поетолошким начелима.

Писцу ових редака у умјетничком је смислу најуспјелија приповијетка *Комшије* чију животну изворност врло добро илустрира позната народна изрека и пучка домислица “Отето – проклето”.⁶ У њезиној фабули, презентираној наративним пучким стилем и живим народним језиком, доминирају два лика: Стеван (Џилитан), “вјешт и уредан месар”, но “лукав и пакостан” човјек, “улагивач свакоме тко је имао какву власт у рукама и од кога се надао користи” и Тоша (Крмећак), неугледан и доброћудан, послушан и сусретљив подворник у школи, који је помагао Стевану “класти јањце и скидати коже, окретати масне печенке на ражњу”, цијепати и резати дрва, носити на глави воду у шкафовима и друго, зашто није тражио, па ни примао никакве награде. Долазак великог жупана у опћину и приређивање вечере њему у част, навело је начелника да за овај посао ангажира Стевана, као приређивача, и Тошу, као главног му помагача, нудећи сваком по пет форинти. Но, Стеван се побунио против тога да се ангажира Тоша (“који се не смије тамо ни помолити са својом смрдљивом лулом и зубима пунијем багуша, јер би велика господа изгубила апетит чим би га видјела”) и погодио се с начелником да узме за себе свих десет форинти. Сакупивши то вече, што од плаће, што од убраних напојница преко двадесет форинти, Стеван је купио кравицу руменку, која је лијепо напредовала. “Како стека’, нако ће и растећи... Од тебе је от’о, види Бог”, често је Тоши понављала жена му Милица. “Немој жено, све је у божјој руци, пази на своји’ десетак коза и другу сиротињу”, одговарао је незавидни Тоша, који се често знао и окосити на жену због оваквих ријечи. Врхунац Миличине зависти збио се када су неки претршци понудили Стевану за руменку “пол стотине” форинти, нашто их Стеван “поносно одби” наводећи како је неће продати ни за “равну стотину”. “Знаш ли ти, да тебе по праву припада једна половица, што је от’о од тебе! ... Појо те, и тебе и мене, а ти му благосиљаш... О да Бог да и сутрашња, света Петка”, није до-

6 Овако насловљену народну приповијетку пронашао је и записао петрињски прота Јован Воркапић те је 1892. године публицирао у подлиску загребачког “Србобрана”.

вршила своју клетву Милица, “пресјечена” Тошиним погледом, који, зграбивши “некакав матрак” узвикну: “Ни једне више, есил’ ме чула, проклета вјештице...”. Сутрадан, стеона руменка прејела се дјетелине и надула се, а Стеванова кћер долетила је по Тошу преносећи му Стеванову поруку да понесе нож и с уморене јунице “сними и уновчи кожу, а месо закопа”. И док је Милица “присиљеном милости” говорила како је “шкода, шкода ‘наке јунице”, Тоша је без ручка пошао на своју дужност, “да се нађе на помоћи код Стевана, од чије се куће разлегала дјечја кукњава и нарицање за погинулим блашчетом.”

Ова Мартиновићева приповијест занимљива је, како због пластичног осликавања двају, физички и карактерно антиподних карактера, тако и због реализације Миличине клетве, која се – као што то истичу архетипски канони – изриче с увјерењем или жељом да Бог, демон, судбина или тајанствене природне силе исправе неправде које су неком нанијете. Слиједом тога, оживотворење Миличине клетве, која није била усмјерена директно на Стевана, већ против, према њезином мишљењу, на неправедан начин стечене јунице, представља епилошку окосницу и драмски климакс ове приповијести. Оцртавајући с пуно сентименталне присности и суосјећајне емпатије карактерне врлине и мане својих књижевних ликова, Мартиновић је посредством њихових моралних и етичких особина дјелотворно приказао како њих саме, тако и социолошко-менталитетне те социјално-господарске прилике банијског села, па управо стога, *Комшијама* по мом мишљењу, припада епитет најзрелије и најуспјелије Мартиновићеве прозе.

Закључно, може се рећи да је Мартиновић још један од регионалних, банијских писаца, који се својим прегрштом проза није афирмирао као приповједач нарочите изражајне снаге, мада му се не може порећи талент у елаборацији појединих, више руралних, но урбаних тема и фабула. Управо због тога, његова литерарна презентација једне у суштини традиционалне друштвене текстуре, захваћене у свом конкретном и емпиријском фактицитету, који није лишен ни својих егзистенцијалних и конфликтних датости, није без вриједности и значаја, евидентних и у оним случајевима када је семантичка интригантност споменуте текстуалне грађе, бар када је данашњи читатељ-намјерник у питању, трансмутирала, застарјела или посве пресушила.

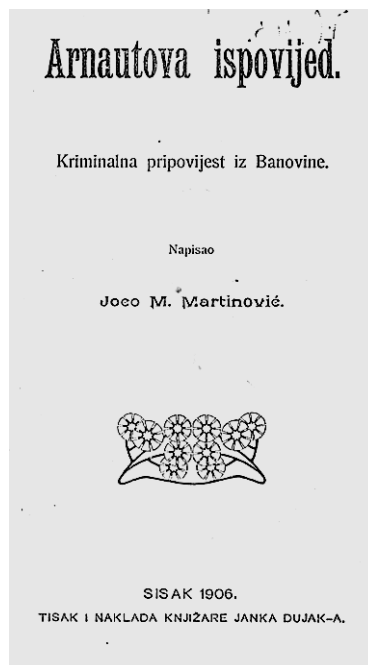
Мада се у већини својих, ипак малобројних прозних дјела, није исувише одмицао од реалистичке традиције, треба истаћи како су у њима – уз елементе натурализма (мотиви злочина, освете, бракооскврнућа) и романтичарске баштине (хајдучко дијељење отетог блага сиротињи) – евидентни и утјецаји књижевне модерне – оживотворени кроз повремену и

Јоцо М. Мартиновић

Јоцо М. Мартиновић: *Испод Зрињске и Петрове горе* (1921.)

Јоцо М. Мартиновић: *Арнаутова исповијед* (1906.)

дискретну дефабулизацију те скретање позорности с радње на душевну индивидуализираност ликова, у чему је тек дјеломично успио, будући да је споменута индивидуализација ликова још увијек поприлично плошна и стављена у функцију сижеја (глумица Илонка, капелан Божидар Здравковић, учитељ Жарко, Арнаут Ибрахим).

Нежељене удаје и патријархална атмосфера у којој још увијек важну улогу имају етнолошко-вјерски ентитети попут клетве и мајчина благослова, проблем економске емиграције и идеалних учитеља који ће под цијену губитка здравља остати вјерни суперстицијама свога позива, темељни су мотиви Мартиновићевог стваралачког поступка који, нажалост, није успијевао из банијске друштвене структуре, из које је поникао и у којој је и сам живио и дјеловао, изнаћи и литерарно трансформирати неке провокативније и имагинативније садржаје. Најуспјелији у оним радовима у којима је тематизација рудиментарног крајишког живота остварена живим локалним језиком и народном фразеологијом, Мартиновић својом артикулацијом није надишао емпиријску лимитираност појавних завицајних појава и сижеја, што истодобно не значи, како су исти лишени неких универзалнијих перспектива које нам омогућују њихово дубље и интензивније доживљавање и како је одсуство одјека укњижених Мартиновићевих проза у књижевној критици посве оправдано.

Сагледана у контексту постмодернистичке демократичности и континуалности те побуђеног интерпретацијског интереса за све што је локално и периферно, скрајнуто и минорно, Мартиновићева је литерарна оставштина, по својој стилској и поетолошкој формацији синтетска мјешавина старог и новог или оне постмодернистичке парадигме коју је њемачки књижевни естетичар Burghart Schmidt дефинирао терминима аутохтоног регионализма и историјског еклектицизма. Управо стога, вјерујемо како ће у склопу постмодернистичке актуализације литерарне оставштине овог "малог" и заборављеног писца, у топографском (банијском) и/или националном (српском) књижевноповијесном контексту, његов опус заузети оно мјесто које ће му прискрбити барем евидентирање и очување од потпуног заорава, ако већ не и нова херменеутичка пропитивања и вредновања.

Јоцо М. Мартиновић

Комшије

Најпознатије личности у мом селу били су Тоша и Стеван. Први је имао надимак Крмећак због спуштених, чекињавих бркова и исто таквих обрва и оштре косе, а другога су звали Цилитаном, ваљда зато, што је био штркљаст, витак и спретан, цијела противштина свог комшије Тоше. Док је Цилитан ишао вазда чист, умивен, обријан и помниво засукана брка, Крмећак је био неуредан и отрцан, уз то низак, погнут, неспретан у ходу и рукама, а понешто муцав. Према њиховој вредноћи и способности подијељен им је био и посао. Стеван нпр. уживао је надалеко глас као вјешт и уредан месар, те изврстан кухар, што је још за блажених дана кумпанијске управе научио и у том се усавршио. Од капетана до вељбабе све га је призивало кад су се гозбе држале. Он је клао и редио живину, кухао, пекао на ражњу јањце и одојке, знао је стол отмјено поставити и вјешто дворити, а при одласку гостију и бакшиш примао. Зна се он наћи, управо кад сједаш у кола, па и руку пружити, да зажели сретан пут, а онда није било друге но пружити му сексер, два. Према напојници закључиваше он и господство дотичника, његову финоћу и поштење. Истинабог код сваке овакове згоде није мањкао ни његов друг Тоша, али за њега су били одређени други послови. Он је – рецимо – помагао Цилитану заклати јањце и скинути кожу, а онда је ишао да наложи ватру. Цигерицу је редовно односила Стана, жена Цилитанова, да је приреди својој дјечи, док је Тоша већ спремио дроб у какав стари рудњак и чекао на своју Милицу да га однесе. Он је цијепао и резао дрва, носио на глави воду у широким шкафовима или барилима, окретао масне печенке на ражњу цаклећ се од тешког зноја, а кад гости дошли, он ни близу, јер је био нечист, одрпан и чваљав. Он би сиромаш дотле гледао из прикрајка, како гости – гдјекад и главињајућ – опраштају се с домаћинима и како се Стеван цилита од једнога до другог савијајућ' се као змија. Тоша није примао за свој труд никакве награде, па би само припитао кашње Стевана, колико му дадоше? Домаћин би Тоши обично пружио десет или двадесет новчића за дуван и он је био посве задовољан. Али уз сву

ту неједнакост у послу и заслуживању Тоша је живио боље и задовољније од Стевана. Он је имао јединог сина, дочим Стеван једног сина и осам кћери – деветоро дјеце, једно другом до ува.

Тошине су потребе биле малене према Стевановим; он је држао по пет, по шест коза и није био жељан бијеле капи, а Стеван ништа доли коју кокош, а толико друштво за вратом. Крај тога Тоша је заслуживао истина мало, али редовно, скоро сваки дан, дочим Стеван у рјеђим, свечаним приликама, а не хтјео ни радити онакове послове Тошине, који стајаху испод достојанства његова. Тоша је био сталан подворник у школи и уживао петнаест форинти годишње из опћинске благајне. То су му била стална берива. Ну, он се није стидио, да очисти све заходске јаме у мјесту за шест ноћи (јер таквих је било само шест) за плаћу од три форинта. Ако кому пропане говече, Тоша је први на помоћи, да се с погинуле животиње сниме кожа и уновчи, а месо закопа. Једанпут скоро не пострада код те операције. Цркне ли псето, једини ће он да га одвуче и негдје закопа и при том баш није пазио на редарствене и здравствене прописе. Он није био лијен за паклић дувана нарезати читав воз дрва, насјећи и донијети велико бреме тркаља за грах или грана за грашак, подоштрити их и забости у господске башће без икакве бриге њихове. Био је послушан и сувише доброћудан, штоно кажу; не удри га по глави, зато смо га и ми, дјеца, јако волила и радо с њим боравила, док би што код нас радио. Приповиједао нам је свакаквих прича и оних за дјецу страшних, а при том је непрестано пушио лулу и пљуцкао, а ако то не, онда су му сигурно била уста пуна дувана или багуша. И премда су му због тога брци били нечисти, зуби и усне црне, а брада мокра од оне жућкасте текућине – нама се није гадио наш добри Тоша, који је и нас дјецу, много волио. Толико је пута зацаклио сузама, док је дознао, да је тко од дјеце болестан. Једна моја сестрица захтјевала је у болести да дође Тоша, јер ће онда оздравити и родитељи су јој учинили по вољи, па заиста сутрадан било јој је лакше, а Тоша јој још донио дудова. Највеће је било уживање, кад смо нас два брата могли стићи с њиме у шуму по гране или тркље, или ако је вријеме тому, набрати јагода или потражити гљива рујница. Ми смо се тому радовали као каквом свечанику, кад нас је Тоша о томе унапред обавијестио својим сипљивим, промуклим гласом, а каткад се десило да смо с њим отишли и без знања родитељског, и увјерени смо били, да ћемо за то бити кажњени па и код те помисли ми смо уз Тошу заборавили на ону неугодност, која нам сигурно предстоји.

Не бојте се, ви, не бојте, не да вас ваш Тоша, бранићу ја вас, говорио би нам он, кад смо полазили кући, а ми се охрабрени пуном надом привијасмо уз њега, као уз рођену матер. Па и истина је, да нас је он вишепут од

шибе спасио, кад је морао и лагати ради нас; а гдјекад нас је баш и бранио и заклањао од шибе, па је сиромах многу – нама намјењену – примио на своја погнута леђа. Ми смо му зато били захвални и дајућ видљива признања тому, доносили му комадиће испушених цигара, што би гости бацали, а знао је добити којипут и чашицу ракије. То је текар било задовољство погледати каковим пијететом хвата и огледа чашу и њену садржину, како најприје избаци из уста по шаке дувана или багуша, а онда нагне чашом и цвркне као да је на жеравицу излио; а кад поврати чашу, цмокне задовољно и прикупи непокорне бркове к устима, да посрче с њих оно неколико преосталих капи “мученице”. Једаред само у животу пожалили смо на Тошу, кад је троје наше лијепе штенади бацио у вир, ну и то је учињено по старијој заповиједи.

Колико је Тоша био нама добар, добар и сусретљив, толико је Цилитан остао одвратан, да не речем мрзак. С нама је мало кад говорио, обавио би посао, примио плаћу и одмах даље. Крај тога био је лукав као лисица, притајен и до зла бога пакостан; потказивао нас је и пријављивао оцу за најнедужнију шалу или несташлук и он то није никад учинио на наше очи, но увијек иза леђа. Улагивао се свакоме, од кога се надао користи или тко је имао какву власт у рукама, почам од пандура до предстојника, да смо се ми, још незрела дјеца, гнушали над таквим карактером. О, како је наш неугледни, али искрени и безазлени Тоша у нашим очицама високо над њим стојао. И једна згода учврсти нам још боље то мишљење о обојици.

II.

Опћинско поглаварство добије некако по Ђурђевдану службену обавијест од котара, како за три дана долази у К. велики жупан са својом пратњом “да прегледа цјелокупно уредовање опћинског поглаварства”. У уреду опћинском све се ужурбало. начелник сио у кола и прегледао сав потез цесте, куда је имао жупан проћи и поправио на брзу руку мостове; биљезник се дан и ноћ знојио, док је дотјерао у ред своје ствари и набрзу ријешио силесију службених комада, који су скоро заборављени били; а толико времена требао је и благајник, док је своје главне и помоћне књиге средио те испунио све чланке до становитог датума. За пандуре и писаре не треба ни питати. Први чисте напољу и возе смеће из опћинског дворишта, стружу мотикама траву испред уреда и сјеку коров, те довозе у тачкама бијели пијесак с потока; а дотле други скидају дебеле наслаге прашине са ормара, гдје је похрањена опћинска архива, праше слике, перу столове, стоце и прозоре. Једнако се ради и у школи, пошти, оружнич-

кој војарни, у свим јавним звањима нашега мјестанца. Разумљиво је, да и наше комшије, о којима је ријеч, не могу поред толиког пословања стајати скрштених руку. Тоша – и кад је опрао подове и клупе у школи са својом Милицом – позван је следећег јутра к опћини, да има истога дана у два сата по подне доћи пред начелника ради једне “врло важне” ствари. Тоша дошао весело у уред, гдје је већ нашао Стевана, који је такођер дошао на исти позив. Стеван је био у чистом, плаветном прслуку са двије медаље на прсима, а те је он носио само у свечаним приликама. То је одмах разумио и Тоша, па му се по обичају осмјехне и махне главом, али је Стеван остао хладан и укочен као стијена у некој регби војничкој позитури, као да није ни примијетио доласка свога комшије. За мало ступи пред њих начелник и разјасни им узрок, зашто их је позвао. “Ви сте људи вјешти и поуздани, па се од вас надам да ћете сигурно свој задатак радо испунити на част наше опћине, која је прва у котару, а неће вам бити бадава. Сутра слави наша опћина велико славље, дочек пресвијетлог господина, великог жупана, који овамо долази око пет сати послије подне. Точно у седам сати биће дана у почаст његову вечера код нашега врела под грмом. Приређивање вечере повјерава се, Стеване теби, а Тоша ће ти бити главним помагачем уз два стражара. Посуђе, месо, дрва и све потребно биће вам одмах по подне допремљено к сјеници, која ће бити дотле крај врела подигнута, а за ваш труд “примићете сваки пет форинти из опћинске благајне”, подигнутим гласом и као из књиге очита им глава опћине, иначе умивљени жандар са више одликовања.

– Сваки пет форинти ? упита као нехајно Стеван.

– Дакако, јер у овакову случају не смије се шкртарити. Тоша се океси задовољно, али Стеван поблиједи као стијена и рече: Ја нисам задовољан, господин начелник.

– Зашто, Стеване?

– Зато, јер таквих се послова не може примити ниједан човјек можда у читаву котару осим мене и ја оћу да са мном не будете постидни.

– Дабо’ме, дабо’ме, потврди му начелник, а Стеван настави:

– Такве губице, простите ми, и господу, кадар је у нашој опћини дочекати и послужити само Стеван (ту се куцну по прсима, да му медаље зазвечаше) и то, мислим, за ови десет форинти, а без помоћи овог грбоње, који се не смије тамо ни помолити са својом смрдљивом лулом и зубима, пунијем багуша.

Знадем ја, што су велика господа, изгубили би – молим Вас – апетит чим би га видјели, није ли тако? Гледајте га, поругљиво и омаловажавањем доврши Стеван.

Тоша хтједе да рекне нешто у обрану, али, као да зарокта, стаде му ријеч у грлу. “Цил, Цил”, измуца једва, упиљив осветљив поглед на Стевана.

– Како мислиш, сам дакле? упита начелник.

Лако. Ви мени дајте два стражара на помоћ, Симу и Милића (овог су звали Калашином ради његова разуздана смијеха), који су чисти, уредни људи, па се даље не старајте.

Начелник се мало замисли, а онда пристаде.

У том часу изгубио се и Тоша из писарне.

Кад сам дошао то послије подне из школе, нашао сам га нујна и потиштена. Нацијепао је дрва, постругао неке путике у башћи, почистио двориште и необично рано отишао кући. Тек сутрадан, пред долазак жупанов свратио се к нама из шуме. Бреме дрва прислонио уз наш плот. Још је био потиштен. Управљали смо га да преноћи, па ће видјети жупана и другу господу, али он не хтједе. Прошао је бременим крај сјенице, куд је пут водио, испод ока видио тамо журбу и спремање. Стеван је већ другог јањца усоливао на ражњу. Пандури су најарили ватру, мужаре напунили, а под сјеницом стајао је већ и лијепо прострт стол за неких двадесет особа. Тоша је такођер установио, да су обје цигерике, дробови и мјешине јањеће некуд склоњене.

Кад је одмакао уз косу, допре му у уши јак глас пандура Калашина: О крррр – мећак !

Би л' дрррр – оба? Иза тога орио се силан смијех под брдом.

И Тоша хтједе нешто узвратити и скоро стаде, да одложи бреме, али одједном уздахну, стегну срце и узме се пењати уз брдо. Он није био пребрз у ничем, па ни на ову поругу, што је Стеван шаље на уста Калашина не хтједе узвратити, само је у дубини душе пожалио на Стевана, који му ни сад мира не да, прави се и диже високо над њим, а у ствари је гори и већа сиротиња од њега. – Е нека те, Стево, нека! Морда ћеш ти прије утећи се што мени, нег'ли ја теби, крста ми мога, нечујно је одговарао увређени Тоша на поруге и узвике, што му их печењари испод брда добациваху све док није стигао кући.

III.

Прошао је величајни дочек и поједена обилата вечера, испило се море вина, испуцали мужари и исијевале ракете, избачена је множина говора и здравица пресвијетломе у пузавом духу; отпјевало се доста “домородних” од стране красотица мјесних и све је могуће учињено “да боравак пресвијетломе господину у нашој средини остави трајну и угодну успомену.”

(Ово је један пасус из говора једног наздрављача, чији је концепт након неколико дана нађен на нашој кугљани). Након поскиданих барјака са јавних и приватних кућа, након што су зелене гране повенуле на тарабама и плотовима, добило је наше мјестанце свој првашњи изглед. У кући Тошиној владала је стара тишина, док је у његова комшије дружина као наново оживјела радосним расположењем спојеним са неком блиставом надом у будућност, трошећ још увијек остатке оне господске вечере.

Главни разлог том новом животу био је овај: по одласку великог жупана и његове свите спремио је Стеван нешто преко двадесет форинти, помно у крпу замотаних на дно Станина ковчега, гдје је она своју и дјечју рубенину држала. Кључ је повјерен Стани строгим налогом, да о томе ништа не дознаду дјеца. Ну Стана, као свака мати, није могла дуго да одржи сама ту угодну тајну, па је повјери најстаријој кћерци, ова опет другој, а она трећој и за час је дознала сва Стеванова задруга, да кућни ковчег крије у себи велику своту новца, колику никад дотле, састојећу се од погође не заслужбе из опћинске благајне, те убраних напојница од жупана, његове пратње и домаће интелигенције. Кроз неколико дана почело се и по селу зуцати како ће Цилитан од сакупљених новаца приметити кравицу.

И збиља, првог петка пред ноћ дотјераше супрузи Цилитан и Стана из К., лијепо црвено женско теле од године дана.

Из биртије гледали зачуђени људи и питали за цијену јуници. “Три и двадесет”, одговараху супружници сложено, “још ниједног зубића!” Бога ми ће то бити права кравица, права швајцаркиња, вриједи равнијех тридесет, примјећиваху љупопитљивци, гледајућ за њима.

Стане се угодно дојимала ова повољна оцјена људи који су у врсноћу пасмине боље од ње упућени.

Она је ишла за јуницом као да и не стаје на ноге, њу је подизала унутарња срећа и задовољство душе стварајућ у срећном заносу предивну слику велике, гојне краве са великим вименом и дебелим, бијелим сисама, а под њом још красније, младо телешце, како сиса мајку од млијека запјењеним устима.

И дјеца истрчала сва преда њих, огрлила будућу хранитељицу, изљубила по врату и челу мило живинче, и тако мала “руменка” весељем и љубави од свију дочакана, стиже напосокон под кров својих нових господара.

Руменка је код Цилитанових ванредно напредовала.

Имали су они око куће доста просторије за испуст по трави, к води и шуми, да није морала у туђе кварове, крај тога ју је Стана редовно о ручку и вечери дочекивала осољеним брашном или посијама у дрвеном кориташцу. Дјеца су је мазила и пазила кано око у глави. Осим Миљке – друге кћери – Станине, којој је била повјерена руменка на паши, ходала су за

њом и трчкала и друга млађа дјеца, тепала јој и призивала к себи: “Ојд, ру-ма, од мила, ој!”

Руменка није била дуго без звонца, зашто су се такођер дјеца побринула и метнула јој мало, јасно звонце о врат, на овратнику урешеним бијелим и црвеним ђинђувицама.

Тошина Милица и син јој завидним оком посматраху господарско напредовање Џилитанових и многопут приметили су о том разговор, како је Џилитан бесрамно драњчио око господе, док је скуцао новце за руменку, а то мишљење било је донекле и исправно, јер су га дијелили и још неки сељани. Тоша им није био завидан, па није дозвољавао такове разговоре својој фамилији и честопут знао се окосити на жену због њезине злобне брбљарије. “Није брата драњчио ни просио новаца код господе, то ја знам, е, кад су му дали од своје воље.”

– И с драга срца, боже мој, он је примио, дашто, сиротиња ... нек се поможне гдје може, тако би и ја, ... није од никог от’о, то је била редовна обрана од стране његове према Стевану.

– Како стека’, нако ће и растећи - узвратила би зажарена од бијеса Милица. – Од тебе је от’о, види Бог.

– Немој жено, све је у божјој руци, пази на то своји’ десетак коза и другу сиротињу, завршио би Тоша и изишао напоље.

Ну најжешћа је правда у истој ствари била код Тоше уочи Петковице. Милица је била сва изван себе од зависти, кад неки претршци идућ тај дан крај Стевана понудише му пол стотине за лијепу руменку, која се идућег прољећа имала отелити. Али их Стеван поносно одби с додатком да је неће водити ни за равну стотину.

Служба и ненавист обвладали су тај пут Милицом преко сваке мјере, с тога дочека свог Тошу већ на прагу и саопћи му у највећој раздражености Стеванову срећу.

– Па, вала Богу, нек’ и он живи, дочекао Тоша посве равнодушно.

– Ма теби то дакле ништа? Знаш ли ти, да тебе по праву припада једна половина, што је от’о од тебе! ... Да, од тебе несрећо једна ! Да си био чоек неби тако било. Пој’о те, и тебе и мене, а ти му још благосиљаш ... о, да Бог да и сутрашња, света Петка, не доврши клетву Милица.

– Ни једне више, есил’ ме чула, проклета вјештице, пресијече је Тоша и зграби некакав матрак.

Милица завеза као заливена и улеће у кућу.

* * *

Сутрадан лицем на св. Петку око ручка долети као без душе Стеванова кћи Миљка кући Тошиној.

– Гдје чича, гдје чича Тоша? зајаука дјевојче одмах на прагу, а онда удари у лелек и бугарење.

Милица и син јој сједили већ уз прострт сто и запрепастили се не знајућ' што да је запитају. У том Тоша долети из обора од коза, па чувши бугарење, запита је: Што је с тобом дијете? Што ме требаш ?

– Рума, руменка наша пропаде ! Пропаде, чича мили, на скоку ! Јој, јој ... јадна сам ти га! Јој! ... залелека Миљка гласом који до срца продире.

Тоша окружи оком по свој дружини, а Милица зацрвене као паприка, а онда упита: Ода шта пропаде? Морда су уроци, они људи синоћ што су је погађали?

– Нијесу уроци, лијепа стрина, нијесу! Јој, јој, туго моја, нијесу ... јој! Напала у дјетелину ... ето, само један трен ...

Милица се умири, јер сад тек с ње падоше очи Тошине, које су је боле у душу.

– Стеона, стеона, знате, била да 'простите ... па се брзо ... брзо надула, 'простите ми опет, измуца дјевојка, а онда додаде: Вас молио ето тата ... да, да дођете ... и понесете нож ... јој, жалости моја, он не море ништа собом.

– Шкода, шкода 'наке јунице, избаци присиљеном милости Милица и скупи танке усне.

Тоша је опет погледа мутним, граорастим очима и само уздахну. Хвати се руком за греду и извади одугачак нож у дрвеним корицама.

– Ај'мо, дијете, рече, и без ручка пође на своју дужност, да се нађе на помоћи код Стевана, од чије се куће разлегала дјечја кукњава и нарицање за погинулим блашчетом.

Срђан Орсић

Слика другој у Успоменама, доживљајима и сазнањима Милутина Миланковића

Милутин Миланковић (Даљ, 28. мај 1879 — Београд, 12. децембар 1958) био је математичар, астроном, климатолог, геофизичар, грађевински инжењер, доктор техничких наука, професор примењене математике и небеске механике на Универзитету у Београду, декан Филозофског факултета, и у три мандата потпредседник САНУ. Миланковић је дао два фундаментална доприноса науци: *Канон осунчавања Земље*, који карактерише све планете Сунчевог система, и теоријско објашњење земљиних дуготрајних климатских промена узрокованих астрономским променама положаја Земље у односу на Сунце, данас познато као *Миланковићеви циклуси*, које објашњава појаву ледених доба током геолошке прошлости земље, као и климатске промене на земљи које се могу очекивати у будућности. У знак општега признања његових достигнућа на пољу науке, кратери на Месецу и Марсу названи су његовим именом, као и један астероид, а НАСА га је сврстала, у својој едицији *На раменима титанша*, међу 15 највећих умова свих времена у области науке о Земљи.¹

У своме импресивном књижевном делу, мемоарима названим *Успомене, доживљаји и сазнања*², у којима обједињује сећања на свој живот од рођења до пред саму смрт, Милутин Миланковић даје читаоцима “носталгичан поглед једног старог научника великог међународног угледа, али у светлости историјског искуства национализма у двадесетом веку и на прагу глобализације нашег мултикултурног света”, како то тачно примећује академик Светозар Кољевић (Кољевић 2009: 39). Дајући имаголошку³

¹ Сви ови подаци поменути су на тачно 440 000 страница на интернету, како су то у своме раду *Милутин Миланковић* на интернету установили Тин Лукић и Слободан Б. Марковић (Лукић, Марковић 2009: 295). Упркос свему томе, у његовом родном и вољеном Даљу, нити један од наведених импресивних података није био довољан да Миланковићу данас, 2014. године, обезбеди барем улицу названу његовим именом. У његовој обновљеној родној кући делује Културно-научни центар Милутин Миланковић, и он једини носи име онога који би на част и понос сада и заувек требао да служи свим Даљцима (оп. С. О).

- 2 Због честог навођења цитата из ове књиге, у наставку текста користимо за њу скраћеницу Миланковић 1997, јер се у овој раду користимо тим, најдоступнијим издањем овога дела, упркос бројним, пре свега правописним грешкама, којима ово издање обилује.
- 3 “Имагологија је релативно нова и изразито интердисциплинарна област која комбинује традиционалне квалитативне и дијахронијске методе хуманистичких наука са новијим и често више квантитативним и синхронијским методама друштвених наука. Она се бави проучавањем порекла, природе и утицаја националних стереотипа, клишеизираних представа (одређених регија или нација) о *Друјом*.” (Живанчевић Секеруш 2009:7).
- 4 “(...) појам *Друјом* користим како бих означила националну, регионалну, етничку, полну, класну итд. различитост.” (Живанчевић Секеруш 2009:7).
- 5 Културу схватамо, по Лотману, као систем целокупне ненаследне информације, начин њене организације, акумулације, чувања и проношења на

слику света у својем животном веку, наш велики нучник оставља своје читаоце “у светлости Миланковићевог личног патриотизма и интернационализма”, те се, као и академик Кољевић на крају свога есеја, “можемо се с разлогом запитати да ли је Миланковић био рани Европљанин или један од последњих Мохиканаца” (Кољевић 2009: 39). У покушају да помогнемо расветљавање одговора на то питање, у овој раду хронолошки ћемо (како је дело посложио и сам аутор) представити све Миланковићеве сусрете са *Друјом*⁴ и једног од најумнијих Срба свих времена дочарати пред нашим читаоцима онако како је у сусрету култура⁵ самоописивањем⁶ он свој портрет оставио свима нама у наслеђе.

У првој делу својих мемоара, који је поднасловио *Детињство и младост* и у њему дочарао својих првих тридесет година живота (1879-1909), проведених у родној Аустроугарској царевини, Милутин Миланковић пише хронику Срба пречана, описујући “не само живот својих предака, већ и судбину српског живља насељеног у негдашњој хабсбуршкој монархији”:

“тај део српског народа, одвојен државном границом од осталих својих сународника, живео је својим засебним животом. Но упркос тим границама, Дунаву, Сави и Кордуну, духовне везе Срба аустријске монархије са осталим деловима српског народа биле су врло јаке, и ти, *пречански* (курзив овде, као и свуда у цитатима, ауторов, оп. С. О) Срби играли су значајну улогу у духовном и културном развоју целога Српства, а нарочито ослобођене Србије. Нововека књижевност и уметност Срба, основа њихове духовне заједнице, никла је и процвала с оне стране Саве и Дунава, и из тог расадника пресађивана је у ослобођену Србију. Оданде дођоше у Србију први наставници њених школа и положише онде темеље осталим васпитним заводима и просветним установама” (Миланковић 1997: 17).

Општу слику Срба настањених у ондашњој Аустрији и Угарској, Миланковић заснива на примеру своје породице, о којој већ на почетку бележи:

“Одрастао сам у старој српској породици, која је избегла из турског царства и населила се у Даљу у доба када је то место, и, исто тако, друга два (Бело Брдо⁷ и Борово), насељено српским избеглицама и дато у властелинство аутономне Српске православне цркве у хабсбуршкој монархији. У тој насеобини преживели су моји преци преко два века. У њиховим домовима очувало се, предањем, писменим и материјалним сведочанствима, толико успомена о њиховом животу да сам га могао пратити све до у Чарнојевићево доба.” (Миланковић 1997: 17).

Као Србин пречанин, Милутин Миланковић одређује себе и своју породицу као војвођанске Србе, јер као и сви стари Даљци, по границама Српског

Војводства из 1848. зна да његово родно место по свему у историјску Војводину и припада. Одређујући своје забелешке о породици као хронику која је “истина, тек само један конкретни, појединачни пример о животу војвођанских Срба”, он бележи догађаје из временског интервала од два века, јер:

“уједињењем нашег народа у јединствену државну заједницу завршена је историја војвођанских Срба као засебног дела нашег народа, али због значајног удела што су га они имали у целокупном културном развоју нашег народа вредно је знати и забележити каквим животом су живели и како су се подигли до оног степена просвећености који им је омогућио ту њихову улогу. Живећи у иностраној држави, повезани у целину само својом црквом, њихово национално обележје и дубоки осећај припадности своје народу и његовој духовној заједници гајио се и развијао у њиховим домовима и породицама.” (Миланковић 1997: 18).

Управо у породичним кућама Срба пречана – наравно, оним имућнијих – српска култура уздизала се на ниво европске, јер:

“Доба процвата нове српске књижевности и уметности оставило је видљивог трага и у средини из које сам изникао. Моји преци претплаћивали су сваку српску књигу и часопис и у својим домовима имали библиотеке које су обухватале скоро целу нашу књижевност онога доба. Учествовали су, као што ћу причати, и активно у том књижевном препороду. У њиховим домовима била је заступљена и наша ликовна уметност прве половине 19. века дванаестином оригиналних платана наших старих сликара: Павла Ђурковића, портретисте Вука, Лукијана и митрополита Стратимировића и Јована Исајловића, млађег, портретисте кнез Михаила, Димитрија Давидовића, Вучића Перишића и других знаменитих Срба. У тим старим домовима чувао се и цео породични архив, збирка рукописа, писама и докумената, старих сто година. Разна друга материјална сведочанства употпуњавала су ту слику живота и судбине мојих старих” (Миланковић 1997: 17, 18).

Ова ауто-слика (доживљај самога себе), заснована на искуствима породичне средине, ставља Миланковића већ у родној кући у позицију у којој његово лично ја стоји дубоко укорено у културу у којој се подразумева образовање, са свим својим позитивним аспектима. Далеко од тога да је целокупна заједница Срба пречана била овакав књишки пример учених Европљана (напротив), али у позицији у којој од најранијих дана бива окружен људима који му свакога дана шире хоризонте и отварају нове видике, гајећи при томе успомене на старе, никад очима виђене

потомство. (Лотман 2004.)

- 6 Самоописивање: у смислу самоидентификације, системског и систематичког означавања и етаблирања самосвојности. (Лотман 2004).
- 7 Милутин Миланковић име Бијелога Брда, села у даљској општини, по правилу и као доследан Даљец, увек бележи у његовој екавској варијанти. Такође, као Осечанин по мајци и средњошколским годинама проведеним у главном граду Славоније, име града на Драви бележи такође, без изузетка, онако како су га и он и његови преци увек и изговарали и писали, екавски, као Осек, те ћемо се такве номенклатуре у овоме раду и ми придржавати (оп. С.О).
- 8 Семиосфера означава целокупност интеракције свих могућих комуникација са аспекта човекове партиципације у њима. Семиосферна граница је најважнији динамички елемент семиосферног простора, јер, као билингвални механизам, механизам превођења, обезбеђује разне видове комуникације (једносмерну, комуникацију размене,

интеракције, двосмерну, вишесмерну) међу текстовима који конституишу семиосферу. Функција сваке границе јесте да ограничи, селекује проток, да филтрира, адаптира и прерађује нечије спољашње у нечије унутрашње. (Лотман 2004)

Поделом света на унутрашњи (*наш/мој*) и спољашњи (*њихов*) простор, сагледаћемо одnose света који се успоставља на семиосферним границама, које условно могу бити упоређене са сложеном мрежом зидова комора пчелињег саћа. Семиотички простор *језира-ценитра семиосфере*, најмање флексибилног и најинертнијег на промене и нове садржаје, супротстављамо *йериферији семиосфере* и свим њеним граничним просторима, у којима су промене честе и јасно изражене. Специфичан, условно речено номадски карактер српског народа, који се често селио унутар и ван тада постојећих, а често променљивих граница, условно је да уместо једне установљене перспективе, српски живаљ из пограничних и периферних простора покушава да остане отворен према алтеритету и разлици, док у границама

пејзаже, Милутин Миланковић постаје типичан пример Србина са семиосферне границе⁸, који се врло лако претвара у ученог грађанина света, остајући при томе носилац свих најпозитивнијих одлика народа и средине којој припада. Свестан да није најтипичнији представник српског народа, и сам Миланковић каже на почетку свога дела:

“Нека се то разуме тако да ћу људе и њихову заједницу цртати онако како сам их својим оком видео и својим духом разумео. У томе погледу треба ме, дакле, сматрати за сликара импресионистичке школе” (Миланковић 1997: 24).

Своје импресије о другима који нису припадници његовог народа, тзв. хетеро-слике, Миланковић у своме делу даје једнако често колико и слике о људима његове нације, и готово за сваког поменутог појединца који је заслужио да му име у својим мемоарима сачува, Милутин Миланковић има само речи хвале, невезано за његово порекло, и немерено његовом припадношћу. Ипак, осећајући потребу да историју пречанских Срба отпочне од Чарнојевићеве сеобе, Миланковић полако читаоцима представља време и простор, увек остављајући места и за нехотичне имаголошке, понекад хуморне и увек занимљиве упадице.

Описујући турску опсаду Беча 1683, помиње да је град спасао “један неустрашиви грађанин. Према записима старе бечке хронике звао се Георг Фердинанд Колшицки, а био је, као што ова саопштава, *Еин Реизе*. То значи да је био Србин. Тим именом називали су се у оно доба, а нарочито у Угарској, Срби по кнежевском граду Расу у области Рације, тј. Рашке. И данас се Срби у Угарској називају Рацима. Одакле се Колшицком, поред његовог крсног имена Ђорђа, закачило и име Фердинанда, није ми јасно” (Миланковић 1997: 28).

Као награду, храбром грађанину припали су “цакови пуни неког непознатог плода, зрневља кафе”, те он “отвори своју кафану, прву целог европског запада”. У Бечу се успомена на првог кафецију сачувала, чак је добио и споменик на којем га “видимо у старом српском оделу, са шубаром на глави а филцаном у рукама”.

Говорећи у своме породичном родослову, свога деда-стрица Димитрија Миланковића представља успут говорећи о деда-Митиним личним заслугама за српски народ, које је постигао, отишавши након школовања у најпрестижнијој Терезијанској војној академији у Винернојштату у Србију, служећи четрдесетак година у српској војсци. Поред деда Мите појављује се и сам Књаз Милош (“Проклети Шваба – оца му његовог!”, казује родоначелник лозе Обреновића поводом потеза цариника који је у Земуну

зауставио његово оружје на путу у Србију; Вука Карацића свесрдно назива “обешењаком ћопавим”), али и дедин вршњак и дугогодишњи пријатељ бискуп Штросмајер, који је деда Мити “изрекао дословце ове речи: *Лако је вама, Србима! Ви имаше своју историју!*” (Миланковић 1997: 39).

Пишући о својој деди Антонију Миланковићу, Милутин Миланковић спомиње и да је деда Анта купио краве “у Жупањи од Турака”, што имплицира да је ту употребљен народски назив за словенско становништво муслиманске вероисповести које насељава тај део Посавине, без икакве погрдне или зле намере. Помињући своју бројну и у прошлости разгранату породицу, Миланковић оставља запис и о свом другом деда стрицу, Марку, који је, у монаштву назван Методије, био професор богословије и епископ протосинђел, кандидат за владику, али га је смрт затекла у звању архимандрита манастира Ораховица у Славонији.

У наредном поглављу, Милутин Миланковић читаоцима представља биографију и библиографију свог блиског рођака, Уроша Миланковића⁹, публицисте, есејисте и првог српског филозофа новог времена. У мноштву вредних података о овом изузетном човеку, аутор напомиње и вредност његове у пракси примењене билингвалности. Пишући и сам, као и Урош, књиге и на немачком и на српском језику, Милутин Миланковић опажа:

“Иако сам онда тим језиком владао скоро као својим матерњим, осетио сам да, као што сваки писац има свој властит стил, тако га има и сваки светски језик. Сада, када сам већу половину својих дела написао на немачком, а мању на српском, видим да сам заиста морао изградити своја два засебна стила, српски и немачки, да не бих ни у једном од тих двају језика изгледао као странац. То сам још јасније увидео када сам – а то се више пута дешавало – своја властита дела преводио са једног од ових двају језика на други” (Миланковић 1997: 46).

Пишући о својој породици, Милутин Миланковић о својој баби оставља белешке:

“Четврта жена мога деде звала се Ана, а била родом из Бача, некадањег средњовековног града по коме се назива бачка жупанија. Тај град пропаде и нестане са лица земље Мохачком битком 1526. године, а на његовом месту населише се Срби, Грци и Цинцари. Ана је била из угледне грчке породице Кирјаковића.” (Миланковић 1997: 40, 41; “*Та сџара јосџоја*, како су је млађи звали, није никада викала, псовала, нити је икада изговорила погрдну реч. Па ипак су је сви слушали без поговора. Кад сам одрастао и упознао свет и људе, запитао сам је којим је начином стекла свој неограничен ауторитет. *Искусшвом живоша, одговорила ми. А како се сџиче шо искусшвио? Размишљањем и ћушањем. Ђушањем? Да,*

матичне државе, специфичан етноцентризам спречава икакво прихватање и *домаћих*, и правих странаца. Док билингвални и мултилингвални Срби по инерцији прихватају постојање другачијег, менталитет типичних сељака, варошана и паланчана онемогућава икакво разумевање страности у властитом поднебљу, што узрокује појављивање и учвршћивање стереотипа о властитом и туђим народима, специфичне бинарне имажинарне географије, која стоји на граници окцидентлистичке и оријенталистичке стереотипије епохе. Окцидентализам и оријентализам представљају два приступа приказивању култура Запада и Истока из угла у коме се друга култура увек чини априорно и непомирљиво другачијом и страном. Сlike оријента које су у прошлости доносили представници западне културе, а које су готово увек негативно одређене према народима и културама Истока, описао је Едвард Саид у својој књизи *Оријентализам* из 1978. године (код нас преведена и објављена као: Edvard V. Said, *Orientalizam*, prevela s engleskog Drinka

- Gojković, XX vek, Beograd, 2008.), док је окцидентализам као појам до краја утврђен у делу Ијана Бурума и Авишан Маргалита *Окцидентализам: Зајед у очима његових непријатеља* из 2004. године (Ian Buruma and Avishai Margalit, *Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism*, Atlantic Books, London, 2004; дело код нас још увек није преведено).
- 9 О овом извнредном човеку и напредном мислиоцу, најпотпуније податке можемо пронаћи у одличном есеју Милоша Радојчића *Философија Уроша Миланковића* штампаном у Зборнику САНУ *Сиваралаштво Милушина Миланковића*.
- 10 Најпотпуније податке о овом, без премца, најугледнијем Даљцу који се из родног места никада није одселио, налазимо у детаљном и драгоценом есеју Драге Његована *Живот и рад Милана, оца Милушина Миланковића* у помињаном зборнику САНУ.

мој синко! Пази шта говориш! Ево, ирешурила сам увелико седмдесећу, а никада у живоју нисам се покајала кад сам штогод оћушала. А покајала сам се често кад сам што изрекла. За једну једину реч твоју заборавае људи штошину добротинсшава што си им учинио. Те речи греческе мудрости моје бабе урезале су ми се дубоко у памет.” (Миланковић 1997: 81).

Описујући настанак и устројство Даљског спахилука Српске православне цркве, Миланковић оставља хроникеру “из историје војвођанских Срба и о неким догађајима светске историје који су се десили за време досељавања Срба у Даљ непосредно пре и после Карловачког мира 1699. године.” (Миланковић 1997: 53). Поред побројаних историјских података, Милутин нам оставља и податке о просветном раду свога оца, напомињући да: “тај просветни рад Милана Миланковића¹⁰ био је сасвим у духу старих традиција трговачког сталежа Срба монархије. Тај сталеж био је од доласка Срба онамо један од најважнијих фактора у народном животу. Он је водио главну реч у народним пословима, а како је цео живот народни био концентрисан у цркви, морао је узети учешћа и у црквеним питањима” (Миланковић 1997: 57).

Говорећи о црквеним питањима, Миланковић пише о сукобу Даљаца са црквеном јерархијом, тј. антиклерикалном расположењу које је у селу завладало када је патријарх Герман Анђелић (“издајник-патријарх”, сматрали су Даљци) спровео реформу власништва, тј. расподеле прихода даљског спахилука и оставио Даљце финансијски упропаштене, на велику корист свога ближег окружења. Ни наредни патријарх, Георгије Бранковић, који је Даљу подигао велелепну зграду Српске вероисповедне школе 1906. године, није боље прошао: незадовољни и његовим финансијским мешетарењем, Даљци су по сведочењу Милутина Миланковића, при светој литургији, у скоро сасвим празној цркви, на корошу посматрали “циновски стас свог архипастира” и “тужно су махали главама шапућући: Живеће тај сто година!” (Миланковић 1997: 59),

Остављајући сведочанства о својој породици, осим о даљској страни, Миланковић приповеда и о Муачевићима, његовој фамилији са мајчине стране. Они су у Осек “а то потврђује и њихово презиме, доселили из Муача, како се код Срба називао мађарски град Мохач” (Миланковић 1997: 61). Пишући о њима, Милутин се најрадије, поред мајчиног лика, а чак и чешће од њега, сећа свога поочима, свога ујака Василија. Говорећи о породичном дому Муачевића, казује да се у њему његова “мајка васпитала поред своје браће у националном духу и идеалима омладинског покрета и панславизма”. Грађанска трговачка породица полагала је много на културу

и образовање, њени најмлађи изданци били су свестрано образовани, а “Када се Васа вратио из Чешке и донео оданде славенску химну *Хеј Словени* постала је она једна од главних тачака њиховог музичког репертоара” (Миланковић 1997: 63).

Пишући даље о грађевини свога очинског дома у Даљу на Дунаву, Миланковић црта по сећању његов тлоцрт (“тај цртачки посао причинио ми је уживање, вероватно слично ономе што га је осетила Вукова ћерка када је, по сећању, нацртала лик Бранков”, каже при томе) и пише “не само историју куће, већ и понешто из историје грађевинарства војвођанских крајева” (Миланковић 1997: 65), описујући при томе и све оне који су у његовој родној кући живели, служили или за породицу обављали потребне послове:

“Док су сви наши трговачки помоћници и сви кочијаши били Срби, остала наша послуга била је сва швапска; тек по која служавка била је Мађарица. Наша кућа налазила се у швапском крају Даља; око ње становале су саме немачке занатлије: бравар, лимар, ковач, столар, обућар, ужар, бачвар, дунђерин и сви остали. Из те њихове колоније регрутовале су се наше куварице и собарице. (...) И повремена послуга, праље, пеглерке и подрумција, били су Швабе. А Швабице су биле и наше дојкиње. (...) У том многобројном прошараном друштву провео сам детињство. Све ово друштво сачињавало је једну чврсту радну и економску заједницу. Они који у њој провелише дуг низ година, па и свој век, сматрани су за чланове те велике породице, па и сав њихов пород, штавише и онај који није био законит. Када је једна наша служавка, темпераментна Мађарица, заведена од једног нашег трговачког помоћника, који ју је напустио, добила дете, моја породица прихватила га је као унуче.” (Миланковић 1997: 80, 81).

У том шареноликом свету, подизан од оца по Русовљевом моделу, али уз српске народне песме које је научио наизуст, Милутин Миланковић је растао и сазнања скупљајући из разноликих извора, па се тако уплашио свемоћног Бога, од кога у народној песми гине Марко Краљевић (у народној песми Марку вила поручује: “Ти с^р не бојиш на земљи јунака; већ ћеш болан умријети Марко, ја од Бога, од старог крвника”), и који је прве људе изагнао из раја, по причи његове служавке (“Швабица Розика, иако је говорила рогобатно српски, умела је лепо да прича”; у другој прилици, као илустрација њеног говора, када је Миланковићима преминуо коњ вранац назван Тиндир, обавестила је укућане речима “Умрела наш Тиндир”). Раније већ од оца информисан да Исус Христос “беше племенит један и добар човек”, и „страх од свемоћног Бога” у Милутину је разрешио његов

отац Милан, коментаришући служавкину причу, уз осмех и без имало љутње, речима “Шта слушаш ту глупу Швабицу” (Миланковић 1997: 88).

У архиву његових успомена, жива слика је и “путујући сарач, Шваба Лоренц, који је сваке друге, треће године долазио к нама”, и једном приликом, тада дечаку Милутину, израдио маестралног дрвеног коњића, који у сећањима овог великог научника заузима посебно место, јер “Шваба Лоренц је тим рукотвором уздигао у мојим очима своју нацију до велике висине, а то моје поштовање очувало се у мени све до Хитлеровог доба” (Миланковић 1997: 80). Поред сарача, још један мајстор из редова немачког народа жив је лик у Миланковићевој меморији:

“Франц Фикерт, звани Фетер-Франц, најбољи дунђерин у Даљу и целој његовој пространој околини. (...) Када ти он истеше и скроји грађу, не мора се више дотеривати: све у њој пасује на длаци. Имао је несумњивог смисла за геометрију и њену примену. Ценећи ту његову особину, а особито његову швапску педантерију, отац га васпита за подрумара, посвети га у све тајне тога посла, и би задовољан својим ђаком (...) Бурад којима је Фетер-Франц руковао била су чиста и сјајна као апотекарски судови. (...) А имао је изванредно фине нос да распозна сваку врсту вина, оцени његов квалитет и опази сваку његову ману. Како је био циновске снаге, није му у његовом послу требало никаквог помоћника, нити га је тражио. (...) Због тих свих особина поверено му је после очеве смрти руковање подрумом. Он га је вршио врло савесно, марљиво, испитивао садржину сваког бурета да ли је исправно. (...) Тек кад би с вечера пошао својој кући, неосетно би се клатио, вероватно уморан од напорног рада” (Миланковић 1997: 97, 98).

Говорећи поводом Фетер-Франца о подрумарству, Милутин Миланковић буди у сећању записе свога земљака, искусног подрумара Захарије Орфелина, и каже:

“Први услов који добар подрумар мора да испуњава је крајња чистоћа: једна заостала мрља у бурету поквари све вино; зато Срби нису добри произвођачи, већ само добри потрошачи вина” (Миланковић 1997: 98).

Поред њега, сећа се Милутин и свога виноградије:

“на нашем великом винограду Саду, наслеђеном од прадеде, био је наш виноградија унук прадединог виноградије. Био је Мађар и звао се Имре. (...) Ђутљив свака његова реченица имала је само две речи – вредан као кртица, обрађивао је и држао виноград у беспрекорном реду да му нико није могао наћи замерке. (...) Једино на једном скривеном месту винограда, које смо ми деца познавали, али га задржали у тајности,

расле су неке чудне биљке. То је био дуван који је Имре кришом ту садио да га не ухвате финанси, а брао за своју властиту употребу пре бербе грожђа да га не поберу берачи. Винограцијска кућа у којој је Имре становао имала је доклат са којег се видела цела даљска равница и село. Нигде другде нисам видео сељачку кућу тако уредну и чисту” (Миланковић 1997: 97).

У овом сплету народа и народности, Миланковић се сећа још једног специфичног лика, који је био “нова звезда на обзору нашега дома, која својим сјајем надасје све укућане и послугу. То беше неки Циганин, Цига-Јова.” Из својих дечачких дана, велики научник памти да “Циги је било двадесетак година, црнпураст као Арапин, белих зуба као снег – ваљда због контраста према боји лица – румених усана, коврчасте косе” (Миланковић 1997: 106). Након што је умирио побеснелог парадног коња, Миланковићева мати узела је у службу младог Циганина, уз противљење остатка послуге, да буде параднош, тј. да буде породични кочијаш који води бригу о парадним коњима. По властитој жељи и одабиру, Цига-Јова добио је ново одело, и Милутин Миланковић га се овако сећа:

“Са црвеним фесом на глави, црвено извезеном кошуљом, плавим желеком и чакширама које су улазиле у шарене шарапе, повезане кајишима нових опанака, са црвеном марамом око појаса, коју је искамчио у дућану, изгледао је веома живописно. Када је сео на бок каруца, затегао узде и швићнуо канцијом, коњи су полетели као виле, правилним касом; било је уживање возити се. Сем свог урођеног и од својих предака наслеђеног дамбаског талента, имао је и других: фини слух и звонак баритон. Када је, после свршене бербе винограда, уз пратњу гајди, повео у нашој авлији коло са берачима и берачицама и почео да пева своје поскочице, наелектрисао је све играче, а када је са ћерком винограције Имреа почео да игра мађарски чардаш, сви су зинули од чуда” (Миланковић 1997: 107).

Сећајући се целокупне послуге, посебно место Милутин Миланковић намењује његовој другој гувернанти, Зорки, која је “била Српкиња, но васпитана у немачким школама”, и уз коју је, још као дечак, почео да у потпуности савлађује немачки језик. Читајући Шилера, млади Милутин ширио је своја сазнања, а његова млада гувернанта посвећивала му је пажњу и мимо обавезних часова и упућивала га на праве и примерене узоре и, за оно доба, одлично изабрану лектуру: “Познавала је одлично митологију старих Грка, њихове бајке и јуначка дела. Причала ми је о Едипу, Хераклу, Тезеју, Аргонаутима, тројанском рату и лутањима

- 11 У издању овога дела Милутина Миланковића којим се у овом раду користимо, на овом месту, грешком словослагача, стоји запета, уместо тачке. Да је у питању превид, јасно се види из садржаја већ наредне реченице, јер сви знамо да је композитор Марсеље Клод Жозеф Руже де Лил, оп. С.О.

Одисејевим” (Миланковић 1997: 110). Пронашавши старија годишта Змај Јовиног *Невена* у очевој библиотеци, које је гувернанта дала на корице и хронолошки посложила, млади Милутин пронашао је међу корицама десетак годишта најбољег српског дечијег листа и оригиналне, Швабове приче, и њима продубио спознаје о античком свету, књижевности и митологији. Поред тога, млада и образована девојка поучавала је младе Миланковиће и основама клавира, када се десио још један имаголошки тренутак у родитељском дому Милутиновом:

“Једнога дана одосмо ми деца са нашом гувернантом у даљску основну школу. Ту се одржавала некаква приредба, прослава Светога Саве или нешто друго. Отпочета је са певањем аустријске царске химне, *Царевке*. Нисам је дотле никада чуо, јер се код нас у кући певала само српска, руска и француска химна.¹¹ Дивна композиција Хајднова отпевана је у складном хору, у повећем броју својих строфа. Те строфе имају различит текст, али им је арија једна те иста. Тако сам је могао запамтити. А допадала ми се изванредно, боље но све остале химне. Зажелео сам да је у глави утврдим и зато сам, чим се вратисмо кући, сео за клавир и, куцкајући прстом по његовим диркама, покушавао сам да је репродукујем. Изгледа да сам у томе напослетку ипак успео, јер када наиђе моја мајка, застане и саслуша што сам одсвирао, онда љутито затвори клавир и рече: *Да те нисам више чула да свираш њу швајску химну!*” (Миланковић 1997:115).

Епизода са клавиром, и надоградња Милутиновог музичког образовања, интервенцијом најближе родбине, ту је добила родољубивији наставак:

“Почео сам да свирам на тамбури коју ми је купио ујка Васа и плаћао нарочитог учитеља за ту вештину, нашег и у целој околини познатог даљског свирца Мојилова Коларића. Почео сам да састављам разне песмице. Једна од њих почињала је овако: *Свирај, Моша, шри ти бога твога! / ти не жали буђелара мога! / ево банка, а ево ти њића / свирај, његај славна Милешића!* Бећарска и патриотска десетерац и слик! Шта ћеш више! Сви су ме, заиста, сматрали за врло паметна, а ја у то нисам ни најмање сумњао” (Миланковић 1997: 116).

Период даљег образовања младога Миланковића одвео је на пут старословенског језика, црквеног пјенија и веронаука, које је морао положити да би се уписао у тадашњу средњу школу. Како је његова гувернанта била образована у немачким школама, деца Миланковића те предмете је предавао учитељ даљске основне школе, који је љубопитивог Милутина, на питање дали је све то што га вера учи баш истина, посаветовао:

“ово што сада учиш код мене, мораш да знаш да би положио испит и прешао у средњу школу, а да ли је све то тако, то ћеш увидети сам кад одрастеш”. Гувернанта је била става да

“сваки изображен човек мора да учи религију старих Грка, иако је она напуштена од њихових садашњих потомака. Без знања те митологије не бисмо могли разумети дела грчког песништва и ликовне уметности. А свако ко жели да упозна таква дела хришћанских песника и уметника мора, па био он Муслиман, Јеврејин или макар ко, знати у прсте Свето писмо, јер је његов садржај овековечен најславнијим делима песништва и ликовне уметности. Зато га мораш и ти сада научити, а кад одрастеш, научићеш његов потпуни смисао” (Миланковић 1997: 117).

Знатижељном дечаку овакви ставови о синкретизму светских религија нису били најјаснији, а период чекања који му је одређен да би до праве спознаје дошао, решио је да прекине спознавањем истине на самом њеном извору:

“Нисам имамо стрпљења да толико дуго чекам и зато се обратих руководиоцу наше трговачке радње, Паји, који је у нашој кући уживао углед паметног и поштеног човека. (...) И Паја изађе са истином на среду: *Брагаџи Бої, то је само фиџура за нејросвећени свешћ. Такав бої не њосћоји. Бої је – њприрода. Размисли зрело, заврши он своју исповест, па ћеш увидети да је тако. Али, тако ти душе, не казуј никоме што си од мене чуо*” (Миланковић 1997: 118).

Након дужег разматрања свих аргумената, будући научник светскога гласа сложио се са даљским трговцем, и завршио

“своје расуђивање узвиком: Природа! Мали пантеиста не постави питање: А шта је природа? То не чине обично ни велики, па зато није чудо што сам својим одговором био толико задовољан да о тој ствари нисам више ни размишљао.” (Миланковић 1997: 119).

Након успешно положених испита на крају основног школовања, Милутин Миланковић напушта по први пут родитељски дом и одлази у Осек, да би у дому мајчине породице Муачевића наставио своје образовање у осечкој Реалној гимназији. У новој средини, провешће Миланковић наредних седам година и током свег тог времена, осећаће се и у граду једнако пријатно као и у родитељском дому и родном селу. Томе су пре свега допринели његови многобројни рођаци код којих се настанио, али и леп успех у школи и пријатељство са новим и другачијим светом:

“Осечани, чудна но добродушна мешавина разних раса, језика и вера, живели су својим устаљеним маловарошким животом, без икаквих политичких и социјалних трзавица. Не сећам се да их је за време мога боравка у њиховој средини икакав догађај избацио из њихове мирноће, сем ако то није био долазак бана Куена Хедерварија, бискупа Штросмајера, којег циркуса или пољопривредна изложба.”

У добу када је Миланковић био осечки ђак, град је имао изразито немачки карактер:

“Знатнија трговина и занати били су у рукама Немаца. И све његове стамбене зграде, врло удобно саграђене и раскошно опремљене, показивале су своје немачко порекло. А и духовна култура вароши носила је немачко обележје: у Осеку су онда излазила само два дневна листа, и то оба на немачком језику: *Die Frau*, Драва и *Slavonische Presse*, Славонска штампа”;

док у сведочанству о осечким Србима, аутор наводи:

“Ту су се после Харшањске битке населили многи Срби и онде сазидали своју цркву 1719. године; она коју сам ја затекао сазидана је 1743. У осамнаестом и првој половини деветнаестог века била је српска колонија у осечком Доњем граду бројна и напредна, али у моје доба налазила се у наглом опадању” (Миланковић 1997: 123).

У дому Муачевића, Миланковић оставља лепо сведочанство о својој ујни Ирени:

“Родом из угледне загребачке породице Гавела, одрасла је и лепо се васпитала у тој вароши која је својим културним захтевима далеко надмашивала наш паланачки Осек. Гавеле су грчког порекла, али се старије генерације у Загребу посрбише, а касније похрватише. Особине њихове старе расе дошле су код ујне Ирене до сличног изражаја као и код моје баба-Антинце. И Ирена је била врло разборита, но веселе природе, добра срца, здравих живаца и правична суда. Ми смо је волели као да нам је мајка, а она није правила никакве разлике између нас и своје деце. Зато смо и са њеном децом живели као са рођеном браћом у најискренијој љубави и слози. Ни Ирена није, ако ни баба-Антинца, никада викала ни псовала, а ипак смо је сви слушали радо и без устезања. Она се са нама, са сваким од нас према његовом узрасту, другарски забављала, а ми јој поверавали све своје тајне” (Миланковић 1997: 125).

У школским клупама, млади Даљац затиче “шарено друштво, већина осечке Швабе и горњоградски Јевреји, који су онда почели да насељавају Горњи град и узимају тамошњу трговину у своје руке, нешто Хрвата и три Србина. (...) Јевреји су ми импонирали својом бистрином, знањем немачког језика и својим безобразлуком, Швабе својом вредношћу и уредношћу, а сви одреда својим физичким особинама, јер сам ја био најмањи и најслабији од свих” (Миланковић 1997: 129).

Први сусрет са уџбеницима донео је такође до тад непознату ситуацију: “Када седох да учим своју прву лекцију, била је из географије, нађох у уџбенику, ропски преводом са немачког на рђав хрватски језик, много непознатих речи, које сам, ипак, некако разумео из осталог текста. Сметао ми је и хрватски правопис који је у оно доба био иекавски, а у мојој породици говорило се српским екавским књижевним језиком” (Миланковић 1997: 127).

Напредујући брзо у учењу, Милутин Миланковић имао је времена и да се опробава у аматерском драмском писању: писао је, по узору на Јована Суботића, драму Бој на Косову, коју је са млађом родбином поставио на импровизовану сцену у родитељском дому приликом првог школског распуста. Такав надарен стваралац, убрзо се изборио и са хрватским језиком, о чему је оставио и ову белешку:

“У то доба десио се у школи велики догађај: први школски састав из хрватског језика. Требало је да својим речима препричамо једну причу како се нека мува удавила у млеку. Идућег часа после тог узбудљивог догађаја саопшти нам наш професор да је једино мали Миланковић лепо и без и једне грешке изразио тај књижевни састав. Дан данас ме не чуди што је драмски списатељ, какав сам у оно доба био, могао живо да опише једно такво драматично збитије, али ме чуди како сам се брзо снашао у хрватском језику и већ онда знао да се каже муха, а не мува, утопила, а не удавла, у млиеку, а не у млеку” (Миланковић 1997: 128).

Будући светски познати научник без већих проблема се изборио за место најбољег ученика у разреду, са лакоћом је савладавао школско градиво, па је оставио занимљивије белешке о породичном животу у Осеку, него о самом школовању. Једна од таквих ситуација, као преписана из дела Лазе Лазаревића, догодила се када се млади Милутин распитао код своје мајке због чега се у породици не гледа благонаклоно на његовог рођака, брата његове ујне Андрију:

“Док је покојни пуковник Радовановић живео у Бечу, учио му је син технику. Као млад студент, ветропир, заљуби се у једну Швабицу и хтеде

да се ожени њоме, али се отац томе успротиви. А што?, упадох јој у реч. Мајка ме само прострели погледом и рече: *Швабицом!* Ја умукнух, а она ми исприча како Андрија није послушао оца, већ се оженио, отац му пресвиснуо од бола, а мајка га се одрекла. *Истио ћу и ја урадиши, заврши своју причу, ако починиш такво страшно дело. Запамти ти!*" (Миланковић 1997: 135).

Ипак, ову верзију приче раскринкао је накнадно Милутин као неистину, јер је сазнао и испричао шта се заиста збило: млади Андрија се као студент забављао са младом и лепом Бечликом, која је остала у другом стању. Његов отац, отишавши да извиди ко је и из какве је породице његова будућа снаха, отишао је у кућу њенога оца, писмоноше, "и онде затече целу породицу са својим сином како, без тањира, једу из једне чиније. То је оно што је за царског пуковника било неприхватљивије од немачке народности невестине" (Миланковић 1997: 135).

Наредног школског распуста, који је проводио у родитељском дому у Даљу, млади Милутин и остала деца Миланковића добили су нову гувернанту, Бечлику Фанику, ћерку пензионисаног аустријског официра. "Присуство Фанике, која није знала ни речи српски, одвезало је мој језик и раширило видокруг", закључује научник, помињући како је млада Бечлика од оца из престонице добијала бечку штампу, "бечки дневни лист *Експираблаш*, омиљен код бечких фијакериста", из кога се Милутин, јер је лист био "илустрован цртежима који су драматичном снагом предочавали сваки занимљивији дневни догађај", "вежбао у немачком језику и обавештавао о светским догађајима".

У наредном добу, Миланковић се, након епизоде са клавиром и тамбуром, поново вратио музици, као њен страстан обожаваалац и:

"поред свег свог националног осећања, увидео да су мађарски чардаши и лирске песме живље и лепше од наших кола, поскочица и песама" (Миланковић 1997: 150),

али се на путу његовог даљег развоја појавила и особа која је својим саветима пресудно утицала да он одабере професију научника за будућу каријеру:

"У реалци се у међувремену појавила нова звезда, један млади, тек двадесетосмогодишњи наставник, доктор филозофије, математичар. Звао се Владимир Варићак, био је Србин, син аустријског официра. Леп човек, а стидљив као девојка, допао се свим осечким Српкињама, удавачама, али се он ожени Хрватицом, али изроди са њом четири кршна православца. (...) Био сам му најбољи ћак што се са мном највише

бавио и волео ме, а то, ваљда, и због тога што смо обојица били исте крви и истога рода” (Миланковић 1997: 152, 153).

У даљем образовању, у петом разреду осечке Реалке, Милутин Миланковић почео је да учи и француски језик:

“већ пре тога, а особито кад сам се упознао са француском револуцијом и славом Наполеонових армија, имао сам врло високо мишљење о тој великој нацији и завидео сваком ко је владао њеним језиком, а таквих особа било је међу Осечанима, који су скоро сви говорили немачки, мање од прстију на руци човека” (Миланковић 1997: 154),

а након њега и италијански:

“од четири неуредно посећивана семестра италијанска језика задржао (сам) понешто у глави, а научио да правилно читам и акцентирам, знао по гдекоји помоћни глагол и још нешто граматике. То мало знања чинило ми је велике услуге кад сам путовао кроз Италију: знао сам да бројим, рачунам, ценкам се и разазнајем у јеловнику, а то је за сваког путника најважније” (Миланковић 1997: 155).

Као гимназијалац, Миланковић је предузео и прво веће путовање, када је са разредним колегама, вођен од стране професора географије, посетио Фрушку гору и тадашњу Србију. “Осећао сам се као да се из туђине враћам у прадедовски дом”, записао је велики научник о том свом првом путовању. Посетио је тада млађани Миланковић Нови Сад, “ту нашу Атину”, “духовни центар Војводине”, Карловце, “Српски Сион”, тада још “неугледну варош” Београд, којој је прорицао “велику и славну будућност” и Ђердапску клисуру, “тај највеличанственији речни предео Европе”. Након тога, дошле су и прве љубави, полагање матурског испита, па и поновни сусрет са Београдом, кога је опет посетио као свршени матурант, у коме је у пролазу видео Јована Јовановића Змаја и Стевана Сремца, а затим посетио Шумадију, “колевку и поприште другог српског устанка”, коју је премерио размерама свога завичаја, и оставио једно од најлепших сведочанстава оновременог Србина пречанина о прекодунавским српским крајевима:

“Како ми се мала и скромна учинила та колевка! Милошев конак у Црнући, тешњи но кућа нашег винограције у Даљу, а историјска таковска црква сићушнија и скромнија од црквике у једној долини Даљске планине која се због извора који се ту налази зове Водицом. Па и сама црква манастира Жиче, столица првог српског архиепископа, далеко мања од даљске цркве, изненади ме својом спољашњошћу. Исто тако и црква Лазарица у Крушевцу. Али када стигох под Таковски грм,

онда велико разгранато стабло, где је пре осамдесетак година развијена застава другога устанка, кад се нађох на оном, дрвеним балваном означеном, месту брда Љубића где је погинуо Танаско Рајић, осетих да се велике идеје могу родити и у уским срединама и да величина и сјај колевке не одређује судбину новорођенчета. Почех да верујем и да се надам да ће Србија ослободити и ујединити цео српски народ, и у томе се нисам преварио” (Миланковић 1997: 176).

Завршивши гимназијско образовање, Милутин Миланковић упутио се на студије технике, у Беч. Премеривши са главног торња Стефанове цркве по свом доласку у *царствијуишчу Вијену* све њене лепоте лентом времена српске историје (“Зидање Стефанове цркве почело (је) у доба када је Србијом владао Урош, отац краља Милутина”; зидање главног торња: “почетак је пао у доба Уроша Нејаког, Душанова сина, а завршетак у доба деспота Ђурђа Бранковића”), новопечени бечки студент закључио је:

“Обухватих својим погледом све оно што се у Бечу сазидало у току минулих пет векова и разумедох да сам из своје патријархалне примитивне средине дошао у други један свет” (Миланковић 1997:207); “Беч је био вековима духовни и уметнички центар Средње Европе. У његовим библиотекама прикупљана су духовна блага целог света, у његовим музејима уметничка дела свих народа. А у погледу музике не беше му равна на свету. Ту су живела и умрла три највећа композитора свих времена: Хајдн, Моцарт, Бетовен. Беч, главни град заједнице тринаест народа, није имао једностраног националног обележја, већ је, у духовном погледу, имао космополитски карактер. Ту су живели и уздигли се до висине Доситеј, Вук и Бранко, а Миклошић, Јагић и Решетар били су професори Бечког универзитета. Ниједан од њих није се отуђио од свог народа, већ га је подизао и богатио духовним благом те светске ризнице” (Миланковић 1997: 223).

У друштву српских студената, у кафанама и ђачким удружењима српског, јужнословенског и свесловенског карактера убрзо се млади Даљак осетио као код своје куће и “постао прави Бечлија”. “Срби, студенти великих европских вароши, живели су свугде засебним животом, у нераздвојној заједници, имали своје засебне гостионице и кафане у којима су проводили дане и ноћи”, и међу њима се и Милутин снашао, али је редовно походио и оперу (“У то шарено друштво у којем су међу студентима преовлађивали Италијани, међу конзерваторситима сопрани, а међу осталима Јевреји, ушао сам и ја и делио са њима све тегобе и уживања”), музеје, Шенбрун, Пратер и своја знања ширио далеко ван оних која је могао да получи само на Универзитету.

Постајући прави грађанин света, могао је млади геније у настанку да примети и насмеје се и извесним имаголошким егземпларима, какви су били свуда око њега. На пример, поред врских стручњака, предавања на Универзитету држали су и професори попут једнога који би реч паралел изговарао паларел и “о енглеским клозетима говорио би увек са пуно поштовања”, док је управо о нацији која је изумела проточни водокотлић, Миланковић оставио једно лично сведочење из бечког Уметничко-историјског музеја, тачније испред једног од Рафаелових ремек-дела изложених у њему:

“Једна Енглескиња погледала је ту слику са очитим омаловажавањем и већ је хтела да пође даље, но када виде у Бедекеру што га је носила са собом да је у тој књизи та слика обележена са две звездице, она се прописно одушеви и очарано искези на Рафаелову Мадону” (Миланковић 1997: 224).

Миланковић је у Бечу неговао свој укус на свим пољима, па се већ као студент определио, у огромној понуди оновремене европске штампе, и за новине чији ће бити претплатник и по одласку из Беча, до последњег њиховог одштампаног броја:

“Између свих тих новина заузимао је прво место бечки лист *Neue Freie Presse*, Нова слободна штампа (...), основан 1864. године у демократском духу, убрзо се уздигао не само до првог бечког дневног листа већ стекао и светски глас. У моје време био му је главни редактор Мориц Бенедикт, а и иначе се налазио у јеврејским рукама. Но баш то му је давало интернационални положај, јер је око себе окупио све публицисте и литературе тог космополитског народа” (Миланковић 1997: 229).

У окружењу немачког језика, кога је са лакоћом до савршенства савладао, Миланковић се накнадно и поново посветио и учењу француског, те походио и летњу школу језика на женевском Универзитету. „Велики народи тешко уче стране језике, вероватно због тога што немају ту потребу, а чланови малих народа морају да их науче, па се, ваљда, из те потребе код њих и развила способност за то, а поготово код народа Хабсбуршке монархије, тог вавилонског торња разних језика”, приметио је тада, а француски савладао да је у Бечу читао “свакодневно и париске листове. То сам с почетка чинио само због вежбе француског језика, но временом ме заинтересоваше прилике и догађаји у француској републици толико да сам читао и посланичке говоре у француском парламенту. Сматрао сам се, у неку руку, чланом те велике нације”. Због тога је у Бечу узимао часове конверзације код једне француске “високородне госпође”, са којом су

часови језика постали “љубавни роман”, од кога је “измршавио и пребледео”, те се, на мајчин савет, опростио од госпође Адријене и часове француског заменио прилежнијим радом на факултету, где се већ истицао као без премца најбољи студент многих предмета, и предводник југословенске секције студената, коју је професор Долежал, Чех који је службовао раније у Сарајеву и “говорио одлично српски” издизао изнад осталих, говорећи: “Знам ја своје Југословене (...), умеју да пију, али и да раде кад осете за вратом какву жилаву руку” (Миланковић 1997:244).

Након романа са Францускињом, у живот младог научника ушла је “Чехиња, рођена у Бечу”. На њено питање ко је и одакле је, “одговорих да сам Србин. Ми, Чеси, рече она, врло волимо ваш народ”, но љубав се, иако је потрајала, није пуним жаром распламсала, “јер у мени је бујала јужњачка крв, а у њој хладнија крв северних Словена” (Миланковић 1997: 265), а и превелики издаци младог галантома и кавалера и мајчин стари завет имали су у томе улоге: “Мајка ми се побоја да се не оженим каквом Бечликом и да ми се не деси оно што и чика-Андрији. Но умирих је и заклек се да сам све раскрстио”.

Већ навикнут на живот бечког студента из круга имућне омладине, Милутин Миланковић морао је да прекине лепе дане у престоници, и својој домовини по рођењу одслужи дуг војном службом. “Црни дани по мене дембелана”, жалио се Милутин, и описивао почетак војне обуке “стењао сам и најпогрднијим речима, што сам их у обилатој мери научио од каплара, псовао Фрању Јосифа и сву царску породицу”. Ипак, “у тадашњој аустро-угарској војсци одвајао је дубок јаз момчадију од официра сматраних за аристократију. Тај недемократски принцип био је један од узрока пораза аустријске војске у Првом светском рату”, али и срећна околност по Миланковића, који је преко познанства свога ујка-Васе успео да дане у касарни замени похађањем школе за резервне административне официре у Пешти, у којој, сећа се научник,

“Било нас је двадесет и један, осамнаест Мађара и три Хрвата, међу којима и ја, тачно у сразмери мађарских и хрватских пешадијских пукова домобранства. (...) Нас тројица имали смо засебне професоре, два капетана, Хрвата Мојсијеве вере, са којима смо живели у присном пријатељству. (...) Живели смо као бубрези у лоју” (Миланковић 1997: 276).

Након завршетка војне обавезе, Миланковић је привео крају и школовање, те је “први од свих Срба, постао доктор техничких наука”, и затим лако добио намештење у служби, у инжењерској пракси, у Техничком бироу барона Питела, где су му колеге били:

“инжењер Ерих Милер, вредни и честити ердељски Немац, (...) инжењер Пфлечингер, родом из Семериншког краја, (...) инжењер Лихтенштајн, добар статичар, но, као Јеврејин, пун комерцијалних способности, (...) Карло Терцаги, пореклом из италијанског краја Тирола” (Миланковић 1997: 331).

Обављајући послове свуда по Хабсбуршкој монархији, Миланковић је једном приликом био и руководилац тима који је обављао посао изградње савремене канализације у српској престоници, у којој му је, након завршетка процеса јавне набавке, на отменом банкету отворено речено: “Морате знати да се овде, на Балкану, велики послови не свршавају без бакшиша”. Изненађен овим јавним позивом на давање мита и корупцију, Миланковић описује наставак вечери речима: “Наш банкет који је почео шеријем и рибом са мајонезом, заврши се изјутра у једној прчварници ражњићима и ћевапчићима”, а цео процес, у којем није желио нити да подмићује, нити да новац издвојен за те сврхе подели са банкарима, окончао се закључком бечког Милутиновог колеге: “Има и моралних капитала, а ви ћете постати богаташ у тој валути. И нећете се кајати” (Миланковић 1997: 343).

Након још једне љубавне епизоде, и поновног мајчиног заклињања (“Мајчино још једно писмо донесе ми још једну бригу. Писала ми: Чујем да се намераваш оженити једном Бечликом. Преклињем те да то не чиниш! Отуђиће те од породице, родбине и рода.”), Миланковић поче озбиљније да размишља о крају своје инжењерске праксе, поготово јер му његов професор даде уверење да се на Техници отвара катедра за армирани бетон, те да је управо наш научник први кандидат за положај професора. Изненађени Миланковић одреагова реченицом: “Али, господине дворски саветниче, ја сам Србин!”, на шта му стар професор даде одговор:

“Не мари ништа! Ви сте држављанин наше монархије, равноправан сваком другом. А при избору професора долазе у обзир само научничке квалификације, а ви их имате у пуној мери. Уза то сте и ђак наше школе. Уосталом, знате и сами да су наше колеге Чубер и Долежал пунокрвни Чеси па им то није сметало да буду понос ове наше школе”,

који је у својој искрености и наивности био дирљив, јер је Милутин Миланковић, Србин рођен, школован и одрастао у Аустроугарској, већ онда знао како заиста стоје ствари при одабиру немачког кадра за високе функције у царевини:

“Тако је мислио и расуђивао мој добри професор који ме је, заиста, искрено волео. Но није узимао у обзир да су се Чубер и Долежал на

својим положајима германизирали толико да нису никада јавно говорили својим матерњим језиком, а ја то не бих могао учинити и одрећи се своје нације, иако сам познавао и све њене мане” (Миланковић 1997: 378).

Све притешњенији положајем у којем му је напредак готово налагао и растанак од јавне манифестације српства, што је било нешто са чиме се, као Србин пречанин, никако није могао помирити, Милутин Миланковић почео је политичке трзавице краја *belle epoque* осећати и у властитом окружењу:

“У новинама – то је била *Нова слободна преса* – привуче пажњу један чланак доктора Фридјунга. То је била јавна оптужба којом је писац обећивао Владу Србије да подрива својом великосрпском пропагандом јужне покрајине Аустро-Угарске Монархије, а и да чланови српско-хрватске коалиције стоје у служби те пропаганде. Тада ми је било јасно да се, поред напада на Србију, спрема хајка и на Србе у монархији, а нарочито на њихове политичке вође. (...) Тада сам потпуно јасно осетио да се налазим у непријатељској земљи. И тај осећај није ме више остављао” (Миланковић 1997: 398).

Добивши тада позив да буде професор Универзитета у Београду, Милутин Миланковић нађе се пред дилемом: “Да ли је моја дужност да живим, радим и умрем у свом рођеном народу, који ми ево нуди оно што може да ми пружи?” (Миланковић 1997: 400). Оставивши висок положај и могућност напретка, уз неупоредиво бољи финансијски салдо који је рад у Бечу нудио, велики научник решава се да, након тридесет година живота и рада у родној Аустроугарској, напусти ту земљу и пође заувек у отаџбину. У Београду, који је био онда још увек “мала и неугледна варош”, не желећи ни да га пореди са велелепним Бечом, Миланковић „осети да из отмене, но остареле вароши, долази у неугледну, али младалачку”, те се и сам подмлади, би одлично примљен и прихваћен и започео нови живот.

Најмлађи професор Универзитета уселио се у собу у кући Фердинанда Бојмела, у Балканској улици. У стану код аустријског Немца, ожењног Чехињом, која је била “одлична домаћица и кувала на европски начин”, Миланковић се лепо сместио и са лакоћом почео да извршава своје нове, професорске обавезе. Близина родног Даља, учини и то да је увек радо и често одлазио у родитељски дом, осећајући се поново и његовим интегралним делом: “Кад год бих пошао у Даљ, рекао бих Идем кући” (Миланковић 1997: 416). Решен да предузме и последњи корак, и пређе из аустријског у српско држављанство, Милутин упита за савет мајку, која му из срца одговори:

“Шта имаш да се предомишљаш! Годинама сам стрепила да се у Бечу не ожениш каквом Швабичендом, и не отуђиш се од свога рода, а сада ми та брига паде са душе. Видим те весела, задовољна својим позивом, здрава као кремен, како никада ниси изгледао. Увек си желео да будеш професор а то си, ево, постао, и то у своме народу, а не у туђини. Још само да се ожениш, оснујеш своју породицу, па си постигао све што ти живот може да даде” (Миланковић 1997: 422).

Када је административна папирологија била завршена, Миланковић је и формално постао држављанин Краљевине Србије. Тај чин описао је у својим мемоарима овако:

“Неко време после тога добих позив да дођем у суд београдске Општине да онде положим заклетву поданичке верности. Ту се нађох са нашим старим сликаром Марком Муратом, који је онде дошао због исте ствари. Он беше католик, но за то га нико није питао, нити нам је сметало да пред београдским протом обојица положимо три прста на православно јеванђеље и положимо своју заклетву. По међусобном договору машисмо се у цепове и стрпасмо проти у руку по сребрњак од пет динара. Зазвечаше весело кад их прота баци у свој дубоки цеп” (Миланковић 1997: 424).

Као нови српски војник обавезник, и Милутин Миланковић, када “дође време да се петовековна нада оствари”, ступи у војну службу у Балканским ратовима. Ослобађајући Стару Србију и Маћедонију, српска војска гонила је вековног окупатора ка својим старим историјским границама, а Миланковић бележи како је уз пут, видео два слична, а тако различита призора:

“Затекосмо с десне стране пута леш једног нашег војника. Скрштених руку и затворених очију, спава вечни сан. После четврт сата хода наилазимо с леве стране друма на леш једног турског војника. Колико нам је онај српски војник изгледао благ и спокојан, толико је овај Турчин страشان. Гледа нас отвореним очима, а обе руке подигао је као да нам прети. Срце ми се леди” (Миланковић 1997: 445)

Ову имаголошку слику хероја палог у одбрани своје отаџбине и дрског непријатеља, развејава Милутинов сапутник, познати историчар Станоје Станојевић:

“Знаш ли зашто ти турски лешеве изгледају тако страшни? Наишао на њих који пљачкаш, војник или сељак, дигао им руке увис, па им испразни цепове” (Миланковић 1997: 445).

Милутин Миланковић такође бележи и Станојевићеве речи о томе како је наше војнике пред Прилепом у победу предводио лично Марко Краљевић:

“Не он, који је као историјска личност био безначајан, већ онај наш слепи гуслар који га је опевао! Тај песник наших народних песама *Урош и Мрњавчевићи, Краљевић Марко и Муса Кесеџија, Смрти Краљевића Марка*, које недостижно надмашују скоро све остале, створио је својим генијем од историјског Марка величанствену херојску фигуру и њоме, ево, после векова, повео нашу војску преко стрмих литица до врхунца епопеје коју преживљавамо!” (Миланковић 1997: 451)

Још један имаголошки моменат бележи Миланковић, који би се и век касније највероватније на било којем другом бојишту поновио до у детаљ:

“Скоро из дана у дан, полазили су санитарски возови, пуни рањеника, за Београд. Ту прилику улучи један наш млади политичар и каснији министар да се, када је из Београда дошао у Скопље, одевен у официрско одело, и онде се прошетао, врати таквим возом кући. Но командир воза не даде му да уђе. Ја сам народни посланик!, рече командиру. Но овај му одговори: *Ови које возим, то су народни посланици, а не ти у твојој исцељеној униформи*. Опсова гадно и залупи му под носом врата вагона” (Миланковић 1997: 452).

Поред ових сцена, Миланковић се присећа и легендарног Бранислава Нушића, који је у Скопљу у униформи сашивеној по личној жељи импресионирао француског новинара, кога је успео вешто и да слаже да је постављен за адмирала српске јадранске флоте, о чему је наивни Француз пожурио да извести и уредништво свога листа у Паризу.

О наредном, Другом балканском рату, Милутин Миланковић оставља записе у којима се сећа свог нераздвојног друга из студентских дана, Бугарина Николе Жупунова, и њихових суза и чуђења када га је 1913. сачекао на београдској железничкој станици: “Шта је ово? По нашим границама купе се наше војске једна против друге. Зар после наших заједничких победа над Турском да ступимо у братоубилачки рат?” У рату који је уследио, Миланковић се распитивао код пријатеља у војној служби о потенцијалном развоју догађаја на терену, и добио је овакав одговор и имаголошки портрет из 1913. :

“Бугарски војник је чвршћи, здепастији, од нашег. Зверски храбар, дивљак према нашем, питомом. Али наш војник је интелегентнији, бори се самостално, из властите иницијативе, јуриша, као добар коњ-тркач, без корбача. Зато, ето, можемо са спокојством дочекати развитак догађаја” (Миланковић 1997: 461).

Сва сведочења из рата била су Миланковићу драгоцен материјала, који је умео вешто да искористи:

“Победe наше војске нађоше снажна одјека међу Србима аустро-угарске монархије. (...) У Даљу и Осеку затекох сву своју родбину у истом одушевљењу. (...) Говорило се само о нашим победама, ја сам причао, а остали ме слушали. (...) Био сам у стању да о томе напишем дебелу књигу, али је не бих могао објавити, јер језик којим се служише наши војници не беше књижевни, већ пун непристојних псовки којима су наши ратници посведочавали своје борбено расположење. Но тај некњижевни језик смео сам употребити у својим причањима и њима одушевити све своје слушаоце” (Миланковић 1997: 463).

По завршетку Балканских ратова, Милутин Миланковић испунио је напокон мајчину жељу, и оженио се Христином Тинком Топузовић, Српкињом, о чијој породици када говори, оставља и овакву имаголошку ауто-слику:

“Традиције породица Србије не иду тако далеко као код нас Војвођана. Ту ћете ретко наћи кога који би знао како му се звао прадеда, где и када је живео и шта је био. То вреди и за саме владајуће династије Србије: не зна се тачно ко је био деда Карађорђа, а ни деда Милоша Обреновића” (Миланковић 1997: 470).

Милутинова супруга, већ по речима њене проводацике Олге, супруге Станоја Станојевића и сестре Александра Белића, била је “партија за вас да боље нећете наћи на Земљиној кугли, јер, по своме западњачком образовању, ближа вам је од свих осталих београдских удавача. Говори савршено француски и немачки, свира одлично клавир, а школовала је и свој дивни глас и пева заносно; лепа је и имућна” (Миланковић 1997: 471).

По обављеном венчању, првих дана лета 1914, брачни пар Миланковић пожури у Даљ, у коме их затече и почетак Светскога рата. Када је српска војска одбацила непријатеља преко Саве и ушла у Срем, Милутин Миланковић је, као српски држављанин, из родне куће у Даљу интерниран у осечки затвор. До саме затворске собе, отпратио га је жандар који му је, на путу, дискретно поставио питање:

“Бога вам! Како ће се све ово завршити? Погледах га и разумедох: био је мој сународник. Насмеших се и рекох: Свршиће се као што треба! Лице му се разведри: И ја тако мислим, Мајку им шокачку! (Миланковић 1997: 482).

Из Осека, Миланковић је пребачен у Карловац и напослетку у логор у Нежидеру. Ујка-Васа успео је да издејствује да Милутин буде интерниран у Будимпешту, а при напуштању логора, Миланковић бележи и ову сцену са стражом при напуштању логора:

“Мало даље седело је двадесетак наших чувара да у благој месечини проведу Бадње вече. Све су то били старији људи, обвезници трећег позива, домороци Бургенланда, који су између себе говорили немачки. Учтиво ме поздравише, а ја им приступих да се са њима опростим. Пожелех им срећне празнике, а када на завршетку изговорих речи јеванђеља И на земљи мир – међу људима благоволеније!, стиснуше ми руку, потапшаше по рамену и умало ме не загрлише. Још када сам седео у колима и кренуо својим путем, махаху ми рукама толико срдечно као да сам им брат, а не непријатељ” (Миланковић 1997: 493).

У Будимпешти је Миланковић провео рат, са забраном напуштања града, али уз дозволу рада у бројним пештанским библиотекама и културним установама, и уз новчану помоћ ујка-Васину. Тамо је чуо и за мајчину смрт (о Аранђеловдану 1915. у Даљу), али и добио сина, јер је његова супруга боравила са њиме и родила дечака Василија у мађарској престоници. Тамо су Миланковићи дочекали и тренутак када “као бујица која се не да зауставити, разли се савезничка војска и преко осталих граница Србије, ослобађајући цео наш троимени народ вековног ропства”, али и вратили се истим бродом којим су у Даљ кренули у Београд, који је “изгледао величанствен у својим херојски задобијеним ранама”. Када се живот вратио у нормалу, вратили су се и Миланковићи у Даљ и својеручним радом спасли пет година необилажени родитељски дом од пропадања. У некада велелепној малој башти поред куће, Миланковић затиче и песнички описује овај хортикултурално-имаголошки приказ:

“Отмене руже, неговане, а зими незаштићаване од мраза, и друго из иностранства увезено цвеће, подлегло је домаћем живљу који се на свом дедовском тлу могао одржати и развијати без туђе помоћи. Та нова генерација носила је, место бивших страних имена: хортензија, тубероза, лафранса, маршалнила, чиста српска имена лепе Кате, лепог човека и смрдљевка” (Миланковић 1997:525).

У даљском дому и најмлађи Миланковић, Васко, “окупио је неколико мангупчића из комшилука, играо се и јурцао са њима по башти, авлији, шупама и таванима и обогатио свој матерњи језик простачким речима”, а професор Павле Поповић, Милутинов пријатељ и гост, ретким и неким до тада за историју наше књижевности заувек изгубљеним књигама из

породичне библиотеке Миланковића обогатио је семинарску библиотеку Одсека за књижевност београдске филологије.

У међуратном Београду, српска грађанска класа започела је да се формира, друштво је хрлило незаустављиво напред, а велики замајац дали су му и несрећни руски емигранти, који су бежећи од терора Совјета населили и Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца:

“сви они који дођоше у нашу земљу нађоше ту гостољубива пријема и уточишта. Године 1925. било је на београдском Универзитету њих тридесет који ту добише намештења, прво као контрактуални, а затим као стални професори, са свим правима које смо и ми уживали. Њихова сарадња, особито онда када научише наш језик – што је млађима било лако, а старима тешко – била нам је драгоцен и омогућила непрекидан развитак универзитетске наставе” (Миланковић 1997: 535).

После рата, Миланковић је путовао у, између осталих, и Стамбол, ради познате реформе календара, у Беч, где су га стари пријатељи дочекали срдачно као да рата није ни било, у Киб, Салцбург, Грац, Берлин, Луцерн, Женева, Атину, Брно и Праг, све до 1939, када се “предосећало да је Други светски рат неизбежан”.

2. априла 1941, Милутина Миланковића је у штампарију, да види одштампане последње странице свога капиталног дела, *Канона одсунчавања* повео доброћудни Рус Казамаров, који повика при том “поноситим гласом *Айшамман йаследњи шабак!*”, а након тога, научник београдску варош затече “ускомешану и наелектрисану. Једна дуга поворка младића и девојака, међу којима видех и своје студенте, пресече ми пут. Била је у одушевљеном расположењу и викала из свег гласа *Боље раш, нећо йакш!* Помислих у себи: *Чудан је овај наш народ! Ево ја, већ йо дрући йуш, видим како се радује рашу као да ће у свашове!*” (Миланковић 1997:709). Четири дана касније, Луфтвафе ће изручити свој товар смрти на југословенску престоницу. Тада „Отпоче дуга и тешка непријатељска окупација земље и остави дубока трага у успомени свих који је препатише”(Миланковић 1997:712).

Миланковић се почетка окупације сећа по делатности немачке тајне полиције, злогласног Гестапа:

“У немачким житељима Југославије, *Фолксдојчерима*, у тој својој петој колони, нашли су Немци много поузданих помагача који су познавали нашу земљу и наш језик. (...) Први задатак те тајне полиције био је да похапси непоуздане елементе, пронађе посакривано оружје и други компромитантан материјал, прикривену робу и намирнице. И међу нашим светом било је људи који су, нажалост, из личне мржње и освете,

потказивали своје суграђане. Зато су гестаповци имали пуне руке посла. Њихови аутомобили у којима би поред шофера седео по један фолксдојчер, разјурише се по Београду, на страх и трепет целог становништва” (Миланковић 1997:713).

Док су комшије сумњале да у београдску Професорску колонију пристигла патрола Гестапа води Миланковића у затвор, логор или сигурну смрт, испоставило се да су то ђаци Миланковићевог пријатеља Волфганга Сергела, доктор Цинк и доктор Рест. Сплетом срећних околности, Миланковић је једини сачувани примерак свога у бомбардовању изгорелог тек публикованог дела послао по њима авионском поштом у Немачку, где је дело, на срећу светске науке, спасено од сигурне пропасти.

Захваљујући предатним пријатељима у највишим европским, па и немачким научним круговима, и за време рата, Милутин Миланковић имао је отворене позиве да научничку каријеру настави предавањима у Минхену и Бечу, али он је одлучио да са окупираном земљом и народом јуначки и достојанствено поднесе све тегобе времена у којем “Универзитет није радио, а ни наша Академија наука; варошки дућани били су без робе, варошке каване и гостионице без јела и пића, цео изглед бомбардовањем унакажене вароши био је тмуран и жалостан”. Након немачког бомбардовања и три тешке године окупације, догодило се и оно што је велики пријатељ Милутина Миланковића и енглеског народа, Богдан Поповић, по сећањима и верно забележеном цитату у мемоарима нашег великог научника, сматрао за

“Немогућно! Искључено! Као што знаше, први светски рат провео сам у Енглеској и упознао њен цивилизовани народ. Сваки Енглец зна добро да смо ускочили у овај рат да останемо верни нашим савезницима из Првој светској рату. Може ли се и замислити да ће Енглеска најасшти на своја до проба верној пријатеља обореној надмоћним непријатељем и раскрвављеној стотинама рана? Та зар енглески листови, кад, ево већ три године, жигошу зверске нагаде Немаца на незаштићене вароши, не спомињу, поред Варшаве и Амстердама, стално и Београд? Зар се може замислити да ће учинити својим пријатељима оно што Немци учинише својим противницима? Јавно мишљење Енглеске које бди над частју своје нације неће дозволити да она буде ујрљана таквим нечовечним делом. Две недеље доцније догодило се оно што је Богдан сматрао немогућим” (Миланковић 1997: 725).

Након савезничког апсолутно непотребног, зверског и два пута поновљеног бомбардовања, у разореној српској престоници слутио се слом и крај

окупације, али и владала општа пропаст, физичка, материјална и морална, о чему Миланковић бележи:

“Пекари, месари, бакали и сви њихови лиферанти црно-берзијанци, дојурише у варош. Ту су пошто је контрола окупационих власти увелико олабавила могли да своју робу продају по баснословним ценама. А гладне београдске избеглице биле су жељне свега. Питаху само чега има, а не шта кошта” (Миланковић 1997: 726).

Црвеноармејско и партизанско ослобођење Београда у октобру 1944. Милутин Миланковић памти по сценама борбе руских и немачких војника које је гледао из подрумског заклона:

“Тако видим, на месту на којем се налазимо, како се два највећа европска народа боре без поштеде, на живот и смрт” (Миланковић 1997: 728).

Након завршетка рата, Немачку у којој је спас нашло Миланковићево највредније дело, погодила је судбина свих земаља које је она у претходном периоду поробила:

“Озбиљан научнички рад био је тада у Немачкој немогућ. Многе библиотеке биле су или уништене или разграбљене, научни часописи нису излазили, а за штампање научних књига не беше хартије. Немачка, главна пијаца на коју сам износио плодове свога пера, није била у стању да прими производе својих рођених синова” (Миланковић 1997:719);

али Миланковићу су признања пристигла и са свих других меридијана:

“Мало по мало почеше ми стизати и друге научне расправе из разних крајева света, Немачке, Француске, Енглеске, Америке, Аустралије које спомињу и примењују моју теорију” (Миланковић 1997: 721).

Судбину немачких библиотека и научних установа, поделила је и Миланковићева родна кућа у Даљу, која је током рата окупирана од стране Немаца, али тек на крају рата, у ратним дејствима при ослобођењу Даља, била у потпуности разорена, и којој Миланковић посвећује забелешку насловљену Некролог моме очинском дому, у којој између осталог бележи: “сва његова унутрашњост је разнесена у толикој мери да онде не остаде ништа од његова намештаја, ни креветнина, ни остало рубље, ни посуђе, а од библиотеке и архива не остаде ни листић. Са зграде су поскидана и разнесена прозорска крила, а од крова разграбљене њихове греде”; и на крају, након што је нова власт одредила његов дом за зграду Народне милиције, на којој обележише да је та зграда родна кућа научника светскога формата, закључује: “Својина може бити правна и духовна. У овом добу у

којем живимо, приватна својина губи свој општи значај да би постала својином опште заједнице. То се догодило и са мојом кућом, али она није престала да и даље буде мојом духовном својином. Она камена плоча, узидана на њој, тапија је те својине” (Миланковић 1997:777, 779).

На крају Другог светског рата, као и по завршетку Првог, Милутин Миланковић вратио се за професорску катедру и у научничку радионицу у своме кабинету. Растом значаја његове теорије, пристигли су и бројни позиви на конференције и скупове, и све нова и нова признања значаја његовог рада. Посетио је пред сам крај живота поново и Беч, и, поново примљен као драги и поштовани бивши суграђанин, закључио: “Бечлије су преболеле све невоље Хитлеровог режима и непријатељске окупације и вратили се у своје некадашње расположење веселости” (Миланковић 1997:798).

На самом крају бележења својих успомена, доживљаја и сазнања, Милутин Миланковић бележи и цртицу о томе како је његов син јединац, образовани и способни Василије, емигрирао и са породицом се нашао “у Мелбурну, у Аустралији, где сада живе у благостању, у својој властитој кући и у врло добрим материјалним приликама. Али далеко од нас, моје супруге и мене, који осећамо сву тежину наших старих дана. Једина утеха је то што стојимо са њима у живој преписци, благодарећи авионској пошти која за шест дана превалује далеки пут од Аустралије до нас” (Миланковић 1997: 893).

Након тридесет година живота у Аустроугарској, одрастања у Даљу, школовања у Осеку и Бечу, затим инжењерског службовања по целој монархији, те професорског живота и рада у Београду, интернације у Будимпшети, светског признања научних достигнућа, тешких дана окупације у Београду и мирног смираја живота у српској престоници, човек који не престаје да својим пре више од пола века публикованим радом задивљује светску научну јавност, пред крај живота био је одушевљен – из данашњег угла гледано – простом авионском поштом, јер је обезбедила проток информација између удаљених чланова породице. Он, чији значај по свему наткриљује из родне даљске родитељске куће величину народа и средине из којих је потекао, и који на светској мрежи данас живи у свакодневној интеракцији са најновијим достигнућима на пољу свих наука у којима је за живота остварио свој пуни потенцијал, сећајући се свога живота, оставио је, скроман и ненаметљив, слику једног прошлог времена и несталих простора, у којима су и људи били онакви каквих данас више нема. Одмерен али и отворен према свима, у имаголошким портретима средина које је описао, потпуни појам странца није нам нигде ни понудио. Оноликом мером колико је данас у целокупној науци његов значај

прихваћен и цењен, он је ценио и прихватао свакога ко је у његовој близини деловао са намером да простор и људе међу којима се креће бар и најмањим личним доприносом оплемени. Као одговор на питање постављено на почетку овога рада, да ли је Милутин Миланковић био рани Европљанин или последњи Мохиканац, овим радом нудимо одговор да је био и једно и друго од понуђених опција, али и далеко више од тога: онај прави грађанин света, просветитељ Доситејевог типа и неко са чијим ћемо се ликом и делом, ма какве год прилике у будућности биле, моћи увек, заувек и пред свима с поносом дичити.

Литература

- Миланковић 1997: М. Миланковић, Успомене, доживљаји и сазнања, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кољевић 2009; Лукић, Марковић 2009; Радојчић 2009; Његован 2009: Ч. Оцић (ред.), Стваралаштво Милутина Миланковића : Зборник радова с међународног симпозијума, Београд: САНУ.
- Живанчевић Секеруш 2009: И. Живанчевић Секеруш, Како (о)писати различитост? Слика Другог у српској књижевности, Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад.
- Лотман 2004: Ј. Лотман, Семиосфера : у свету мишљења : човек, текст, семиосфера, историја, превела с руског Веселка Сантини, превод фрагмената са староруског Богдан Терзић, Нови Сад: Светови.

Дејана Оцић

Енциклопедијска мисао и делатност Станоја Станојевића

*Моја је била замисао, концепција и организација рада.
За тај посао требало је имати само добре воље, снагу и јаке нерве.*
(Станоје Станојевић)

1 У даљем тексту: НЕ СХС.

Рад Станоја Станојевића плодан је и разноврстан. Уз помен његовог имена наводи се да је важан српски историчар, дипломата, члан Српске краљевске академије, редовни професор Београдског универзитета, један од оснивача Југословенског историског друштва, његов стални председник и први директор *Југословенског историског часописа*, као и организатор и председник Историског друштва у Новом Саду и директор његовог *Гласника*, покретач *Полишке* и један од њених првих сарадника... Поред поменутог, готово никад се не изостави и податак да је био уредник *Народне енциклопедије српско-хрватско-словеначке*¹ која се често с разлогом назива и Станојевићевом енциклопедијом, јер је он био њен покретач, организатор, главни уредник и редактор.

Информације у вези с енциклопедијом у излагању Станојевићеве биографије углавном се ту завршавају, а таквим узгредним помињањем, енциклопедистика се ипак третира као његова “споредна делатност”, чиме изостаје свако даље бављење тим значајним аспектом Станојевићеве делатности.

Уколико нас, међутим, интересовање одведе даље од штурих биографских података, немогуће је да се не запитамо: Каква је то *личности*

која је била способна да започне и као целину заокружи тако *сложен њодухваи* који је обухватао велики број стручних и научних области и укључивао рад толиког броја људи из међусобно удаљених градова, а у време кад није постојала данас подразумевајућа комуникативна умреженост?

Склоност ка енциклопедистици

Као осамнаестогодишњи младић, у јулу 1892. године, поводом објављивања *Вуковој рјечника*, Станојевић пише Јовану Бошковићу и у писму прилаже списак од седамдесетак акценатованих речи и неколико израза, са објашњењима.² Његово ангажовање да ове речи прикупи и достави недвосмислено показује рано интересовање младог Станојевића за област лексикографије. Ово писмо посредно потврђује и истинитост његових речи које је написао деценијама касније поводом рада на *Народној енциклопедији*: “Прво сам ја сам прикупљао податке за тај алфабетар, па бележио све, што сам налазио, и прегледао сам разне спискове, регистре, речнике и т. д.”³

Исте године у августу, Станојевић пише текст *Речник српској језика* поводом Новаковићевог предлога да Српска краљевска академија изради речник. Подржавајући овај подухват, он даје своје сугестије за организацију рада и за начин прикупљања грађе. Предлаже да се “скупљачи”, осим како да поставе питања, поуче и начину бележења речи, али и акценту. Саветује да се запишу и оне речи које нису обухваћене питањима, предлаже “цензуру” и да се за сваку област уведе “повереник”. У овом тексту он пореди речи настале у народу с речима учених појединаца (“Књижевници су за своју потребу правили речи.”), сматра да “туђинштине” треба заменити “лепим српским изразом” који се може наћи у народу, и наглашава важност домаће фразеологије и терминологије. Закључује да с издавањем не треба да се жури “али купљење грађе треба што пре отпочети, јер се силе речи у нашем народу готово рећи сваки дан губе”.⁴

Десетак година касније, у *Српском књижевном гласнику* Станојевић је критички приказао Милићевићев *Додашак Поменику од 1888*. У том чланку он износи анализе за које би се могло рећи да се придржавају строгих мерила савремене енциклопедистике. Овај текст је значајан, јер Станојевић, строго оцењујући Милићевићев *Додашак*, показује своју вештину *разликовања бишної од небішної*, свест о значају *кришеријума* за избор, као и за податке које треба изнети, или *колико мести* у тексту којој личности у писању биографија треба посветити. Такође је указао на

- 2 “Није ми још дошао до руке ‘Вуков рјечник’ издан под Вашим надзором, али сам чуо да Ви Вуков речник попуњавате без сумње речима које су сада у народу. То ме је побудило да Вам се јавим са неколико речи и фраза које сам у равном Срему од просвећеног народа чуо и тачно прибележио. Бојећи се да Вам не будем на досади шаљем Вам само нешто од онога што имам. Ако би штогод овога могли употребити молим да ми на најкраће јавите, да бих Вам и остале послао.” (Архив Србије, ПО К-59:1397)
- 3 Ст. Станојевић, Поговор, НЕ СХС, IV књига, 2001, I–X.
- 4 Стражилово, бр. 33, 16. август 1892, год. V, 526–527.
- 5 “Ако је требало ово да буде речник знатнијих Срба, који су умрли од 1888 до 1900 г., са подацима о њихову животу и раду, онда се тај посао без велика труда могао урадити и потпуније и критичније.” “Толико је простора утрошено на ову непотребну причу у књизи...” Станојевић износи и да су “најбоље прошли добротвори а најгоре књижевници”. За Милићевића каже да је “изнео или сасвим сухе податке о животу или је испричао по којој детаљ о покојнику, да

- га – оговори.” “Несраз-
мера у месту, које
запремају поједине
биографије у овом
Додатку и неједнакост
у мерилу, којим су
цењени поједини
књижевници толика је,
да је управо тешко
наћи речи, да се то
довољно осуди.” (Ст.
Станојевић, “*Додашак
Поменуку од 1888*”,
Српски књижевни
гласник, 2, 1901,
454–461)
- 6 Писмо од 30. јануара
1917. под 9. тачком (од
укупно 12) Станојевић
започиње: “Част ми је
обратити Вам пажњу на
нека факта, која могу
послужити као доказ о
нашим правима на
Бачку и Банат” (Д.
Кириловић, “Питање
Војводине на
конференцији мира”,
Гласник Историског
друштва у НС, свеска
33–34, књига XI, свеска
3–4, 124)
- 7 “Треба да се добро
развијемо сви важнији
моменти у историји
српској, да се процени
рад свих фактора и
оцени рад свих
личности, да се
развијемо сви периоди
српске прошлости, да
се израде односи
Српскога Народа и
српских држава”
“Напоредо с тим
мораће се на модерној
основи развијати и
остали делови српске
историје: историја
материјалне културе,
историја војне
организације, историја

крајности између сувих података и сувишних детаља који дају лошу слику о особи чија се биографија излаже. Исто тако, он примећује и важност *стила* и *језичке прецизности* (“много чудних израза”, “има и наивних опазака и рефлексива”), али указује и на неопходност *тачности и додаци* (“пуно недостатака и погрешака”), као и на значај *једнакости* за ову врсту дела.⁵

Дакле, годинама пре него што се прихватио посла главног уредника на *Народној енциклопедији*, Станојевић је дубоко промишљао *методологију* и *критеријуме израде* оваквих дела. Уз све то, он је показао да је свестан њиховог значаја за један народ, односно какву *грушевину* и *полицичку* улогу лексикографска дела могу имати. Поводом евентуалног присаједињења Бачке и Баната Србији у једном писму министру спољних послова Станојевић истиче “да је стара номенклатура (називање места и географских објеката) у целом Банату чисто српска. У речнику географских назива у Мађарској у XV в. називи су у Банату чисто српски.”⁶

Разматрајући задатке српске историографије, Станојевић сматра да је неопходно да она “почне радити на широј основи са свима изворима”, као и “да обрађује све периоде српске историје и све гране народног и државног живота у прошлости, да Историју Српског Народа постави на њено место у Историји Балкана и Историји Света”.⁷ Овим ставом Станојевић показује и своју склоност ка *синтетичком ириситиу* у проучавању једног народа. У то изучавање са *становишћима свеобухватности* улази и разматрање различитих периода и подручја деловања тог народа, што не искључује ни његове односе и везе са другим народима. Ово његово разматрање задатака историографије, у светлу друштвено-политичког значаја лексикографских дела, могло би се сматрати и својервним *енциклопедијским програмом*.

За разумевање Станојевићеве енциклопедистике нису безначајни ни његови други послови који би се могли сврстати у енциклопедијску делатност, а на којима је он радио истовремено са НЕ СХС, али и потом. Био је аутор биографија српских владара – *Наши владари*.⁸ Затим је његов допринос енциклопедистичкој традицији значајан и по оснивању и уређивању библиотеке коју он назива збирком,⁹ “Биографије знаменитих људи”, у којој је објављено шеснаест књига,¹⁰ а покренуо је и едицију “Српски народ у XIX веку”. Његове историјске атласе објављивали су прво Библиографски завод (штампан у Бечу 1925. године), а касније Геца Кон,¹¹ а био је и редактор *Историјске хронологије југословенских земаља* (од VI века до уједињења)¹², коју је “саставила” Вера Стојић, члан редакције (секретар) НЕ СХС. Станојевић је такође сакупљао и материјал за историјски речник.¹³ Пред крај живота приказује Стајићево дело *Новосадске*

биографије, а пише и о *Старим српским биографијама*, за које сматра да су важне за свакога кога “ма која грана нашег народног и државног живота у прошлости интересује”. А, уз све то, не изненађује ни његово приватно занимање за порекло сопствене породице.¹⁴

Све то указује на Станојевићево енциклопедијско интересовање и на ту врсту његовог размишљања. Ипак, оно што је морало објективно одредити сигурни пут његове енциклопедијске делатности јесте то што је он, као један од бројних учесника, стицајем околности био укључен у раније започете пројекте тог типа. Ти пројекти, иако нису реализовани, засигурно су имали значајну улогу у његовом каснијем ангажовању на том пољу, када је он успео да примени своје *енциклопедистичке способности*.

Као члан Југословенског одбора у Паризу, Станојевић је био укључен у нацрт *Југословенске енциклопедије*,¹⁵ али је, ипак, за његов “развој” у овој области знатно важније оно што је десетак година претходило париском пројекту, а то је, вероватно концепцијски најбоље заснована,¹⁶ израда *Југословенској енциклопедијској речника*. Тај речник је био слично замишљен као што ће петнаестак година касније бити НЕ СХС – рађен је на релацији Београд–Загреб–Љубљана, а главна идеја је била да се енциклопедијски заокружи јединство та три народа. У рад на *Југословенском енциклопедијском речнику* биле су укључене две академије, Српска краљевска академија из Београда и Југославенска академија знаности и умјетности из Загреба, а он осмишљен је по принципима савремене енциклопедистике.

У овом пројекту Станојевић је био међу члановима “Одбора за историју и остале с историјом везане предмете” који је био један од четири “Одбора стручних људи” за израду азбучног списка.¹⁷ Израдио је азбучник од 167 одредница за “Историју Босне и Херцеговине до средине 19. века”, односно “Историју Босне и Херцеговине са историским прегледима за Хум и Зету”.¹⁸

Вероватно је на концепту тог енциклопедијског речника Станојевић умногоме засновао свој рад на НЕ СХС. Један од аутора НЕ СХС, Бранко Водник, чак тврди да је Станојевићева *Народна енциклопедија* исто што је требало да буде Академијин *Југословенски енциклопедијски речник*, по садржини (али без Бугара) и по обиму.¹⁹ Да ове Водникове речи не би биле буквално схваћене и погрешно протумачене треба истаћи да се по Станојевићевом учешћу у пројекту *Југословенској енциклопедијској речника* могло претпоставити да му је то искуство веома користило, али не и да је те радове сасвим преузео. Сигурно је употребио оно за шта је сматрао да се радило ваљано, али је очигледно да се определио за “скраћену” верзију (без илустрација). Када се, међутим, упореде алфабетари једне и друге енциклопедије, јасно је да се они не подударају, а имајући у виду њихово

српске књижевности, историја аграрних прилика и односа, историја трговине, историја српског права, историја српске цркве, вештина и тд.” (Ст. Станојевић, “О задацима српске историографије”, из приступног предавања, Српски књижевни гласник, X, св. 7, Београд, 1903, 540)

- 8 Објавила издавачка кућа “Народно дело”, Београд, 1927, на ћирици и на латиници.
- 9 У писму Стајићу од 15. I 1937. Станојевић објашњава да не жели романсиране биографије, већ да тражи да оне буду “израђене на строго научној основи, са утврђеним и сигурним фактима”. Ту наводи да Стајић треба да пише прво Милетићеву, потом Змајеву биографију... (Рукописно одељење Матице српске, 9275) У следећем писму, 7. IV 1937, Станојевић се захваљује Стајићу на добијеном рукопису о Милетићу. (Рукописно одељење Матице српске, 9276)
- 10 У овој “Југоисточној” библиотеци о знаменитим личностима писале су такође знамените личности: биографију Светозара Милетића написао је Васа Стајић, а Гледстонову Слободан Јовановић, који је и сам био један од са-

- радника НЕ. Биографију Степе Степановића написао је Емило Белић, Путнику Владимир Белић, а Микеланђелову Винко Витезица, сва тројица такође сарадници НЕ СХС.
- 11 Друго издање је објављено 1931, а четврто 1940.
- 12 У издању Главног уредништва Алманаха Краљевине Југославије, Загреб, 1930.
- 13 Архив Српске академије наука и уметности, Станоје Станојевић, сигн. XII, 31.790 листова, организованих по целинама (дипломатика, влада-ри, историографија, млетачко-српски односи, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Историја Дубровника...). Текстови су руком исписани, схематизовани. Реч је вероватно о материјалу који је Станојевићу служио и за предавања.
- 14 Васи Стајићу је поводом Новосадских биографија писао у вези са својим породичним пореклом. (Рукописно одељење Матице српске, 15. I 1937, бр. 9.275)
- 15 “Станојевићев боравак у Паризу и Лондону важан је за његов потоњи рад на припреми Народне енциклопедије.” (Р. Мићић, “Народна енциклопедија професора Станоја Станојевића”, предго-

заједничко одређење, извесна поклапања су неизбежна. Такође, обрасци за биографије су другачији. Станојевићев образац је једноставнији и сажетији. Образац за *Јуџословенски енциклопедијски речник* је на 4 стране, и садржи 15 питања где је више простора за одговоре, док је за НЕ СХС формулисано 10 питања која се налазе на једној страни, а следе испод молбе да се на њих одговори. Самим тим што се Станојевић определио за сажетију варијанту енциклопедије, и ови елементи су морали бити другачији.

С друге стране, Станојевићево учешће у том пројекту даје основа за сумњу у његову искреност кад у Поговору НЕ СХС тврди да није било “никаких предрасуда”, односно готово ничега што би му помогло да на основу тога састави алфабетар за НЕ СХС,²⁰ јер, искуство рада на *Јуџословенском енциклопедијском речнику* морала је бити озбиљна основа за његов даљи рад, као што су му сигурно добродошла и искуства неколицине других учесника на том пројекту, које је ангажовао као сараднике на НЕ СХС.

Ако из пројекта *Јуџословенској енциклопедијској речника* и није преузет сâм материјал, ипак би се могло рећи да је за узор послужило оно што је још важније – модел, односно *метод* рада. Имајући у виду Станојевићева претходна интересовања која је показивао за енциклопедистику, он је сигурно препознао главне енциклопедистичке идеје, а ова методологија је наишла на особу која је умела да је препозна и искористи на прави начин.

У сваком случају, никако не треба занемарити однос *Јуџословенској енциклопедијској речника* и Станојевићеве НЕ СХС, за коју је *Речник* поставио темеље у пројектном, концепцијском и методолошком смислу, мада је, за разлику од НЕ СХС, остао нереализован.

* * *

Будући да је реч о обједињујућој делатности која подразумева не само знање науке већ и познавање веза међу научним областима, форми мишљења, уз остале карактерне особине, значајне су и организационе способности онога ко је у стању да изведе овакве пројекте. Његови пријатељи и сарадници су истицали управо ту “неуморну организаторску делатност”²¹, захваљујући којој је Станојевић успевао да спроведе послове какве данас раде читави институти.

Дакле, Станојевићева замисао и остварење четвортомне енциклопедије није била његова спорадична делатност и далеко од тога да се десила случајно, већ су њој многи догађаји поступно водили, те је она била “само” кулминација његовог *енциклопедистичкој промишљања*.²²

Темељи модерне југословенске енциклопедистике

Станојевићево познавање енциклопедистике свој врхунац је постигло пројектом *Народне енциклопедије*, која је засигурно прво у потпуности реализовано савремено енциклопедијско дело код Јужних Словена. Самим тим, ова енциклопедија је носила и терет пионирског посла: “Кадгод неко нађе и са злурадешћу истакне, да по нешто фали у Н. Е., он нека помисли, да у Н. Е. има 12.000²³ чланака, и да је ту скупљен огроман материјал, који је до сада био растурен тако, да је био неприступачан и неупотребљив, нека помисли, да ми ни за једну струку нисмо до сада имали ни један компендијум, а Н. Е. треба да је компендијум свих компендија, и на послетку, нека се сети, да је ово први покушај, први рад ове врсте и прво издање.”²⁴ Немачки историчар Херман Вендел (1884–1936) писао је Станојевићу поводом енциклопедије да људи касније неће бити свесни колико је пре енциклопедије било тешко бавити се јужнословенским темама.²⁵

Вредност и свеобухватност ове енциклопедије показује и то што се деценијама по њеном излагању, објављују њени приређени екстракти. Прилози појединих аутора *Народне енциклопедије* објављени су као засебни лексикони из одређених области: *Азбучник Српске православне цркве* по Радославу Грујићу,²⁶ *Византија и Византинци. Енциклопедијски речник Драгутина Анастасијевића*,²⁷ *биографски лексикон Српски њисци и сликари Вељка Петровића*,²⁸ *Митолошки речник Петра Булата и Веселина Чајкановића*,²⁹ *Историјски лексикон Владимира Ђоровића*.³⁰ Она, дакле, служи као приређивачки материјал иако би се могло очекивати да ће бити више дела овог типа која би могла бити извори за нове енциклопедије и лексиконе.

Осим приређених *тематских лексикона*, НЕ СХС је најчешће коришћена за *цитирање* у разноврсним стручним али и популарним радовима, а нису занемарљиви ни њени недовољно искоришћени потенцијали за разне *компаративне анализе*.

НЕ СХС је пружила и материјал за проучавање у оквиру појединих научних области. Тако су неки истраживачи уочили и вредност НЕ СХС као извора за проучавање делатности појединих личности који су били и њени аутори.³¹

Ова енциклопедија такође је значајна не само по броју већ и по вредности *аутора*.

Она се може проучавати са становишта тога ко је све од личности на њој сарађивао, или области које су у њу укључене, литературе која се у њој помиње, одреднице које су заступљене, као и чињенице да се њени чланци тичу чак три народа.

вор фототипском издању, НЕ СХС, I књига А–3, Нови Сад, 2001, XI) “Ако Станојевићев план упоредимо са концепцијом Лондонске и Париске редакције започете југословенске енциклопедије, можемо најпре закључити да је уредник тог новог подухвата имао пред собом исти циљ: желео је да пружи универзални преглед знања о југословенским народима.” (Р. Мићић, “Народна енциклопедија професора Станоја Станојевића”, предговор

фототипском издању, НЕ СХС, I књига А–3, Нови Сад, 2001, XII)

- 16 Види: Архив Српске академије наука и уметности, бр. 7936 и *Годишњак СКА*, 1909–1913. (Енциклопедистика као национални интерес, *Летопис Матице српске*, књига 493, свеска 3, март 2014, 292)

- 17 Шеф овог одбора био је Љубомир Ковачевић, а чланови: Јован Н. Томић, др Станоје Станојевић, др Јован Радонић и др Михаило Гавриловић. (Извештај са скупа одржаног 7. септембра 1910, *Годишњак СКА*, XXIV, 1910, 119) “Да би одговорила својој задаћи у раду на овоме великом послу у садашњем моменту, на име да скло-

- пи са српске стране азбучни списак свију главних и ситнијих чланака који имају да уђу у Југословенску Енциклопедију са српскога гледишта и што се посебице Срба тиче, Српска Краљевска Академија је на седници Управе од 7 септембра, одлучила да се посао израде азбучног списка раздели на четири одбора стручних људи који ће га израдити." Рок за израду алфаветара је био до краја новембра 1910. године. (Писмо број 616 из СКА, потписао председник Стојан Новаковић, датирано 8. септембра 1910, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 7936)
- 18 Тако стоји на полеђини пресавијеног табака на коме је исписан Станојевићев азбучник за Југословенски енциклопедијски речник. ("Упут", стр. 6, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 7936). Иначе, Станојевићеву књигу Историја Босне и Херцеговине објавила је Државна штампарија Краљевине Србије 1909. у Београду.
- 19 V. Vodnik, "Metodologija hrvatsko-srpske književne istoriografije", *Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, Загреб, 1978, бр. 1, 75.
- 20 Ст. Станојевић, Поговор, НЕ СХС, IV књига, 2001, III.
- 21 "Благодарећи тој његовој способности, његовој чврстој вољи и његовој великој енергији и одлучности, ми смо добили Народну Енциклопедију Срба, Хрвата и Словенаца у четири књиге..." (Д. Страњаковић, "Станоје Станојевић", Правда, бр. 11775, 1. 8. 1937); "Имао је нарочитог смисла да организује научне послове." (В. Ђоровић, "Професор Београдског универзитета историк др. Станоје Станојевић умро је јуче у Београду", Политика, 31. 7. 1937); "Само енергија Ст. Станојевића и његове ванредне организаторске врлине учиниле су да се постигне тај циљ." (В. Новак, "In memoriam Станоју Станојевићу", Политика, бр. 10484, 3. 8. 1937); "Пок. Станојевић имао је једну способност која се тако ретко сретала код наших људи: био је рођени организатор. Ретко јаке памети, особит познавалац прилика и људи, нарочито наших, он је знао мудро водити ствари. Само се тако може разумети његов успех у организовању послова тако важних а тако осетљивих, које је он извео у ретко тешким приликама. Само је он био способан да изда Народну енциклопедију са 140 сарадника из сва три племена, најразличитијих схватања, а у време изузетно тешко." (Д. Поповић, "Станоје Станојевић човек и научник", Политика, 5. 8. 1937)
- 22 "Иоле пажљивији поглед на животопис Станојевића упућује на закључак да је тај ерудита рационалног духа готово био предодређен да постане покретач прве југословенске универзалне енциклопедије." (Р. Мићић, наведено дело, IX)
- 23 Станојевић је заокружио број чланака. Пошто се тај број током рада непрестано мењао, вероватно је тешко и било да буде прецизан. Тачан број, укључујући и упутнице, јесте 11.885 чланака.
- 24 Ст. Станојевић, Поговор, НЕ СХС, IV књига, IX-X.
- 25 У писму које је Вендел послао Станојевићу 21. III 1925. (Т. Бекић, "Писма Хермана Вендела Станоју Станојевићу", Зборник МС за историју, бр. 47-48, 1993, 178)
- 26 Приредио Слободан Милеуснић, предговор написао епископ Сава шумадијски, на крају се налази Грујићева библиографија, где су наведене и одреднице из НЕ СХС о књигама, БИГЗ и Музеј СПЦ 1993.
- 27 Приредио Станиша Нешић, објавило Књижевно друштво "Свети Сава", Београд, 1994.
- 28 Библиографија радова В. Петровића у НЕ СХС, I-IV, приредио Љубисав Андрић, Градска библиотека, Сомбор, 1994.
- 29 Приредио Драган Лакићевић, предговор написао Ненад Љубинковић, Српска књижевна задруга, Београд, 2007.
- 30 Приредио Драган Лакићевић, предговор написао Ненад Љубинковић, Српска књижевна задруга, Београд, 2006, 2008.
- 31 Димитрије Вученов пише о прилозима Вељка Петровића, док Снежана Тошева пише о његовим прилозима о архитектури. Наташа Вујисић-Живковић се бави ауторским радом Милана Шевића, а Угљеша Белић доприноси Николе Вулића овом енциклопедијском делу.
- 32 Ст. Станојевић, Поговор НЕ СХС, IV књига, IX.
- 33 На то указује Радован Мићић пишући да је она "имала полемичких одзива, али да није било студиозних осврта и на њима заснованих оцена. И каснијих година, и деценија, Народна енциклопедија и њен духовни зачетник доживљавају

У разматрању ове енциклопедије важне су чак и примедбе које се на њу односе, као и спискови онога што у њу није укључено, а посебно оно што је Станојевић прикупљао и “премештао” за планирани Додатак.

С којег год аспекта да се посматра, ова енциклопедија може послужити као *основ* за многоструке истраживачке делатности а сама је и својеврсна *ризница материјала*. Њен *азбучник* је и данас вишеструко користан. Такође, она може да буде и грађа за нова, приређена дела, општа или тематска, као *извор* за разна научна истраживања, али и као историографски извор, јер поједине чињенице које износи данас су можда ретка, ако не једина, тиме још драгоценија, сведочења о постојању неког, на пример објављеног дела или подсећање на неку готово заборављену личност. Имајући у виду да је петнаестак година после НЕ СХС уништена српска народна библиотека, она је важан *извор библиографских података*. “У чланцима Н. Е. нису само прикупљена позната факта. У њима има и пуно нових ствари, нових података, нових резултата и нових погледа. Поједини чланци у Н. Е. праве су студије, а у неким су чланцима у Н. Е. отргнута многа важна и занимљива факта од заборава и спасени од пропасти.”³² То је само један сегмент којим се разоткрива да је она и *чувар националног сећања*.

У ствари, та њена многострукоост произлази из њеног најважнијег потенцијала, њене *синтептичност*, којој је Станојевић тежио и која је иманентна карактеристика сваког енциклопедијског дела.

Њена вредност је, међутим, у диспропорцији са одјецима на које је она по свом објављивању наишла. С обзиром на обим подухвата који је представљала, неочекивано је мали број текстова који је о њој објављен, а још више изненађује у којој мери је она у тим текстовима негативно оцењена. Зачуђујуће је и то што су поводом њеног објављивања не само савременици мало, бурно и негативно реаговали, него што се о њој и касније недовољно писало и говорило. Под тим “касније” мисли се на време израде Ујевећеве *Хрватске енциклопедије*, на период формирања Југословенског лексикографског завода, а потом и на израду познатих издања овог завода, међу њима највише *Енциклопедије Југославије* која је свој узор могла имати, иако прећутно, пре свега у НЕ СХС. И у даљем раду загребачког лексикографског завода ова енциклопедија, иако претеча, сасвим је, бар званично, игнорисана (више се говорило о Ујевећевеј, и поред тога што је настала касније и остала недовршена).

Овај енциклопедијски подухват, не само што је неправедно *занемарен*,³³ већ је прво критикован, затим скрајнут, да би на крају био сасвим потиснут.

исту парадоксалну судбину. Дело које се свакодневно користи као поуздан компендијум знања о југословенским народима и њиховим земљама, забележено је само у сродним енциклопедијским издањима, а допринос заслужног енциклопедисте Станојевића сагледан је уопштено тек када је он преминуо. Рад сарадника Народне енциклопедије остао је незапажен, ако се изузму неколике оцене њиховог значајног доприноса из нашег времена.” (Р. Мићић, “Народна енциклопедија професора Станоја Станојевића”, предговор фототипском издању, НЕ СХС, I књига А–3, Нови Сад, 2001, IX)

- 34 У писму које је потписао Фран Барбалић, стоји: “У I. свеску ‘Нар. Енци.’ замолили сте читаоце, да Вам јаве све напомене и непотпуности које запазе, да се исправе и попуне.”, Архивска збирка Универзитетске библиотеке “Светозар Марковић”, Архива НЕ СХС, Ибр. 4482.
- 35 Наиме, знатно раније Станојевић је критиковао Поповићев Преглед српске књижевности, те сматра да је то главни разлог који је Поповића

навео да критички при-
каже НЕ СХС: “У једном
великом листу изашао
је опширан приказ
првих десетак свезака
Н. Е. У приказу су
оштро нападнути
чланци шесторице
сарадника, а баш тих
шест сарадника Н. Е.
били су чланови једног
одбора, који је дао
неповољан суд о једној
књизи писца те
критике!” (Ст.
Станојевић, Поговор,
НЕ СХС, књига IV, 2001,
III)

Одједи и полемике

Кад се овакво дело појави у јавности увек је радо дочекиван материјал и за критички настројене интелектуалце који имају потребу да се афирмишу негирањем резултата туђег рада. У већини, иначе невеликог броја, чланака у којима је приказана ова енциклопедија на почетку и на крају наводе се начелне похвале за дело ове врсте. Међутим, пошто по правилу ова дела располажу највећим бројем разноврсних података из различитих области, у већини приказа није изостало понекад и сувише детаљно указивање на грешке, и на избор онога што је у енциклопедију укључено и што је у њој садржано. Наравно, није се заобишло ни с набрајањем изостављеног, али се пребројавало и колико је ком аутору припало места за давање објашњења, тј. текста чланка.

Примедбе су биле добронамерне и злонамерне, начелне али и појединачне, а упућиване су јавно, у објављеним чланцима часописа и новина, али и путем писама адресираних на редакцију (која је, оглашавајући ову енциклопедију, и молила читаоце да то учине).³⁴ Писма са замеркама слали су читаоци, али су и сами аутори и сарадници стављали примедбе, било на текстове других аутора, било на “третман” својих текстова, жалили су се на исправке које нису усвојене или на то што је понеки њихов текст изостао. Сам Станојевић је сматрао да се све замерке могу свести “на ово: Замера се што су неки чланци (особито биографије) *изостали*, замера се што су многи чланци (опет особито биографије) *ушли* у Н. Е., замера се за поједине чланке што су сувише *ојширни*, а за поједине што су сувише *крајки* (често за исте чланке једни тврде, да су сувише опширни, а други, да су сувише кратки!)”

Најзначајнији и можда најозбиљнији текст који је објављен о овој енциклопедији јесте критика Павла Поповића објављена у *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1925. године, а следеће године и у *Српском књижевном гласнику*. Он истиче предности оваквог подухвата осврћући се на претходне, незавршене покушаје тог типа, али указује и на недостатке и појединачно износи конкретне примедбе. И поред њене аргументованости, међутим, Станојевић је био веома незадовољан овом критиком, сматрајући да она потиче из осветничких побуда.³⁵

Слична по набрајању недостатака али и по одмерености била је критика Словенца А. Будала, који је пажљиво пратио излагање свезака ове енциклопедије, али је, можда највише од свих, и подстицао даљи рад, очигледно га високо ценећи: “Све ово су ситнице које баш нимало не умањују углед ‘Народне енциклопедије’. У глобалу, већ након прве три свеске можемо да проценимо да ће рад бити успешан.” Он наводи и примере за “посебно темељите и исцрпне” чланке.

Мане Станојевићеве енциклопедије савесно су побројане, али уз далеко негативнији призвук, и у критици Војислава Илића Млаћег. Ова критика је објављена такође у београдском часопису *Време*.³⁶ Илић текст почиње тиме да је ово дело изазвало сензацију и набраја шта се све од њега очекивало. Наставља, међутим, да ова енциклопедија “није у оноликој мери добра, у колико је могла бити”, њен назив сматра “депласираним плеоназмом”, замера јој одсуство уједначености, за шта криви “директора”, јер сматра да је до њега било да ауторима унапред постави одређени критеријум или да им после, у договору с њима “дужину тих написа сведе на меру која одговара значају обрађеног предмета”. Иронично набраја Станојевићеве организационе способности, да би закључио: “Оптерећеност тим разним пословима не само да не смета научној темељитости г. Станојевића, већ је шта више, на један волшебан начин и потенцира.” Набраја које све личности нису међу сарадницима а потом и неке који јесу. До краја већином следе примери поређења неуједначености чланака према њиховој важности.

У загребачкој *Новој Европи*, у тексту “Кајмакчаланска енциклопедија”, аутор И. М. Петровић писао је изразито негативно, чак малициозно, о Станојевићевом енциклопедијском раду. У свом тексту он је навео недостатак концепта, критеријума, упутства, а истицао је и да се сувише брзо радило. Самом Станојевићу се највише замера да му је главни мотив “трговачке” природе...³⁷

Неколико бројева касније у истом часопису, из текста М. Ђурчина, уредника, сазнајемо да је Станојевић поводом тог Петровићевог текста поднео тужбу.³⁸ Све да је Ђурчин у понечем, пре свега у погледу дотадашњег критичког Станојевићевог става и можда највише Станојевићеве сујете, и био у праву, питање је колико је то био у погледу финансијског дела овог посла.³⁹ Ипак, што се тиче новчане стране и евентуалне зараде, Ђурчиновим тврдњама може ићи у прилог то што је Станојевић у једном писму Сави Улманском, представнику издавача, претио да ће обуставити свој рад уколико не добије оно што му припада, а из писама се види да је Станојевић често тражио од Библиографског завода да му се пошаље новац. С друге стране, и многи сарадници су такође од њега захтевали да им се плати одмах по завршеном послу, тако да га то донекле и правда.

Илија М. Петровић у исцрпном набрајању замерки и пропуста Станојевићевог енциклопедизма није пропустио да изостави ни његове “рођачке односе”. Наиме, међу ауторима које је Станојевић ангажовао била су и три брата његове жене Олге (лингвиста и академик Александар Белић и браћа близанци, генерали, Емило и Владимир Белић).

36 В. Илић Млаћин, “Поводом Народне Енциклопедије г. Ст. Станојевића”, *Време*, 19. јул 1926, 6.

37 И. М. Петровић, Књиге и листови. “Једна кајмакчаланска енциклопедија”, *Нова Европа*, књ. XIV, бр. 3, 1926, 84–93.

38 При помињању ових текстова, не треба занемарити ни чињеницу да је *Нова Европа* излазила у Загребу, и да ју је подржавао и за њу писао тада млади Крлежа, као ни то да је Ђурчин, и поред тадашњег обрачуна с Крлезом, касније ипак био редактор у Лексикографском заводу.

39 Код Станојевића је ипак била присутна жеља за доминацијом, за то коме ће припасти титула пионира, првог, јер у једном писму од 19. X 1924, упућеном Јовану Хаџију у Љубљану наводи: “Уредник сам ја сам и ја сам једини власник Енциклопедије” (Универзитетска библиотека, Архива НЕ СХС, необрађена грађа). Донекле је разумљива и људска потреба да толики труд буде награђен. Питање је, међутим, колико се у овом послу, без обзира на наведене цифре, може профитирати, јер тај посао захтева много времена и велику преданост. Има

једноставнијих начина да се заради, тако да уколико ово и јесте био један од мотива, никако није могао бити једини. “У три маха он је изгубио по неколико година. Први велики прекид у писању имао је у времену од 1900 до 1903; тих година имао је нервозни грч у руци. Писати није могао, него је време искористио на читање и скицирање. Други велики губитак у времену претрпео је за време светског рата и најпосле за време издавања Народне енциклопедије. То је било потребно да се изнесе ради исправнијег суда о Станоју Станојевићу.” (Д. Ј. Поповић, “Место Ст. Станојевића у нашој историографији”, *Гласник Историјског друштва у НС*, свеска 33–34, књига XI, свеска 3–4, 103)

- 40 R. Maixner, “Narodna enciklopedija, (svesci 5, 6 i 7)”, *Obzor*, Загреб, 1926, бр. 37, 1–2.
- 41 I. K. Ostojić, “Naša Narodna enciklopedija”, *Jadranska vila*, Омиш, 1930, бр. 11, 161.
- 42 V. Vodnik, “Dekadansa u hrvatskoj književnosti, Metodologija hrvatsko-srpske književne istoriografije”, *Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, Загреб, 1978, бр. 1, 75.

Поводом новинских критика на ову енциклопедију тужбу је поднео и Добронић, аутор чланака из области музике, јер није објављен његов одговор на критички текст у *Obzoru*, где је своје негативне ставове спрам прве и друге свеске ове енциклопедије изнео Рудолф Мајкснер, који у истим новинама пише и о свескама 5, 6 и 7, где се већина његових примедби односи на аутора Ибровца а у вези с текстовима који се односе на Француску и Французе.⁴⁰

О НЕ СХС писали су још и Иван К. Остојић у загребачкој *Jadranskoj vili*: “Odmah da rekнем: ta je Enciklopedija s jedne strane preopširna, a s druge strane užasno manjkava, a svakako sa mnogo gledišta po svom sadržaju nerazmjerna.”⁴¹

Похвално се о њој писало, осим у Станојевићевој најави и у појединим рекламним огласима, у кратком тексту Ђорђа Сп. Радојичића у београдском *Трговинском гласнику*, а највише у текстовима Бранка Водника, једног од аутора НЕ СХС. И он је овај пројект донекле персонализовао, али афирмативно, да би истакао значај уредника: “Mного je godina minulo, kad je Matica Hrvatska, pa zatim Jugoslavenska Akademija htjela da izda takvu Enciklopediju, ali je pothvat propao, i zato treba pozdraviti Stanoja Stanojevića, koji može izvesti ono, što nijesu mogle naše najjače prosvjetne institucije. A bez velikih pogrešaka i nepotpunosti i ne može da bude *prva* jugoslavenska Narodna Enciklopedija.” Водник је пред члановима Матице хрватске био принуђен да овај пројект и брани, и то на рачун хрватских институција: “Kao klasičan kontrast nepomičnome radu zagrebačkih naučnih i književnih institucija, nesposobnih za organizovanje jednoga manjeg djela, spomenut ćemo kako je nastala 1924. godine *Narodna enciklopedija* u redakciji jednoga naučenjaka iz beogradske sredine, dr Stanoja Stanojevića. [...] Ali što nije mogla oživotvoriti Akademija sa poklonjenim joj za takvo djelo sredstvima, i to kroz malone puna dva decenija, učinio je jedan čovjek, bez sredstava, za dvije godine. Stanojević je prosto stvorio osnovu za *Narodnu enciklopediju*, organizovao [...], pa – da bude što veća ironija sudbine – našao je upravo u Zagrebu nakladnika za to veliko djelo, Hrvatski bibliografski zavod.” То су речи једног од Станојевићевих сарадника на НЕ СХС, према коме је он био доста захтеван и често га је пожуривао.⁴²

У новије време *Народна енциклопедија* готово је сасвим заборављена. Осим неколицине поменутих текстова српских писаца који су се бавили пре свега личностима (Вељка Петровића, Николе Вулића и Милана Шевића) и њиховим ауторским доприносима овој енциклопедији, релативно скорије изашао је и текст о области књижевности у НЕ СХС.

Текст Шимуна Јуришића о књижевности у НЕ СХС помало је анахрон, јер, иако савремен, садржи архаичну аргументацију, коришћену из

времена објављивања Станојевићеве енциклопедије. Он критикује да је то “службена енциклопедија”, јер је у њој највише места, по његовим речима, добила држава, администрација, војска и црква, “особито православна”, а и превише места је Емило Белић посветио ратовима. Цитира полемичара Миховила Комбола, одговара Бранку Воднику... За изворе свог рада Јуришић је користио више чланке о НЕ СХС, него саму енциклопедију о којој је писао. Његове критике су већином понављања ранијих примедби Остојића у *Jadranskoj vili*.⁴³

Јуришић замера што нису наведени уредници струка, истиче ко све није обрађен, међу првима писца Борисава Станковића, као и то да “Uz malo dobre volje i vremena trebalo je ujednačiti pisanje stranih imena i prezimena u enciklopediji i poslužiti se uputnicama.” На крају завршава утешном изјавом: “jedno se ne može zatajiti: uspjela je okupiti suradnike kojima se ne može osporavati ugled i stručnost. Među njima su Veljko Petrović, Antun Barac, Branko Vodnik, Ivan Prijatelj i drugi”. Аутор ове критике сматрао је битним да се запита да ли је светска књижевност потребна једној националној енциклопедији и да истакне да уредник НЕ СХС у томе није имао среће, али је један други уредник (Крлежа), по његовом мишљењу, светску књижевност у *Enciklopediji Jugoslavije* интегрисао с успехом.

Да је Станојевић очекивао да ће се замерке појавити у толикој мери можда овај посао не би ни започињао. Напади су долазили са више страна: замерки је било и од стране самог издавача, из Библиографског завода, углавном на питања техничке природе.

За овакав рад сигурно би демотивишуће било и сазнање да ће и касније, до дана појављивања репринт издања, бити више примедби, а похвале ће се тицати општих места изречених у две-три реченице.

Интересантан је начин на који је НЕ СХС приказана у енциклопедијама Југословенског лексикографског завода. Прво, у *Enciklopediji Jugoslavije* више простора је дато започетој *Hrvatskoj enciklopediji* (1887) и пројекту *Jugoslovenskoj enciklopedijskoj речника* него што је дато НЕ СХС. Друго, о првим двома је наведено више детаља него о Станојевићевој. А, треће, само се у погледу Станојевићеве енциклопедије улазило у вредносно оцењивање како енциклопедије тако и њеног уредника: “Kako je redaktor bio više sakupljač članaka nego arhitekt djela, u enciklopediji se javlja neravnopjernost u tretiranju materije, neujednačenost podataka, hipertrofija u određenim granama nauke i javnog života.”⁴⁴ Пошто је уредник на овај начин дисквалификован, о самој енциклопедији следи ипак похвални део: “kompendij često veoma dobrih i informativnih rasprava, podaci su u većini slučajeva provjereni, a znatan broj prikaza je i na stručnoj visini, pa sve dosada Stanojevićeva enciklopedija služi kao relativno pouzdano vrelo informacija o ju-

43 Š. Jurišić, “Književnost u Narodnoj enciklopediji (1925–1929)”, *Književna istorija*, 2008, 40, бр. 136.

44 *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Dip–Hid, Загреб, 1. изд., 1958, 239.

- 45 "Nakon prvog pokušaja što su ga izvršili Ivan Zoh i Josip Mencin svojom *Hrvatskom Enciklopedijom* (Osijek, I, 1887; II, 1890), slijedi 1924–29 Stanojevićeva *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* u 4 sveska;" (ELZ 2, D–Helio, 1967, 268; *Opća enciklopedija JLZ*, 2, C–Fob, Загреб, 1977, 563)
- 46 Ђурчин износи податке о Библиографском заводу – да је основан са 50% бечким капиталом и 50% капиталом загребачких индустријалаца, али "бечка група [...] добила је превагу у Заводу, јер су загребачки индустријалци своје акције (по 250 комада) продали [...] чиме је цело предузеће прешло у бечке групе" (М. Ђурчин, "Један народни енциклопедист двадесетог века. I. Наш Даламбер пред судом", *Нова Европа*, књ. XV, бр. 8, 1927, 271)
- 47 У *Просветном гласнику* два пута је објављивана одлука о обавези школа да се претплате на свеске НЕ СХС, као и одлука да све значајније институције купе ово дело (*Просветни гласник*, 1926, XII, 624, О. Н. Бр. 40.552, 9. – XII; 1927, XI, 672, П. Бр. 15.800, 25. – XI)

goslavenskim narodima". У *оџим* енциклопедијама овог завода само је један део реченице којим се помиње ова енциклопедија.⁴⁵

Можда је сасвим очекивано да савременици тако реагују, али је необично да се и касније, деценију, две, пет и више, па и данас, готово век касније, у толикој мери није водило рачуна о вредности овог јединственог подухвата. Очигледно је било настојања да се значај ове енциклопедије занемари, чак и наменски игнорише.

* * *

С обзиром на учесталост али и на занимљивост у односу на концептуалне поставке саме енциклопедије, највише се истиче критика упућена Станојевићу да се у уређивачком раду на овој енциклопедији није у довољној мери придржавао *идеје југословенства!* Тачније, замера му се да је ова енциклопедија била сувише *српски оријентисана*. Из овога произлази да би далеко једноставније било да је ова народна енциклопедија заиста и била само српска. С друге стране, поставља се питање да ли би јој у том случају објављивање финансијски и материјално било омогућено. Можда се тога са југословенством Станојевић и прихватио да би уопште могао да реализује овај пројект? Могуће је да ће управо ту стратегију искористити деценијама касније и Крлежа, али зарад другог народа и у дипломатскијем извођењу.

У сваком случају, политичка позадина није неважна. За сада има основа за претпоставку да је пројект финансиран делимично и из Беча,⁴⁶ да се настојало да се одржи равнотежа – редакција се налазила у Београду, штампало се у Загребу, али су ангажовани и аутори из Љубљане. Такође, пројект је подржала држава, донесена је и одлука министра просвете да све школе откупе примерке,⁴⁷ а у складу са величином пројекта, за Краља су се припремали и посебни примерци у специјалном повезу.

Двострукост издања зарад идеје Југословенства

Мотив израде ове заједничке енциклопедије била је Станојевићу блиска идеја југословенства, а управо то је и био повод за највеће критике јавности и за многа размимоилажења.

Испоставило се, међутим, да је учестало понављање тога да између поменути два издања нема никакве разлике – само празна фраза, јер, две различитости ипак не могу бити истоветне.

Прва разлика односи се на редослед, јер, због различитости алфабетара, редослед азбуке и абецеде није исти, те одреднице нису могле исто бити распоређене по словима, дакле ни по свескама и томовима. Показало се, на пример, да је приликом навођења цитата из НЕ СХС, морало посебно бити наведено и писмо на ком су свеске или томови објављени, јер би у супротном дошло до неспоразума. Најбољи пример за ово су слова Ж или З која су у азбучном реду негде на почетку а у абецеди сасвим на крају, или она која су на крају азбуке (као што су слова Ђ, Ф, Х, Ц, Ч, Џ или Ш), а чија су места у абецеди ближе средини или почетку.

Затим, у случају НЕ СХС испоставило се да није исти ни изговор – текстови ћириличног издања су писани екавским изговором а латиничног су на ијекавици. То значи да је морао да постоји неко ко је те бројне текстове “преводио”, из чега следи да су различити морали бити и коректори.⁴⁸

Све то је неминовно морало да утиче и на темпо излагања свезака. Пошто су се у исто време, док су штампана завршена слова, писали и текстови за следећа, а прво су излазиле свеске па томови, морало је да се планира и према азбучном и према абецедном реду. На пример, кад је З излазило на ћирилици, то исто слово на латиници, иако штампано касније – морало је већ бити припремљено.

Или, слово Х је у ћирилично издању у IV књизи, у латиничном у I књизи, тако да је било времена да се у ћирилично напише макар “Хирургија В. медицина”, јер у латиничном овог појма и нема.

Вероватно је тад и уочена потреба да се овај појам уврсти накнадно, у Додатак (који се није ни појавио, али који је значајан по списку одредница које су предвиђене да у њему изађу). Очигледно је овај списак настао током рада, “у ходу”.

Не треба заборавити ни чињеницу да су у језицима ипак различитих народа другачији и називи за исту ствар: гледалишче, казалиште, позориште.

На пример, одреднице “Византија” и “Византологија”⁴⁹ у латиничном, односно хрватском издању налазе се раније, такође у првом тому, али под словом Б, као “Bizantsko carstvo” и “Bizantologija”⁵⁰, обрнутим редоследом. Исти појам, због свог различитог назива, не само да се налази у различитим томовима ова два издања, већ одредница “Историографија”⁵¹ која у ћириличног тому заузима неколико страна, очигледно није стигла да буде написана за слово Х у латиничном издању, јер је морала бити објављена раније, тако да ова одредница није ни обрађена: “Historigrafija V. u dodatku”⁵²

48 У ћирилично издању коректор је био Драгутин Вински а у латиничном Мато Пукшец.

49 Ћирилично издање, I књига, 358 и 350.

50 Латинично издање, I књига, 217.

51 Ћирилично издање, II књига, 62–74.

52 Латинично издање, I књига, 832.

53 У писму од 5. VI 1926. Станојевић пише Јовану Хаџију: “Са издањем латинице имам грдно много главобоље и неприлике, али шта да се ради, и ту није могло друкчије да буде.” (Универзитетска библиотека, Архива НЕ СХС, необрађена грађа)

54 I. K. Ostojić, “Naša Narodna enciklopedija”, *Jadranska vila*, Омиш, 1930, br. 11, 165.

55 Станојевић пише Воднику: “Част ми је умолити Вас, да ми свакако израдите и пошаљете чланак о новој српскохрватској књижевности, пошто све више увиђам, да би штампање тог чланка под насловом ‘Српскохрватска књижевност’ – поред тога што би значило отступање од принципа, који је спроведен у целој Енциклопедији – изазвало још и живе протесте и негодовања нарочито у хрватским круговима.” (10. II 1926, Ибр. 4611); Во-

дник одговара, образлажући, да не може да стигне, и зато предлаже да стоји: "Хрватско-српска књижевност (види: Српскохрватска књижевност)". Нико патетан не смије томе да приговори." (15. II 1926, Ибр. 4612); Станојевић одговара: "Чланак о књижевности, ако никако друкчије не може, нека уђе под С како Ви желите. Но бојим се, да ће то изазвати приговоре, зашто је књижевност штампана под српско-хрватска, а не хрватско-српска. Помислите молим Вас, да стављају забрану да историографија уђе под И, већ траже да се штампа под Х. Можете мислити, како је са таквим људима тешко, готово немогуће радити." (22. II 1926, Ибр. 4613); Станојевић Воднику "слободан сам поново умолити Вас, да – ако Вам је то иоле могуће – израдите општи чланак о српско-хрватској књижевности за слово К. Ако се мало пожурите, чланак би стигао на време и тако би се избегло негодовање и протести Хрвата, који би се јављали кад би чланак био штампан под 'Српско-хрватска књижевност'". (21. V 1926, Ибр. 4616)

56 А. Будал, "Проф. Ст. Станојевић, Народна енциклопедија српско-

Такозвана истоветност издања на два писма свела се, у ствари, на удвостручавање посла. Паралелна израда несумњиво је све више компликовала сваки даљи поступак у издавачком процесу ове енциклопедије. С обзиром на те умножене проблеме, брзина излажења свезака показала је изузетно добру организованост, јер двострукост издања не само да је утицала на динамику рада, већ је читав процес усложњавала.⁵³ У том погледу, његову муку разуме чак и Остојић: "Izdanje latinicom štampano je alfabetским, а ćirilicom azbučnim redom. Kako je to nezgodno, nepraktično i nejedinstveno zna sigurno najbolje sam g. Stanojević, koji je kod priređivanja materijala i štampanja tog dvostrukog izdanja bez sumnje imao velikih neprilika i poteškoća."⁵⁴

Станојевић је посебно морао да води рачуна о суревњивости друга два народа. Колико је муке представљала жеља да се удовољи свим "племенима" показује и преписка Станојевића са Бранком Водником поводом писања чланка о новој српско-хрватској књижевности.⁵⁵

Ову двострукост су више примећивали "коментатори" у Хрватској, где се више и писало о овој енциклопедији. Њихове су примедбе углавном и биле националног карактера, и најчешће су се односиле на недовољну заступљеност онога што је важно за Хрвате, као што су Словенци писали из своје перспективе, иако су пропустили да замере најочигледније – да, у ствари, од та два издања, ниједно није било њихово.

Осим молбе да обрати пажњу на оно што је важно за Словенце, не пропуштајући да помене ни важан словеначки подухват *Словенски биографски лексикон* који се такође радио у то време, Будал се ипак надао да ће доћи до "душевног и просветног уједињења за шта НЕ СХС 'задобија велике заслуге'".⁵⁶

У Србији су се критичари мање бавили националним питањем, а није се наишло ни на примедбу да је енциклопедија могла да буде урађена само на једном писму или само за један народ – српски.

Поред осталог, у *Новој Европи* Станојевићу су замерали и да бежи од југословенства: "Научничка осетљивост и савесност Г. Станојевића, и његова научничка етика, стресле су се и згрозиле тек код појма: *Југословенска Идеја*, и он је затворио очи и смело прогутао целу идејну Југославију." "Г. Станојевић изгледа као да се уопште гади сваке речи која у себи носи појам ма чега уједињујућег, зближујућег, ма чега што убија онај зелени отров међу југословенским племенима и људима." "Од све стране настојао је једино да сачува оквир С. Х. С. неокрњен, т. ј. да не уђе ништа што би потсећало на југословенство и јединство. Тако је поставио целу ствар на сасвим погрешне основе, и место Југословенске Енциклопедије, или бар једног југословенског речника, добили смо једну кајмакчаланску

енциклопедију, у смислу данашњег поратног морала и родољубља.” Као сараднику часописа који излази у Загребу, Петровићу је можда била дужност да напомене: “Изгледа као да су Хрвати овде уопште само ‘у додатку’.”, али објективности ради ваљда и да напише: “Не помињу се ни многи *наши* писци”. Двострукост издања представља као “посрбљавање хрватских речи и обрнуто...”⁵⁷ На ове примедбе Станојевић је одговорио тек касније, у свом поговору: “Бедну улогу већег католика од папе узела су на себе само два господина (један из Панчева и један из Београда), који су и после доказивали, да сам ја шовиниста и да је ово ‘Кајмакчаланска Енциклопедија’. Она није ‘кајмакчаланска’ једном Полићу, Базали, Ритигу, Јеленићу и другим сарадницима, који су сигурно добри и поштени патриоте, а она је ‘кајмакчаланска’ неким људима из Војводине и Србије, којима је уображење и пакост једини капитал, са којим располажу.”⁵⁸

Мајкснер такође истиче да је учињена грешка у избору хрватских сарадника јер “su pozvani neki notorni partizani koji su tu enciklopediju upotreabili, da plasiraju svoje mržnje i lične pakosti”. За овај пројект он сматра да је “simbol naše vidovdanske uprave” (ову синтагму ће касније користити Крлежа), јер НЕ СХС “даје тон београдски професор Ст. Станојевић, па онда није чудо, да се помало србује, да се српска национална домена проширује и на папир, а хрватска сузује на гORNJE жупаније. Дogaђа се, више него једном, да се извјестан предмет обради само са српског гледишта, а Хрвати отправе с неколико ријечи, неточних и tendencioznih.” Осим што се “francuski utjecaj на Hrvate sasvim potcjenjuje или прешучује”, француска имена се “štampaju неком užasnom fonetikom”. Све то Мајкснер сматра довољним разлогом да се посао редакције пребаци на људе из Загреба.⁵⁹

Остојић поводом два издања изјављује: “Koliko suvišnih izdataka, kolike li još uvijek razdvojenosti! Žalosno je da još do danas nismo došli niti do jednog zajedničkog pisma niti jednog pravopisa. To je valjda najglavnija zapreka što još ne dođosmo do pravoga potrebitog duhovnog ujedinjenja. Glas, koji se je čuo i sa srpske strane, da je ćirilica zastarjela i da su svi napredniji narodi već prihvatili latinicu, ostao je žalibože još uvijek glasom varajućeg u pustinja.” И даље наводи оно што сматра разлoзима за изједначавање на рачун ћирилице: “Zavirio sam gdjekada i u ono izdanje, koje je ćirilicom štampano. Vrlo me se je neugodno dojmilo, kako neke riječi drugačije glase i drugačije se pišu latinicom a drugačije ćirilicom. N. pr. latinicom liječnik, duhan, a ćirilicom ljekar, duvan. Zar je jedno hrvatski, a drugo srpski, zar imamo dva a ne jedan te isti jezik, zar da baš Narodna Enciklopedija bude dokaz da smo dva naroda, koji imamo svaki svoj jezik?”⁶⁰

Сасвим је сигурно да су разлике у језику показале и разлике у народу, те су наметнуле и питање да ли је можда та енциклопедија требало да се

хрватско-словеначка. Издавач: Библиографски завод, д. д., Загреб, свеска 4–12. 1927”, Љубљански звон, 701 (превод текста са словеначког на српски: др Јуриј Вучина)

57 И. М. Петровић, Књиге и листови. “Једна кајмакчаланска енциклопедија”, *Нова Европа*, књ. XIV, бр. 3, 1926, 84–93.

58 Ст. Станојевић, *Поговор, НЕ СХС, IV књига*, 2001, IV.

59 “[...] mislimo, da smo nabrojali nekoliko jakih činjenica, koje bi Bibliografski Zavod trebalo ponukati, da redakciju Enciklopedije organizira jedinstveno i spremno. A to bi se, već iz tehničkih razloga, najlakše postiglo tako da redakcija bude tamo gdje su izdavač i tiskara, to jest u Zagrebu.” (R. Maixner, “Narodna enciklopedija. Svetski 5, 6 i 7”, *Obzor*, Загреб, 1926, бр. 37, 1–2)

60 I. K. Ostojić, “Naša Narodna enciklopedija”, *Jadranska vila*, Омиш, 1930, бр. 11, 165.

61 Занимљива чињеница која говори о личности Вере Стојић је то што је она касније била дугогодишњи сарадник Иве Андрића све до његове смрти, после које је наставила рад у његовој задужбини. С њим ју је упознао управо Станојевић, чија је она даља рођака била.

започне и да се оконча као рад на енциклопедији једног народа – *српској*? Да ли је то што је ова енциклопедија уједно и хрватска и словеначка а не само српска, у ствари, њен недостатак? Или ће можда пре бити да је пропаганда југословенске идеје, уједињење неуједињених народа, управо у овом подухвату који је требало то да подржи, показала своју супротност?

Аутори и сарадници

Сама стручност и сарадња бројних и разноврсних аутора заиста се и показала као наднационална. Осим што су из сва три “племена” били укључени стручњаци, они су своје учешће и потврдили својим преданим радом, примерном сарадњом и ефикасним слањем текстова. Станојевићеви писани трагови заиста и остављају утисак да су управо стручност и брзина писања и били одлучујући критеријуми за избор сарадника.

Осим Станојевића, као директора и уредника, у импресуму НЕ СХС, уз имена коректора чија су имена различита за издања на различитим писмима, наведени су и технички уредник Емило Белић и секретар Вера Стојић, која је помагала у припремању рукописа, коректура и ревизије, као и у кореспонденцији са сарадницима и штампаријом.⁶¹ Те личности су издвојене у односу на списак осталих сарадника и сврстани су под “Редакцију”.

Пре штампе су, како Станојевић пише у Поговору, рукописе читали: Урош Џонић, Бранислав Миљковић и Павле Стефановић (једино се његово име не налази на списку сарадника).

Сам Станојевић није писао текстове за НЕ СХС, односно ниједан од њих није потписао својим именом, али их је, како пише у Поговору, све лично редиговао.

По стручном опредељењу самих аутора и по одредницама које су писали, наравно, може се одредити ко је од њих био задужен за коју област: Александар Белић за језик, Урош Џонић за штампу, Радослав Грујић за цркву, Павле Вујевић за географију, Владимир Ђоровић, Алекса Ивић, Никола Радојчић – за историју, Никола Вулић за археологију, Мирко Косић за социологију, Коста Манојловић за музику и др.

Необјашњиво је, међутим, зашто у НЕ СХС нису наведена имена уредника области, односно струка. То што Станојевић нигде није навео предметне уреднике могло би се сматрати њеним озбиљним недостатком. Јер, чак ни сви аутори за одређену област заиста нису подједнако учествовали у писању, самим тим што им је био различит обим послова. На пример, Вељко Петровић се истицао у односу на већину аутора обимом одредница које је написао али и проширивањем области које се прихватио.

Сигурно је да је Душан Ј. Поповић, као Станојевићев асистент⁶² (током рада на енциклопедији постао је и доцент) на себе преузимао више од искључиво ауторских обавеза. Осим што је био сарадник (један од аутора) НЕ СХС, он је био задужен за *прикупиљање података за биографије*⁶³.

Сава Улмански, такође, осим што је био задужен за одређену област (сточарство, живинарство) и што је координирао између Станоја Станојевића и Библиографског завода, био је задужен да “активира” друге ауторе (“Франгеша, оба Ритига, Базалу, Полића и Фанцева”⁶⁴).

Када је Милко Кос, који је до тада био нека врста координатора, напуштао Љубљану, Станојевић је молио Антона Мелика да га замени. Касније се, из преписке, види да је Никола Радојчић био тај који је заменио Косу у “старању око Народне Енциклопедије”.

О једном аутору, Душану Алимпићу, Станојевић је поводом његове смрти написао и кратак текст.⁶⁵

* * *

У широј јавности данас су познате заслуге неких од сарадника *Народне енциклопедије*, као што су правник и политичар Слободан Јовановић, лингвиста Александар Белић, геолог Јован М. Жујовић, књижевници Јаша Продановић, Вељко Петровић и Урош Цонић, историчари Алекса Ивић, Никола Радојчић и Владимир Ђоровић, географи Јован Цвијић и Стеван Бошковић, математичар Богдан Гавриловић, композитор Коста Манојловић, педагози Љубомир Протић и Милан Шевић, класични филолог и археолог Никола Вулић, или етнологи Сима Тројановић, Веселин Чајкановић и Боривоје М. Дробњаковић.

Светски познато име је, на пример, и Недељко Кошанин (1874–1934), који је описао 11 нових биљних врста од којих су 8 признате у основним и регионалним флорама Европе и Балканског полуострва а неке новооткривене врсте добиле су по њему и назив.⁶⁶ Научни погледи правника Томе Живановића (1884–1971) “део су светске науке кривичног права и правних система”⁶⁷. Миодраг Ибровац (1885–1973) докторирао је на Сорбони и, осим бројних других одликовања, добитник је и награде Француске академије (1923), док је Никола Зега (1863–1940) изабран 1924. за дописног члана бечког етнографског удружења. Јевгеније Ежен Дероко (1860–1944) један од пионира филателије у Србији, на чијем простору је основао филателистичка удружења, бавио се историјом филателије и деценијама сакупљао филателистичку архивску грађу и документацију.⁶⁸ Александар Јорговић (1857–1938) писац је великог броја уџбеника из многих наставних области...

62 Њега је, као уосталом и Милка Коса и Виктор Новака, Станојевић довео на факултет: “После тога он је довео у Београд г. Мирка Коса, данашњег редовног професора словеначке историје у Љубљани и г. Виктор Новака као стручњака за помоћне историске науке и хрватску прошлост. Националну историју појачао је г. Душаном Поповићем, који је историске студије ставио на социолошке основе.” (В. Ђоровић, “О трогодишњици смрти Станоја Станојевића”, Политика, 28. јул 1940, 12) Сви су они учествовали и у изради НЕ. (Напомена: Ђоровић у овом тексту Коса назива “Мирко” уместо “Милко”.)

63 Што се види из његових писама А. Ивићу, али и у преписци Станојевићевој са осталим ауторима. Душан Ј. Поповић је био и уредник ГИД НС (1938) и председник Удружења Војвођана у Београду. У НЕ СХС је написао и чланак о НЕ СХС, што говори да је можда после Станојевића био највише упућен у израду ове енциклопедије. Иначе, он се на сахрани Станојевића од њега опростио у име Српског семинара.

64 Улмански пише

- Станојевићу 27. X. 1924. (Универзитетска библиотека, Архива НЕ СХС, Ибр. 4524)
- 65 "Алиптићево знање је било опширно и свестрано, његови погледи на све ствари били су увек јасни, његов суд је био оштар и тачан. Био је вредан, отмен и правичан." и, поводом његовог рада на НЕ: "извршио је поверени му задатак не само зналачки, него и тако савесно и добро, да су његови чланци украс 'Народне енциклопедије', и покојни се Алиптић с правом може сматрати као један од најбољих и најсавеснијих сарадника 'Народне енциклопедије'." (Ст. Станојевић, "Душан Алиптић као сарадник 'Народне енциклопедије'", Полиција, 1931, XVIII, 993–994)
- 66 Е. Протић, *Кошанин, Недељко*, Српски биографски речник, 5, Кв–Мао, Нови Сад, 2011, 316.
- 67 Љ. Кркљуш, *Живановић, Тома*, Српски биографски речник, 3, Д–З, Нови Сад, 2007, 759.
- 68 Ј. Вељковски, *Дероко Јевтеније Ежен*, Српски биографски речник, 3, Д–З, Нови Сад, 2007, 168–169.

Од писаца чланака неки су и сами имали лексикографско интересовање. Тако је у време излажења НЕ СХС објављен и Алиптићев *Полицијски речник*, а Никола Вулић је претходно писао одреднице за *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*⁶⁹ и за *Dizionario epigrafico di antichita romana*. Никола Радојчић није остварио своју замисао, али је прикупао материјал за биографије историчара.⁷⁰ Станко Дежелић је аутор *Trgovačkog leksikona*⁷¹ и *Terminologije trgovačkih заносица*.⁷² Никола Андрић је коприређивач дела *Šta je šta. Stvarni hrvatski rječnik u slikama*⁷³ а није неважно ни то да је у Бечу објавио и *Prijevodnu beletristiku u Srba 1777–1847*. Бранку Воднику је поверена редакција *Hrvatskog biografskog rečnika* (на који се свео пројекат *Jуџословенској енциклопедијској речника*). Лазар Р. Кнежевић је аутор *Француско-српској речника*.⁷⁴ Алекса Ивић, придајући значај архивској грађи, радио је на објављивању тематских збирки извора (*Списи бечких архива о Првом српском устанку и Архивска грађа о јуџословенским књижевним и културним радницима (1740–1880)*). Значајан је допринос и лингвисте Александра Белића у изради *Српској речника књижевности и народној језика*. Он је постао члан Лексикографског одсека СКА, 1893, одмах по његовом оснивању, још пре него што је постао члан Академије. Непосредно по завршетку НЕ СХС био је у редакцијама стручних терминологија.⁷⁵ Био је и аутор *Enciklopedije Jugoslavije*.

О квалификованости аутора *Народне енциклопедије* говори и чињеница да су седморо њених сарадника касније били аутори Петровићевог *Свезања*, потом их је шеснаесторо, од којих један из Београда, радило на *Hrvatskoј enciklopediji* Мате Ујевића, а чак 18 сарадника су били аутори *Enciklopedije Jugoslavije*.

На *Hrvatskoј enciklopediji* ових аутора "преузетих" из НЕ СХС било је више из Загреба и Љубљане него из Београда. У овом контексту не би било на одмет подсетити се шта је са некима од "београдских аутора" потом било. Можда би и они били изабрани да учествују у раду на *Enciklopediji Jugoslavije*, да су је доживели или да су били неког другачијег, националног или политичког, уверења? На пример, Слободан Јовановић (1869–1958) после Другог светског рата био је приморан да емигрира, и у своју земљу се више није враћао. Осуђен је у одсуству 1946. на лишавање слободе, одузета су му политичка права и држављанство а 1947. Српска академија наука избрисала га је из свог чланства. Рехабилитован је тек 2006. године. Владимир Ђоровић (1885–1941), после студентског штрајка смењен је са места ректора Београдског универзитета (током школске 1934/35 и 1935/36). Погинуо је у авиону изнад Олимпа у Грчкој, 12. априла 1941. године. Веселин Чајкановић (1881–1946) "кажњен" је априла 1945. године одлуком тзв. Суда части народне власти удаљавањем са Београдског

универзитета зато што је током окупације Србије обављао дужност декана Филозофског факултета, што је оцењено као колаборација са немачким окупатором. Убрзо потом се разболео и годину дана касније и умро. Радослав Грујић (1878–1955), удаљен је са Универзитета и “лишен је српске националне части” 1945. године.⁷⁶ Одлуком Вишег суда у Београду рехабилитован је марта 2014. године. Никола Вулић (1872–1945) пензионисан је из политичких разлога 1938. године, а током Другог светског рата више пута је затваран у Бањички логор. После Другог светског рата Томи Живановићу (1884–1971) било је забрањено да предаје на Правном факултету у Београду, пензионисан је 1945. године. Социолог, универзитетски професор и народни посланик Мирко Косић (1892–1956), као вицегувернер и један од водећих Недићевих стручњака за финансије, емигрирао је септембра 1944. године из Београда у Швајцарску и тамо, пошто му је био забрањен повратак, остао до смрти.⁷⁷ После Другог светског рата вођена је истрага о држању Петра Д. Лазаревића (1875–1954) у вишегодишњем немачком заробљеништву, а Коста Манојловић (1890–1949), принудно је пензионисан 1946. године, док је Војислав С. Радовановић (1894–1957) пензионисан у Загреб, а фашисти су га за време Другог светског рата прогнали. После Другог светског рата Тадија Сондермајер је ухапшен и провео је годину дана у затвору. Након пуштања на слободу враћена су му сва грађанска права али више му није било дозвољено да лети. Живео је од тога што је хонорарно радио у грађевинском предузећу “Полет” као инжењер.

У литератури о појединим ауторима, наилази се и на број одредница које су поједини аутори написали. На пример, Грујић за НЕ СХС је написао 501 библиографску јединицу.⁷⁸ Драгутин Анастасијевић око 200, Никола Вулић 106, односно 110,⁷⁹ Милан Шевић је аутор 43 одреднице,⁸⁰ а Вељко Петровић је аутор више од 300 прилога – преко 100 о српским сликарима иконописцима, вајарима и понеком архитекти, а близу 200 јединица је написао о књижевним радницима.⁸¹

Реконструкција Станојевићеве методологије и могући извори

Сви ови аспекти сагледавања прве југословенске енциклопедије могу се свести на важно питање једне посебне – енциклопедијске – методологије о којој до сада није било довољно речи. Говорило се и писало више о енциклопедистичким резултатима а готово нимало о *џуџу* и *начинима* којима се до њих долазило.

- 69 Одреднице за Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band IX, 1914 (5 одредница се поклапа); Band I A, 1920 (једна се поклапа); Band II A, 1921; у НЕ 1927 за књигу II, 1928 – за књигу III и 1929. – за књигу IV (P. Марић, “Библиографија рада др Николе Вулића”, *Сшаринар*, Нова серија, књ. IX–X, 1958–1959, стр. XV–XXIV)
- 70 Грађа за живот и рад Срба историчара и других који су писали о српској прошлости сачувана је под бројем 13434 у Архиву Српске академије наука и уметности. У овој грађи нађен је и формулар за биографије за *Народну енциклопедију*.
- 71 Загреб 1925. Наклада Библиографског завода у Загребу.
- 72 *Збирка обичних шривачких техничких израза с објашњењем њиховог значења*, Властита наклада, Загреб, 1922.
- 73 Приредио са Исом Великановићем, Загреб, 1938. (репринт, Загреб, 2007)
- 74 Београд, 1927.
- 75 Оне су објављиване у Београду: *Грамашичка*, 1932, *Зоолошка*, 1932, *Књижевна*, 1933, *Бошаничка*, 1934, *Хиџијенска*, 1934, а о стручним терминологијама је објавио и текст 1955. године.

- 76 Вл. Јовановић, Грујић, Рагослав М., Српски биографски речник 2, В–Г, Нови Сад, 2006, 846–848.
- 77 Д. Бонцић, Косић, Мирко М., Српски биографски речник, 5, Кв–Мао, Нови Сад, 2011, 254.
- 78 Вл. Јовановић, Грујић, Рагослав М., Српски биографски речник, 2, В–Г, Нови Сад, 2006, 846–848.
- 79 У. Белић, 122.
- 80 Н. Вујисић-Живковић, 297.
- 81 Д. Вученов, 18.

Разлог за то може бити у *недостатку довољно материјала* за утврђивање те методологије, или у *недовољном интересовању* за њу, јер се то питање постављало само практично, при започињању пројеката ове врсте, којих код нас није ни било много. У том смислу, питање методологије се ипак морало наметнути макар неколико пута, у почетку настајања, на пример, *Илустрираној лексикона “Негеља”*, лексикона *Свезнање*, или *Leksikona Minerva*, потом *Hrvatske enciklopedije*, затим *Enciklopedije Jugoslavije*, као и *Мале Просветине*, али и при пројектовању *Српске енциклопедије* 90-их година прошлог века и затим опет 2005. године, као и приликом израде *Школској свезнања* и *Енциклопедије српској народа*. У процесима израде свих тих пројеката било би драгоцено знати како је Станојевић разврстао *области* према којима је развијао спискове будућих одредница, који су били његови полазни *алфабетари*, на који начин је ауторима ограничавао *просјор* њихових будућих чланака и какву им је врсту *инструкција* давао. Било би важно видети и како је сабирао прикупљене текстове, на који начин их је узбучавао, односно слагао по абецеди, али и фазе рада на рукопису – које врсте и у којој мери су, на пример, биле редакторове интервенције...

Пошто тај материјал за сада није доступан, поступци и методологија се донекле могу, ако не утврдити, онда проблематизовати, на основу *саме објављене енциклопедије*: из њене конструкције али и из истоименог чланка Душана Ј. Поповића, као и из Станојевићевог *поговора* који, у ствари, представља излагање *концепција* енциклопедије и њеног *a posteriori* *нацрта*.

Осим што у поговору износи како је енциклопедија замишљена и што је, одговарајући на неке од примедби, оправдава, Станојевић у V поглављу посебно излаже *орјанизацију рада* на енциклопедији.

Тако сазнајемо да је још пре прве конференције са сарадницима сам одредио: 1. *распоред траће* и колико места оријентационо којој струци и ком предмету би требало да припадне и 2. колико ће простора добити *свака струка* у целини, али и *појединачно чланци* (општи, посебни, биографије...).

На првим конференцијама са сарадницима он им је изнео *план за израду и издавање* и тада је од њих тражио “потпуно одрешене руке у сваком погледу, јер само ако једна особа руководи целу ствар и решава сва питања, може се овако дело свршити”. Затим је сарадницима дао рок од три месеца да саставе и да му доставе *алфабетаре*, односно “тачан списак свих чланака” које ће написати и да тачно одреде коликог ће бити *обима*. После три месеца, када је добио готово све алфабетаре, Станојевић их је прегледао, ставио примедбе и унео измене, после чега је дао да се ураде *посебни листићи*. Тако је у септембру 1924. имао “готов коstur целe Н. Е.”

По алфаветару је стално контролисано колико је чланака написано а колико тек треба да се уради.

Затим су аутори *писали чланке*, које су *прегледали* Павле Стефановић, Урош Џонић и Бранислав Миљковић, *преправљали* их и *уједначавали*, након чега су они откуцани у *три примерка*. Један од та три примерка остављен је као *резерва*, а један је *слаш писцу*, на преглед и коректуру. Тај примерак писац је исправљен враћао редакцији, где су онда његове *исправке унеће у примерак*, који је слат у *штампу*.

“Из штампарије је уредништво добијало чланке исправљене и одштампане у шифовима. Чланци су онда поново слати сарадницима на преглед. Када су сви писци прегледали, исправили и вратили своје чланке, онда су њихове исправке извршене, па су табаци преломљени. Напослетку смо главни коректор, технички уредник и ја још једном све прегледали, па је онда одобрено штампање. Као што се види, чланци су прегледани и поправљени по неколико пута (сами писци су их коригирали по два пута), пре него што су одштампани.”⁸²

* * *

Из саме енциклопедије, осим организације и поступака израде, којима се није толико поклањала пажња, неке друге чињенице су већ добро познате и често изношене. Рецимо, прва конференција одржана је у Загребу маја 1924. године, а убрзо потом и у Београду и Љубљани, где је Станојевић објаснио и промовисао *принципе* и *организацију* рада у изради НЕ СХС, за чијег издавача је био предвиђен Библиографски завод д. д. из Загреба. Рукопис за прве свеске дат је у штампу у децембру 1924. године. Прва свеска објављена је 14. марта 1925,⁸³ коштала је 45 динара.⁸⁴ НЕ СХС је штампана у 14.000 примерака, а имала је 10.000 претплатника.

Из неких других извора (новина) сазнајемо да је у почетку било планирано да сваки месец буде објављена по једна до две свеске – укупно 18–20 свезака, седам свезака у једној књизи, тако да би укупно било 3 књиге. У погледу овог плана током рада је дошло до измена. Строго се, међутим, водило рачуна о обиму будућих томова, те су и свеске према том плану и нумерисане.

Осим поговора и самог дела, значајан извор јесте и за сада доступна архивска грађа, пронађена у *архивској збирци Универзитетске библиотеке* где се чува преписка коју је Станојевић, уз помоћ секретара редакције Вере Стојић, водио већином са сарадницима из Загреба и Љубљане и нешто мало са сарадницима из Београда. Ту се налазе писма сарадника и понека

82 Ст. Станојевић, Поговор, НЕ СХС, IV књига, 2001, VIII.

83 Станојевић износи овај податак у Поговору, али не прецизира да ли се то односи на оба издања. У *Српској библиографији* овај датум стоји само уз свеску на латиници, али се може претпоставити да су прве свеске на оба издања изашле истог датума (касније су се датуми померали).

84 Извор: насловна страна антикварне свеске.

- 85 Као што је поменут и на другом месту, у писму Ивана Павловића Станоју Станојевићу, од 7. XI 1924, где он помиње НЕ СХС и да је добио формулар за биографије, а у напомени наводи и да шаље податке за биографију. (Историјски архив Београда, Лични фонд Ивана Павловића, 2145, K12-4.1.6.) Ипак, биографија Ивана Павловића није објављена у енциклопедији већ уз његово име стоји "В. у Додатку".
- 86 У тај број су укључени и вероватно потписани оригинали сачуваних копија.
- 87 У НЕ СХС је за стотинак одредница наведено да ће се наћи у Додатку ("В. у Додатку"). Спискови за ћирилични и латинични додаток не поклапају се сасвим.
- 88 У штампани се наводе улица Краља Петра 30 (да су тамо "отворене канцеларије", *Време*, 26. V 1924), Видинска 50 ("за поруџину обратити се администрацији", *Полиџика*, 12. II 1929). У архивираној грађи као адреса редакције наводи се улица Кнегиње Љубице 9, а писма су слата и на Станојевићеву кућну адресу у Битољској улици број 34 (овако је на пример дата адреса *Народне енциклопедије* у обрасцу за биографије), као и на адресу Српског семинара.

сачувана копија писма самог Станојевића. У осталим српским архивима о раду НЕ СХС нађени су само *фрагменти*, најчешће нешто успут поменуто у понеком писму, до чега се дошло преко заоставштине других личности које су учествовале у раду на НЕ СХС. Дакле, реч је о грађи која у литератури није до сада навођена.

Писма која је добијао Станојевић, као и непотписане копије неких писама које је он слао (методичких, скоро циркуларних), сачувани су очигледно захваљујући Вери Стојић, која је та писма разврставала према ауторима, у "кошуљице" (пресавијен папир А3 формата), налик досијеима, које је "отворила" кад је Станојевић и започео дугогодишњу преписку, молбом сарадницима да направе алфабетаре области.

Грађа из ове архивске збирке значајан је извор јер, осим обимне преписке са сарадницима и са Библиографским заводом (где се помињу технички послови, питање трошкова, обрачуна, претплате, исплате ауторима, али и "притискање" сарадника и убрзавање посла), она садржи и примедбе читалаца/претплатника по излажењу свезака из штампе. У тој збирци налазе се и *Оледне свеске* и *иретийлаша*. Уз нека писма су пронађени и исечци неких текстова о НЕ СХС, али не сви, као што није нађен ни *Формулар за биографије* иако је он у преписци поменут.⁸⁵ Овај формулар је нађен на сасвим другом месту, "заостао", у списима Николе Радојчића, који је то сачувао због биографија које је предвидео за други пројект.

Међутим, и поред обимне преписке, поједине ставке из наведених извора указују нам да је то *само мали део материјала* о раду на овој енциклопедији, који нам, уколико није уништен, још увек није доступан. Ту непронађену грађу чини, пре свега, *приближно исти број Станојевићевих писама*⁸⁶ која су била послата на адресу свих оних од којих је писма и добијао. Осим тога, нема ни алфабетара, као ни рукописа од којих су постојале *шири коџије*, нити шифова с исправкама. То је грађа у коју нужно спадају и рукописи, коректуре, азбучници, картице, одговори на писма, рачуни, признанице, путеви плаћања ауторима, претплате...

Све то упућује на претпоставку да је постојала *обимна грађа*, за коју се не зна да ли је негде сачувана... Објављивање енциклопедије сигурно није навело Станојевића да се реши тог материјала, јер је био свестан значаја грађе а у овом случају вероватно и важности чувања свих фаза посла, нарочито ако се има у виду да је размишљао и о објављивању Додатка,⁸⁷ за који такође није нађен материјал који је сигурно прикупљан.

И поред државне подршке, редакција није имала сталну адресу, већ се више пута селила,⁸⁸ што је судбина која ће пратити српску енциклопедистику до дана данашњег. Зато и не чуди да се тражило пребацивање грађе у Загреб. Наиме, Вери Стојић је 4. IV 1925. године упућено писмо из

Библиографског завода у коме је од ње тражено да спакује и пошаље картотеке за Загреб.

Одакле је материјал НЕ СХС, који је прикупљен на једном месту, пристигао у Универзитетску библиотеку – за сада нема података. О Библиографском заводу, одавно укинутом издавачу *Народне енциклопедије*, сасвим је мало чињеница изнесено и то из саме енциклопедије, а сада и из преписке. У Лексикографском заводу из Загреба данас тврде да не поседују ништа од ове грађе, нити је нешто слично наведено да се налази у архивима Хрватске. У проблем налажења грађе спада и питање ретких штампаних примерака енциклопедије – и поред претплате свих школа, многих институција и бројних појединачних претплатника.

* * *

С обзиром на значај архивске грађе, чега је Станојевић несумњиво био свестан јер га је ценио као извор за научно проучавање, као и на то да је он био оснивач једног института за скупљање извора, помало је необично да је од овог његовог великог посла остало тако мало трагова.⁸⁹

Чињеница да је од толико обимне грађе остало тако мало доприноси утиску да је и то што је пронађено случајно преостало од склањања. А, чак и да је све што недостаје “само” изгубљено довољно говори о немару, односно занемаривању нечега што је могло бити залог за будуће подухвате и што је требало очувати као образац.

* * *

Ипак, за сада доступни извори омогућавају да се бар донекле сачини списак грађе која *недостаје*:

- *алфабетшари* (списак и картице/листићи чланака), односно азбучник, на ћирилицу, и абецедар, на латиници; као и спискови према струкама и укупни, интегрални;⁹⁰
- *спискови сарадника*; ко је био задужен за коју струку;
- материјал који је припреман за *Догашак*;
- *рукописи чланака* – текстови чланака и њихове копије;
- попуњени обрасци *биографија*⁹¹ појединих личности;
- разна *документација*, која је морала да прати овакве пројекте, на пример, уговори, спискови трошкова, рачуни и признанице за ауторске и друге хонораре;

89 Његовом иницијативом основан је на Универзитету Институт за скупљање извора за историју нашег народног ослобођења и уједињења (1908–1918) (Д. Страњаковић, Гласник Историског друштва у НС, свеска 33–34, књига XI, свеска 3–4, 98). У часопису *Нови животи* апелује на читаоце да скупљају податке! Осим исте адресе, Краља Петра 30, он наводи о обавези да “потомству остави и податке о томе”. У *Бранику* у тексту “Скупљајмо писма наших књижевника” придружује се молби Ђорђа С. Ђорђевића речима: “Важан материјал за оцену рада њихова јесу њихова приватна писма.” О њему кажу: “Више него било ко пре њега, посветио је посебну пажњу изворима...”; “врстан зналац извора”; (М. Спремић, “Станојевић Станоје”, у: *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997, 651); “посветио је део своје научне пажње у историографским истраживањима архивској грађи и архивима”; “Расправом о српској дипломатици обрадио је историјат чувања докумената и стварања архива у српским земљама.” (Ј. Пејин, “Историчар

- Станоје Станојевић према архивској грађи и архивима”, у: Архивска грађа као извор за историју: научни скуп, Београд, 2000, 247–254)
- 90 После измена које је унео, он је “дао исписати на посебне листиће сваки чланак, са белешком, ко ће га писати и колико ће бити велик, и средио их у кутије по азбуци (абецеди)”.
- 91 “Податци за биографију живих личности тражени су по правилу од њих самих.” Станојевић, Поговор НЕ СХС.
- 92 Осим копија, јасно је из пронађених писама колико их много недостаје, а и у Поговору Станојевић пише да је од својих сарадника “по двадесет и више пута, тражио неки чланак”.

- спискови *прејилајћника*, потврде о плаћању претплата;
- Станојевићева *писма*⁹²;
- кориговани *шифови*;

То је само део онога што се на основу пронађеног може утврдити да недостаје, а вероватно није све, али њихово утврђивање можда је корак ближе њиховом налажењу.

Станојевићев залог Српској енциклопедистици

Значај ове енциклопедије толики је да чак и све њене могуће допуне и примедбе, исправке и измене, прикупљене, представљају драгоцену базу података, јер се на грешкама и пропустима такође учи. За надоградњу и усавршавање даљег рада ове врсте – неки од потоњих енциклопедиста морали су је користити, јер нису имали друге ослободитеље, али су о томе ћутали. Други су на њу готово сасвим заборавили. Тако је она, уместо да буде узор за енциклопедијска начела, остала незаслужено запостављена.

Иако уредничка креација историчара, НЕ СХС је у историјама тек узгред поменута, односно “прескочена”, недостаје велики део обимне грађе која је настајала током пет година њеног стварања, а од стручних лица нико се није запитао откуд у то време на овим просторима тако капиталан пројект. Осим тога, овај пројект, иако убрзано рађен, дубоко је промишљен и, као што смо показали, за њега се уредник дуго времена методолошки припремао.

О начину *Станојевићеве* енциклопедијског рада готово да се није ни говорило, а најмање се упућивало на могућност да тај метод рада послужи као узор. Да су се институције и њихови истраживачи тиме бавили можда би оваквих пројеката у Србији било више.

С друге стране, нема сумње да су на овој енциклопедији учили Ујевић, током рада на *Hrvatskoj enciklopediji*, и Крлежа, радећи на *Enciklopediji Jugoslavije*, јер осим што је знатан број сарадника “наслеђен”, једноставна и непорецива чињеница је да у то време осим ње није ни било других таквих пројеката.

Преписка из Архивске збирке, због драгоцених података из разноликих области, важан је историографски извор и за другу врсту истраживања, али показује како појављивање оваквог дела (осим што изазива критике) мобилише и окупља и друге интелектуалне снаге – људи се укључују и желе да допринесу, да придодају нечим што се до тада није знало, да сачувају од заборава. То показује да овакви подухвати могу подстаћи буђење из интелектуалне учмалости.

Сваким реализованим енциклопедијским пројектом добија се минимум двоструко – *компендијум сабраних знања*, као база података за нове подухвате, али и *грађа и искуство о начину рада* који су потребни за нове пројекте. Само површним поређењем поступака израде нових и овог “старог” пројекта јасно је да неке ствари у основи остају исте, *непроменљиве*. То искуство треба користити и усавршавати. Оно би, *теоријски обликовано и практично прилагодено*, могло да постане залог за оснивање семинара, а можда и српског *енциклопедистичког центра*, у коме би значајно место у архиви заузела ова, до сада пронађена, грађа, и у коме би се могло трагати за “изгубљеним” материјалом.

Такође, и један од путева који воде оснивању оваквог центра јесте управо *изучавање* овог првог дела савремене српске енциклопедистике, а у оквиру институције добро би било осмислити и *систем* за његово проучавање и анализу.

Рецимо, сачувана грађа би могла да омогући да се сачини својеврстан (мали) *терминолошки речник* Станојевићевог рада на енциклопедији који би сигурно морао укључивати и следеће појмове: експертирање, Е-сигнатура, редактура, подредактура, ревизије, као и шифови, сакупљачи, умети. Из писама се открива и да је Станојевић давао *имприматуру* на табакџи.

У сваком случају, више не може бити довољно да се *не заборави*, већ је потребно да се *заложи њива*, јер, својом експедитивношћу, систематичношћу и начином кореспонденције, и још много чиме, Станојевићева енциклопедија и данас треба да буде *методолошки указ* за енциклопедијски рад у Србији.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Архива НЕ СХС, Архивска збирка Универзитетске библиотеке “Светозар Марковић”
- Архива Станоја Станојевића, Посебне збирке, Народна библиотека Србије
- Архив Српске академије наука и уметности
- Архив Србије
- Рукописно одељење Матице српске
- Лични фонд Ивана Павловића, Историјски архив Београда
- Историјски архив Београда

* * *

- *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, I–IV, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2. фототипско издање, ћирилица, 2001.
- *Народна енциклопедија*, оглас, “Политика”, 12. II 1929, 9.
- Поповић, Душан, *Народна енциклопедија*, у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, I–IV, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2. фототипско издање, ћирилица, 2001, III књига, 17; и *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, Bibliografski zavod d. d., Zagreb, 1928, III књига, 14.
- *Просветни гласник*, 1926, XII, 624, О. Н. Бр. 40.552, 9. – XII; 1927, XI, 672, П. Бр. 15.800, 25. – XI.
- Станојевић, Станоје, *Народна енциклопедија*, “Политика”, 10. I 1925, 4–5.
- Станојевић, Станоје, *Појмовор*, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV књига; објављено и под називом *Како је постојала Народна енциклопедија*, “Политика”, 13. II 1929, 5–6.

Литература

- Бекић, Томислав, “Писма Хермана Вендела Станоју Станојевићу”, *Зборник Мајице српске за историју*, бр. 47–48, 1993, 167–184.
- Белић, Угљеша, “Радови о антици Николе Вулића у Станојевићевој Народној енциклопедији”, *Зборник Мајице српске за класичне студије* (2005), бр. 7, стр. 121–128.
- *Библиографија радова В. Пешровића у НЕ СХС, I–IV*, приредио Љубисав Андрић, Сомбор, 1994.

- Будал, Андреј, “Проф. Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словенацка*. Издавач: Библиографски завод, д. д., Загреб. свеска 4–12. 1927”, *Љубљански звон* (превод текста са словенацког на српски: др Јуриј Вучина)
- Будал, Андреј, “Проф. Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словенацка*. Издавач: Библиографски завод, д. д., Загреб. 1., 2., 3. свезак. 1926”, *Љубљански звон*, 67–70. (превод текста са словенацког на српски: др Јуриј Вучина)
- Vodnik, Branko, “Dekadansa u hrvatskoj književnosti, Metodologija hrvatsko-srpske književne historiografije”, *Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, Загреб, 1978, бр. 1, 49–99.
- Vodnik, Branko, “Skupština Matice hrvatske”, *Jugoslavenska njiva*, Загреб, 1925, 16. VII, бр. 2, 69–71.
- Vujisić-Živković, Nataša, “Prilog proučavanju naučnog rada Milana Ševića”, *Pedagogija*, LXII, 2, 2007.
- Вученов, Димитрије, “Вељко Петровић као сарадник Станојевићеве енциклопедије”, у: *Дело Вељка Петровића*, зборник радова, Нови Сад, 1985, 17–37.
- *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. 11, св. 3–4, Нови Сад, 1938, 1–192. (прилози о животу и раду Станоја Станојевића, са библиографијом Радослава Перовића)
- Грицкат, Ирена и Илић, Славица, “Библиографија радова Александра Белића”, *Изабрана дела Александра Белића*, 14, Београд, 1990.
- Грчић, Јован, *Портрети с њима*, V, Нови Сад, 1939, 191–211.
- “Enciklopedije i leksikoni”, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4 E–Hrv, Загреб, 1986, 28–36.
- “Enciklopedije kod Južnih Slavena”, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3 Dip–Hid, Загреб, 1958, 238–240.
- Илић, Војислав Ј. Млађи, “Поводом Народне енциклопедије г. Ст. Станојевића”, *Време*, год. VI, бр. 1644, 19. VII, 1926, 6.
- Јовановић, Ж. П., “Библиографија радова др Станоја Станојевића”, *Српски књижевни гласник* 2, 1937, 637–642.
- Јуришић, Шимун, “Književnost u Narodnoj enciklopediji (1925–1929)”, *Književna istorija*, 2008, вол. 40, бр. 136, 577–584.
- *Ко је ко у Југославији*, Југословенски тогдишњак, Београд, и *Нова Европа*, Загреб, 1928.
- Kombol, Mihovil (pod šifrom – O), “Hrvatska i srpska književnost u Narodnoj enciklopediji SHS”, *Književnik*, Загреб, септембар 1928, бр. 6.
- Maixner, Rudolf, “Narodna enciklopedija, (1. i 2. svezak, slovo A i dio B)”, *Obzor*, Загреб, 16. 5. 1925.

- Maixner, Rudolf, “Narodna enciklopedija, (svesci 5, 6 i 7)”, *Obzor*, Загреб, 1926, бр. 37, 1–2.
- *Мала енциклопедија Просвета* – Општа Енциклопедија (М–Ш). Издавачко предузеће “Просвета”, Београд 1959.
- Марић, Растислав, *Библиографија радова др Николе Вулића*, Старинар, Нова серија, књ. IX–X, 1958–1959, XV–XXIV.
- Мићић, Радован, “Народна енциклопедија професора Станоја Станојевића”, предговор фототипском издању, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, I књига А–З, Нови Сад, 2000, 2001, IX–XVI.
- Новак, Виктор, “In memoriam Станоју Станојевићу”, *Политика*, бр. 10484, 3. 8. 1937.
- Ostojić, Ivan K., “Naša Narodna enciklopedija”, *Jadranska vila*, Омиш, 1930, br. 11, 161–166.
- Оцић, Дејана, “Енциклопедистика као национални интерес”, *Лешојис Машице српске*, књига 493, свеска 3, март 2014, 289–313.
- Пејин, Јован, “Историчар С. Станојевић према архивској грађи и архивима”, у: *Архивска грађа као извор за историју: научни скупи*, Београд, 2000, 247–254.
- Перовић, Радослав, “Библиографија радова Станоја Станојевића”, *Гласник Историјског друштва Нови Сад*, 11, 3–4 (1938), 160–192.
- Петровић, Илија М., Књиге и листови. “Једна кајмакчаланска енциклопедија”, *Нова Европа*, књ. XIV, бр. 3, 1926, 84–93.
- Попов, Душан и Ботић, Милорад, “Станојевић Станоје”, *Енциклопедија Новог Сада*, књ. 26, 197–201.
- Попов, Душан Ј., “Станоје Станојевић: први српски енциклопедиста”, *Лешојис Машице српске*, год. 183, март 2007, књ. 479, св. 3, 418–430.
- Поповић, Душан Ј., “Станоје Станојевић човек и научник”, *Политика*, 5. VIII 1937.
- Поповић, Павле, “Енциклопедије, општи појмови, библиографија” (Књиге и расправе), *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, 1925, V, св. 1–2, 246–251; објављено и под називом “Научни преглед”, *Српски књижевни гласник*, књ. XVIII, бр. 7, 1926.
- Радојичић, Ђорђе Сп., “Енциклопедија проф Д-р Станоја Станојевића”, *Трговински гласник*, бр. 246.
- Radojčić, Đorđe Sp., “Stanojević Stanoje”, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Србија–Ž, Загреб, 1971.
- Радонић, Јован, “О Станоју Станојевићу”, *Лешојис Машице српске*, год. 111, књ. 348, јули–децембар 1937.

- Спремић, Момчило, “Станојевић Станоје”, у: *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997, 650–651.
- *Srpska bibliografija* – књиге, књ. 17, Sred–Su, Београд, 2005, 141–148.
- *Српски биографски речник*, 1–5, Матица српска, Нови Сад, 2004–2011.
- Станојевић, Станоје, “Додатак поменику од 1888.”, *Српски књижевни гласник*, 2, 1901, 454–461.
- Станојевић, Станоје, “Душан Алимпић као сарадник ‘Народне енциклопедије’”, *Полиција*, XVIII, 1931, 993–994.
- Станојевић, Станоје, “О задацима српске историографије”, *Српски књижевни гласник*, књ. X, бр. 7, 1903, 539–546.
- Станојевић, Станоје, “Речник српскога језика”, *Стражилово*, бр. 33, 16. август 1892, год. V, 526–527.
- Станојевић, Станоје, “*Старе српске биографије XV и XVII века: Цамблук, Консџанџин, Пајсије*”, *Југословенски историјски часопис*, година III, свеска 1–4, 1937.
- Страњковић, Драгослав, “Станоје Станојевић”, *Правда*, бр. 11775, 1. VIII 1937.
- Тошева, Снежана, “Вељко Петровић као историчар српске архитектуре новијег доба”, у: *Вељкови дани*, зборник саопштења, Сомбор, 2013, 7–17.
- Ђоровић, Владимир, “О трогодишњици смрти Станоја Станојевића”, *Полиција*, 28. VII 1940, 12.
- Ђоровић, Владимир, “Професор Београдског универзитета историк др. Станоје Станојевић умро је јуче у Бечу”, *Полиција*, 31. VII 1937.
- Ђоровић, Владимир, “Станојевић Станоје”, *Енциклопедијски лексикон Свезнање*, Београд, 1937.
- Ђурчин, Милан, “Један народни енциклопедист двадесетог века. I. Наш Даламбер пред судом”, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 8, 1927, 268–280.
- Ђурчин, Милан, “Један народни енциклопедист двадесетог века. II. Станојевић као критичар и научник. 1–3. III. Закључак”, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 9, 1927, 303–324.

Дубравка Богутовац

О Винаверовим погледима на српски књижевни језик и писану пјесничку традицију

Рад приказује и анализира увиде Станислава Винавера у проблематику српскога књижевног језика и писане пјесничке традиције. Винаверови есеји упозоравају на важност промјене перспективе, како у приказу стварности у умјетничком тексту, тако и у критичком приступу књижевном дјелу. Притом Винавер захтијева напуштање доминантних метода академске критике и естетике (Богдан Поповић, Јован Скерлић), а истиче, примјерице, књижевноповијесну важност Борисава Станковића и Ратка Петровића на плану језичних отклона. Наглашава се актуалност Винаверових погледа на проблеме односа књижевног језика и приказа збиље. Средишње питање рада, у контексту Винаверових тумачења, јест проблем адекватности књижевног језика у односу на мијене друштвене стварности и смјене поетичких система.

1. Винавер у обрани пјесничкога модернизма

Теоријска мисао Станислава Винавера о проблемима поезије обухваћа три темељне поетичке доминанте (Тешић, 2009: 132-172): антирационализам, антипатријархалистички концепт књижевности и културе те антитрадиционализам. Прва поетичка доминанта – антирационализам – подразумијева побуну против функционализиране и идеологизирани стваралачке праксе. Односи се у првоме реду на Винаверову побуну против

Скерлићевог схваћања здраве поезије те утилитаризма (социјалног и националног) који се намеће пјесничком стварању. Такођер, обухваћа и побуну против естетизма Богдана Поповића – његовог ларпурлартизма. Антирационализам у обрани модерног пјесничког израза значи антипозитивистичку побуну, што је уједно и најизразитији поетички принцип Винаверовог критичког ангажмана. Тај принцип постаје у међуратној критичкој мисли Станислава Винавера тематска доминанта, особито у једном од његових кључних есеја у српској књижевности тридесетих година, по Тешићевом суду – “Скерлић и Бојић”. Тим есејом Винавер теоријски уобличава модел пјесништва заснован на антипрагматизму, антирационализму, антиестетизму, антиутилитаризму, антиидеологизму; устаје против скерлићевске здраворазумске поезије, као и против патетичне херојске поезије с доминантним социјалним обиљежјем, али и против поезије поповићевског типа (рационалистичко-естетизантски умивене, како наводи Тешић).

Друга поетичка доминанта – антипатријархалистички концепт књижевности и културе – израстао је на начелима борбе новог духа против регионалистичке, строго националне културе и умјетности, а захтијева нову, еуропеизирану козмичку визију стваралаштва. Винавер се залагао за стваралачку комуникацију међу еуропским културама, занемарујући строго функционализоване националне интересе. Тако у есеју “Наша критика” Винавер указује на негативна обиљежја патријархалног духа једне културе која одбија сваку критику. Под појмом “апсолутне патријархалности” Винавер подразумева производ институционализације традиције која је недодирљива митска конструкција – идеологизирана и функционализирана догматска свијест. У таквом контексту дух авангарде има значење новог, револуционарног духа, будући да је усмјерен на деструкцију “апсолутне патријархалности”; другим ријечима, на разобличавање традицијске догме.

Трећа категорија – антитрадиционализам – односи се на антипозитивистичку побуну која прераста у апсолутну обрану модерног/авангардног пјесништва. Питање модернизма/авангардизма и његове обране у српској књижевности између два рата постаје једно од кључних питања нове повјести те књижевности. Винавер је, истиче Тешић, критичар који првенствено брани аутономност пјесничког стваралаштва не свдећи је на тезу о умјетности ради умјетности.

Тешић овдје истиче и један важан аспект Винаверовог дискурса: “винаверовски тип полемичког говора” уграђен је у различите форме критичког исказа, као што су примјерице програмски текст/манифест, памфлет, пародија, персифлажа, карикатура и томе слично. Пародија као

специфичан поетски и критички исказ у Винаверовом поетичком систему има врло значајно мјесто. “Винаверовским типом пародије” у српској књижевности, према Тешићу, структуриран је критички пројект деструирања институционализованог модела стваралачке праксе, прије свега, поетике Богдана Поповића (јер Винавер за предмет пародирања као предтекст узима “Антологију новије српске лирике”). Такођер, пародијом деструира и Скерлићеву утилитарну поетику. Тако се пародија у Винаверовом опусу јавља као програмски став у критичком раслојавању књижевне баштине, традиције, с циљем да се једна поетика разори како би писац указао на њену нефункционалност у новом времену. Винаверове “Пантологије” тако нису само пародије класичних текстова (Поповићеве антологије), него и критика те негација институционализоване пјесничке праксе и теорије пјесништва.

Посебан тематски круг критичке валоризације нове стваралачке праксе чине Винаверови манифестно-програмски текстови у међуратној фази. Ради се о посебном типу метатекста чије се значење дефинира на нивоу његове обране модернистичке/авангардне пјесничке умјетности. Код Винавера се, истиче Тешић, може говорити о умножавању једног манифеста авангардне умјетности, о његовом допуњавању и непрестаном објашњавању. У програмском смислу, Винаверови текстови “Језичне могућности” и “Увод у Чуваре *свеиша*” парадигматични су за његову поетику, првенствено због чињенице да у њима опћа обрана модерног пјесничког исказа прераста истовремено у обрану властитог стваралачког чина.

Тешић наглашава да је тематски комплекс са поетичком доминантом обране модерног пјесничког исказа особито занимљив у домени полемичког дискурса Винаверовог критичког опуса. Наиме, његови памфлети исписани у обрану новог духа у поезији, вишеструко су индикативни јер свједоче о досљедној и аргументираној обрани авангардне литературе. Та обрана је јединствена у српској књижевности као дјело једнога ствараоца. Она није прерасла у догматизирану поетику, него у рат против позитивистичке мисли, рационалистичке естетике, утилитарног концепта књижевности и ларпурлартистичке поетике. Истовремено је иницирала успостављање новог традицијског лука у српском пјесништву, који се може одредити као линија језичних експеримената и нових тражења (Сима Милутиновић Сарајлија, Ђорђе Марковић Кодер, Лаза Костић, Растко Петровић, Винавер, Васко Попа итд.) – ријеч је о пјесничком пројекту који у повијести српске књижевности ни до данас није добио своје ваљано књижевнوپовијесно вредновање.

У ширем контексту, закључује Тешић, ради се о обрани модернистичког концепта пјесничке умјетности – концепта који не пристaje ни на

какву функционализацију и идеологизацију, нормативизам и канонизацију. У ужем смислу, пак, ријеч је о обрани превратничког концепта авангардне умјетности двадесетих, који је крајем двадесетих и тридесетих година оштро критициран и коме је наметнут закључак о реакционарности и десној оријентацији, иако су неки од критичара новој умјетности у први мах признавали револуционарност – прије свега, на формалном плану.

2. Винавер као критичар

Винавер је био један од ријетких српских критичара који је врло рано усвојио одређени филозофски систем и у његовим оквирима разрађивао своје идеје. Он је, према Вучковићу, критичар цјелине (Вучковић, 1968: 21-36). Припада оним писцима који страсно, увјерено и гордо разрађују неколико важних идеја, међу којима је и негација критике и критичара. Винаверова прва међуратна књига “Громобран свемира” (1921), према Вучковићевом је суду језгра из које се развило цјелокупно његово касније есејистичко и критичко дјело.

“Међу есејима, визионарским записима и скицама те књиге налази се и један са помало чудним насловом – “Његош и зли волшебници”. Његош, песник сунчане, зрачне енергије и вреле снаге, супротстављен је ту тамним ликовима његових критичара, које је Винавер обележио као непожељан свет у свету песништва: њихов занат митски је готово уздигао и симболисао синтагмом – зли волшебници. “Зли волшебници”, мислио је тада Винавер, “од сваке победе Великих Духова стварају бедем даљем продирању духова. Зли волшебници искоришћују и своје рођене поразе у борби против великих духова и од својих пораза стварају себи грудобран.” Ово Винаверово умовање о Његошу и злим волшебницима није се, ипак, како то изгледа на први поглед, одвајало од осталих бизарних поетских написа из те књиге.” (ibid: 23) Винавер је то писао у вријеме кад је српска млада поезија последице Првог свјетског рата повела жестоку битку с критиком и кад је стара критика негативно реагирала на пјесничке првенце послеријатних модерниста. У том контексту сагледан, смисао Винаверовог промишљања постаје транспарентнији. Винаверови тадашњи написи у духу су Бергсонове дуалистичко-виталистичке концепције свијета, а њихова форма одаје експресионистичку визију. Винаверов критичко-негативски однос према злим волшебницима могао би се успоредити, упозорава Вучковић, са Бергсоновом критиком грчке и модерне метафизике која, према њему, не познаје дијалектику животног постојања. Винавер је на темељима Бергсонове филозофије изграђивао свој умјетничко-критич-

ки поглед на свијет, живот и умјетност. У есеју “Загонетна тишина Прустовог дела” (1952) писао је о значењу које има прихваћени филозофски систем мишљења за једног писца: он је неопходан ствараоцу, сматрао је Винавер, “као гнездо тици, као скеле катедралама”, а филозофија је потребна писцу “као квасац, да би му тесто нарасло.” Винавер је у својој есејистичко-критичкој пракси конкретизирао Бергсонове идеје и примијенио их на домаће књижевно и културно стање. Бергсонову интегралну критику појмовно-логичког система мишљења и језика Винавер је развио у критику српског десетерачког и епског доживљаја језика. Притом је искористио Бергсонов интуиционизам као аргумент против оних који се залажу за одржавање тога начина мишљења. Винаверова критика домаће критике нужно је везана, тврди Вучковић, за критику десетерачког стила и тврдог гусларског језика. Винавер је вјеровао да је једно духовно раздобље у српској култури довршено. Његови критички и есејистички текстови, везани за одређено дјело или писца, бране пјеснике од критичара, поезију од критике. Он тако брани Његоша, Лазу Костића, Станковића, Настасијевића. Примјерице, његова опсежна студија о Лази Костићу је сва у знаку аргументираног побијања судова које је старија српска критика изнијела о њему.

Винавер је дао и филозофско образложење властитог негативног односа према критичарима: у есеју “Икаров лет” (1937) критикује законодавце и етичаре, утемељитеље апсурдних догми и формула под чијим теретом страдава поезија; посљедње двије његове велике синтетичке књиге, “Језик наш насушни” (1952) и “Заноси и пркоси Лазе Костића” (1963) представљају аргументиране обрачуне с критичарима.

Према Вучковићу, Винавер се уз помоћ смијеха борио против једног дијела српске критике, али и против критике уопће, као и против критичара, које је видио као неку врсту модерне технократије. Смијех је био основна ознака Винаверовог критичарског темперамента. Његова стваралачка критика почињала је иза Бергсоновог система – смијехом и заносом: “Винаверов смех наговештавао је сазнање да ништа није стално ни досегнуто, да је све у протицању, у менама и порицању, и да је у томе суштина света и уметности.” (ibid: 34)

3. Винавер и надграматика

У својим разноликим, често и контрадикторним интенцијама Винавер није толико бранио систем властитог схваћања и тумачења књижевности, колико језик те књижевности. “Језик” је за њега био, наглашава Донат, са-

мо омиљени синоним поезије. (Донат, 1970: 175-192) Винавер је желио у поезији открити што непосреднију присутност у времену. У том смислу је његов есеј “Икаров лет”, према Донату, магистрални запис о бити умјетности. Винавер је заокупљен питањима поезије, али унаточ свим позитивним знањима, језик остаје највећа ризница његове инспирације. Донат назива Винавера митографом језика, али надодаје да је сваки истински пјесник митограф самом природом свог посла. Винавер је склон захтијевати од литературе бујност – у крајњим конзеквенцама то би водило према бароку, а у случају Винавера води према прецизности. Он тражи вишак стила, а то значи често стилизацију, чак и пастиш. Донат тврди да је управо по тим карактеристикама Винавер дијете 20. стољећа. Пледирао је за говоре без значења, који имају изразито стилистичку функцију. Винавер је у оквирима ових идеја маштао о “надграматици”; прижељкивао је надјезик, но био је свјестан да он не постоји. О таквом језику маштали су и Mallarmé и Flaubert.

Донат закључује да је управо “инфлација стила” чинила Винавера једном осебујном личношћу српске књижевности: “Умјетнички језик у својој је бити израз једне дубоке побуне против једноставности, једноставан језик изражава само једноставности, а оне као да су хотимице ишчезле из нашег живота. То је Винавер врло добро знао и покушао је и друге у то увјерити. И не би нимало погријешило да је написао као J. P. Sartre: ‘Човјек претјерује чим пише.’” (ibid: 191)

У својем предговору “Надграматици”, избору из Винаверових есеја, Константиновић објашњава насловни појам на сљедећи начин: постоји граматика, али постоји и гласба бесконачне реченице; гласба нашега израза који успијева докучити и преко мјера и граница граматике, тврдох правила, точно одређених значења и могућности ријечи – то је оно што Винавер назива “надграматиком”. Ту ријеч ваља, упозорава Константиновић, што јаче нагласити увијек кад се говори о Винаверу, јер се читав његов подухват налази у знаку те ријечи – у том позиву на службу надграматици. То значи да ријечи постају надријечи; надграматика је у томе смислу спас од рационализирања онога што се не да рационализирати. Она је израз унутрашњег покрета свијета. Изражавање средствима надграматике значи свијест о суштински гласбеној стварности, свијест о актуалном ритму.

Винавер истиче да је темпо живота промијењен, па се самим тим мора промијенити и темпо нашег мишљења и изражавања. Тај промијењени темпо и повећана брзина живота не допушта нам мислити ствар по ствар, као у епском времену, нити изражавати ријеч по ријеч, већ нас присиљава да ствари поимамо у ономе што је у њиховоме мноштву најважније.

Константиновић је најзаслужнији за рехабилитацију Станислава Винавера у послератној српској књижевности и најзначајнији је његов тумач, тврди Тешић у својој студији о Винаверу. Особито је важан Константиновићев есеј “Винаверова минђуша”, у којем је вратио овога заборављеног ствараоца на сцену модерне српске књижевности и културе. У том есеју аутор поставља тезу да оквири које је Винавер покушавао пробити нису у литератури него у духу уопће – није било у питању ослобођење литературе од рационализма Богдана Поповића и Јована Скерлића, него од искомског рационализма, који се протеже и кроз гласбу и језик. Питање које се овдје поставља јест следеће: ако се може разбити лажни склад “целе лепе песме” Богдана Поповића те склад социјалног и националног идеала Јована Скерлића, како разбити жудњу за складом? Како разбити оквир Господа? Је ли то могуће учинити, с обзиром да се он продужава кроз језик којим говоримо? За Винавера је побуна у језику једнака побуни у Господу; језик је код њега Господ интелигенције и облика. Он је у језику видео свој најособнији духовни (а самим тим и пјеснички) проблем: мјесто на којем се крижају Бог као интелигенција и апсолутна слобода – стихија, гласба.

Развој његове идеје о српском језику уско је повезан с његовим пјесничким развојем, наглашава Константиновић. На почецима, изразито интуитивним и гласбено-симболичким, Винавер је истицао као пресудну улогу градског језика. Његова визија о новом језику заснована је на језичној стварности, али је укоријењена прије свега у његовом антисколастичком опредељењу – у његовом “над-граматичарском војевању против злих волшебника” (Константиновић, 1971: 213-302). Према Винаверу, једина српска класика и једина дјелатна сколастика је епско-патријархална епоха. Њу одликује примитивни рационализам, неспособност за апстракцију, свевласт граматике. Та свевласт огледа се у надмоћи ријечи над реченицом – граматичке линије над мелодијском. Другим ријечима, ријеч бива усамљена, појединачна, снажно истакнута и не ступа у ближе додире с другим ријечима; чува свој нагласак и дужину. Отуда слиједи Винаверов закључак да је српски језик спор и не познаје говор мелодијском линијом реченице, ни брзину која је потребна апстракцији. Начело свевласне граматичности односи се на усамљену ријеч која се одупире јединствености реченице – надграматичкој гласби, способној за брзину, а самим тим и за апстракцију. За Винавера је, формулаично сажима Константиновић, Град реченица, а епско-патријархални свијет – ријеч. Субјект Града је гласбено-интуитивни субјект, док је субјект епско-патријархалног свијета субјект апсолутног свевлашћа рационалности, интелигенције, граматике (језичне, моралне, филозофске). Другим ријечима, он је субјект сколас-

тичности, а сколастика је жудња за непромјенљивошћу. Њој је Винавер супротставио дух промјене, а у први је ред истицао момент ситуације – свака стварност, па и стварност ријечи, одређена је ситуацијом. Она је стварност у ситуацији. Нема стварности изван ситуације, па у том контексту нема ни усамљене ријечи. Чињеница да језик звучи, а не само значи, и да звучањем исказује своје значење, неодвојиво од њега, проширујући његов рационални слој, основна је чињеница за Винавера.

Константиновић истиче посебност Винаверове концепције у једном специфичном аспекту: према њему, један од најчудеснијих сусрета у српској култури најновијега времена, али уједно и једно од најфантастичнијих дозивања у духу, јест винаверовско-интуиционистички бергсонизам који себе остварује призивајући рационализам вуковског језика. У Винаверово вријеме, али и прије њега, отпор београдском стилу доводио је до удаљавања и од Вука, али он се враћао Вуку. Притом је пресудну улогу за Винавера одиграло пјесништво Лазе Костића. Својеврсни пјеснички структурализам, мисао игре склада и “расклада”, Костићева мисао да љепота нема никакве везе са слободом – све ово проналази свој израз и у поезији самога Винавера (Константиновић упозорава: у извјесноме смислу ортодоксније проведено него у Костићевој поезији). Ријеч је о досљедном пјесничком формализму, с којим се може мјерити једино формализам Момчила Настасијевића, који је близак Винаверу управо по томе што се кретао од језика према осјећају, а не обрнутим путем.

4. Закључак

У почетку своје идеје о надграматици, у вријеме кад је писао есеј “Језичке могућности” (1922), Винавер је држао да је стварање народа исцрпљено у епској епохи српскога језика и да је само пјесник принуђен на апстракцију. Међутим, ово увјерење Винавер је одбацио кад је дошао до својега најзначајнијег открића, које чини темељ његове књиге “Језик наш насушни”: стварање народа није исцрпљено епиком, оно се не може исцрпити; према томе, налог апстракције не вриједи само за пјесника, него и за свакога човјека. Пјесник мора, другим ријечима, по рјешења изаћи на улицу.

Овдје се ради о дословно проведеном Вуковом принципу, али у новим околностима. У Вуково вријеме, кад је епика доживљавала свој пуни процват, епски говор народа требао је продријети у литературу и оживјети њезин језик. У Винаверово вријеме у српску књижевност поново је требао продријети језик народа, али овога пута онај језик који је актуалан, који

изражава најважније стварање тренутка: језик града. Винаверова надграматика настала је у потрази за живим изворима говора, као и Вукова граматика: то су два израза истог принципа који траје кроз вријеме.

Литература

Донат 1970: *Поводом Винавера: инфлација сџила*. In: Бранимир Донат, *Удио криџике*, Загреб, 175–192.

Христић 1964: Јован Христић, *Сџанислав Винавер*. Београд.

Константиновић 1963: *Винаверова минђуша*. In: Радомир Константиновић, *Надграмаџика*, Београд, 7–37.

Милосављевић: 1975: *Винаверове џеме, Винаверови џроблеми*. In: Петар Милосављевић, *Лешојис Маџице срџске СЛI*, књ. 416 (1975): 1094–1121.

Тешић 2009: Гојко Тешић, *Срџска књижевна аванјарда (1902-1934)*.

Књижевноисторијски контекст. Београд.

Винавер 1952: Станислав Винавер, *Језик наш насушни. Прилој џроучавању наше џворне мелодије и џромена које су у њој насџале*. Нови Сад.

Винавер 1963: Станислав Винавер, *Надграмаџика*. Београд.

Вучковић 1968: *Криџичар џроџив криџике*. In: Радован Вучковић, *Судбина криџичара*, Сарајево, 21–36.

Зорић 1975: Павле Зорић, *Криџички радови Сџанислава Винавера*. Нови Сад.

Видосава Голубовић

Прејиска између Ивана Гола и Љубомира Мицића (1927–1930)

Иван Гол (1891–1950), немачко-француски песник, писац, драматичар. У Швајцарској живи од 1914. до 1918, креће се у кругу пацифиста око Р. Ролана. Године 1916. упознаје Клер Штудер, своју будућу супругу, песникињу. Настањује се у Паризу 1919; у његовој уметничкој средини улази у круг песника и сликара, следбеника Аполинера. Од тада је његов рад, раније обележен социјално-утопијским и визионарским експресионизмом, оријентисан према човеку, вишеструко повезан са кубизмом и футуризмом. Голов кубизам антиципира касније надреализам, који заступа 1924. у једином броју свога часописа *Surréalisme*, издатом месец дана пре Бретоновог *Манифеста надреализма*. Својом драмом *Меџузалеџ или вечни трађанин* (*Methusalem oder Der ewige Bürger*), објављеној у Берлину 1922, карактеристичној по синтези експресионизма и надреализма, ствара претпоставке за појаву авангарде педесетих година иновативном употребом тема, технике и позоришног језика. Њој је својствено залагање за гротеску, алегорију и позориште апсурда. После боравка у Америци, где је такође био стваралачки активан, враћа се 1947. године у Париз.

Гол је сарађивао у часопису *Зенић* 1921. и 1922. поезијом, програмским текстовима, а једно време је био коуредник са Љ. Мицићем (од 8. до 13. броја). Своје стваралаштво обележио је тада космизмом зенита и сунца, примитивизмом као мотивацијом за програмско одбацивање експресионизма, и као синоним за естетичност и поетичност, затим прагматиком жанра поеме *Paris brennt* (*Париз њори*), објављене у Загребу

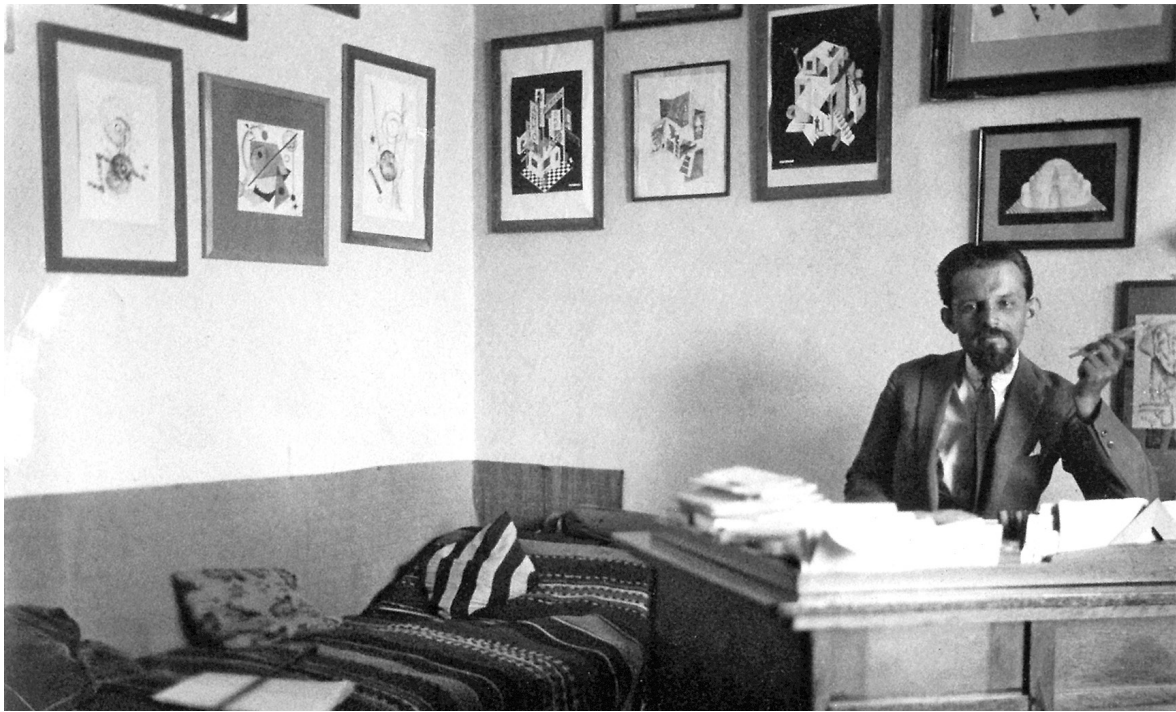
Иван Гол

на немачком 1921. у едицији часописа *Зенић*. *Зенићу* је приближио сараднике експресионистичких часописа *Der Sturm* и *Die Aktion*, и ликовна дела берлинских дадаиста.

Преписка Гола са Мицићем, иако невелика обимом и садржајем, веома је карактеристична и значајна за оба кореспондента. Она, најпре, саопштава о обнови и нарастајућем интензитету пријатељских односа између Гола и Мицића, иако су ти односи били озбиљно поремећени током сарадње у *Зенићу*. Одвијали су се под претпоставком међусобног уважавања у ширем значењу појма – од људских особина до стваралачких иницијатива и уметничких реализација тих иницијатива током трајања преписке. У самом почетку преписке, у време када је Мицић започињао живот изгнаника у Паризу, за Гола су тежишне теме његова драма *Меџузале* или *вечни грађанин* и опера у једном чину *Royal Palace*, начињена са композитором Куртом Вајлом, да би касније у средишту пажње били Мицићеви романи писани на француском. Тематски аспект преписке долази до изражаја у њеној дијалогској структури, а она се одвија на плану корелације немачког и француског језика. Притом Гол усредсређује исказе о својим делима у оквиру немачког говорног система, док тематизацију Мицићеве прозе премешта у француски језик. Изузетак од ових епистоларних правила повремено је присутан у тону и начину обраћања, којом приликом долази до укрштања два језичка система у једном исказу: “Lieber, pardon Mon cher Ljubo” (10. октобар 1928). Будући да таквих и сличних појава нема у потпису неког текста, могуће је да се оне на почетку јављају због неодлучности адресанта за који језички систем да се определи у епистоларној комуникацији.

Занимљиво је видети како Гол у преписци са Мицићем пише о својим делима и зашто је баш њих издвојио од осталих својих текстова. Стиче се утисак да је Гол уважавао Мицићево радикално схватање модерности и широк круг његових рецептивних могућности. У уверењу о тако схваћеном епистоларном саговорнику, он се јавља директно из Берлина и обавештава о премијерном извођењу опере *Royal Palace* – њеном прихватању од стране критике, о општем одјеку на приказано дело. Тим поводом Гол, истовремено, прелази са своје тачке гледишта на тачку гледишта адресата, подсећајући да би плима бурног реаговања на оперу погодовала захтевима и програмским опредељењима зенитиста.

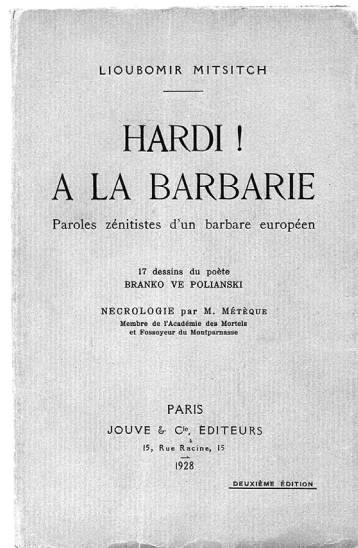
По питању драме *Меџузале* или *вечни грађанин* имамо у виду зенитистички и постзенитистички период, обележен преписком. У првом случају, круг сарадника око *Зенића* упознао је *Меџузалема* крајем 1922. године. Тада редакција часописа бележи да је примила Голову сатиричну драму у 10 слика са цртежима Георга Гроса. Непосреднији додир са драмом

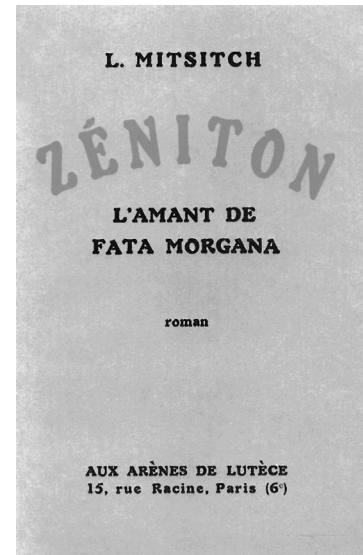
Љубомир Мицић са *Зенић*вом колекцијом, 1924.

Иван Гол, *Paris brennt*, 1921,
насловна страна

Љубомир Мицић, *Hardi! à la Barbarie*, 1928.

Љубомир Мицић, *Zéniton*, 1930.

уследио је, ипак, нешто раније. У 14. броју из исте године објављен је њен предговор под насловом “Надреализам и алогика нове драме”, преведен са рукописа. У том тексту нагласак је стављен на футуристичку алогику и надреализам у значењу појма који му је дао Аполинер. Помињање *Меџузалема* у преписци 1927. године битно је другачије природе. Наиме, приликом тадашње инсценације *Меџузалема* у париском позоришту *Michelet*, Жан Пенлеве је снимио три филма у којима су приказани снови главног јунака (уосталом, инсценацију и снимање филмова Гол и помиње у преписци). Антонен Арто је присуствовао свим пробама ове представе, и играо главне улоге у сва три лика из Метузалемових снова.

Не треба занемарити ни вредност преписке с обзиром на Голово мишљење о Мицићевој прози. Оно је само у обрисима дотакло питања стила, идеја и језика у роману *Hardi!*. У целини, ови моменти приказани су у позитивном осветљењу. Посебан акценат стављен је на језички план дела, а он се по питању француског језика не може довести у везу са Мицићем, већ са Владимиром Скерлом. Скерл је, заправо, превео овај роман на француски у време боравка код Мицићевих у Паризу. За разлику од романа *Hardi!*, о *Zénitoni* није изнето критичко промишљање, нити су заузети одређени ставови, будући да Гол, због краткоће времена није био у могућности да га прочита. То није био разлог који би Гола одвратио од намере да посредством својих пријатеља критичара представи Мицићев роман у француској штампи.

Односи између Гола и Мицића били су веома пријатељски, повремено прожети извесном нијансом интимности, у шта уверава ословљавање бившег уредника *Зениџа* са “Драги мој Љубо” (21. јануар 1927). Уопштено говорећи, занимљиво би било видети регистар начина ословљавања и покушати упоредити га са садржајем преписке. У њој се налазе знаци уважавања Мицићевог изгнаничког положаја и судбине, пружања подршке у раду и охрабрења да се превазиђу тешкоће у страној средини: “желим ... успех и храброст” (19. мај 1927). Голова добронамерност огледала се и у томе што је Мицића уводио у круг својих пријатеља, париских критичара и песника. Исповедни карактер преписке је спорадичан и тиче се повремених Голових тешкоћа у раду, стања здравља његове супруге Клер. У принципу, то није дијалог само између Гола и Мицића, него и између њихових супруга, које увек фигурирају у позадини, поготово када се ради о позивима за посету, обраћању или потпису. Простор развијен у преписци отуда је свет за двоје, у ширем смислу за четворо.

У епистоларној и у директној комуникацији учествује и Бранко Ве Пољански, на изричит Голов захтев. У једном тренутку, када се чинило да комуникација 1930. постепено посустаје, Пољански постаје нека врста

Бранко Ве Пољански, Париз

потенцијалног посредника, који помаже да се она поново оживи и динамизује. Напомињемо да је то период када се Пољански бави сликарством и успешно излаже своја дела у париским галеријама.

Голова преписка би се могла узети као поуздан извор информација о доласку Мицићеве жене Анушке, Нине Нај у Париз. На нивоу форме она се може утврдити на темељу измењеног начина ословљавања, а по типу интеракција припада оној врсти комуникација, у којима адресант не дознаје неке важне чињенице од адресата, него од неке друге особе изван преписке. Имамо на уму Голов случајни сусрет са сликаром Шаршуном на париским улицама, када од њега, а не из Мицићеве преписке, са особитим задовољством прима саопштење да је Нина Нај у Паризу.

У прилогу доносимо један досад непознат Голов рукопис. Ради се о Прологу Головог дитирамба *Der neue Orpheus*, објављеном 1918. у едицији експресионистичког часописа *Die Aktion*. Голова књига, заједно са рукописом Пролога под насловом *Station 1921*, сачувани су у Мицићевој заоставштини. Према белешкама у другом и трећем броју *Зениџа*, књига је са Прологом била предвиђена за превод и штампање 1921. у едицији издања Мицићевог часописа.

Station 1921

Wo spielst du heute, mein Ophelia, ivalter
Europaer?

haben drei Menschen dich vernommen in
einem Jahr und singen mir drei deine Weise
in tausend Jahren, wie wirst du beglückt sein
war es mir eine Witwe, wärmend blassen
Kaffe auf der Spirituslampe; war es ein
Soldat, der dich vor der Attacke las, weil alle
Zeitungen zehnmal zerlesen ~~were~~ und nichts
Geschicktes mehr erreichbar; war es ein Dichter,
in einem frierenden Saal, der die Welt von
Anfang an wieder begann:

Genug! Europa ist alt, aber die Locke
ist jung.

Und sollte die tolle Eurymedike an deiner
Untergrundbahnstation der Welt mehr auf
dich warten: es ist ein treuer Vogel, morgens
um fünf jeden Tag über deinem Bett
der wird ^{sich} immer anhören.

Paris

Ivan Joll

Преписка између Ивана Гола и Љубомира Мицића (1927–1930)

21. I [19]27.

Драги мој Љубо

Ево писма и 1 пакет новина који су стигли за тебе. Надам се да си се лепо одомаћио у Паризу.¹ Ја сам невероватно заузет: за Метузалема² се снимају филмови, грамофонске плоче се региструју. Онда пробе – трчкарања, малтретирања, и ништа се не креће. – А Клер³ није добро! – Ах.

Надам се да ћу моћи да се видим с тобом следеће недеље. Писаћу.

Срдачни поздрави
од
Ивана

<Писмо на немачком, писано руком.>

Драги Љубо

Да ли би нам, молим те, учинио ту радост да у петак у подне дођеш код нас на доручак у 12½?

Пуно поздрава
Иван

<Дописна карта на немачком, писана руком.>

<Адреса> Monsieur L. Mitzitsch
Hotel du Cèdre
1 rue Lacépède
Paris

<Поштански жиг>
Paris, 25 – I [19]27

- 1 После забране *Зениџа* и покушаја хапшења, Љубомир Мицић је напустио Београд крајем 1926, да би преко Загреба и Сушака стигао у Ријеку, где је ухапшен 17. децембра. У затвору је остао неколико дана, одакле је уз посредовање Маринетија ослобођен. За Париз је кренуо средином јануара 1927. Према аутобиографским белешкама, Мицића је на париској станици дочекао Иван Гол, бивши сарадник и коуредник *Зениџа*.
- 2 *Меџузалем или вечни грађанин (Methusalem oder Der ewige Bürger)*, драма Ивана Гола, објављена у Берлину 1922. године. Карактеристична по синтези експресионизма и надреализма, она ствара претпоставке за појаву авангарде педесетих година иновативном употребом тема, технике и позоришног језика. Њој је својствено залагање за гротеску, алегорију и позориште апсурда.
- 3 Односи се на супругу И. Гола Клер Гол.

- 4 *Royal Palace*, опера у једном чину. Композовао ју је Курт Вајл (1900–1950), а либрето је написао Иван Гол. Премијерно је изведена марта 1927. у Државној опери у Берлину.
- 5 Серж Шаршун (Serge Charchoine, 1888–1975), сликар. Од 1912. живео у Паризу, где се током времена приближио кубистима. У време Првог светског рата боравио у Шпанији, где је са Хеленом Гринхоф излагао у авангардној галерији Далмау кубистичка и орнаментална дела. Његово стваралаштво постаје блиско дадаизму 1920. и 1921. године цртежима, публикацијом *Перевоз gaga*, дадаистичким вечерњима. У Берлину је 1922. представио своју серију орнаменталног кубизма у Галерији часописа *Der Sturm*. Из тог периода потичу Шаршунови контакти са Љ. Мицићем и *Зенићом*; том стваралачком периоду припадају и две слике из *Зенићове* Галерије. На основу Шаршунове преписке са Мицићем може се закључити да је њихово берлинско дружење настављено у Паризу.
- 6 Нина Нај, псеудоним Мицићеве супруге Анушке.

Берлин 20. III [19]27

Драги пријатељу

У Берлину сам више од 4 недеље: моја опера “*Royal Palace*”⁴ у бившој “Царској” Државној опери избацила је све критичаре из фотеља својом модерношћу.

У међувремену се Метузалем изводи у Паризу: да ли си га видео и какви су твоји утисци?

Моје одсуство објасниће ти што се нисам јављао, као и околност што ти нисам послао карте за представу.

Пуно поздрава од Клер
и Ивана Гола

<Разгледница Берлина писана на немачком, руком.>

<Адреса> Monsieur L. Mitzitsch
Hotel du Cèdre
1 rue Lacépède
Paris

<Поштански жиг> Berlin, 20. 3. [19]27.

Париз 19. мај [19]27

Драги пријатељи

Јуче сам се видео са Шаршуном⁵, који ми је причао о вама: о лепоти радовања да је Нина Нај⁶ такође у Паризу!

Били смо 2 месеца у Берлину: моја опера дигла је велику буку и била је ствар, која би обрадовала сваког зенитисту.

Али нажалост, Клер здравствено уопште није била добро, а ни сада јој није добро, тако да тренутно није способна ни за шта.

Чим јој буде боље, желимо да се видимо са вама.

У међувремену, желим вам успех и храброст.

Ваш друг
Иван Гол

<Дописано на предњој страни дописне карте>

Драги пријатељи
Нажалост, сутра одлазимо у село.
Неки други пут.

Пуно поздрава
Иван Гол.

<Дописна карта писана на немачком, руком.>

<Адреса> Monsieur L. Mitzitsch
Hotel du Cèdre
1 rue Lacépède
Paris V

<Поштански жиг> Paris, 21. мај [19]27.

Париз 5 II [19]28

Драги Љубо

Како бисмо се данас од срца обрадовали, да смо се одвезли до твоје виле Зенит, да провала облака у најнезгоднијем тренутку, баш у време нашег поласка, није уништила нашу лепу намеру: јер нисмо хтели да кренемо са Монпарнаса, него од моста Мирабо, и онда је можда пут до Rue des Galons био предалеко за Клерине ноге?

У сваком случају, померамо наш излет за неки лепши пролећни дан – обавезно!

Дотле све најбоље обома

Иван Г.

<Писмо на немачком, писано руком.>

- 7 Вероватно се ради о поставци у Галерији дела домаћих и иностраних модерних и авангардних уметника, основаној крајем 1922. године у Загребу. У Паризу, она је била смештена у Вили Зенит у Медону.

Париз 9. II [19]28

Драги пријатељу

Хвала на твом љубазном позиву који нас је веома дирнуо. Нажалост, нећемо бити у могућности да вас посетимо следеће недеље, у вашем зенитистичком павиљону – пошто се пре подне све до 1h бавим спортом, на другом крају града, а ни после подне нећемо бити слободни.

Али неке друге недеље, нпр. 26. фебруара, или 4. марта, радо ћемо доћи да видимо вашу лепу поставку,⁷ пробамо српску кухињу и проћаскамо.

До тада, пуно поздрава од нас двоје
Иван Г

<Писмо писано руком на француском.>

четвртак

Драги пријатељи

Мислимо на вас и бићемо срећни да вас посетимо: али пошто смо ми сви капиталисти (подразумевам и ви) зашто вас не бисмо посетили у понедељак уместо у недељу, дан Увек туробан?

Дакле, одговара ли вам да дођемо следећег понедељка 27. феб[руара]. Кренули бисмо око 11h из Мирабоа.

Пуно поздрава
Иван Г.

<Дописна карта, писана руком, на француском.>

<Адреса> Monsieur L. Mitsitch
65 rue des Galons
Villa Zenit
Meudon
S[eine] et O[ise]

<Поштански жиг> Paris, 23. 2. [19]28.

19 rue Raffet, XVI,
петак

Chers amis

Сад смо се коначно напола сместили – можете нам доћи у посету. Да ли хоћете понедељак 28. маја, око 4 сата?

Одвезите се метроом од станице Инвалида до моста Мирабо.

Имам много књига за Љубу.

Срдачни поздрави вама обома од нас двоје.

Иван

<Дописано на левој маргини> Евент[уално] поведите Пољанског.⁸

<Дописна карта, писана руком, на немачком.>

<Адреса> Monsieur L. Mitsich
Villa Zenit
65 rue des Galons
Meudon
S[eine] et O[ise]

<Поштански жиг> Paris, 25. V [19]28.

Париз 10. окт[обар] [19]28.
19 rue Raffet

Lieber,⁹ извини, драги мој Љубо

По нашем повратку из Луксеја где се Клер подвргла благотворном лечењу, затичем твоју нову књигу “Hardi!”,¹⁰ и са задовољством ти кажем да је то најуспелије дело које си написао до данас. Са пуно снаге и понесене поезије изражаваш идеје до којих држиш, које овде попримају језгровит облик. Честитам ти такође што си доспео до француског језика сасвим на висини,¹¹ што је толико недостајало твојим претходним делима.

Надам се да ћеш имати пуно успеха са тим новим делом.¹²

8 Мисли на Бранка Ве Пољанског, Мицићевог брата.

9 Lieber – на немачком значи Драги.

10 Љ. Мицић је објавио на француском роман, заправо поему у прози *Hardi! à la Barbarie (Haïrèg! У варварсџво)* са илустрацијама Бранка Ве Пољанског. Дело је програмско – ослања се на основне зенитистичке идеје (естетика варварства у поезији и на плану хронотопа, револуционарност, Балкан као шести континент, народна поезија, музика Стевана Мокрањца). Његов карактер је и аутобиографски – везаност за просторе младости, судбина српског народа за време ратова, сагледана из личне визуре (Упор. М. Павловић. “Српске теме Љубомира Мицића у његовим француским романима”. У: *Српске теме у француском роману XX века 2000*: 64–67.)

11 Дело *Hardi! à la Barbarie* превео је у Паризу на француски Владимир Скерл. Као познавалац страних језика – енглеског, француског, немачког и италијанског – радио је у Београду у администрацији *Зениџа* као Мицићев секретар. Успостављену везу није прекидао ни касније. Преселио се код Мицићевих у Париз, где је са прекидом

боравио две године, од 1927. до 1928. О својим париским данима Скерл каже: “У Париз сам дошао у фебруару 1927. године. На станици ме је као мало воде на длану чекао Љубомир Мицић. Јер он није добро знао језике, његова жена још није била са њим, а и она је знала само немачки, тако да му не би много помогла у Паризу... У прво време смо становали у ‘Hotel du Cèdre’, у Rue Lacépède, то је био хотел енглеског типа. Ја сам се ту убрзо разболео и потрошио за лечење сав новац који сам имао. Зато сам се морао вратити у Трст код моје породице. Све своје ствари био сам оставио код госпође Мицић у Београду. Она је преко једног зенитисте дала да се те ствари пошаљу у Париз у неколико великих сандука. Са стварима су биле и моје књиге, као и читав Мицићева библиотека. Тај књижевник – Маријан Микац – успео је да ствари дотури до Карловца. И ту им се изгубио сваки траг... Кад је госпођа Мицић пошла за Париз, успут је свратила у Трст. Ту је преноћила код моје мајке, а мени је дала новац да се вратим у Париз.... Тако сам ја по други пут дошао у Париз. Становао сам у Вили [у] Медон[у] са Мицићима. Ту је долазио и Бранко Ве

Како су твоја жена и твој пас, кога си тако лепо овековечио? Морамо да се видимо у неком од ових дана. Јавићемо вам се.

Пуно поздрава обома

од Клер

и

Ивана

<Писмо писано на француском, руком.>

Париз XVI 4. мај
19 rue Raffet
Auteuil 7<?>54

Драги пријатељи

Хоћете ли нам учинити задовољство да проведете са нама слеподне следећег четвртка, 8. маја? Ако дођете у 3h½, ћаскаћемо заједно сат или два, пре него што стигну остали другари. И поведите такође вашег брата.¹³

Пуно поздрава од
ваших
Клер и Ивана Гола

<Дописна карта, писана руком, на француском.>

<Адреса> M^r et Mme L. Mitsitch
Hotel du Cèdre
1 rue Lacépède
Paris V

<Поштански жиг> Paris, 6. V 1929.

Chatel guyon (Puy de Dôme)
Hotel International

Драги пријатељи

У Оверњу има пуно сунца, али још увек мало света, на велику срећу. Мештани овде играју буре¹⁴ уместо степа, али то није ништа боље. Драже до нас ваше циганске плоче.

Пуно поздрава
од нас двоје

Клер Иван

<Разгледница са натписом: Буре из Оверња; написана је на француском, руком.>

<Адреса> М^r et М^{me} L. Mitsitch
Hotel du Cèdre
1 bis rue Lacépède
Paris V

<Поштански жиг>

Chatel guyon – Puy de Dôme
18. 5. [19]29.

Париз 23. I [19]30.
19 rue Raffet

Драги пријатељи

Ни гласа од вас! Међутим, Пољански ми рече да сте међу живима. Ако је то стварно тачно, дођите онда на чај код нас следеће недеље у 4h. Срећћете неколико француских песника

Ваши
Клер и Иван Гол

<Дописна карта писана на француском, руком.>

Пољански, сликар
Кујачић ... а долазио је
Јосип Штолцер – Сла-
венски, музичар. Ја сам
у то време преводио на
француски Мицићеву
књигу *Hardi! à la
Barbarie*. Али та књига
је последње нешто што
сам превео од Мицића”
(Упор. Марко Недић.
“Разговор са Владими-
ром Скерлом о
Љубомиру Мицићу”.
Љешојис, Просвјета,
Загреб 2004: 390–391).
12 Може се рећи да је
Мицићева проза *Hardi!
à la Barbarie* имала у
Француској доста
одјека.
13 Гол позива у посету и
Бранка Ве Пољанског.
14 Буре – стара францу-
ска игра из Оверња.

15 У овом делу преписке реч је о Мицићевој роману *Zéniton. L'Amant de Fata Morgana (Зенишон. Љубавник Фаџа Морјане)*, објављеном 1930. године у Паризу. Својом тематиком и симболиком везан је за Мицићеву личност и његов књижевни рад. И у овом роману појављују се аутобиографски елементи – Зенитонов живот, његови снови, маштања и визије, испреплетани са описима реалних и конкретних догађаја, па се тако стварност меша са песничким доживљајем. М. Павловић примећује да у *Зенишону* "има лотреамоновских елемената, чудних визија које подсећају на *Малдогорове њесме*, а Зенитонова страдања, патње обожаваног па напуштеног (и несхваћеног генија) подсећају на Аполинеоровог *Убијеног њесника*." (М. Павловић. "Српске теме Љубомира Мицића у његовим француским романима". У: *Српске њеме у француском роману XX века* 2000: 69).

<Адреса> M^r et Mme L. Mitsitch
Hotel du Cèdre
1 bis rue Lacépède
Paris 5

<Поштански жиг> Paris, 24. I 1930.

Субота ујутро

Драги мој Мицићу
Јутрос ми коначно стиже твоја књига. Навићи ћеш се и ти на спорост париске поште.

Да си дошао овог поподнева, могли смо да ћаскамо поводом судбине Зенитона;¹⁵ могли смо такође да га погурамо, јер сам намеравао да те представим неким пријатељима, кадрим да о твојој књизи говоре у штампи. Сада треба чекати да нас један нови случај нанесе ка Булевару Сен Мишел.

Твој
Иван Гол

<Дописна карта писана на француском, руком.>

<Адреса> Monsieur L. Mitsitch
Hotel du Cèdre
1 rue Lacépède
Paris V

<Поштански жиг> Paris, 19. IV 1930.

<Дописано туђом руком на предњој страни дописне карте> 29. 4. [1]930.

Прилог преписци између Ивана Гола и Љубомира Мицића

Иван Гол је започео сарадњу са *Зенишом* у првом броју, објављеном у Загребу фебруара 1921. године. У другом броју часописа од марта исте године редакција најављује да припрема издавање превода Головог дитирамба *Der neue Orpheus* (*Нови Орфеј*; појавио се у Берлину 1918. у едицији експресионистичког часописа *Die Aktion*), допуњеног за ову прилику Головим Прологом. Та најава гласи: “Зенит има у припреми: Иван Гол: *Нови Орфеј*. Дитирамб, у преводу Љубомира Мицића с оригиналним Головим прологом: *Station 1921*” (*Зениш*, бр. 2, 1921, стр. 18). У Мицићевој заоставштини сачувана је књига *Der neue Orpheus* са рукописом Пролога “*Station 1921*”. Као што је познато, књига није штампана, иако је у трећем броју *Зениша* поново наведено да се припрема њено појављивање. Текст Пролога у преводу гласи:

Станица 1921

Где данас свираш, мој Орфеју, прастари Европејче?

Ако те је за годину дана чуло троје људи и ако само њих троје пева твоју мелодију: за хиљаду година, колико ли ће те то усрећити. Нека је то била само нека удовица која је грејала танку кафу на шпиритусној лампи; нека је то био војник који те је читао пред јуриш, јер су све новине десет пута рашчитане и ништа штампано више није било доступно; нека је то био песник у леденој дворани, који је изнова започињао свет:

Доста! Европа је стара, али земља је млада.

И ако те луда Еуридика више не буде чекала ни на једној станици метроа на целом свету: постоји једна верна птица, ујутру у пет сати, сваког дана над твојим креветом: она ће те увек слушати.

Париз

Иван Гол

Превод с немачког Тијана Тропин

Превод с француског Биљана Андоновска

Марко Миљановић

Груја Земља

Поред низа других разлога, повод за наш прилог о удружењу ликовних умјетника Земља, које се у писаним изворима најчешће помиње као *Груја Земља*, а приликом оснивања названо је *Удружење умјетника Земља*, била је недавно одржана изложба у петрињској галерији Крсто Хегедушић. Изложба је одржана поводом 85. годишњице од оснотка групе Земља, а уприличена поводом Међународног дана музеја. Министарство културе Хрватске изложбу је уврстило у програм јавних потреба у култури за 2014. годину, а подржана је и од стране Сисачко-мославачке жупаније и града Петриње. Концепцију изложбе осмислио је *др Борис Врга*, културној јавности познат по неуморном ангажману на истраживању и промоцији ликовног стваралаштва и својој завичајној хуманистици. Врга је и аутор обимне каталожке студије, те ликовне поставке изложбе, у којој му се са стране галерије придружио *Звонимир Мартиновић*.

О важности и значају ове изложбе Борис Врга пише у посебном одјелку каталога, трудећи се да одговоре на многа важна питања у вези са групом Земља осмисли на одговоран начин, саобразно етичким принципима властитог научноистраживачког кодекса. Тражећи одговоре, на њему својствен начин, Врга је призвао у помоћ писца *Франца Кафку* и његову тврдњу како “умјетност јест бити забринут истином”. И сам забринут истином, себи и свима нама поставља кључно питање: *Да ли данас, у вријеме њоврајка либералног капитализма на њолијичко и економско хрвајско њло, са свим њосљедицама кризе у којој се грушњиво налази, моју да*

се иницирају нова етичка и естетичка виђења каква су виђена у случају групе Земља? На матрици Кафкине тврдње да је умјетност та која нам помаже да будемо забринуте истином, Врга је устврдио да је група Земља, захваљујући свом осјећају и стваралачком реаговању на ситуацију човјека, у датој социјалној збиљи, својим свеукупним ангажманом, на најбољи начин артикулирала интересе и потребе “малог” човјека. Има много разлога због којих је Врга апострофирао данашње вријеме у контексту стваралаштва групе Земља, износећи чињенице да је идеологизација умјетности увијек релативна и да је дијалог данашње публике са универзалним вриједностима, знатног броја радова “земљаша” заиста могућ, односно врло актуалан. Своја укупна промишљања о овоме Врга је вјешто сажео у реченицу, која гласи: *Земља је исцунула своју њовијесну мисију, јасно и умјетнички*. На овај начин Врга је експлицитно одговорио и на питања која се намећу као парадигма самоупитности Крсте Хегедушића, исказаној 1965. године, као сјећање на групу Земља: *Наша новија историја умјетности, мислим ова наша зајребачка, није смањила вриједним да узме у разматрање и студиј њојаву групе Земља проблематичку коју је са собом носила. До данас је овдје у земљи и о Земљи писано мало или ништа. А ако је писано, то је углавном било необјективно и злонамјерно*. Да тако не би било и у будуће и сами се прикључујемо интерпретацији стваралаштва групе Земља, у свјетлу аналитичких и синтетичких резултата какве је својом студијом остварио Борис Врга.

Попут Бориса Врге, и ми смо у помоћ призвали једног писца, а ријеч је о *Бориславу Пекићу*, да нам помогне својим мудрим мишљењем: *Можда је умјетности дубљи слој меморије од људског памћења?* И сами “забринуте истином”, јасно препознајемо и увиђамо снагу Пекићеве мисли, коју је својом критичарском пажњом одлично артикулирао и Борис Врга. Скидањем ауре са “мистерија људског памћења” Врга је и у случају групе Земља потврдио да умјетност има дубљи слој меморије у односу на људско памћење и да у себи носи универзалне, хуманистичке вриједности. Резултат његових истраживања даје “занемареној” групи Земља одговарајуће, пуноправно мјесто у простору хрватске модерне умјетности, што кореспондира и са нашим досадашњим истраживањима, чије резултате овдје саопштавамо.

Повезивање умјетника у идејни колективитет позната је појава у историји умјетности па нас не чуди појава групе Земља, која је настала као плод идеја, неколицине младих хрватских сликара, жељних да савременим ликовним изразом промишљају аутентични, национални израз, у којем не би било епигонског понављања већ виђених ликовних форми. Главни покретач и идејни творац у стварању Земље био је

темпераментни *Крстио Хегедушић*, који је након завршетка Академије ликовних умјетности у Загребу (1926.) сликарско усавршавање наставио у Паризу (1926.-1928.) и о напредним идејама просуђивао у дружењу са сликаром Леом Јунеком, трајно настањеним у Паризу, који га је подржао у идеји да се створи нови концепт ликовног развоја у хрватском друштву. Истовремено, у Загребу су се сличним размишљањима бавили сликари Отон Постружник и Иван Табаковић, што је Хегедушићу помогло да по повратку у Загреб своје идеје саобрази у заједнички циљ и осмисли идејни профил групе Земља. Тежње да се модернитет ликовног израза оствари на основу националног идентитета заговарали су и други хрватски сликари тога доба, попут *Љубе Бабића*, на примјер. За разлику од Бабићевих схватања (која својом ликовном критиком и блиским, ставовима снажно подржава сликар *Јеролим Мише*), који се не одваја од сликарства минхенског круга и естетике колористичког сликарства и идеализоване слике свијета, Хегедушић и група Земља удаљавају се од академске концепције слике, тежећи да свако својим индивидуалитетом у идејном колективитету допринесе “дијалогу” са широким масама. За разлику од Бабића, који се не жели одвојити од прихваћених естетских вриједности и синтагме *умјетности ради умјетности*, Хегедушић ствара другачије идеале на основу идеје да слика не може бити сама себи циљ, већ ликовно дјело

треба бити у нераскидивој вези са актуалним друштвеним збивањима и у функцији социјалног ангажмана. Хегедушићев идеал је остваривање хуманијег односа унутар еманципованог ауторског исказа, у којем ауторски садржај није идеологизован, већ се окреће свим мотивским сензацијама и слободној интерпретацији људске свакодневице. Од самог почетка па до краја свог дјеловања група Земља се нашла између два концепта, социјалног реализма и академског модела умјетности, па јој је сукоб са овим посљедњим омогућио да оствари аутентичан умјетнички стандард и авангардни покрет са позитивним посљедицама по развој хрватске модерне умјетности.

Група Земља је основана 1929. године у Загребу под називом Удружење умјетника Земља и програмским циљевима остваривања аутентичног националног, социјално освијештеног израза, без уплива утицаја из иностранства. Групу су сачињавала десеторица умјетника (сликари *Крсто Хегедушић*, *Лео Јунек*, *Ошон Посјружник*, *Иван Табаковић*, *Винко Грдан*, *Омер Мујацић* и *Камило Ружицка*, кипари *Анџон Ауџусинчић* и *Франо Кршинић*, те архитекта *Драго Иблер*), а у међувремену Земљи се прикључује седам нових чланова. На изложбама Земље излагаће као гости и други умјетници, од којих су неки самоуки, а ликовним радовима биће заступљена и дјеца.

Прву изложбу, исте године по оснивању група Земља је одржала у загребачком Салону Урлих, на којој се експлицитно показује њихова програмска платформа критике друштвених прилика, кроз; социјални карактер изложених дјела. Поменимо занимљиву чињеницу да је о изложби похвално говорио управо Љубо Бабић, опонент Крсти Хегедушићу и групи Земља, истичући логична програмска одређења групе Земља и остваривања, формалног израза на основу плошности и чисте боје.

Промоцију својих умјетничких стремљења Крсто Хегедушић већ идуће, 1930. године остварује у изузетно значајном пројекту анимације сликара сељака, педагошким подукама и савјетима Ивану Генералићу и Фрањи Мразу, у Хлебинама, родном мјесту оца му Ловре. Они су временом, заједно са Мирком Вириусом створили надасве чувену *Хлебинску сликарску школу* наивног сликарства, чувену и признату у цијелом свијету, која је била нуклеус за појаву осебујних хрватских наивних сликара, попут *Ивана Рабузина* и *Ивана Лацковића Цроаше*, чија дјела и данас стоје у врху свјетске наиве.

Другом изложбом група Земља представила се 1931. године француској публици у Паризу. Одјек изложбе није био задовољавајући и на нивоу очекиваног па настају неслагања унутар групе и оставке појединаца. Још 1930. године групу су напустили Лео Јунек, Омер Мујацић и Франо Крши-

нић, а после је паришке изложбе и Иван Табаковић. Јунк од самог почетка није до краја преферирао Хегедушићеве идеје, а амбиције Мујацића, Табаковића и Кршинића ишле су у другом смјеру.

На трећу изложбу Земље, одржаној исте године у загребачком Умјетничком павиљону, позивају се као гости наивни сликари Иван Генералић и Фрањо Мраз, те примијењена умјетница Отилија Бергер. Намјера је била да се оствари синтеза умјетности (сликарство, кипарство, архитектура, примијењена умјетност, наивно сликарство). Због лоше атмосфере у групи и напуштања појединих чланова одлучено је да се хомогенизује радни програм Земље и да исти буде јаснији. Због тога се на четврту изложбу, одржану 1932. године у Умјетничком павиљону у Загребу, позивају чланови Радне групе Загреб (архитекте *Владимир Антиолић, Душан Хећимовић, Звонимир Кавурић, Јосип Сисл, Бојдан Тодоровић и Ернест Вајсман*) са задатком да графичким табелама пројекта Кућа и живот опишу проблематику радничких станова. Исти задатак имао је и *др Владимир Пејулић* (професор Медицинског факултета у Загребу) да својим фотографијама из антитуберкулозног диспанзера прикаже мизерне стамбене просторе радника. У осврту на изложбу Јеролим Мише упућује снажну критику мишљењем да није остварено идејно и стилско јединство које би групи Земља помогло да оствари сложеније ликовне циљеве. На овакву, по мишљењу *Мирослава Крлеже*, бесмислену критику, Крлежа ће се осврнути 1933. године у предговору за мапу цртежа *Подравски мошиви* Крсте Хегедушића. Естетички ставови које је Крлежа изнио довели су до низа полемика по питању националне културе и улоге умјетности у њој, а групи Земља нове егзистенционалне бриге. Настале су свађе и иступања из чланства (Отон Постружник, Антун Аугустинчић, Вања Радауш и Буро Тиљак) и идеолошка подјела на оне који су били за досљедно остваривање изворних циљева групе и оних који су били за редифиницију ставова. Крсто Хегедушић није био спреман за компромисе и даље тежи остваривању прокламованих идеја *да је суврени животи њрожеи социјалним идејама*, па на пету изложбу, одржану у истом, Умјетничком павиљону, 1934. године, позива као госте Ивана Генералића, самоуког кипара *Петра Смајића*, камениоресца *Данила Раушевића*, те *Николау Косћића* и *Александра Миклоша*. На изложби је представљено и 60 дјечјих ликовних радова, које је сакупио и за изложбу припремио сликар Камило Томпа. Овако замашан програм није имао већег одјека у јавности, осим лоших критика од стране реакционарне, десне политичке опције, која је “земљаше” прогласила епигонима “салонског комунисте Георга Гроса”. Ситуација око Земље постала је конфузна и сложена и због политичких прилика у земљи, тако да група Земља одлучује да шесту изложбу одржи исте године у Бугарској, надајући се да

ће се смирити страсти узбуркане друштвене јавности у земљи. Изложба је одржана у Софији заједно са *Друшћивом модерних бугарских умјетника*, а на њој је Земља излагала *црцне, аквареле и графике*.

Седма, и посљедња изложба Земље (осма је била припремљена за излагање у Загребу, али је забрањена од стране власти) одржана, је 1935. године у Београду, у Павиљону Цвијета Зузорић, али под драматичним околностима, јер је Хегедушићу из Загреба, телеграмом, било савјетовано да одустане од изложбе, што овај није прихватио и изложба је одржана. Изложба је доживјела незапамћен публицитет и о њој су многи писали, али је од свих најафирмативније писао књижевник *Раско Пећровић*, у то вријеме најпознатији и најугледнији српски ликовни критичар. О излози је писао искључиво са ликовног аспекта, говорећи афирмативно о хуманистичком приступу “земљаша” широким народним масама. Сам Крсто Хегедушић био је врло задовољан, надајући се да ће свеукупна друштвена и културна клима бити повољнија за групу Земља. Но, десило се управо супротно. Већ припремљену, осму изложбу по реду, полиција је дан прије отварања у Загребу, 6. априла 1935. године забранила, а власт овим својим непримјереним политичким скандалом са ликовне мапе Хрватске збрисала један авангардни умјетнички подухват и једно искрено залагање за успостављањем модернијег ликовног живота. Очито је да хрватско друштво у своје политичко и културно биће није још увијек било способно “умрежити” идеал групе Земља, сматрајући да су идеали и циљеви сувише радикални.

Да би лакше схватили умјетничка настојања групе Земља, околности под којима су стварали и на које су се узоре угледали неопходно је да се једним, панорамским приказом подсјетимо на политичке, економске, културне и умјетничке прилике у Европи и Хрватској тога доба.

Крајем 19. и почетком 20. вијека у читавој Европи настаје покрет умјетничког обнављања, у којем се романтика еклектике и историцизма замјењује новим, рационалнијим ликовним изразом, у којем просвијетљена палета и динамичнија линија добијају примат. Нова ликовна схватања првих деценија 20. вијека створена су на основу постимпресионизма и симболизма, у њемачким ликовним центрима, *Дрездену, Берлину и Минхену*, те у француској престоници, Паризу, а кроз умјетничке правце *фовизам, кубизам, фушуризам, експресионизам, конструктивизам, ајстракцију, нову фиџурацију, дадаизам, надреализам* и друге аутономне форме. Свако ново ликовно искуство било је у суштини разилажење са традицијом и на етичком плану напуштање академског формализма, мада се у неким локалним срединама традиционална ликовна стварност дуже задржавала, не схватајући да се пред ликовним стваралаштвом налазе нови изазови и да се убрзаним корацима ствара нови ликовни модернитет.

Прави претече модерног сликарства у Европи били су *Пол Сезан*, *Винсент Ван Го* и *Пол Гоген*, из чијих се теоријских и практичних идеја сликарство развијало у различитим правцима. Сезану дугујемо теорију новог пластицитета, структуралну и конструктивну проблематику слике, Ван Гогу мајсторско тумачење људске судбине а Гогену однос према боји и афирмацији линије као важног ликовног елемента. Са Гогеном је европска умјетност, у дјелима *Ирмитиваца* открила нови сензибилитет, који ће одиграти значајну улогу у њеном даљем развоју. Са овом тројицом сликара завршава се једно и почиње ново доба. Њихова дјела стоје у темељима модерног сликарства. Без Сезана не би било кубизма, без Гогена не би био могућ фовизам, а Ван Гог је снажно дјеловао на читав европски експресионизам.

Експресионизам се као *стил* и *покрет* развијао у централној и сјеверној Европи, а посебно је до изражаја дошао у Њемачкој и земљама које су припадале германском културном кругу. *Експресионизам* је *превасходно био заинтересован за унутрашњи, психолошки садржај слике* и због тога су неки, попут њемачких експресиониста, посезали за наглашеним колоритом. Језгро њемачког експресионизма садржано је у дјеловању групе *Мост*, коју су 1905. године у *Дрездену* основали млади архитекте *Ернст Лудвиг Кирхнер*, *Ерик Хекел*, *Карл Шмит Ројлуф* и *Фриц Блејл*. Својим напредним схватањима створили су умјетнички програм којим раскидају везе са традиционалним академским сликарством и конформистичким стилем живота. Групи се придружују и други умјетници, а посебно је значајно дјеловање сликара *Емила Нолдеа*. За сликаре групе *Мост* слика постаје збир психолошких пројекција, те отуда у себи носи снажан гест, патетику и карикатуралност. И чланове групе *Плави јахач*, основане 1911. године од стране сликара *Василија Кандинског* и *Франца Марка*, брину егзистенцијални проблеми људи и умјетника, самих, те настоје остварити слике радоснијег садржаја, увјерени да је умјетник човјек са духовном мисијом. Њихова полетна енергија одвела их је у сликарство просвијетљеног колорита, Кандинског до револуционарне, апстрактне умјетности, а Франца Марка до новог пластицитета слике, оствареног на основу кубизма и футуризма и властите креативне снаге. Захваљујући *Плавом јахачу* и *Алманаху* којег су издавали до пуне афирмације дошли су и *дјецји ликовни радови*, о којима сликар *Август Маке*, ученик Франца Марка, пише: *Зар дјеца која се изражавају директно полазећи од својих најдубљих осјећања нису већи ствараоци од оних који се држе стварољубивог идеала?* На трагу идеја група *Мост* и *Плави јахач* били су и чланови *Баухауса*, школе за умјетност и дизајн, коју је у *Берлину* 1919. године основао архитекта *Валтер Гројцијус*.

Нове умјетничке прилике и експресионистички амбијент створени су послје 1918. године, када је формирана *Вајмарска република* и када су умјетници добили важну политичку и културну улогу у приказу послјератне стварности, коју су умјетници представљали обновом фигурације. Нову ликовну стварност утемељили су сликари *Ошо Дикс* и *Георј Грос*, који веристичким ликовним поступком, сликама са пуно насиља, упризорују жестоку критику њемачког друштва, приближавајући се ставовима лијево политичке опције. Десној политичкој опцији биле су склоније присталице магичног реализма, који на магичан и мистериозан начин представљају садржај својих слика. Захваљујући Диксу и Гросу, који одбацују буржоаски концепт живота и преиспитују улогу умјетности, остварена је “нова стварност”, која ликовну форму биљежи аналитичким цртежом, редукованом палетом и композиционом структуром у којој није потенцирана улога треће димензије. *Обојица сликара на сајтиричан начин приказују корумпирано њемачко друштво*. Њих не занимају импресије из природе, већ оно о чему говори и *Едвард Мунк*, један од најбољих и најзначајнијих експресиониста: *Више не треба да сликаш ентеријере са мушкарцима који читају и женама које сједе. То морају бити бића која дишу и осјећају, која воле и пате*.

Имајући у виду да је Хрватска у вријеме појаве групе Земља под њемачким културним утицајем (највећи број хрватских сликара одлази у њемачке ликовне центре на школовање или студијско усавршавање), додајући овоме и чињеницу да је њен идејни творац, Крсто Хегедушић, имао напредне политичке идеје, блиске лијевој политичкој опцији, не треба нас чудити што је Хегедушић своје узоре потражио у том дијелу Европе, угледајући се на сликарство *Дикса*, *Гроса*, *Пишера Бројела* старијег и белгијског сликара и графичара *Франса Масерела*.

Након завршетка Академије ликовних умјетности у Загребу (1926.) Крсто Хегедушић одлази у Париз на студијско усавршавање (1926.-1928.) у граду свјетлости стиче нова искуства. Посебно га је привукло сликарство фламанског сликара. *Пишера Бројела старијег*, којег је имао прилике упознати у *Лувру*, које му је била основа за паришку слику *Било нас је пет у клети* (1927.). Хегедушићев повратак у Загреб, у конзервативну ликовну средину, била је прилика за остваривање напредних идеја и једног новог ликовног укуса. Хегедушић га је темељио на једноставном и јасном цртежу, редуцираном колориту, статичним фигурама, чистим плохама, медитативном: ритму и одсуству наглашене дубине простора, понекад са мање или више нарације, све то на начин близак “примитивцима”. *Хегедушићев артистички програм изјаснио је на врло личном експресионизму, са пуно амблематике и заједничких орука*, без агресивности какву препоз-

најемо у њемачком експресионизму. Хегедушићев индивидуализам био је на курсу идеја какве је заговарао и сликар *Марино Таршаља*, чијим се доласком у Загреб, 1931. године мијења стваралачка атмосфера. Његови погледи отворили су врата за трајне контакте хрватских сликара са Паризом, новим центром модерних ликовних збивања. Нова, интимистичка осјећајност исходила је социјалну критику те отклон од сувишног естетизирања, што су практиковали многи Хегедушићевии опоненти, који нису осјећали потребу за коментаром социјалних односа и стварања ангажованијег односа спрам њих, а што је Хегедушићу био императив. Такав однос одлично свједочи и појава Хлебинске сликарске школе наивног сликарства; захваљујући етичким и педагошким настојањима темпераментног Хегедушића анимирани су многи самоуки сликари и кипари и афирмиран дјечји ликовни израз. Захваљујући Крсти Хегедушићу на хрватску ликовну сцену ступају Иван Генералић и Фрањо Мраз да посвједоче Хегедушићев ликовни укус, а он им га је пренио сликом: “Било нас је пет ву клетити”, сликаном у духу Бројгелове естетике, врло потицајне за Хегедушића. Занимљиво је напоменути да је Бројгел читав свој живот и радни вијек провео у Антверпену и Бриселу а да се тематиком слика окренуо селу и сеоском животу, приказујући људе у сеоским светковинама, жетви, свадби, лову. Сlike су му необичног садржаја за то вријеме, јер су се бавиле обичним људима, а не митолошким или библијским темама. Када слика *Вавилонску кулу* (1563.) Бројгел ову историјску тему користи да прикаже збрку и неразумијевање међу људима, да метафором представи кажњавање људске охолости, на начин, који је разумљив и близак и етици савременог експресионизма, једнако тако и етици Крсте Хегедушића.

О етици и естетици Крсте Хегедушића, његовим бриљантним цртачким способностима и умјетничким особинама опширно је писао Мирослав Крлежа у предговору мапе цртежа Подравски мотиви Крсте Хегедушића, 1933. године, преносећи одушевљење овим ријечима: *Да ли су његова уља обојадисани цршежи или му трафика показује индивидуалистичке склоности, да се удаљи од иматинарне неке линије, то је савршено споредно сјрам факта, да ми до Хегедушића још нисмо имали цршача ни сликара, који би био гледао нашу средину са таквим јаким осјећајем за стварношћу као он.*

Поред Крсте Хегедушића, за идеје групе Земља највише се залагао сликар *Вилим Свечњак*, снажно подржавајући Хегедушићева схватања и одбацујући сваку помисао на чувену харковску резолуцију и концепт соцреалистичке умјетности. Вилим Свечњак је изузетно занимљива сликарска фигура, умјетник посебног експресионистичког стила, блиског њемачком експресионизму, у којем на динамичан начин обликује слике са доста карикатуралности, деформација и наглашеног геста, у границама,

пуне гротеске. И док Хегедушић у црнохуморним сликама његује метафору, Свечњак је директан и немилосрдан у интерпретацији садржаја, не либећи се да изазове емоционалну констернацију. Било да слика или ради графику (*Сјас душе*, 1933.) радови су готово увијек карикатурални, а мотив заогрнут цинизмом и иронијом. Занимљиво је Свечњаково свједочење о разлозима приступања групи Земља: *Као студент Умјетничке академије ја сам већ у писном контакту с групом Земља и прва изложба Земље 1929. у Улбрицховом салону оставила је на мене најдубљи, неизбрисив утисак, Земља је била оно што сам ја већ инстинктивно носио у себи... У оно вријеме Земља и Пикассо, чија сам дјела познавао само по репродукцијама били су за мене два највећа ликовна доживљаја, два путоказа једној те истој путањи којим сам кренуо без и трунке колебања... Зар Пикасови просјаци, циркузанери, осамљене остарјеле жене, просијашушке, сва она бијела у Пикасовим шоулосе-лауицеовским крчмама и закуцима нису биле пандан обесправљеном свијету малој човјека и узроцима те његове обесправљености, којој ће обратити свој стваралачки интерес земљаши.*

О свом приступању групи Земља и радовима, који се претходили томе Маријан Детони свједочи ријечима: *Та дјела нису рађена програмски, планирано, под утицајем групе... Да будем отворен, тада сам био социјални пољетник. Цртао сам и цртао између црта исцупљивао локалним колоритом. Чинило ми се да се тако и једино мојо приказати оно што сам желио приказати. Детони је заиста артикулирао “земљашку” једноставност, старичност, цртежа, важност локалне боје и сировост и елементарност форме. Сатиричност и блага патетика остварене су реалистички, оснажене богатом, типологијом фигура, беспрекорним цртежом, линијама, кратком потеза, текстуралном материјализацијом површина и варирајућим колоритом, овисно о садржају мотива. Слика *Прехрана* (1935.) свједочи о способности Детонија да у експресионистичку матрицу угради поуку француског поентилистичког сликарства, са којим се упознао приликом усавршавања у Паризу. Захваљујући доброј педагошкој едукацији, стеченој код одличног графичара, Томислава Кризмана, Детони се развио у врсног графичара, о чему свједоче његови бројни графички радови, остварени најчешће у техници ланореза *Људи са Сене* (1934.).*

Један од чланова групе Земља, који јој је приступио касно и није остао дуго у њој био је сликар Ђуро Тиљак, који је Умјетничку академију у Загребу завршио 1923. године у класи Љубе Бабића. Усавршавао се у Паризу а од 1929. до 1930. године у Загребу води сликарску школу заједно са петрињским сликарком Станојем Јовановићем. Прошавши пут од апстракције па до магичног реализма, у периоду ангажовања у групи Земља одлучује се за метафору и симболику (*Цицелиши*, 1931.), димензионалност

и стилизацију (*Комижа*, 1929., *Лука у Комижи*, 1930.), плошност и просвијетљен колорит (*Под Клеком*, 1935.) Иако је својим сликама, цртежима и графичким радовима близак групи Земља, Тиљак је у суштини био у несугласју са основним принципима јер је због блискости са естетиком соцреализма трпио сталне критике, што је и довело до неспоразума са Хегедушићем и одвајањем од групе Земља, 1934. године. Остаје упитним да ли је његово уважавање естетике идеологизоване умјетности плод учења на Умјетничкој академији у Москви код Василија Кандинског, или је у питању његово схватање модернитета, оствареном кроз пуно уважавање колоризма.

Посебно важну улогу у раду Земље имао је Отон Постружник, за којега је Хегедушићев идеал био и његов лични, посебно због чињенице да је још од студентских дана био окренут левици. Уважавао је принцип кориштења цјелокупне ликовне културе и стварања особеног ликовног израза. У вријеме приступања Земљи Постружник се формирао као одличан цртач и сликар експресивних радова, који веристичком и карикатуралном црнохуморном експресијом наговјештава идеал групе Земља, (*Грошеске*, 1926.). Његово “земљашко” раздобље започиње сликама пуних сатире (*Предграђе*, *Из луднице*, 1930., *Полијтички говор*, 1931.), а пуни “земљашки” израз остварује у слици *Најоварање* (1931.). Иако је имао важну улогу у оснућу групе Земља, Постружник је из групе иступио 1933. године након објаве Крлежиног предговора мапи цртежа Подравски мотиви Крсте Хегедушића, незадовољан свеукупном атмосфером у групи и друштву у цјелини.

Значајан допринос групи Земља дао је и сликар *Иван Табаковић*, који се веома искрено борио за стварање националног ликовног израза и право на ликовну критику отуђеног и обесправљеног човјека, о чему најбоље свједочи Табаковићева слика *Гениус* (1929.). Мада је из групе иступио врло брзо (1932.) његово потоње дјеловање казује да је трајно усвојио неке програмске идеје Земље, као што је однос према дјечјем ликовном стваралаштву (у Загребу је 1954. године основао Центар за дјечји цртеж).

Све до 1935. године, када постаје члан групе Земља, *Камило Томпа* на изложбама Земље судјелује као гост. Прво Томпино појављивање са групом остварено је на другој Земљиној изложби у Паризу, 1931. године. Представио се сликама одмјереног експресионизма лирске природе, са мотивима из градског живота. Сlike му носе интимистички карактер (*Жена с дјешетом у наручју*, 1935.) и извјесну геометризацију (*Творница*, 1935.). Томпа је временом постао један од најагилнијих чланова Земље, показавши широко поље интересовања и пуни допринос на афирмацији дјечјег ликовног стваралаштва, ликовне методике и педагогије. На петог

изложби Земље у загребачком Умјетничком павиљону (1934.) изложио је 60 дјечјих ликовних радова. Била је ово прва изложба дјечјег ликовног стваралаштва на нашим просторима.

У свјетлу плуралистичке политике Земље, на изложби у Паризу, 1931. године излагао је *Недељко Гвозденовић*, на пријатељски наговор Ивана Табаковића, мада својим ликовним изразом није био близак Земљи.

Судионик само једне “земљашке” изложбе био је и сликар *Лео Јунк*, који се на првој излози групе у загребачком Салону Урлих појавио са сликама *Аушћојоршреј пред зидом*, *Жена под зидом* и *Аушћојоршреј*, објашњавајући своје присуство пријатељством са Хегедушићем, Томпом и Табаковићем, а не формалној припадности Земљи, чије ставове није у потпуности подржавао.

Познанство и пријатељство *Анђуна Мезђића* са Леом Јунком, са којим се дружио током двогодишњег сликарског усавршавања у Паризу (1933.-1934.), повезало га је са групом Земља, са којом је излагао 1932. године у Загребу. Тада се појавио са веома успјешним линорезима графичке мапе *Смеће*, којом се снажно критички читовао о социјалном положају друштва. Показао је изузетну ортачку виртуозност у суптилним линеарним графизмима, које понавља и у сликама, у којима до пуног изражаја долази осебујан колорит и тонско разлагање боја, што га са разноврсном тематиком акварела, цртежа и уља удаљава од групе Земља.

За Жељка *Хегедушића* судјеловање у раду Земља била је прилика да покаже способност синтезе наивног и дјечјег ликовног израза, у индивидуализираној слици, у којој је форма сажета на битно и ослобођена сувишне нарације (*Три краља Пеџра*, 1935.). Није био склон неким наметнутим ликовним правилима и тежио је слободном, конструктивистичком сликарству, што се уклапало у ставове Земље, гдје се хетерогеност ликовних пракси узима као етичка нужност.

По својим цртачким особинама *Его Ковачевић* је близак многим члановима Земље (Крсто и Жељко Хегедушић, Ђуро Тиљак) и он као и они линијом затвара чисте, амблематске плохе. У колористичким опсервацијама нешто је експресивнији, али и даље моделује чистим плохама, наглашеном линеарношћу и текстуралним вриједностима површине (*Барушански жарак*, 1932.). Тематски се везао за приградски и сеоски амбијент.

Дјеловање *Ернеста Томашевића* у групи Земља везано је и уз пријатељско дружење и стручну повезаност са Отоном Постружником, са којим је од 1923. до 1930. године водио приватну умјетничку школу у Загребу. У својим радовима мање се ослања на социјалне критичке ставове, а више на емоционална саосјећања. Идеја водила му је колористички реализам, а програмску блискост са Земљом исказао је у цртежима створеним на путовањима по *Босни*, *Посавини*, *Заторју* и *околини Озља* (1934.).

Иако је био утемељитељ и судионик прве изложбе групе Земља, за сликара *Омера Мујацића* слободно се може рећи да је одиграо епизодну улогу у раду групе. Групу је напустио већ 1930. године због неслагања са ликовном концепцијом и идеолошким програмом групе. На његово одступање имао је утицаја и критички однос Љубе Бабића спрема Земље и Мујацићевог учешћа у њој. Иако су његове слике својим пластицитетом, колоритом и ритмом удаљене од постулата групе Земља, блиске су јој по експресивној интонацији. Мислимо да је Мујацић одступио јер је имао снажно изражене педагошке амбиције, које је остварио дугогодишњим професорским радом на загребачкој Академији ликовних умјетности (1931.-1974.)...

Винко Грдан своје француско сликарско искуство поетског реализма сажето у стилизоване облике и богату тонску моделацију (*Парк у Ужицу*, 1930.) приноси тежњама Земље за индивидуалитетом унутар колективитета, но свјестан да у суштини не кореспондира са групом одступа из чланства.

За разлику од Грдана, *Камило Ружицка* окупиран је социјалном тематиком. Његови афинитети за гротеску дошли су до изражаја у графичким радовима и сликама у којима се препознаје снажан експресионистички уплив белгијског сликара и графичара Франса Масерела. У звучном колориту и богатој, лазурној фактури слике *Ауџобус* (1930.) могу се пронаћи звукови барокних реминисценција, док у слици *Морнар и дјевојка* (1935.) имамо пастелизирани колорит, пригушене тонове плаве, жуте и сиве, уграђене у постимпресионистичку естетику и кубистичку форму у дефиницији волумена.

Као гост, а потом и члан групе Земља, на њеној петој изложби појављује се и сликар *Федор Ваић* својим цртежима наглашене линеарности и композицијске плошности, у пуном реалистичком формату. У своје сликарство уноси обресе социјалне биједи и тужних расположења, загледајући се у периферијска градска збивања, у којима мотив циркуских артиста највише заокупља његову пажњу (*Врџуљак*, 1934., *У циркусу*, око 1935.).

Ликови сиромаша, људи са села и сеоски пејзажи, у којима доминирају рустичне фигуре људи, заокупљају пажњу *Петра Франђића*, сликара који се на изложби Земље појавио само једном, 1934. године. Са групом Земља нешто дуже је излагао каменорезац *Данило Раушевић*, представљајући своје цртеже са темом урбане периферије, градње и индустријских постројења.

Ошилија Бертер на изложби Земље у Паризу појављује се као примијењена умјетница својим дизајном текстила, у духу баухаусовске школе, на

којој је 1930. године дипломирао дизајн, усвајајући принципе једноставно дефинисаних облика.

За *Бранку Францеш Хегедушић*, супругу Крсте Хегедушића и кћерку кипара Роберта Франгеша Михановића, која се на изложбама Земље појављивала цртежима под псеудонимом Бранка Кристијановић, важно је истаћи да је послје завршетка сликарског студија Академије ликовних умјетности у Загребу, изучавала израду чипки у Прагу и гоблена у Бечу. Свој експресивни израз темељила је на сликарству Дикса и Гроса, маркирајући површине својих цртежа тамним мрљама, успостављајући контрасте црнога и бијелог, те диференцирану типологију фигура.

Самоуки кипар *Петар Смајић* остварио је значајан број цртежа изузетне сугестивности а на матрици простодушне наивности дјечјег ликовног израза.

Креативност *Ивана Генералића* произашла је из његовог раскошног талента и усвојених поука, које му је несебично пренио Крсто Хегедушић, и који је заслужан за откривање талената попут Ивана Генералића и Фрање Мраза. Генералић је временом остварио препознатљиви наивни израз наглашене индивидуалне оригиналности, утјеловљен у омиљеним му мотивима сеоског живота (*Игра скривача*, око 1930.).

Заједно са Генералићем, у оквиру Хлебинске школе наиве, стварао је и *Фрањо Мраз*, који се на изложби групе Земља појавио само једном (1931.) јер није прихватио идеје Земље да слика чистом плохом, чистим цртежом и локалним колоритом, мада је на овим постулатима изградио свој ликовни израз (*Орач*, 1932., *Село вози трагу лед*, 1936.).

Једини који је од оснивања па до гашења групе Земља био лојалан програмским циљевима и умјетничким идејама Крсте Хегедушића био је архитекта *Драјо Иблер*, иначе врло агилни предсједник групе Земља. Као архитекта залагао се за чисту, рационалну архитектуру, хармоничних односа унутрашњег и спољашњег простора, о чему свједочанство имамо и у Вили Беер у Петрињи, из 1931. године. Поред Иблера, као редовни чланови или гости на изложбама Земље судјеловали су архитекти *Стијеван Планић*, *Младен Каузларић*, *Лавослав Хорваћ*, *Драјо Галић*, *Јосип Пичман*, *Зденко Стрижић* и *Стјепан Гамбош*.

Што се тиче учешћа кипара у раду Земље, ангажовала су се њих тројица; *Антун Аугустинчић*, *Франо Кршинић* и *Вања Радауш*. На плану социјалног и етичког ангажмана највише је учинио *Вања Радауш*, који је групи Земља приступио још у току студија на Академији ликовних умјетности у Загребу. Гледано са аспекта програмских циљева Земље његов допринос је од посебног значаја јер је доказао да се социјализација културног бића може вршити и кроз синтезу умјетности, чему је иначе тежила група

Земља. Био је веома култивиран умјетник који је својим цртежима и скицама показао да цртеж лежи у основи свих ликовних медија, те је створио велики број скица и цртежа у служби скулпторских разрада. Скулптуре му носе обиљежја експресивног израза, са фином психолошком карактеризацијом ликова (*Жељелица*, 1935.).

Анџон Ауџустинчић нагиње реалистичком изразу и пуној психологизацији ликова, док *Франо Кришинић* сажима волумене својих женских ликовна у интимистичку форму.

О појединачном доприносу сваког од чланова групе Земља доста су говорили појединци прије нас, тако да остајемо при овоме изреченом, а у закључку који слиједи, поново се враћамо феномену Земљине појавности на хрватској ликовној сцени, на начин на који је о томе промишљао и Борис Врга у студији о групи Земља. Но, вратимо се на саме почетке и вријеме када је у трећој деценији 20. вијека формирана група Земља. Њено оснивање и дјеловање пада у вријеме велике економске кризе у свијету (1929.-1933.), која се неповољно одразила и на прилике у Хрватској. Економску кризу су пратиле и политичке промјене, које су довеле до снажних идеолошких сукоба лијеве и десне политичке опције у конзервативном хрватском друштву. Под притиском реакционарног режима дјеловање лијево орјентисаних, што је случај и са групом Земља, било је упитно и врло тешко. Посебна препрека долазила је од: супротних схватања и опортуних ставова већине, тада водећих ликовних ауторитета, попут сликара Љубе Бабића, Владимира Бецића и Јеролима Мишеа, који су заступали традиционалну академску умјетност и имали наклоност грађанског друштва. Културне прилике у Хрватској у то доба нису биле наклоњене тежњи групе Земља да оствари нову друштвену улогу умјетности и да савремене ликовне принципе угради у токове хрватске модерне умјетности. Земљи је у стварању другачијег ликовног живота на извјестан начин сметао и преамбициозан програм синтезе умјетности, чему је Земља програмски тежила.

Када се саберу све историјске околности под којима је дјеловала група Земља, може се слободно рећи да је она логична, *историјска датост* на *хрватској ликовној сцени*. Гледано са умјетничког аспекта она је *авангардни умјетнички покрет*, у чијим се етичким принципима огледа оправдано постојање ликовног израза блиског свим социјалним категоријама друштва. Са естетичког стајалишта Земља је *заслужна за појаву нових стилских, садржајних и формалних рјешења слике*. Земља је афирмисала духовну компоненту слике и принцип самосвојности стваралачког универзализма. Од великог је значаја и њена педагошко-едукативна улога у афирмацији нових ликовних пракси (*наивно сликарство, дјецји ликовни*

израз и графички медиј). Са аспекта историјскоумјетничког развоја, појава Земље је логична последица усвајања нових изражајних могућности, нових структуралних елемената слике, измијењеног карактера умјетничког дјела и на крају умјетникове слободе на испољавање цјелокупног субјективног виђења.

Настојања Крсте Хегедушића и групе Земља постигла су нови ликовни квалитет и дала пуни допринос у развоју модерне хрватске умјетности, утиснувши јој трајан иновативни печат, а нама прилику да нагласимо како је умјетност озбиљна психичка активност која умјетнику намеће потребу да буде у самом средишту догађаја свога времена и да својим мисаоним импулсима види, открије, изрази и саопшти. *Умјетник је одувјек био пред искушењима и изазовима свога времена. У истој прилици нашла се и група Земља, у намјери да оствари природнију комуникацију између слике и човјека, са нагласком на хуманистичком смислу слике, која се окреће свим људима подједнако и заједничком осјећању општег.*

У оваквом осјећању и ми данас настојимо доживљавати групу Земља, па нас чуди чињеница да и *данас неки Хегедушићеви биографи заобилазе историјску чињеницу и подашак да је Крсто Хегедушић оснивач групе Земља.* Ако се уз нашу упитност присјетимо и оне, давно изречене Хегедушићеве жалопојке из 1965. године, не треба нас чудити афирмативан однос Бориса Врге спрема групу Земља. Слиједом свега наведеног погледајмо како је Борис Врга писао о групи Земља у синтетичком закључку своје студије: “Слиједом тога, и “земљашко” питање ангажмана те активне друштвене улоге умјетности, сведене на увјерење да се њезиним посредством може свједочити и преображавати свијет, којим се је “Земља” успјешно интегрирала у јединствени фронт лијеве ангажиране еуропске умјетности тридесетих година прошлог стољећа, остало је актуално до данашњих дана. Баш као што су актуални и основни постулати “Земље” по којима умјетник треба живјети животом свога доба и стварати у духу свога времена. То актуалнији, уколико се са њих скине аура рестриктивне догматичности, институционализоване колективистичке утилитарности и идеолошке инструментализације, а индивидуализирана самосвојност стваралачког универзализма постане најодговорнији елемент умјетничког ангажмана и његов надидеолошки и аутономан принцип”.

Овоме у прилог, са наше стране, додајмо још само двије луцидне, знаковите мисли; најприје ону Василија Кандинског, који каже: *Умјетност мора бити језик у којем се шајанствено изражава шајанственим* и ону, већ поминјану Борислава Пекића: *Можда је умјетност дубљи слој меморије од људског памћења.*

“СЛИКА И ОГЛЕДАЛО” – СКД Просвјета 1944.-1980

19. Шездесете 1

980.

Из нашего добра

Ђорђе Нешић

Јерешик Јежурка Јежић¹

(Скаска о избацивању Ћојића из лекшире прије њедесет година и сад)

1.

Тежња политике да све подреди својим потребама и жудња књижевности за слободом, одувјек су се сукобљавале, али и међусобно прожимале, живећи често у симбиози компромиса друштвене користи и стваралачке независности. Чини се да је однос књижевности и политике најуравнотеженији био у античко доба када је, поред естетске, од умјетности очекивана забавна и поучна компонента. И поред привидне хармоније, увијек је било санкционисања онога ко се намјерио на нарцисоидну власт или појединца (случај Овидије). Власт је гледала да контролише све, поготово ствараоце – заговорнике независности и слободе. Стога су стварали дворске писце и наилазили на добар одзив, али је увијек било независних духова који су се опирали свакој контроли.

Примјер добре коегзистенције књижевности и политике је доба романтизма када је умјетност знатно утицала на буђења националне свијести, борбу за ослобођење угњетених и формирање модерних нација и држава.

Модерно вријеме утврдило је два дијаметрално супротна модела односа књижевности и политике. Први је *l'art pour l'art* принцип који негира било какву друштвену улогу књижевности и пропагира служење чистој умјетности. Други је принцип дидактичности и утилитаризма, својствен нарочито соцреализму.

- 1 Овај компилацијски текст настао је уз помоћ следећих извора:
- Критика о делу Бранка Ђопића, књига XIV, Сабрана дела Бранка Ђопића, Просвета, Београд 1975.
 - Ратко Пековић, Суданије Бранку Ђопићу
 - <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=417.0>
 - <http://www.madeinmontenegro.com/vbforum/showthread.php?t=9159&page=2>
 - Stjepan Babić- Ježeva kućica kao pedagoški i jezični problem, Jezik : časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika / uređuju Sanda Ham, Stjepan Babić, Mile Mamić. - 53 (2006), 4 ; str. 139-146
 - Дневна и недељна штампа (Печат, Глас јавности, Јутарњи лист, Вечерње новости, Глас Славоније, Време...)

У српској књижевности први значајнији уплив политике у књижевност видљив је у односу кнеза Милоша и Вука Караџића. Романтичарски пјесници дали су знатан допринос борби за ослобођење и стварање модерне Србије. Касније је политика знала да жигосе писце народним издајницима (случај Јакова Игњатовића) или да их затвара (Нушић), али њен утицај постаје генерално доминантан тек у доба социјалистичке Југославије. Почине нападом Марка Ристића на “три мртва пјесника”, на челу с Црњанским, а потом се оштрица окреће унутра прописивањем, у духу соцреализма, о чему и како треба да се пише. Драматичан информбироовски сукоб заоштрава односе и критеријуме, долази до забрана и кажњавања неких књижевника (Велес Перић, Радован Зоговић, Драгослав Михаиловић). Иако се чини да је излаз далеко, Попин субверзивни коњ који *обично осам ноћу има* дјелује разорно на прописани књижевни модел и отвара прозор модерној српској књижевности. Утицај политике несумњив је и на све случајеве и афере српске књижевности – дисидентство Ђосића, случај Киша, хапшење Ђога...С друге стране, ирационално звуче тврдње да књижевници пресудно утичу на креирање и вођење политике једне земље, као што се често зна чути када су у питању српски књижевници и српска држава.

2.

Бранко Ђопић је био вјерник револуције, али приврженији традиционалним народним идеалима него идејама комунистичке партије. Стављао је своје перо у службу политике и идеја социјализма, али увијек спреман да тим истим пером, као Жежурка Жежић бодљом, убоде, прије свега, одступање од људскости, а онда и од зацртаних путева. Кад би сви други умукнули, он би се јавио да коментарише или бар да хумором ублажи ортодоксну ждановистичку стварност. Ево како то илуструје анонимни доушник Удбе, 3. новембра 1954. године:

“Ђопић није присталица Ђиласових идеја. Он, по своме ставу, не припада скоро ниједној групи која је уочена у књижевним круговима. Али, он је ипак на извештан начин био задовољан Ђиласовим случајем. Оног дана, када је у “Борби” изашло саопштење ЦК СКЈ поводом Ђиласових чланака, Ђопић је увече у клубу књижевника питао свакога ко је ушао је ли за Ђиласа или не. Непосредно после пленума, међутим, пред извесним лицима је недвосмислено, али и прилично јасно рекао: “Гадна је ова београдска клизавица. Ономад се умало не ђидну!” Овим је хтео да каже (*шта је ђисац хџио да каже?* нап. ур.) како му је мало требало да пре

пленума “склизне” по Ђиласовој линији, али се ето на време повукао... Ђопић је тих дана, уколико би га неко упитао је ли за Ђиласа или не, обично у вицу одговарао: “Ја сам за Ђиду... али Веселиновићевог!”

У страшном жрвњу политике којој је служио и књижевности којом се служио нашао се Бранко Ђопић. Због те политике је робијао, ратовао и агитпроповао, а кад се усудио да такне у соцреалистичку лакировку и каже наивну, а очигледну истину, пао је у немилост по вертикали – од своје подгрмечке базе до свог врховног команданта.

“Само онај ко је тучен од брата и друга, зна да бол од њихове песнице неисказиво више боли од непријатељске песнице; само онај кога је свој изневерио, оклеветао, презрео, зна да од те патње човек има најмање одбране, а понеко је и нема... Таквом судбином живео је Бранко Ђопић” (Д. Ђосић)

Оставиће овај поступак трајне последице на пишчевој голубијој души, од маније гоњења, опсесије да ће бити стријељан, до момента кад:

Јушро њлавој сљеза о беџон се сасу (Р. П. Нојо)

3.

Јеретичка прича изашла је 1950. године у “Књижевним новинама”, под уредништвом Душана Костића. Инспирисана је истинитим призорима ексклузивног љетовалишта “Сплендид” на Лападу, с ограђеном плажом и издвојеним попутним садржајима. Ђопић се усудио да сатиричном жаоком боцне оно што је свима било очигледно: социјално раслојавање које је започело храњењем на бонове и одијевањем на тачкице једних и повлашћеним сљедовањем из државних магацина других. Наставило се ограђеним морем, викендицама, луксузом и демагогијом о *једнакости радничке класе, сељака и њошћене инџелигенције*. Ефектно је то, касније, осликао, у бојама државне заставе, сатиричар Владимир Булатовић Виб:

*Плаво море, беле виле, црвени грујови
И у срцу љубав за радничку класу*

Бранко Ђопић, свеопшти миљеник, најчитанији и најплодотворнији писац, чији тиражи досежу стотине хиљада примјерака, понадао се да ће бити похваљен због будности и указивања на друштвене аномалије. Умјесто похвале улиједиле су жестоке оптужбе, кренуло се *арџиљеријом на врайца*. Одмах га је, у новом броју “Књижевних новина”, напао кум, ратни друг и пријатељ Скендер Куленовић, пишући да је Ђопић ствари приказао

неистинито, посматрајући их из “бабље” перспективе, а не с врхунца с ког се види шире. Куленовић се касније правдао да је раном критиком хтио да заштити пријатеља од политичке критике, мада је, вјероватно, поступио по партијској директиви.

“Ђопић ипак наставља да у “Језу” објављује своје сатире. То покреће нову лавину оптужби. Водећи партијски идеолог из Војводине, Душан Поповић, пише да је Ђопић примјер “забрињавајућих” појава у нашој књижевности. Ђопић је, каже Поповић “малограђански критизер”, отпадник од партијске линије и клеветник развитка социјалистичког друштва а уз то и лош писац сатиричних прича. “У моменту кад је наша Партија”, наставља Поповић “повела борбу против неправедних и прекомјерних повластица установа или појединаца које су неписаним и неозакоњеним привилегијама примљене некритичким и шаблонским копирањем појединости друштвених односа у СССР-у, Ђопић је ставио под ударац баш те који се боре против тих привилегија, иако је то први случај у историји да их неко сам себи одузима, добровољно и свјесно. Умјесто да оштрицу своје сатире упери на оне који су том мјером политички највише поражени, а то су коминформци и домаћа реакција, он је своју “сатиру” управио на оне који ту мјеру спроводе, подижући неживљену малограђанску стихију критизерства против људи који дају све од себе за социјализам, и тиме претворио сатиру у клевету”.

Од шест страна “Борбе” непотписани напад “Јунаштво Бранка Ђопића” заузима двије трећине странице и два наставка. Моша Пијаде, уз Ђиласову асистенцију, каже да Ђопић својим сатирама “само сакрива своју потајну ћуд присталице буржоаске идеологије и буржоаских појмова слободе”. Паралелно, на трећем конгресу Антифашистичког фронта жена, крајем октобра 1950., Ђопићем се позабавио и сам гуру, врховни командант Јосип Броз:

“А шта то значи када се у једној сатири узму људи од министра, генерала и помоћника министра до ударника, кад се тако рећи обухвати читаво наше руководство државе и привреде. Он је узео читаво друштво и приказао га, одозго до доље, као негативно, што значи да га треба слистити. Такву сатиру ми нећемо дозволити и оставити је без одговора. Не треба се бојати да ћемо га ми због тога што је покушао, хапсити. Не, њему треба јавно одговорити и казати једном заувјек да непријатељске сатире које иду за тим да разбију јединство не могу да се трпе код нас”.

Према свједочењу Јоже Хорвата Ђопић је изрезао из новина *Нећемо ја хайсиши – Тишо* и налијепио исјечак на врата свог стана – ако наиђу *неки другови*. Тако је Ђопић од политике којој је био привржен добио следеће карактеристике: малограђански критичар, писац чије је дјело лишено

идејности, сељачко-кулачки анархиста, отпадник од партијске линије, реакционар, непријатељ социјализма и социјалистичке демократије, противник прогреса, присталица буржоаске идеологије... Постао је једини писац који је због књижевног дјела имао посебан досје у Градском комитету Београда и у Удби. Досје у Удби затворен је тек 1967. године, послје седамнаест година праћења и прислушкивања. (Р. Пековић, Суданије Бранка Ћопића)

Након годину дана необјављивања, Ћопић наставља пркосно писати сатире. Нови напади слиједу због приче “Избор друга Сократа” 1954. године, у којој аутор исмијава начин унутарпартијских избора, гдје на једном састанку, у страху од провјеравања података о кандидату, за делегата бирају пса Сократа. Слиједи напад због романа “Глуви барут”, који први пут тематизује лијева скретања и црвени терор у партизанском покрету 1942. године. Послије неколико повољних критика, слиједи партијска осуда након похвале књизи у једном њемачком часопису због храброг приказивања комунистичког терора над сељаштвом које је било “непријатељски расположено према комунизму”. Недуго потом, 1958. године, с репертоара београдских позоришта је скинута Ћопићева комедија “Одумирање међеда”. Све је кулминирало 1960. године, искључењем из партије због интервјуа у Москви о књижевним приликама у Југославији. У родној Босни и Херцеговини његова дјела избачена су из лектире.

Ћопићев случај био је разматран на свим нивоима, од базе до врха државе. Писац је остао усамљен, с тек покојим пријатељем, али и с Андрићем, којег је први пут чуо да псује поводом односа власти према књижевнику. Сам Ћопић у једном интервјуу, о свом случају, тридесетак година касније, каже:

“Поменуло се, не повратило се! Очекивао сам да ће ме похвалити за ту моју работу, али је на мене одједном отворена ватра из свих могућих калибара. Јавила се чак и тешка артиљерија, а ја стиснуо зубе и шапућем: Ипак ја имам право! Истина, имао сам и подршке од низа дивних људи, другова, да их овдје не спомињем поименце. Једном је тражено од мене да писменим путем објасним шта сам то мислио појединим мојим сатирама, али ми онда један мој другар даде савјет: Прије него што почнеш да пишеш, замисли да је већ прошло педесет година, да нема у животу ни тебе ни оних који те данас саслушавају, а неко почне да претура по њиховој архиви. Пиши тако да те не буде срамота пред тим непознатим човјеком у будућности. Тако сам и урадио.”

Из данашњег угла Ћопићева “Јеретичка прича” дјелује невино и наивно, а оштрица његове сатире као перо којим се друштво благо буди из сна и опомиње да немирно спава. Али у вријеме Информбирора и Голог отока,

нова власт која је учвршћивала своју позицију није дозвољавала ни најмању сумњу у своју непогрешивост.

“Идејно и морално оспорен, од нове критике књижевно и вредносно порицан, а неспособан за отпор, комотан и неспреман за властито преображај, угрожен и уплашен животом, поколебан у себи, као да је потражио одбрану у забораву себе, у ономе у чему је људи најлакше налазе. Разочарање, сумње и страх прожели су Бранково нежно, неагресивно биће; урођена сетност згушњавала се у све дужу и тежу меланхолију, у депресију; смех му је свенуо у жалостиван осмех, утишала му се реч, успорио му се корак, стамњивао му се свет. Разболела му се душа. Лечио се, и није се излечио. Али, из те егзистенцијалне језе, из просветљења његових депресивних тмина, сазидала се последња истинита и замишљена, болна и горка једна од најбољих његових и наших књига – “Башта слезове боје”, на чијим првим страницама, у писму свом мртвом пријатељу Зији Диздаревићу, писац обзнањује своје злокобне слутње о сутрашњици.” (Д. Ђосић)

4.

Поема Жејева кућица је врхунац Ђојићеве мајице. Нешићо шако мило и чедно на нашем језику није написано. Жежурка Жежић, ћудљиви усамљеник с бодљама као јамцем своје независности, једно је мало шумско божанство — О његовој лоји под кладом Ђојић је написао заносну химну. То је айошеоза о кући као врхунском ушочишћу. Ко прочишћа ову поему, не може срести жежа а да се не осмијехне Ђојићевим осмјехом. Понекад помишљам да је Жежурка Жежић друго име Бранка Ђојића. (Рајко Пеширов Ното)

Међу жртвама књигоцида, када је у Републици Хрватској деведесетих година, налогом државне политике, из библиотека избачено око 2,8 милиона књига, нашао се и Жежурка Жежић. Нашао се у друштву књига штампаних ћирилицом, књига српских аутора и књига лијеве идеологије. Књиге нису спаљиване, него су под маском библиотекарског отписа, бачене у смеће. Процент бачених књига износио је скоро 14 посто укупног библиотекарског фонда у РХ. Против овог поступка побунило се неколико новинара окупљених око *Ферала*, пар интелектуалаца и двоје књижевника – Дубравка Угрешић и Миљенко Јерговић. Нико у том мноштву није ни примијетио изгнаног Жежурку Жежића јер се он вратио у Хрватску 1999. године, у издању ИП “Наша дјеца”. Све је изгледало исто – препознатљиве

илустрације Вилка Глихе, наслов, фронт...Дјело једино није имало аутора. Тако се прогнанник Жежурка Жежић, у прокламованој државној политици повратка избјеглица, вратио кући лишен очинства, малчице похрваћен и затамњене прошлости. Такав, прилагођен, скоро асимилован, налазио се у лектури. А онда је 2005. године из лектире напрасно избачен. Одговорност, односно заслугу, како се узме, за овај чин преузео је академик ХАЗУ, угледни језикословац Стјепан Бабић. Академик свој поступак правда педагошким и језичким разлозима. Педагошким јер је рано да ученици 1. разреда читају једно овакво штиво, те да их не треба оптерећивати учењем посебности српског језика. Бабић наводи да има добрих и прикладних хрватских дјела:

“Да споменем само да Пајо Канижај има 43 сликовнице, од којих су многе једнако вриједне као и Жежева кућица, а за прве разреде основне школе сигурно прикладније од ње. Да споменем само Хрватску домовину која равноправно шири домољубље на све народе па тек међу њима и на хрватски. Или Дизнић дрво које на крају спомиње топли дом:

*Једино вјеверчићи сјавају
дубоким зимским сном.
Здрава је оштра зима
Кад чека те шошли дом!
Није зима – има гима!*

Језичком проблематиком Бабић се бави подробније. Наводи да је 1982. године, за пишева живота и вјероватно с његовим одобрењем дошло до кроатизације “Жежева кућица”, али, по академику, не у довољној мјери. Поменимо неколико ријечи које су остале проблематичне:

“Без разликовних рјечника у руци хрватски читатељи не могу знати да се *ћувик* хрватски каже (*сћрм*) *брјезуљак*, *врх брда*, *лловица*, а да се добро прочита запрјека је и нагласак. Ријеч *ћувик* могла би бити позната старијим Хрватима који су служили југославенску војску па су ју тамо могли чути. Превести те стихове на хрватски, не би било лако због рока. Рокови *ллува* – *сува*, *ллува* – *бува*, омогућили су да се то похрвати у *глуха* – *суха*, *глуха* – *буха*, али нису у стиховима:

*...лија све дува
зашио јеж кућу
шолико чува*

иако *дуваџи* није хрватски, а не би било ни *духаџи*, како су Хрвати за југославенске ере ту ријеч поправљали, јер су данас, у слободи, прешли на *џухаџи*.

Ни име Жежурка Жежић није хрватски, него Жежурко, али то није промијењено иако би било лако промијенити у хрватски, не смета ми ни ритам ни срок, него се шутке намеће српски лик јер је употријебљен седам пута и тако се затире хрватски језични осјећај за цијелу једну категорију прилично познатих разлика: *брка* – *брко*, *Циџа* – *Циџо*, *чика* – *чико*, *џоља* – *џољо*... и још тристотињак таквих именица...”

Овај академски поступак изазвао је низ реакција у масовним медијима с књижевне, новинарске и родитељске стране. Занимљива су и тумачења “Јежеве кућице” у политичком кључу. Према једном тумачу, “Јежева кућица” је настала на фону Информбироа и политичка је алегорија: Жеж је Тито, Лија је Стаљин, а остало су домаћи издајници. “То што Лија одаје признање Жежурки што жели бити свој на своме, ствар је давне комунистичке правовјерности.” Други деконструктори “јежеву кућицу” виде као метафорички израз несврстане политике Титове Југославије, а трећи кажу да је “сукладна Туђмановој државотворној идеологији: свој на своме, хрватска лисница у хрватском џепу, ту су и ликови с камењара, па и боговски кркланлук...Но, у оном погледу, који посвуда види зло, Жежурак је имао страховиту ману: свог оца, своје поријекло. Жежурка је, ето дјецо, ако знали нисте, кажу, био Србин.”

5.

Тако смо доживјели да Ђопић поново, у размаку од педесетак година, буде изопштен из лектире. Дневна политика може повремено и привремено да нашкоди писцу. Може и накратко скрајнути пишчево дјело. Али свјетлост вјечности којом сија Жежева кућица свијетлиће све док постоји језик којим је испјевана.

Чедомир Вишњић

Лењин у Генералском или како су се рађали Македонци

Истина је, свиђало се то некоме или не, да су наше припреме за (само)деструктивно финале из 90-их биле чисте, без директних и непосредних утјецаја и наметања. Не сјећам се, на примјер, да ли сам током петогодишњег студирања и боравка у Загребу 1978-1983. године, прошетао Бериславићевом улицом. Ако и јесам, то је било случајно, на повратку из руске књижаре у Прерадовићевој улици у студентски дом, а “Просвјетина” књижара на Цвјетном била је тек мјесто на којем се могао пронаћи најбољи избор часописа из цијеле Југославије. Плочу на згради на броју десет нисам примијетио. Нисам посезао за “Хрестоматијом” коју сам тих година могао срести на полицама. Не сјећам се никога из моје генерације међу нама Србима ко је истински припадао Српској православној цркви, или имао озбиљнија искуства тог типа. Ми смо крхотине колективног идентитета скупљали сами из оног што се нудило, без ичијег озбиљнијег плана или водства. Зато је ваљда све и текло тако неконтролисано. Само смо ми ријетки са факултета у Лепушићевој улици слушајући инсистирање професора Хрвоја Матковића на случају Светозара Прибићевића, имали директан сусрет с темом.

Кад о томе размислим на тај начин, ипак ме мање чуди оно што ме данас најјаче политичко-психолошки иритира у народној и интелектуалној Хрватској. То једногласно непризнавање и непознавање наше опстојности, у прошлости, садашњости, о будућности да не говорим. То мирење са нашим нестанком. На пуних пола вијека се протегнуо период наше усиса-

ности у револуцију, предаје цјелокупне енергије вањском пројекту. Период у којем су највиши лични и политички циљеви овдашњих Срба могли бити; попети се што више на љествици Бакарићеве федералне власти у Загребу, или Титовог генералитета у Београду. Тих 60-их и 70-их година прошлог вијека највише су унутрашње слободе имали малобројни пречански свештеници свјесни потребе јавног рада. Они су носили упаљену свијећу, објављивали књиге, које су се могле купити по црквама, гдје су стајале међу штампаним иконицама и свијећама воштаницама.

Па ипак, терен, овај наш хрватски и вријеме, оно наше заједничко, припремали су нас и формирали. Нисмо дошли из Београда, тамо смо у правилу врло ријетко ишли, само на јаче фудбалске утакмице, и нисмо били ничији агенти. Барем не у основи и намјери, како је и куд појединачно кренула чија биографија, то је друго питање. О томе осјећам потребу да посвједочим, да припомоћем у љуштењу ове главице лука. Главице која удара љутином.

* * *

То је полица коју сам прву дао правити за своју библиотеку. Кад ју је мајстор донио нисам био сасвим задовољан, храстовину је била прошарала мушица, мајстор који је био добио исувише одријешене руке, био је под утјецајем комерцијализоване рустикалности наших коноба и викендица и ово му је била прва библиотека коју је радио. Сад сам се навикао, чак ми се и свиђа оно на што сам у почетку гунђао. Овакве куће су и настајале и стицале љепоту вољом и вјештином својих градитеља. Па и њиховим импровизацијама.

Укратко, то је ормар за изабране прочитане књиге. Оне које су ме се нарочито дојмиле, које су ми на темељу дотад пређеног пута откривале јунаке и свјетове или учвршћивале у избору путног правца. У тридесет пет година читања скупило се око хиљаду таквих. Сад их имам стално испред себе, као некакву икону – огледало, на коју избјегавам стално скретати поглед и тек понекад се лецнем кад извадим неку, сигуран да ту није могла залутати, а не сјећам се ничега, ни садржаја, ни поруке. И питам се, били издржале, задржале мјесто након другог читања? Не сјећам се кад сам их почео издвајати у одјељак за viseћу одјећу у собном регалу у родитељској кући. Знам само да је било и накнадних попуњавања, по сјећању. Неки аутори имају по једну књигу (Киш “Ране јаде”, Ковач “Небеске заручнике”, Давичо “Бетон и свице”), већина неколико, Милован Данојлић, педесетак.

Цијело је ово искуство уско везано с чињеницом, да од студентских дана читам углавном књиге у свом власништву. Чим ми вриједи читања, хоћу да је имам, а неке ми и вриједе прије свега посједовања. Желим да их смјестим у друштво како га ја видим и стварам. С тим је у вези и лош обичај да подвлачим важна мјеста у књигама, па чак и коментирам. То је уједно мој одговор заговорницима е-књига. Кад пишем “друштво”, за књигу, мислим дословно на мјесто на полици и књиге око ње. Свакако, без помоћи абецеде или азбуке, радије биографски-хронолошки, или на концу, – случајно, као што је данас у овом ормару, након брзог пресељавања с мјеста на мјесто. Уосталом, свака је приватна библиотека, стварана дуже и озбиљно, нека врста материјализоване аутобиографије.

Гледам данас у те моје Поповиће (Мирослава, Миодрaга, Александра), покрај Солжењицина, Чехова, Набокова; Перу Тодоровића покрај Брехта; Милоша Црњанског покрај Шандора Мараиа и Тибора Дериа; Ален Полц недалеко Сиорана; Галогажу и Зоговића покрај Тороа и Рајха; Бранка Ђопића и Толкина; Михајла Лалића покрај Онфреа и Буњуела; Станислава Кракова и Адама Прибићевића покрај Буњина и Шаламова; Попадића и Херцена; Троцког и Хамсуна; Де Сада и Манојла Грбића; Шолохова и Горког покрај Манеса Спербера и Клауса Тевелајта; Леонова и Окуцаву уз Виловића и Кашанина; Растка и Макса Фриша; Матију и Че Гевару; а Грола и Константиновића (старијег) уз Гомбровича и Хемингвеја... Русе, Латинoамериканце, љевичаре, револуционаре... Укупно негдје близу двјесто аутора, више страних него српских.

Е сад, оно што ме нука и води у овој причи слиједи заправо из овог писања; лако уочљиво озбиљно помањкање хрватских аутора. И поред чињенице да сам већ као осмошколац добио за награду од оца више од стотину до тада изашлих свезака серије “Пет стољећа...” и све то прочитао у дугим љетним данима. И поред обавезног карактера већег дијела те националне књижевности у току школовања. Или баш, успркос томе. Данас ми се овај мој свјесни избор чини ипак друштвено произведеном чињеницом у времену прије и након доласка на студиј у Загреб. Слиједи, дакле, неизбјежно присјећање, овај пут не на родно село, него на Огулин, варошицу у коју смо ишли од петог разреда до завршетка гимназије и гдје је и отпочело право читање и нарочито, куповање новина и књига.

* * *

Кад на огулинској жељезничкој станици изађете из влака, као што смо то урадили ми дубравски 10-годишњаци у једно ранојесенско јутро далеке 1970. године, пред вама се укаже локални дио велике мађарске оставштине у Хрватској, стара зграда жељезничке станице, лијево, киоск за штампу, десно, пумпа за воду и киоск са пићима, углавном алкохолним, за путнике и жељезничаре. У овај десни киоск повремено су на посебним колицима стизале боце сода-воде, којих више није било свугдје. У то је вријеме било уобичајено да жедан путник, упућен у распоред таквих објеката, изјури из влака који стоји на станици, дрмне пиће с ногу и врати се на своје мјесто, или, да отац породице наточи флашу воде жедној дјечи. Ту су се напајали и увијек отресити плашчански средњошколци, много сам их пута гледао како чашу испуштају из руку тек кад прометник да знак да њихова “школица” може кренути. Потом је слиједила тутњава чизама преко станичног перона, а углавном су биле потковане “шпицплекима”, и ускакање у влак који је кренуо. У њихове је “пасивне” крајеве, ми смо то звали Ликом, возио стари тип влака јер пруга није била електрифицирана, често са дрвеним сједиштима, на којем се врата нису аутоматски затварала, па је ускакање било могуће. Послије сам схватио како су ствари релативне, кад сам наишао на подсмјех након што сам негдје изговорио нешто од ове перцепције Плашког као пасивног краја. С пуно права су ми набили на нос разлику између њиховог мјеста, плодне долине, добре шуме, паленте и базе, и оскудности мојих Дубрава. Кад нам се свима разбистрило увидио сам да ни ја нисам био у криву кад сам и без довољно знања онако оцијенио аутохтоност њиховог богатства. Ипак ме је оно с правом плашило и помало одбијало, они су увијек и у свакој варијанти били Крајина, посвећени својој земљи и свом свијету; ми смо били извучени, бачени међу Хрвате, и у нашој ситуацији није било опстанка без неког типа памети, без рада на цести, “штреки” без школе. Наравно, не треба ни рећи да тада нико од њих није спомињао, а нико од нас осталих питао, за Плашки као старо сједиште наше епископије. Али, пустимо Плашчане и десни огулински киоск. Ми смо на тој страни једино пили воду послје ногомета у парку или на кошаркашком игралишту.

“Хранили” смо се на лијевој страни. Тамо је, дакле, стајао киоск за штампу са великим излогом, под истим кровом са јавним заходом непојамне прљавштине, што но Капор записао, ући се могло само на коњу. Али није нас то сметало да сате и сате проведемо пред тим излогом препуним новина, часописа које никад нисмо куповали, стрипова за које нисмо имали пара, дјечијих револвера – играчака, петарди, безбројних драгулија,

првих озбиљних дјела у киоск издању, ту сам купио Толстојевог Хаџи Мурата. Био је то излог обиља за дјecu са села у објективно прашњавој провинцији. Послије, кад сам дорастао ту сам куповао и друге едукативне садржаје, прије свега француски “Lui”. У тој је ревији било одиста красних фотографија разодјевених дама, а ваљда не треба ни спомињати, да француски нисам знао ни бекнути. Сљедећи важан киоск био је онај “Неђин” (женско име). Кад изађете са колодвора морате десно, па након стотињак метара кренете лијево, са десне стране остаје учерица, тада бријачница и фризер за сељаке из околице, мало напријед с десне стране самопослуга, а лијево тај киоск – дућан, једино мјесто гдје се могла добити “Звездина ревија”, наша партијска и идеолошка исказница. Киоск у центру града је био важан јер је у њега стизала остала београдска штампа, ту сам куповао “Политикин забавник”. Крај њега је била Њуријева сластичарна, у којој смо се дословно хранили, мало напред, књижара – више папирница, гдје сам ипак као матурант, привучен насловом, купио једну књигу, Туђманов “Рат против рата”. Једну суву и штреберску, какав јој је и аутор био, историју свеколиког партизанског ратовања.

Књиге сам, као и већина људи из провинције, с пуним повјерењем у штампану ријеч, почео куповати преко претплатних купона из новина. У киоску на станици открио сам ондашњу ревију “Фокус”, примјерену мојим интересовањима, која је имала свој клуб љубитеља књиге, није ли се звао “клуб 42”!? Тада смо куповали прве бројеве свих новопокрених листова, да видимо, вриједи ли наставити. Већ као клинац на тај сам начин набавио за мале паре гомилу популарне публицистике, издања загребачке “Стварности”, нпр. “Битка за Диен Биен Фу” и слично. Овакав је тип куповина, имао за купца са адресе Доње Дубраве 36 неколико врхунаца. Споменућу три. Једна од тих књига до данас чува централно мјесто у ормару изабраних наслова. Други примјерак чувам у “Просвјетиној” канцеларији, трећи у стану у Загребу, неколико сам комплета поклонио на разне стране. Данас се по приступачној цијени може наћи у сваком антикваријату, некад је била политичка одлука првог реда, објавити је. Ријеч је о Дојчеровој трилогији о Троцком. До данас, готово 40 година касније, тамнозелени повез тих књига чува један специфичан мирис којег сам небројено пута удисао на свом кухињском, а данас на радном столу. Не знам да ли је то до љепила или до материјала, такав су јак мирис имале во времја оно совјетске књиге, али ово је штампано у домаћем заводу “Огњен Прица”. У сваком случају, та ме је биографија, дјело једног бившег пољског комунисте, гурнула – увела у свијет из којег до данас нисам изашао, нити желим. Свијет дефинисан и географски и временски и проблемски. Књиге сам купио као гимназијалац и њихово ми је читање отворило про-

зор којег моји исписници нису могли ни напипати. Ипак, имао сам једног друга у разреду, којем сам посуђивао књиге. Био је син полицајца, родом из Плашког, сјећам га се, увијек погуреног, како у обавезном сакоићу праши из градске библиотеке са сва три тома Марксовог “Капитала” под руком. Оно сиво, поратно издање. Ја стојим испред самопослуге и видим га преко цесте, недалеко њиховог стана. Био је “класно” и идеолошки тврђи од мене, ближи службеним истинама. Прочитао је Дојчера којег сам му посудио, али то га није занијело као мене. Осјећао је да би троцкиста лако могао скренути у десну притоку, као што и јесте у овом случају, у ону националистичку. Живко је послје постао угледан лијечник. Послје за-вичајног, ратног-крајишког периода, данас живи и ради у Србији и не вје-рујем да навраћа у Огулин. Још сам једног друга из разреда, сина локал-ног партијског чиновника, упознао са причом у Великој Октобарској ре-волуцији. Али он је био још трезвенији и даљи од заноса. Данас је стру-чњак за међународну и сваку другу сигурност и савјетник Предсједника Републике.

Негдје на размеђу гимназијског и студентског периода преко претплат-ног купона купио сам и отплатио прво издање “Историје српског народа”. Како је тај износ значајно надилазио моје тадашње могућности, а како је ово једини комплет те едиције у Дубравама, нека буду споменути рођаци који су донирали поједине рате отплате; тетак Јово, магационер на жељезници, ујак Владе из Карловца и отац Раде. Ипак, обимом капитални подухват мојег куповања књига преко новинских купона била је набавка чувеног стаљинско-брежњевљевског петог издања “полнова собраниа сочинениј” – потпуног издања Лењинових дјела у 55 томова. Морало је то бити преко оне фирме зване “Југославијапублик”, или нечег сличног, али свакако понуда је била финансијски повољна и нисам јој одолио. Тако су једног дана у Генералски Стол у тамошњу поштанску испоставу, нашу “задњу пошту”, стигли из Москве преко Београда, два огромна пакета књига (срећа да је било тако!), на дивљење, које је лако замислити, ма-лобројних запослених. Сусједни је “Генераски” данас једно врло хрватско село, а био је и онда. Након обавијести о приспијећу пошиљке могла је за-почети операција велики транспорт. У 7-8 км удаљено село упутио сам се на очевом бициклу, а и како би другачије. Нисам познавао никога ко би умјесто мене ишао по Лењина у Генералски Стол. Није за мене било дру-ге могућности него на сваку страну “гувернала” старог бицикла нагурати по један пакет са 27 томова и полако пјешке гурајући претовареног дво-точкаша, кући. На узбрдицама, то је био пажње вриједан подухват. Да сам морао коме успут објашњавати што радим, католици би се крижали, а на-ши трипут пљуцкали у страну. Послје сам то издање, иако га имам и да-

нас, слабо користио. Брзо сам видио чега у њему нема, шта уредници пишу о мојим јунацима, па је завршило у самом врху “руског” ормара са књигама.

Градска библиотека је у таквом свијету имала објективно велики значај, али у сјећању је не препознајем као простор слободе. Била је смјештена у релативно скучен простор на кату огулинског Радничког свеучилишта с десне стране. Прва препрека коју је требало савладати да се уђе унутра био је ред људи који је чекао испред врата да замијени књиге. Библиотекар није дозвољавао да се у његовој радној просторији ствара гужва. То је практично искључивало могућност да сами њушкате по полицама и по тренутној инспирацији тражите нешто за читање. Требало је доћи са јасном идејом што се жели, сачекати да увијек озбиљни библиотекар подигне главу и изрекне пресуду; има или нема. Да ствар буде гора, управо са старинским ауторитетом, он је имао слику о томе што кога иде, што има смисла коме понудити, а што не, нарочито нама, школској дјечи. Па кад смо жељели доћи на ред нпр. за “Катерину” од Бенцонијеве, или нешто слично, нама важно и поучно, то је морало бити маскирано и нечим “корисним”, неким насловом из прописане лектире. Исти библиотекар је у поподневним сатима био дежурни у читаоници, у тој истој згради. Ми дјеца из околних села, чекајући поподневне влакове на релацији од Дубрава до Српских Моравица, свраћали смо у читаоницу по кишном и хладном времену, да прелистамо “Фронт” и тако убијемо дуго вријеме. Својом појавом уносили смо снажан немир у дух осјетљивог библиотекара, јер је по његовом класичном схватању, ниво потреба и сама моторика дјече била изразито контраиндицирана институцији читаонице. Не сјећам се што сам тамо читао, осим споменутог популарног армијског гласила. А самог библиотекара данас много боље разумијем него онда, знам у које поглавље спада у историји своје професије.

Дакле, на крају, лектира, односно школа. У тексту о Дубравама писао сам о иницијацијском карактеру за једног осмошколца заданог реферата о роману “Далеко је сунце” Добрице Ћосића. Из тог периода биљежим још и наградну књигу за одлично учење и примјерно владање за VII разред. Била је то Нушићева “Аутобиографија”, добро одабрана награда, из исте кухиње из које је био и споменути реферат, много пута читана и од великог утицаја на мене.

А из гимназијских дана најбоље се сјећам самосталних радова, и даље ћу их звати “реферати”. Већ у првом разреду на сату “основа марксизма” добио сам задатак да напишем реферат о првој глави Марксовог “Капитала”. И данас се сјећам како сам читајући много пута ту главу разбијао своју, теоријски сасвим неприпремљену, над поглављем о фетишком карактеру робе. Па ипак сам некако испливао и од моје оптимистичне и амби-

циозне професорице добио похвалу која је о много чему одлучила. Био је то Огулин оног времена, школе оног времена, дијелови једног свијета који је себе схватао озбиљно и којег смо ми, његова дјеца, примали као саморазумљиво јединог могућег. Очајни данас над духовним ситнишом којег гледамо око себе.

Сљедеће чега се сјећам из завршне је фазе средњошколског учења. Као разредни предсједник омладинске организације на властиту иницијативу, одржао сам пригодно предавање својој организацији поводом 10-годишњице погибије Че Геваре. Сјећам се само да ми је то било важно и да сам на неки начин био поносан због те акције, коју ми је ваљда неко био одобрио. Годинама сам Чеова опроштајна писма носио преписана у биљежницу од које се нисам одвајао. Имао сам тада навршених 17 година.

Много је тога већ било готово у четвртом гимназије. Читам то директно из моје биљежнице за “лектиру” у III и IV разреду. Биљежница је већ у лошем физичком стању, додуше, омотана је папиром и украшена једном зенистичком шаром, иако се до тада ни са Мицићем ни са авангардом нисам сусретао, и исписана је цитатима из обрађених наслова. Одмах се креће жестоко, уломцима из Дос Пасоса, ударног аутора моје лектире из тог времена. То је резултат чињенице да ми је моја професорица књижевности дала “Средину стољећа” за реферат, а ја сам онда ишао читати све до чега сам могао доћи. Преписујем опет уломак из “Америчке трилогије” о погубљењу Сака и Венцетиа, икона америчке радничке борбе: “унајмљују људе с пушкама купују униформе полицијска кола патролне аутомобиле да побиједили сте, смакнут ћете ноћас честите људе наше пријатеље не можемо ништа више учинити побијеђени смо ми побијеђени сједимо у мрачним школским собама Салемске улице стружемо горе доље шкрипавим степеницама сједимо збити оборене главе у клупама и слушамо и слушамо старе ријечи мрзитеља тлачења нове у зноју и боли ове ноћи...” И данас мислим; тешко да се то могло снажније написати.

Овакав оштар увод има свој логичан наставак у попису обрађених наслова. Преписујем редом моју лектиру, претпостављам да је то избор из прочитаног, из четвртог разреда гимназије:

Дос Пасос: Америчка трилогија

Горки: Мати

Солжењицин: Одјел за рак

Дос Пасос: Средина стољећа

Штајнбек: Источно од раја

Андрић: Госпођица

Фадјејев: Пораз

Хемингвеј: За ким звоно звони

Овоме треба придодати прегршт приповједака од Цанкара, Цесарца, опет Хемингвеја, које су вјероватно требале попунити квоту наслова и бар мало га приближити предвиђеном школском програму. Професорица Хорачки Ана је лектуру прегледала и потписала 6. III 1978. године. Добар просвјетни радник старе школе, увијек нам је спомињала како је она Барчева ученица, осјетила је да има понешто нестандардног ђака на изласку из школе и очито га је настојала охрабрити у слободном избору властитог пута.

Већ на први поглед видљив је и за мене данас изненађујуће висок степен политизације и идеологизације. Лако је и на овом малом примјеру препознати важну истину о оном времену и поретку, који је политичке и друштвене проблеме и енергије дијелом преусмјеравао на гранична друштвена подручја; књижевности, умјетности, спорта... Хисториографија нам тада још није занимљива, та ће се вода узбуркати за ширу јавност тек 80-их, деценију раније далеко најснажнија ствар је управо Дојчер. Само донекле ту одудара Андрићева Рајка Радаковић и његов обрачун са старом нашом чаршијом, сасвим у духу југославенске револуционарне омладине, а у очекивању новог времена. Само донекле. Очита је усмјереност на “блоковску” дихотомију, при чему је недвосмислено ко је читаоцу ближи, која идеолошка позиција, на којој страни он види, макар и изневјерене идеале. То му осигурава увијек захвалну позицију онога ко прихвата прокламоване вриједности, али из позиције дубравског писменог чобанина оштро инсистира на њиховој чистоћи и реализацији.

Ипак охрабрује чињеница да су за слику Америке узети амерички аутори, а на другој страни ту су уз препознатљиве позиције Горког и Фадјејева, Солжењичин и велики Хемингвејев роман о Шпанији и њеној револуцији. Фадјејеву ме можда привела и чињеница што сам ту књигу имао код куће у серији “Реч и мисао”. Стицајем околности, централни је аутор Дос Пасос, његова величанствена фреска Америке из прве половине прошлог вијека и нарочито његова политичка еволуција од комунистичких до комунизму супротстављених ставова и ангажмана. Такав развој револтира огулинског гимназијалца, и он га сигуран да је на правој страни, квалификује као издају и дегенерацију. Али романима је очито одушевљен. На жалост, али очекивано, сам избор наслова данас говори више од записа о књигама, који су ђачки и углавном се задржавају на радњи и ликовима.

Уопште, много сам се као дијете и младић био испизмио на тај капитализам. Није ми то данас сасвим јасно и не могу са сигурношћу себе ондашњег разумјети. Наравно, до тада ја ни привирио нисам преко државне границе, ни ико мој, ни минималних директних искустава нисам имао.

Наши људи нису ишли у Њемачку, није се још из провинције ишло ни у Трст, барем не масовно. Вјероватно је то, у доминантном идеолошком коду оног времена, пробијао стари крајишки страх од свега новог и туђег, пробијао идеал аутархичног, егалитарног друштва. Утемељено на дубоком увјерењу овог свијета да све такве промјене у Дубравама и свим осталим крајишким горама и дубравама, могу само довести Нијемце на власт и да се они ту немају чему добром надати. Њемачко-руско раскршће, њемачко-руско увијек динамично разграничење, неминовно је изнова улазило у сваку српску крајишку кућу. А и осјећало се да су у том погледу Хрвати врбов клин, да је Југославија у опасности. Зато су наше дистанце, и кад су постојале, биле унутрашње, интерне.

Али, да не одемо предалеко у интерпретацији која уосталом, по свим појединачним питањима води до истог чворишта. У сваком случају, дјетињству је био крај, не знам ни како бих укратко оквалификовао гимназијско раздобље, били смо вриједни, отворени, с доста знања и потпуно незрели. Требало је ићи у Загреб са свом попутбином. Требало је са кућне “Илустроване Политике”, школских “Малих новина”, дјечачког “Политикиног забавника” прећи на “НИН” и “Политику”, и што је још важније, на “Књижевну реч” и “Књижевне новине”. Могло је, захваљујући одличним загребачким књижарама оног времена, започети велико гутање савремене српске књижевности, у њеном великом десетљећу. У мом случају, у оквиру осталим хуманистичким гранама “колонијализованог” студија политологије, тада једино могућег и у темељном послу критике стаљинизма, нама једино инспиративног. Дакле, са доминантно идеолошко-политичке улазне позиције. Сјећам се како смо у добро снабђевеној “Знанственој књижари” на Прерадовићевом тргу чекали да се појави ново издање Ђосићеве књиге “Стварно и могуће”, у издању ријечног “Отокара Кершованија”. Долазио сам тај дан неколико пута и гњавио водитељицу, данас професорицу – ауторитет за питања хрватског накнадништва. Успјела ми је обезбједити примјерак којег чувам и данас.

И да се на крају вратим на стварни почетак, на питање хрватских аутора у оном ормару за књиге. Ипак их има, али и овдје уз помоћ доминантног политичког кључа. Накнадно видим да су то људи који дијеле неку врсту искуства југославенског заједништва. Кад салдирам, није остало много. Кроз Огулин нисмо могли проћи а да са собом не понесемо Ивану Брлић Мажуранић; тешко је објаснити што је нама сеоској дјечи био Мато Ловрак. Мислим да се и сад сјећам врућег љетњег поподнева, кад сам чувајући благо читао “У ноћи” Балског. Случај Балски са свим мијенама, остао ми је до данас најинспиративнији од цијеле хрватске класике. Увијек сам радо читао Славка Колара, неке су ми сцене и реплике из

његових прича остале заувјек урезане у сјећање. Нама је лако вољети Динка Шимуновића. Имам Тина у више издања, Назора у лијепом Васићевом издању са *ex libris*ом Српског девојачког интерната у Загребу. Наравно, овдје прескачем оне које сматрам “својим”: Нику Бартуловића и Ђуру Виловића.

У Загребу сам почео, барем повремено, ићи у Православну цркву.

Тако је било.

Тако се рађао Македонац. (Винавер: Пантологија...)

Борис Рашета

Оквир за мржњу

Првога дана *Олује*, већ од раног јутра, хрватски су електронски медији почели објављивати поруку државног врха Србима. Посебним прогласом позвани су сви “хрватски грађани српске националности, који нису активно судјеловали у побуни, да остану код својих кућа, и без бојазни за свој живот и своју имовину дочекају хрватску власт, уз јамство да ће им се дати сва грађанска права, и омогућити избори за локалну самоуправу према хрватском Уставу и Уставном закону уз присутност међународних проматрача...”

Срби су, дакле,

“Позвани да остану...”

И то:

“Без бојазни за свој живот...”

Па још:

“Уз јамство...”

Испод прогласа потписан је предсједник Републике Хрватске, др Фрањо Туђман.

Текст јамственог позива саставио је, међутим, нетко други.

У мемоарском роману “Живот настањен сјенама”, Иван Аралица открио је да је он стварни аутор текста. Детаљно је описао процес његова настанка. Предсједник Туђман позвао је, неколико дана прије *Олује*, неколико кандидата да саставе свој приједлог. Араличин је одабрао као најбољи, иако није знао да је он аутор. Писац и државник “кликнули су” на невиђено. Аралица није хтио да његов текст буде безбојан, досадан, испразан,

као списи неког западног бирократа. Желио је да буде лијеп, естетски обликован, повијестан, да свака реченица “зуји, звечи, звони, звучи.” Тако му се некако и учинило кад је саставио прву верзију списа, и као такав је и препознат.

Било је то, доиста, оно што је Туђман хтио – председник је направио само пар ситнијих измјена, додао неке алинеје.

Многи су људи, углавном старији, повјеровали обећању Прогласа и остали. У земљи.

Од А до Ж

Иван Аралица појаснио је како текст није писао зато што је режимски писац или штогод слично, као што ни с Туђманом није био близак зато што је овај био председник Републике, већ због најдубљег слагања с Врховником. ‘Хомер из Промине’ није плаћеник, већ човјек који ради из увјерења. Може му се вјеровати на ријеч. О фундаменталном питању бивше државе, националном (или још прецизније: о хрватско-српским релацијама) Државник и његов Писац мислили су исто. Туђман је Аралицу држао на ноћном ормарићу, Аралица Туђмана у срцу.

Иван Аралица искрен је, можда најискренији писац ове земље. У “Животу настањену сјенама” изнио је све најинтимније дијелове властите и обитељске, емотивне и политичке хисторије, какве једва да смо имали прилике читати. Оно што други аутори заобилазе у широком луку, он ставља под микроскоп и приказује сваки детаљ. Не ретушира. Не заборавља и не прескаче оно што је данас неподобно а јучер је било конјунктурно. Човјек би, можда, очекивао да ће Аралица пропустити детаље који му данас не одговарају. Списатељску каријеру започео је у *Српској ријечи*, данашњој *Просвјети*. На студиј је доспио захваљујући великом особном ангажману књижевника Војина Јелића, председника Српског културног друштва “Просвјета”. Аралица се на једном мјесту пита би ли постао то што јест, да није било Јелића, па закључује да би – само знатно теже. Многи би хрватски писци такве детаље данас заобишли у најширем луку, али Аралица о њима пише отворено, каткад и епски широко, без икаквих корекција или натруха извлачења. Једнако је тако искрен писац и у тренуцима када описује детаље најинтимније обитељске повијести. Оно што би сви други, нарочито из тих крајева, прескочили, Аралица пише мирно, сталожено, детаљно, опсежно, увјерљиво. Зато из његова дјела можемо, као из неког фосила који се у давна времена замрзнуо у јантару па остао сачуван до данас, са савршеном прецизношћу реконструирати дух старих

времена, који је настао и нестао у приликама које се више никада неће поновити.

Араличин свијет – а то је уједно и наш свијет, свијет из којег долазимо и којег смо заувјек напустили – лежи на двије обале једне ријеке. У пишчеву случају то је Крка, но свеједно је – можемо је описати Диздаровим стиховима; има једна модра ријека, сто година широка је, тисућ’ љета дубока јест. На двије обале живе два племена, два народа, двије моралне заједнице – које се разликују толико колико се два народа уопће могу разликовати. То су *Ришћани* и *Буњевци*.

Све што треба знати о њиховим разликама, Аралица износи причу о баки Диздаруши. Бака кристално јасно износи формуле Знања. Баба је мудрост вјекова и љубав; Бака је слабост и тражи заштиту, али је Бака и снага јер зна тајну живота. Она је олтар нације. (Ваља напоменути да се код сличног човјека и умјетника, режисера Антуна Врдољака, појављује готово идентична митска бака, само се не зове Диздаруша него Лончаруша и Врдољак је зове бабом а не баком. Све друго је слично)

Овако прича Бака Диздаруша.

“И камо ћеш онда него баки Манди Диздаруши. Питај, и она ће ти у четрири ока, да нишко не чује, да задржиш за себе и да је не одаш ако се случајно изланеш, све од А до Ж казати што се казати има.”

Напутак “да нетко не чује, да задржиш на себе и да не одаш ако случајно изланеш” указује на најдрагоцјенији супстрат приче. То је слика једних о другима, али не она која се, увијек политички коректно, јавно исповиједа, већ прича која остаје унутар четири зида, конститутивна прича народне душе. Односно, једног њеног дијела.

Бака приповиједа повијест Пишчева прадједа, Ревача.

“Овако ћу ја теби рећи”, казује Манда. “Њих је троје у мајке удовице, у оне што га је у Рудежинама родила. Старија сестра Манда загледала се у млинара Грчића. Ту на Миљацки има млинове. Прегазила воду, оставила нашу вјеру и постала *ришћаница*. Од ње су ти њени унуци, Сако и Јаковина, долазе к нама и на Божић и на Ускрс, добро их знаш. Од ње је и тета Мара *ришћаница*. И Марина Милка. Мика јој је праунука. Што да ти даље причам, све их познаш, наша су чељад! А друга Ревачева сестра, Јока јој је било име, служила је као гола сиротиња у Книну код трговца Билчара и удала се за жандара Душана Бјеговића. И тај је Бјеговић *ришћанин*, па је Ревачу и друга сестра постала *ришћаница*. Двије сестре, обје напустиле нашу вјеру, поришћаниле се. И он је проводио више времена с *ришћанима*, него с нашим, *Буњевцима*. Осим што се није са три прста по три пута крстио, у свему осталом био је њима налик. Исти они. Већи Ркаћ и од једног Ркаћа! А њима ти је крађа у крви! За њих, тко не зна красти не зна

ни живјети! И по њихову, не треба ни живјети! Кад немају од кога што украсти, она краду сами себи, макар украдено премјештали из једног свог у други свој џеп. С таквима се Ревач дружи!”

Слиједи прича која илустрира особине људи с друге обале.

“И што ћеш видјети? Једно се јутро пробуди и угледа да на панти нема пршута ни каштрадине, у тору оваца, у штали краве и коња. Ма, однијело му и двије бачвице вина! И тко му то однесе, што мислиш? Нетко од родбине мужева његових сестара, с којима се дружио, одлазио њиховим кућама и доводио их у своју кућу. Који? Питај бога који, *шамо је било лојова колико и људи*. Како их неће бити кад се држало да момак који није украо бар десет оваца не заслужује да се жени, јер како ће хранити обитељ ако не зна красти? Такав ти је у Ркаћа *агеџи*, а тко што против *агеџи*а може? И онда он, прајед ти, камо ће, што ли ће? Хоће ли тражити онога тко га украде, или ће се правити блесав и шутјети? Нити је крадљивце тражио нити је као блесава тутлеша остао сједити у кући. Одерали су њега, дерат ће и он друге!

Пушку на раме, нож за пашњачу, и оде сестри Манди преко воде у Грчиће. Тражио је да га сестрин муж, млинар, код кога такви у нужди навраћају, упозна с људима који опанке деру ноћу, а дању им ти исти опанци служе као јастуци. Прешао на *ришићанску* вјеру није, као што су прешле Манда и Јока, његове сестре, али му је ћуд постала *ришићанска*. Буњевац не смије красти, то нам строго брани наша вјера, а он је с Грчићима *иџрао вражје коло...*”

“Дерати” у овом смислу значи красти, робити, пљачкати. Дерање је људима с друге обале ријеке *агеџи*, закон и пророци; па и више од тога – оно им је у крви.

“Чини ми се, Златко” наставља нешто даље Аралица, обраћајући се свом пријатељу, уреднику ове књиге, покојном Златку Црнковићу, “да је прича о јарцу на Ревачевим леђима позната откако знам за себе. Она је, без сумње, повезана с адетом *ришићана* који живе уз десну обалу ријеке, да се момак не би требао оженити, да се ни једна цура неће за њега удати, ако прије женидбе није украо бар десет оваца, адетом што га је Ревач, живећи с Ркаћима, на згражање *Буњеваца*, прихватио и тако за Буњеvence постао Ркаћем. Истовремено, прича о јарцу за вратом требала би бити слика карактера свих Ревачевих потомака. Јер, кад ти нешто ухвате рукама и загризу зубима, из руку и зуби не испуштају, мајци ни под пријетњом највеће силе, ни под пријетњом смрти...”

Вино пију Драча и Кутлача

На двије обале ријеке живе, видимо, двије врсте људи. Једни краду, други се згражају. Ови први немају морала. Они изгледају као Жидови у Тацитовом опису – “За њих је профано оно што је нама свето а оно што је за нас бесрамно њима је допуштено”. Они су, у ствари, непријатељи. Непријатељ је, како би рекао Јона Голдхаген, имајући на уму њемачку предоцбу Жидова, “корозивно другачији”. Он нагриза чак и најтврђи материјал, попут жељеза или челика јер је корозија опаснија од пуке силе. “Он” живи од дерачине, дакле крађе, док “Ми” живимо од поштеног рада и молитве.

Људи с друге обале током стољећа прославили су се “дерачином”. Аралица ерудитно и занимљиво прича причу о чувеном хајдуку Кутлачи (Јовану) о којему је испјевана чувена пјесма “Вино пију Драча и Кутлача”.

Драча и Кутлача су, дакако, “...дерали, а ако би им нетко у дерачини засметао, скидали га с ногу.”

“Их...” приповиједа Аралици један извор, “...колико смо волова дотјерали из Лике и Босне у Приморје! Данима се прикрадај, па све до Саве, све тамо до куд нас је враг носио. И отуда с украденом стоком натраг. Претварај се да смо чобани, да смо трговци, свашта! И дотјераш то до изнад Задра и Шибеника, па стани! Чекаш бикаре из приморских градова! А они, лопови, мораш примити што ти понуде! Више њима него нама! А ми онда испечемо јањца, подијелимо новац, знаш, по хајдучки – *џава џави, џлећка харамбаши, а фукара може и ребара*. И сватко својим путем, до новог позива и одласка у нову дерачину.”

У “дерачини” је судјеловао и Араличин прадјед.

“Ето тако, драги Златко, у амбијенту неприкладну за откриће значајних спознаја, ја сам сазнао за нарав хајдучије свог прадједа о којој ти, да нагласим оно што сам већ рекао, не бих ни ријеч казао кад она не би била пресудна за сиротовање мога оца и, боме, за мој живот и сиротовање у њему. Дакако, то у таквом облику не бих сазнао да се и у моје дане с *ришћанске* стране ријеке није нашао човјек који се – као у дане кад је Симо Матавуљ поновно у *Бакоња фра Брни* описивао Букара који ће, правећи се нијем и глух, преварити свећенике и окрасти Висовац – поносио оним чега су се обични људи из пука на буњевачкој обали стидјели, а учени ту појаву, кад се поносиш оним чега би се морао стидјети, звали *мајшавуљање*. Коријен тој појави, да се људи с једне стране ријеке поносе оним чега се на другој страни ријеке стиде, иако пију исту воду и грију се на истом том сунцу, не бих хтио на овом мјесту подробније истраживати. Ни због тога што се коријени тому не би могли пронаћи, ни због тога што то ја не бих знао учинити, већ зато што ће ово наше дописивање од петка до петка, у

једном дијелу, бити и испитивање коријена тој разлици. Коријена *мајшавуљању!*"

Аралица коријен овој "драматичној разлици" налази у чињеници да су апели државне и црквене власти, упућивани становништву обију вјероисповијести након сваког суђења хајдуцима, у којима се тражило да се из срца вјерника искоријени склоност крађи, али "на буњевачкој обали ријеке имали (су ти апели оп. п.) већи учинак него на ришћанској".

Ришћански проповједници, признаје Аралица, и на оној су страни ријеке проповиједали Еванђеље, али је "традиционална и од политике диригирана интерпретација хајдучије као борбе за слободу обесправљеног народа отварала могућност да се и дерачина кад лопов окраде поштена човјека прогласи јуначким чином. Као у пјесми "вино пију Драча и Кутлача, кад имаду тад и мени даду..."

Јован је Кутлача, пише Аралица, практикурао језиве облике дерачине, па је право чудо да их је народна предаја претворила у легенду.

"У архивима се чувају папирнати докази да је он сам или заједно с дружином, која би у случају великих дерачина имала и до стотину људи, пљачкао дилижансе и караване на цестама, робио домаћинства имућнијих људи, убијао оне који су га прогонили или му стајали на путу, усмрћивао по наруцби уз наплату високе цијене, сјекао винове лозе онима који не би хтјели откупити уцијењени виноград, отимао дјецу и тражио за њих откупнину, подузимао походе у удаљене крајеве, тамо крао волове и краве, коње и овце, догонио украдено у приморје и продавао испод цијене трговцима из Задра, Шибеника и Сплита. Прерушавао се из лисице у вука, из мушка у женско, из осиона младића у старе богаље, и, прерушен или непрерушен, чинио свакаква недјела.

Само једно није чинио. Ни сам, нити је допуштао да то учини итко од оних који су с њим радили и радили што је он радио. Није допуштао силовање жена, а поготово дјевојака. Над оним тко би, противно њеној вољи, обљубио жену и дјевојку, сам је извршавао понижавајућу смртну казну: Забиљежено је да је то учинио неком Пантелији из Зрмање и више никад никому. Или су сви они поштовали женску част, или су се бојали да ће их Кутлача оставити без ките. Коју ће, прије него што оду на онај свијет, гледати одсијечену у пасјим устима..."

Страшни Кутлача је, вели Аралица, јако водио рачуна о части дјевојачкој, па није дозвољавао ни да се дјевојци окраде ђердан, нити да се с ђердана откине иједан златник. "Ма ни бакрени новчић!" Тко би дјевојци украо што од тога могао се надати да ће остати без ките, без уха, прста, шаке, "па неријетко и читаве руке"... Ни кад је пливао у вину, Јован Кутлача, каже Аралица, није давао онима који су се огријешили о Женско. И

нехотично, ту овај хајдук постаје налик Don Quijoteu, који је за част даме био спреман учинити све.

Тешко се отети дојму да Кутлача на овом мјесту постаје управо величанствен – и очито је да му се и Аралица, на неки начин, диви иако је Кутлача синоним за Зло друге обале.

Зато према Писцу на другу обалу – за разлику од Диздарове пјесме, која каже “ваља нама преко ријеке” – не треба прелазити. Јер, из свих пишевих описа јасно произлази – тамо живе изопачени људи. Они краду, деру, матавуљају, они се поносе оним чега се нормалан човјек стиди, они су морално искварени до сржи. Од Тацита до данас, тако је описиван Непријатељ.

Непријатељу се кроз повијест увијек приписују слична својства – он је опасан, подмукао, дивљи – некултуран. Фамозна *Enciklopedija Britanica*, наводи Umberto Есо, у првом америчком издању из 1798. црнце описује као људе који имају “високо чело, кратак нос, широк и спљоштен, дебеле уснице, мале уши “а “ружноћа и неправилност облика карактеризирају њихов извањски изглед... није им познат никакав осјећај сућути и представљају страشان примјер покварености човјека кад је препуштен сам себи...”

Црнац је – каже Есо – ружан; непријатељ мора бити ружан јер се лијепо поистовјећује с добрим (*kalokagatia*). Чувени композитор Richard Wagner овако је писао о Жидовима:

“У извањском изгледу Жидова постоји нешто необично што буди највеће гнушање према том народу; с човјеком који тако изгледа не желиш имати ништа заједничко. Немогуће је замислити да би Жидов глумио неку особу из стародревних или модерних времена, јунака или љубавника, а да и против своје воље не осјетимо колико би неумјесна, дапаче смијешна та представа била...”

Непријатељ, у правилу, увијек и смрди, додаје Есо па наводи примјере – према Lombrosu (*L Uomo delinquente*) Цигани смрде јер се хране стрвинама, док Руси – за аутора Jamesa Bonda – смрде јер су сиромашни а то скривају јаким парфемима, што у комбинацији производи страشان смрад. У дјелу “Из Русије с љубављу”, видимо слједећу сцену: “Татјана отвори врата и, стојећи и нетремице проматрајући жену која је сједила за округлим столом под свјетлом средишње свјетиљке, наједном се сјети гдје је осјетила тај мирис. Био је то мирис московске подземне жељезнице у топлу вечер, припроста парфема који прикрива животињска испаравања. У Русији, људи се дословно намачу парфемом, како они који су се окупали, тако и они који то нису учинили, а понајприје кад нису...”

Руси, дакако, не једу стрвине – па је зато енглеском писцу нужна ова социјална компонента смрада, која објашњава његово поријекло – људи се намачу парфемом кад су неопрани, а и кад јесу, да би прикрили своја животињска испаравања...

Не удај се на другу обалу

С њима се не мијеша – ако се баш не мора. Аралица наводи примјер тетке и њене реакције на удају унуче Неде, која се удавала за католика, па је с православља требала пријећи на католичку вјеру. Иако се дјевојчини родитељи томе нису противили, Аралица спомиње да се супротстављала бака: “Немој забoga! Све друго, само то не! Не прелази на другу вјеру, остани у оној у којој си. Само ја, која сам прешла из једне вјере у другу, знам што те чека и што ћеш све морати трпјети”... Прелазак према њеном искуству значи претварање живота у мртву стражу – стално си у позицији да се доказујеш а никад у позицији да ти се вјерује. Кад одеш у цркву, умиреш од страха да не погријешиш ритуал; све те очи пастве туку равно у потиљак, оне вребају твоју омашку, криви потез, доказ да си туђин који се није адаптирао, који није постао наш, него стално глуми. Она је “њихов црв у нашој јабуци”, вјечна пета колона, муслиман који живи у кетману. Пољски дисидент, *Milosz*, закључио је да су се муслимани у непријатељском окружењу кроз повијест понашали слично пољским интелектуалцима под стаљинистичким режимом и да кетман онима који га примјењује даје осјећај надмоћи. Слично се понашао и чувени Омер паша Латас. Годинама након што се потурчио, остао је Србин. У Андрићеву роману има сцена кад Паша, не могавши наговорити гатачког поглавара да му шпијунира Херцеговце, скида фес и крсти се са три прста доказујући му да је “стара вјера”. Паша је постао фелдмаршал, мушир, био је заповједник цијеле румелијске војске, султанов љубимац. Али, који је био прави Латас, Мићо, Михајло, или Омер? Болна је сцена у Пуковнику Редлу *Istvana Szaba* кад се овај официр, заповједник аустроугарске обавјештајне службе, јавно прави да не познаје сестру, јер би тиме показао да је Русин, припадник мањинске, презрене нације. Нешто касније, када остаје сам са собом, пљује у властити одраз у огледалу. Двојни су идентитети болни. Филм *Имитација живота* приказује америчку Црнкињу, која је бјелопута, и одриче се властите, тамнопуте мајке. Бити онај који јеси једноставније је и неконфликтно – али то каткада онемогућује велику каријеру. Живјети у кетману, или настојати посве искрено прихватити другобитак, извор је других тешкоћа. У првом реду, невјерице нове околине која увијек тражи додатне доказе, што зна ићи до наговора на злочин.

Колико год се придошлица трудио, он заправо никада не постаје наш. Аралица описује случај једне жене “с друге обале” која је у обитељ придошла у вријеме НДХ, па је поцијепала уџбеник на којем је била слика Поглавника Анте Павелића. Иако нису били усташе, рођаци су једногласно, прешутно, закључили да такав потез придошле жене не може наићи на одобравање, јер је морална осуда наших искључиво на Нама.

Темељем свих тих искустава – а она су таква, нема никакве сумње, масовна, преносе се с кољена на кољено, од уха до уха, изговарају у повјерењу и чувају као завјет, Араличина мајка овако је савјетовала сина:

“Али би, Иве, тебе твоја мајка нешто замолила. Кад будеш тражио и бирао, ако баш не будеш морао, мислим ако ти се не заломи, не изабери и не доводи нам жену с друге стране. Има их и на нашој страни колико пожелиш. Знаш добро зашто то од тебе тражим! Чуо си, разговарали смо о томе безброј пута! И зато ти о свему томе немам рећи ништа више од онога што си већ у разговорима имао прилику чути...

Онда Иве, хоћеш ли мајку послушати?”

”Хоћу! Пазит ћу кад будем бирао с које су стране. Пазит ћу и да ми се не заломи. А ако се, ипак, заломи?”

”Ништа, заломило се па заломило! Ниси први, а нећеш бити ни посљедњи. Води је кући, твоја је! И бит ће наша!”

Суживот

Такав савјет могао се, вјеројатно, чути *на обје обале* стољећима. Ипак, он не значи апартхеид. “У Ивошевцима и Чучеву” описат ће Аралица, “ниједну славу не би славили, поготово крсну, а да на њима нетко од Ревачевића није био присутан. .. Мржњи није било мјеста! Само смо се по вјери разликовали, оно мало разлика међу вјерама нас је спајало и обogaћивало, јер смо обострано улагали напор да нас разлике не одвоје, већ да нас, пошто их премостимо, учине у разлици блиским. (...) И тако је то трајало из стољећа у стољеће, не без трзавица, али не таквих да бисмо се замрзили и кренули једни на друге. И тако је то трајало све док онима с друге стране није стављено у задаћу да, по диктату срца таме на Опленцу и срца таме на неком другом мјесту, крену на остваривање ... умјетног јединства.”

Очеве савјете писац овако описује: “Не буди националист, што је за њега значило: Не мрзи Србе! То је за њега било схватљиво. Међу Србима је имао рођаке, потомке двију Ревачевићевих сестара уданих за Србе. Саку, Јаковину, а изнад свих моју тету Мару Ришћаницу! Међу њима је имао пријатеље, Манојловиће, Радиће, Бунчиће, Рашиће, Штрпце и Вујасино-

виће! Имао је међу њима и непријатеље, оне који су му слали поруке да ће га убити не буде ли слијеп на оба ока! Због тих који су му радили о глави, није замрзио ни рођаке ни непријатеље. (...) Њему је значење да је нетко Србин а нетко Хрват остало недирнуто, неумањено чињеницом да смо људи, ни чињеницом да смо рођаци и пријатељи. Мрзити не ваља, а разликовати се мора, јер је то добро, јер у признавању разлике поштујемо једни друге. То је ћаћа исказивао овако: “Нека њима буде њихово, а нама нека остане наше!” (...) “нека они остану на својој страни, а ми ћемо остати на својој”. Дакако, темељ је његове изреке да сватко остане на својој страни била наша ријека и њене двије обале, њене двије стране. Али се та темељна слика могла проширити и на све остало што се убраја у садржај двају успоредних свјетова. Нашега и њихова! Ми не смијемо дирати њихов свијет, као што они не смију дирати наш! Посезање за оним што припада другоме смртна је увреда онога кому то припада. А увреда над увредама је жеља да се над другим и с другим влада! То никакву добру не води! Нека сватко са собом управља!”

Родно мјесто свих зала, за писца је била Југославија. Она је хтјела “преко ријеке”, заборавити да постоје двије обале и два народа, двије културе и двије традиције, ријечју, два свијета, различита. Коријен је разлике религијски, а не национални – то је вјера, а не националност, етницитет. Коријен зла и мржње је жеља за доминацијом. Он је у Београду, Опленцу, Москви. Религија је неутрални елемент раздвајања.

“Већ сам ти,” пише Аралица Црнковићу, “чини се, споменуо мајчин израз жене с друге стране, обећавајући да ћу ти га на другом мјесту опширније објаснити. Темељни смисао мајчиних појмова жена с друге стране и жена с наше стране везан је уз слику обала наше ријеке. На нашој, лијевој обали, живе католици, а на другој, десној, православци. Зато је изведени смисао мајчиних израза да је жена с друге стране православка, а жена с наше стране католикиња. То што су православци по националности Срби, а католици Хрвати, има значење, али не првога реда; у првом је реду вјера, а нација је, у случају обала наше ријеке, што другдје не мора бити случај, посљедица вјере. Кад би постојали Срби католичке вјере, њихове жене, јер вјери се даје доминантна улога, не би биле с друге стране...”

Градитељ стратишта

Писца је једног од раних дана рата, у новинама затекла страшна вијест.

“На повратку у Загреб” пише Аралица, “дочекала ме је вијест да је (мајка) Пера дошла. Али и вијест да су све наше новине, док сам боравио у Канади, донијеле мањи или већи чланак о тому како су Перу четници везали и угурали у кокошињац. Добро је што ме ту није било, и да те чланке, док је она још боравила у Пуљанима, о Перину понижењу нисам читао јер бих то, вјеруј ми, Златко, доживио као најтеже особно понижење и тешко бих се суздржао да ме оно не испуни мржњом. Сваки пут кад молим Оче-наш изговарам с посебном помњом – не уведи нас у напаст. Не знам колико ме је пута онај којег молим услишао и од напасти избавио, али овога пута, с овим кокошињцем, сигурно јест. Слика, у новинама, како моју тврдоглаву и благословљену Перину вежу и гурају у кокошињац, била би превелика напаст да ме не би испунила мржњом према онима који то чине старици од 85 година само зато – па макар ја био и сам црни враг – што је мене родила. Захваљујем оному коме се молим што ме у ту напасти није увео...”

Старица ипак јест била изложена страшном пљачкашком насиљу које је Писац детаљно описао, али ето, није била затворена у кокошињац, што би био језив призор којег је тешко издржати без помисли на освету. Освета је разумљива а оно најстрашније у њеном разумијевању лежи у чињеници да се већ унапријед сасвим јасно види да освета – највјеројатније на некому тко је невин и тко је крив само зато што припада Другоме – није крај, него само нови почетак, нова карика у ланцу мржње. Освета је зато безумна, али није неразумљива. Човјек није биће Добра, нити је биће Зла – човјек је биће смисла, а освета даје снажан осјећај смисла иако је, једнако погубна колико и дуготрајна.

Многи пажљиво узгајају предоцбу о себи као о невиној жртви. Мало тко има самосвијест о властитој агресији. Зашто је то тако? Разлози су вишеслојни. У првом реду, аура жртве некако подразумева невиност. Рижеч жртва онемогућује кривњу. Онај тко је жртва не може бити крив. Сви желе бити невини. На овоме или ономе свијету, то је увијек љепше.

У позадини се, ипак, крије и једна пуно злоћуднија мисао.

Жртва има право на освету. Освета жртве увијек је легитимнија него пуко насиље. Освета је, на неки начин, овосвјетско исправљање неправде. Новом неправдом, али то је мање важно ономе тко на њој инзистира. Освета, наравно, погађа невинне, али у поимању човјека који није Индивидуум, појединац, него само дио Колектива, освета ипак погађа кривца – јер кривац су сви Други. Тиме се постиже и једна друга ствар. Ланац осве-

те се наставља. Смисао је поновно успостављен. Тко год зазива освету, а не правду, благословљује зло на овоме свијету. Зло у вјечној циркулацији, зло као неизбјежни момент дијалектике повијести, деструкцију као деса-деовски конституенс живота и сваког кретања.

Смисао. Та је ријеч пресудна. Неки људи теже за добром. Неки за злом. Ипак, готово сви теже смислу. Човјек је биће смисла. Освета, утолико, задовољава његову конститутивну потребу – у жељи за осветом може проћи и цијели живот, она не мора бити задовољена, али њена је функција испуњена – човјек је провео живот надахнут Идејом. Човјек, наиме, не живи само о круху, него о свакој ријечи... Божјој? Или ђаволој, са стајалишта смисла, то је готово свеједно. Није случајно да је најтежа казна на Голом отоку била бесмислено, апсурдно, преношења камена с једног на други крај отока.

Човјек, осим тога, никако није само Добро. Nietzsche је то с фасцинантном дубином протумачио у *Вољи за моћ*, поглављу о хемиплегији врлине. Њему дио за зло није парализиран, одузет – он је саставни дио бића. Човјек може бити Добро зато што је и Зло.

У неколико поглавља, Иван Аралица детаљно описује поетику освете. Она је, по њему, након Другога свјетског рата устрајно и тајно живјела, у лирској пјесми и народном предању, у мислима и сновима, и чекала на тренутак реализације. Освету зазива Иван Горан Ковачић, Бранко Ћопић (На Петровачкој цести), Скендер Куленовић.

“Битка се бије. Осветник се јавља!

Освијетли ме радост снажна попут здравља” каже Иван Горан Ковачић у *Јами* а на крају поеме каже: “Свету Слободу и Освету слутим”.

“Нису ли” каже Аралица, “Горанови стихови, треба се упитати уза сав обзир према њиховој избрушености и сву сућут према оному тко их изговара, с тим Осветницима и том Осветом, настали на стољетној осветничкој пракси изреченој у оваквим сентенцама: Док ти је снага у руци, душманину главу стуци; врати жао за јао? Нису ли они што би поему упризорили знали њене темеље и држали да Освету и Осветника није потребно упризорити кад је осветом прожета свака ријеч у цитираним и нецитираним стиховима.”

“Мало је рећи” наставља Писац, “да су ти стихови упризорени, рецитирани, изучавани и узгред памћени; они су се тувили, они су се набијали у главу и садили у душу. Намјерно, плански – као својеврстан облик освете!

У успоредби с другим литерарним текстовима, на којима су комунисти за педесет година владавине тувили у главе и садили у душе свијест о трајном праву на освету против својих непријатеља и њихових потомака, Горанова “Јама” дјелује као разводњена шљивовица...

Поема Скендера Куленовића “Стојанка мајка Кнешпољка”, настала четрдесет и друге, усред ратног вихора, бит ће педесетак година комунистичке власти прави текст за индоктринацију комунистичких присташа правом на освету. (...)

“Козаро, секо зелена...
... стуци их, секо, стоструко...
Освету, секо, освету!
Кише је жедно свето Илиње
А Кнешпоље освете пресвете!

Понајбоља ратна српска поема, Куленовићева, у бити је погрешна колико је и генијална. Њен јединствени језик, и њена изражајна снага, имају снагу која неће ослабјети вјековима. Као и Ђопић, На Петровачкој цести:

“На цести Петровачкој избјеглице
и триста дјеце у колони.
Над цестом круже грабљиве птице,
туђински авиони.
По камењару оснијеженом
челична киша звони...
У снијегу румена Марија,
мамина кћерка једина,
било јој седам година”
(...)

“Загрми, тата, из великог топа,
помлати туђе гадове,
забубњај, брацо, митраљезом,
мртва те сестра зове.
Освету вапије дијете,
стиснутих смрзнутих пести,
у крви и снијегу,
на Петровачкој цести...”

“А што учинити кад се плоча окренула? А окренула се” каже Писац.

За вријеме Олује, док гледа дим у Книну, пита се: “Како људе, у освети поучене на оваквим литерарним узорцима, који ноћас, као мрави у шупљикав сир, продиру у ослобођени простор, споредним путовима, јер су им главни препријечени, и долазе на своја спаљена огњишта – као што сам и сам дошао – подучити да се освећивати не смију? Како им утувити у главу да је требало загрмјети као гром, што је хрватска војска већ учинила, али се над побијеђенима одмах иза те грмљавине треба смиловати као што би то Бог учинио над грешницима? Тко их у то, док гњевно гледа-

ју што је остало од њихове имовине, може увјерити? Воља хрватске власти да се с осветом већ једном престане? Могу ли то учинити изјаве свећеника, каква је била она дрнишког жупника, да освете не смије бити, што да нас све новине преносе? Чак и под великим насловима: ОСВЕТЕ НЕ СМИЈЕ БИТИ!

Волио бих, драги Златко, да могу. Али судећи по мирису дима што га до мене доноси доњак, бојим се да ће сви отпори пред плимом осветољубивости остати узалудни... Као што се ја вечерас, запљуснут мирисом дима, присјећам лектире на којој је настајао наук о освети, тако и они који су у тому учени сјећају се тог наука и не желе га се одрећи у тренутку кад су у прилици да га примијене у пракси. Зашто да баш они с примјеном тог нека престану?"

Можда зато што су Буњевци а не ришћани? Можда зато што су другачији? Можда зато што су до њих боље допирале ријечи Еванђеља? Можда зато што их је Писац, кроз уста Предсједника, уз јамство позвао да остану? Сигурни за свој живот и имовину?

Аралицу су догађаји, вјеројатно, ипак затекли.

Ево како Јурица Павичић, колумнист *Јушарњеї лисџа*, описује дане након Араличина, односно Туђманова, Позива: "Шириле су се урбане легенде о томе који је од чланова страначких младежи или активиста тадашње *Торциде* канистром бензина спалио Баљке или Мирловиће... Точно се знало на којем чекпоинту је колико требало подмитити полицајца да вас пусти с украденим трактором, фрезом или кравом, а многи наши земљаци и суграђани "попунили" су кућанства тог коловоза украденим усисавачима, видеорекордерима и кафе-апаратима. Убојства су – наравно – била оно најстрашније што се догодило након *Олује*.

Но, у том опћем озрачју мржње убојства су се – колико год страшно звучало – могла очекивати. Оно што је *Олују* највише огадило и мени и многим мојим знанцима биле су крађе. Крало се масовно, крало се све с реда, крало се толико да је тог љета 95. коначно пао сваки мит о хрватској небалканској, културној супериорности. Оног часа кад смо ми први пут били јачи, понијели смо се управо онако као Црногорци у Конавлима, што значи да смо примијенили исту ону хајдучку логику по којој побједник узима све, а оно што је твоје мојом ратном побједом постаје моје.

Та отимачина у којој побједник плијени побијеђеног завршно је поглавље сваког југовићког рата, исто то поглавље гледали смо и 41. и 45., 91. и – тада, коначно – 95. Тај мотив је мотив који разликује наше, балканске ратове од оних једнако грозних, еуропских. Тај мотив сведен је с хаику језгровитошћу у оне двије ријечи које смо тих година читали посвуда, на сваком зиду, пинелом или спрејем. Памтите те двије ријечи, надам

се. Не памте се тешко: ХРВАТ ЗАУЗЕТО. (...) Размишљам опет о том коловозу, и размишљам о оном што ће се прекосутра догодити у Наагу... Чермак, Маркач и Готовина данас не би тамновали у низоземском купалишном граду и не би у петак морали у леденом зноју слушати “вердикт” да неки међу нама нису тога коловоза били толико “велики Хрвати” да су ишли клати старице, канистром палити села, да им се нису јако омиљели српски видеорекордери, gaggia апарати, косилице и фрезе. Да се након Олује није крало, да се није убијало и палило, не би било ни предмета Олуја, ни оптужнице, нити би се цијела нација тресла уочи Огјејева праворијека. То је једина и велика истина о “случају Олуја”, истина коју се ових дана премало понавља. А требало би је понављати, увијек наново, опет и опет. Јер, људи који су тог коловоза бауљали с канистром по православним засеоцима, људи који су тог коловоза чупали туђе WC шкољке, одвозили туђе краве и инвентар кафића нису неки апстрактни људи. То су наши земљаци и сусједи, наоко обичан свијет из Каштела, Унешића, Омиша, Отока, на концу – најчешће и највише из – Сплита. Ти су људи данас међу нама, сваки дан устају и гледају се у огледалу (макар ради бријања). Буде ли хаашка пресуда строга, нема уопће сумње да ће први изићи на проsvједу, да ће најгрлатије псовати мајку маћехи Еуропи, великосрпском трибуналу и мрском “балији” Огјеју...”

Араличин предак Ревач “дере” с хајдуцима ришћанима, па ипак то Аралицу не спречава у закључку да је дерачина ексклузивни облик ришћанскога битка. Описујући дубровачког суца Решетара који је на пријевару уловио Кутлачу па га дао објесити у Задру, Аралица каже – *дубровачка вјера, никаква вјера*. Дубровчани нису ришћани; они су Буњевци, они су наши, што открива да је у овом типу свијести сваки Други, било који колектив који није “Буњевачки”, с наше обале, у начелу лош, зао, непријатељски, и да представља мање-више потпун каталог свих људских мана које се уопће даду замислити – пријетворности, лажљивости, грамзивости, и тако у недоглед.

Тај, чврст али разрок поглед, носи у себи фаталну опасност – по онога тко у њ доиста вјерује.

Ту је, наиме, још и једна, дословце самоубилачка, замка.

Уз овако манихејску подјелу свијета, у којему су људи и нељуди подијељени обалом ријеке а на нашој су обали само част и врлина, обзири и кријепост, поштење и искреност, честитост и морал, док су лопови само они други – мисао евидентно глупава – престаје свака предострожност према мангупима из наших редова јер њих, према дефиницији, нема. Ако су лопови и то рођени, па још и по адету, само они други, онда ће наша заједница, када њоме будемо сами владали, без господара таме из Опленца и Москве, бити узор чистоће.

Знамо како се тај дјетињи оптимизам окончао – без опреза, пун повјерења у људе с наше странке ријеке, “буњевачки” је народ остао без гаћа на штапу. Одерало га је као што никад нитко није. Ни Араличин Кутлача није дерао по Лици и Крајини, онако како су припадници владајуће гарнитуре одерали цијелу земљу...

Ламент над барбарима

У крајевима које је захватила побуна, живот данас нестаје. Из остатака старих кућа, дрвених или камених, пробија коров. То је чест призор у селима бивше Војне крајине. Села некоћ српска, хрватска, мјешовита, изумиру. Срби, ратни губитници, ишчезавају прије, брже и чешће од Хрвата, ратних добитника. Баш као у Андрићевој реченици – сви смо ми мртви, само се по реду укапамо. Нестају личка села и градићи. Кордунска насеља изумиру. Морлакија је све празнија. Равни котари за двадесетак година бит ће пусти, неће бити ни *ришћана* ни *Буњеваца*.

Опћенито, ријеч је о ширем феномену, депопулацији или бијелој куги. Све хрватске жупанија лани су забиљежиле више мртвих него рођених. Баш све. Но крајеви похарани ратом, у томе предњаче. Они би, нема о томе двојбе, изумрли и без рата – сва демографска истраживања рађена од 60-их година прошлог столећа, показивала су да је процес неумитан. Рат га је само убрзао, до димензија трагедије. Уочавати смрт и нестајање, моћи је избјећи, па ипак, срљати у њу, није наине ништа друго; и не жељети ништа друго него нестајање, ишчезавање, потонуће.

Трагедија постаје јасна – то је тренутак катарзе – када данас видите пуну земљу. Бројне парцеле више нема тко обрађивати. Хрватско је сточарство у транзицији изумрло, па ливаде скоро више нитко и не коси. Земља, пуста земља, постаје дивљина – као некад, прије стотина и стотина година. Та земља вапи за људима. Људима који би је настањивали, обрађивали, култивирали. Јер природа гута све пред собом, силовито, луђачким темпом и силином која застрашује.

Данас, осамдесет година након почетка хрватско-српских окршаја, постаје јасно да је борба била узалудна. Она се водила за земљу – која је на крају остала пуста. Живот је, годинама, вапио за смрћу; данас смрт – која на овом простору не бира предјеле, људе и нације, само их смјешта у неке своје циклусе, турнусе, као стоку која се води на клање – вапи за животом. Али узалуд, наде нема.

Све борбе које су ови људи и народи водили свих минулих десетљећа, са стајалишта данашњице биле су промашене не само зато што су биле убитачне, смртоносне, погубне, него и зато што су биле – обострано самоубилачке.

Аралица се у својој књизи, на неколико мјеста, куне да не жели Србима зло. Протјеривање, нестанак, ишчезнуће.

Може му се вјеровати. Одласком Срба, наиме, престаје игра, нестаје смисао, ишчезава заједнички логос. Један други писац, с истих простора, написао је роман “Браћа по матери”. Тај је наслов једнако парадигматски као и Араличин “Оквир за мржњу”; између њих стане сва новија повијест ова два народа. Нема рата док не крене брат на брата; оквир за мржњу је једини оквир многих наших живота а свакако једини оквир наших – и не само наших – десних идеологија. Када лоша политика и неумитна демографија не би овако пустошиле ове крајеве не питајући се јесу ли српски или хрватски, наши би се хајдуци могли запитати, с ким ћемо се сада ћерати? Нема с киме. С ким се ћерало, ћерало се, прећерало се, остала пуста земља. За што се гинуло? Ни за што. Сад се још старчад, и једна и друга, може ћерати само још са Смрћу, у борби која је, откако је свијета и вијека, осуђена на пораз Човјеков – пораз, којег смо сами, безумљем својим и мржњом, само убрзали. А што ћемо сад, кад ришћана више нема, и они су били, какво-такво, рјешење...

Софија Божић

Одјеци књиџе Холма Зундхаусена

Историја Србије у српској научној јавности¹

Почетком 2009. године у Београду се појавио српски превод књиџе немачког историчара, стручњака за Југоисточну Европу, професора Холма Зундхаусена, под насловом *Историја Србије од 19. до 21. века*. Књиџа је изазвала велико интересовање српске научне јавности, тако да је о њој написан већи број критичких осврта и приказа у научној периодици, као и у штампи. Поводом Зундхаусеновог дела организована је трибина на Правном факултету и округли сто о српској историографији у Гетеовом институту, а затим је немачки историчар посетио Србију и одржао предавање у Коларчевој задужбини.

Прве информације о синтези Холма Зундхаусена објавио је лист *Полишика*. Тај лист највише се ангажовао у обавештавању јавности о новој књиџи, доносећи, у више наставака, интервјуе са неколицином српских историчара, а такође и разговор са самим аутором. Најпре је новинарка Анђелка Цвијић, задужена за ову тему, објавила да се, захваљујући напорима београдске издавачке куће Клио, Зундхаусенова књиџа коначно налази пред читаоцима. Већ у том тексту изнета је претпоставка да ће синтеза немачког историчара „у нашој средини изазвати бројне полемике, јер уз вредна запажања и закључке показује и извесне слабости од којих ‘болују’ историографи у свету када је у питању Србија и српски народ“.²

О Зундхаусеновој књиџи само у листу *Полишика* објављени су интервјуи најпре са Војиславом Павловићем, затим са Душаном Батаковићем и, најзад, са Милошем Ковићем, а, посебним чланком, огласила се и Латинка

- 1 Саопштење прочитано на међународном научном скупу Наука и савремени универзитет, одржаном 16. и 17. новембра 2012. у Нишу. Резултат је рада на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије бр. 47027.
- 2 Анђелка Цвијић, “Полемична Историја Србије”, *Полишика*, 26. I 2009.

- 3 Анђелка Цвијић,
"Гарашанин није
зачетник национа-
лизма", *Полишка*, 27. I
2009, 1, 16.

Перовић. Историчар Чедомир Антић дао је интервју за лист *Сведок*. Своје виђење Зундхаусеновог дела неки историчари објавили су и у недељним листовима *Печаш* и *НИН*, и то Василије Крестић и Ђорђе Станковић у првом, а Радош Љушић у другом. О књизи су, потом, објављене и критике и осврти у научној периодици. Тако је Радош Љушић у часопису *Историја 20. века* дао знатно проширену верзију критике коју је објавио у *НИН*-у, а у истом часопису појавила се и критика историчара Бојана Димитријевића. Исто тако, значајан прилог разумевању књиге немачког професора дао је и Славенко Терзић у *Лешојиску Машице српске*. Не треба заборавити ни поговор из пера Душана Батаковића, објављен у самој књизи.

На која питања, покренута у Зундхаусеновом делу, су се фокусирали српски историчари? У чему се слажу, а где се размимоилазе бавећи се синтезом немачког професора? Издвојили смо неколико група питања на која су усредсредили пажњу. То је питање српског национализма, са косовским митом као његовом темељном компонентом, питање граница Србије, питање две Србије, менталне и реалне, српско-албански односи, Први светски рат, Други светски рат (улога Милана Недића, геноцид у НДХ), комунистичка Југославија, улога страног фактора у српској историји, посебно у време дезинтеграције Југославије деведесетих година 20. века, затим питање литературе коју је аутор користио и његова подела српских историчара на подобне и неподобне, материјалне грешке на које се наилази у књизи, питање објављивања Зундхаусеновог дела.

Првим питањем, косовским митом и српским национализмом, позабавио се Војислав Павловић, који је приговорио аутору због повезивања косовског мита и дневне политике, односно због тезе да је тај мит инструментализован у Балканским ратовима, када је Србија искорачила из свог етничког простора. В. Павловић је упозорио на одговорност Аустро-Угарске за такав развој догађаја, подсећајући на то да је Гарашанин у свом Начертанију истакао Босну и Херцеговину као прву од свих покрајина које треба ослободити; тек када је Двојна монархија окупирала Босну и Херцеговину, Србија се окренула Косову. Другим речима, Косовски бој постао је темељна компонента српског националног идентитета и основни циљ српског националног покрета као последица одлука Берлинског конгреса (1878), а не због поковања императивима митске свести. Павловић је с правом указао и на то да су национални покрети и митологија на коју су се ослањали карактеристични за епоху стварања нација, те да Србија у том погледу није представљала никакав изузетан случај, већ је само следила општи тренд.³

И Чедомир Антић је Зундхаусена позиционирао међу ауторе који нису успели да избегну стереотип по коме код Срба постоји континуитет

екстремног национализма, заснован на косовском миту. Али, ако је истина да у Србији влада ксенофобија, национализам и мегаломанија, на чему инсистира немачки професор, онда би то значило како су Срби једна толико изузетна национална заједница да се разликују од свих осталих балканских и средњеевропских колективитета. У ствари, Србија се у 19. и 20. веку развијала под средњеевропским, западноевропским и руским утицајима, подсетио је Ч. Антић, вероватно с намером да каже како све што је негативно у њеној историји, као и позитивно, није сасвим самоникло, већ да је преузимано и из других средина.⁴

Једна од битних примедби српских историчара односи се на Зундхаусенову поделу Србије на реалну и менталну. Према Душану Батаковићу, то значи да немачки историчар не води рачуна о духовном јединству српског народа на свим државно-правним просторима на које се, мигрирајући током векова, напуштајући матицу под притиском освајачких сила, а касније и под дејством других фактора, насељавао. Да ли је намера немачког историчара „да ефикасније порекне једну дубинску повезаност делова исте нације“, запитао се Батаковић и пребацио му пренаглашавање улоге географских услова, политичких граница и социјалног миљеа у обликовању друштва.⁵ За Радоша Љушића, а са њим се слаже и Славенко Терзић, смисао тврдње о постојању „државе Србије“ и „Србије у главама“ је у свођењу Србије на Београдски пашалук као на реалност, док је свако другачије осмишљавање Србије имагинација и мегаломанија.⁶ У том смислу професора Зундхаусена је прозвао и В. Павловић, као аутора који иде трагом аустријских аналитичара који већ више од једног века не одступају од гледишта да српска држава не треба да прекорачује границе које је успоставио Берлински конгрес, већ да треба да се развија у њиховом оквиру.⁷

Како би доказао да српска држава постоји само на простору Београдског пашалука, Зундхаусен је своју књигу испунио разним конструкцијама, тврди Славенко Терзић, и једну од тих конструкција препознаје у политичко-историјском појму Косово који, према немачком историчару, постоји још од средњег века, али не и према бројним истраживачима који су поуздано установили да је вековима био везан само за географски појам Косово Поље, а почео се ширити тек крајем 19. века. Следећи свој идеолошко-политички приступ српској историји, Зундхаусен је резултате Балканских ратова прогласио за српско освајање несрпских територија, које је било праћено протеривањем и свим врстама насиља над локалним становништвом. Албанце је, према мишљењу С. Терзића и Р. Љушића, аутор увек приказивао као невине жртве српске тираније, који су чак и у Титовој Југославији били грађани другог реда, иако чињенице говоре

- 4 Milan Dinić, "Zaključci istoričara mogu da idu u prilog jednoj od strana, ali istoričar ne sme da stane na jednu stranu", доступно на: www.svedok.rs/index.asp?show=65802 [1. XII 2012]
- 5 Душан Т. Батаковић, "Слике модерне Србије: дometri, ограничења, оспоравања", Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, 563.
- 6 Radoš Ljušić, "Istoriografija 'odbira', srbofobije i jugofilije", *Istorija 20. veka* 1/2010, 214; Славенко Терзић, "Историја Србије са гневом и пристрасношћу", *Лешојис Машице српске*, књ. 485, 1–2/2010, 150.
- 7 А. Цвијић, "Гарашанин није зачетник национализма".

- 8 R. Ljušić, *н. г.*, 229.
 9 *Исшо*, 229–230.
 10 С. Терзић, *н. г.*, 159–160.
 11 Проф. др Ђорђе Станковић, “Двојно књиговодство смрти”, Печат, бр. 106, 19. III 2010, 8–11.
 12 Војан В. Dimitrijević, “Krajnje problematičan konstrukt”, *Istorija 20. veka* 1/2010, 249–252.

супротно. Код Х. Зундхаусена се помиње, између осталог, и број од чак 20.000 побијених Албанаца у Првом балканском рату. Међутим, ова двојица одлично упућених српских историчара негирају тај податак као нетачан и произвољан. Компарирајући начин на који је Зундхаусен писао о српским жртвама и страдањима са начином на који је писао о патњама Албанаца наводно изложених српском терору, Р. Љушић је дошао до недвосмисленог закључка да су управо Албанци Зундхаусенов изабрани и повлашћени народ.⁸

Међутим, начин на који је приказан Први светски рат, према Р. Љушићу, је коректан, ако се изузму извесни велики пропусти, као на пример, ниједан помен Топличког устанка.⁹ С. Терзић је пак запазио да у *Историји Србије* нема ниједне речи ни о организованом затирању Срба од стране Централних сила, у 300 концентрационих логора Аустро-Угарске, 50 Немачке и 25 Бугарске.¹⁰ Прескакање теме логора упало је у очи и Ђорђу Станковићу који је чак констатовао да би уважени професор више допринео свом и српском народу да је истражио и објавио обимну књигу о концентрационим логорима. Станковићу је такође засметао и сувише кратак приказ Првог светског рата, на свега 7 страна, с обзиром на значај тог рата у историји Србије и српског народа, на огромне људске и материјалне губитке које су Срби претрпели у том крвопролићу и које је Станковић, критикујући Зундхаусена, прецизно побројао.¹¹

Озбиљни пропусти уочени су и када се ради о Другом светском рату. Бојан Димитријевић је приметио да Х. Зундхаусен не жели да разуме драматичност догађаја који су се одигравали у Србији почетком рата и веома деликатну мисију генерала Милана Недића, мисију успостављања мира у побуњеној земљи у којој су немачке трупе заводиле ред репресалијама, да се бави претежно Недићевом идеологијом, не налазећи за сходно да помене како су Србијом управљали немачки органи власти, а не Недић и да је неоправдано ставио знак једнакости између југословенског покрета Збор и усташког покрета. Б. Димитријевићу није промакло ни то да је, и када је реч о Равногорском покрету, у први план стављена идеологија, док нема ни трага од анализе војних ефектива покрета. Овај српски историчар приговорио је Х. Зундхаусену и због тога што је пропустио прилику да кроз немачке изворе реконструише историју Србије под немачком окупацијом. Речју, Х. Зундхаусен је Други светски рат представио као грађански, верски и национални рат југословенских народа или идеолошких противника исте националности, штитећи на тај начин своју земљу која је у овом рату била окупациона сила.¹²

За начин на који је још једна велика тема из српске историје, геноцид над Србима у НДХ, представљена у Зундхаусеновој књизи, Војислав

Павловић није имао никакве примедбе, подвукавши да аутор недвосмислено говори о истребљивању српског народа и да без устручавања предочава улогу дела римокатоличког клера у геноциду.¹³ Други историчари, међутим, попут С. Терзића и Р. Љушића, много пажљивије су проучили тај део књиге, упозоравајући на то да Х. Зундхаусен умањује број жртава геноцида, свдећи га на само 50 до 80.000 Срба убијених у Јасеновцу и Старој Градишки и да уопште умањује број српских жртава у Другом светском рату.¹⁴

Зундхаусеново дело скренуло је пажњу српских историчара и по начину на који је у њему представљен период после Другог светског рата. Душан Батаковић је ставио примедбе на приказ политике титоистичке власти према српском питању. Он је приговорио немачком колеги да није дао објашњење зашто је у том раздобљу само Србија доживела тако драстично смањење, док су нпр. Хрватска и Словенија биле проширене, односно зашто су за Србију важили једни критеријуми, а за остале покрајине неки други.¹⁵ Слично је реаговао и Славенко Терзић, питајући се зашто Х. Зундхаусену није било необично то што је око 8% припадника албанске мањине у Србији 1948. добило аутономну покрајину, док то није био случај са 15% Срба у Хрватској, који су у неким областима чинили већинско становништво.¹⁶

Следеће питање које је изазвало реакцију српских историчара је умањивање улоге великих сила у историји Србије, у складу са Зундхаусеновим полазиштем да је пренаглашавање њихове улоге начин да се избегне суочавање са унутрашњим узроцима невоља српског народа. Милош Ковић је, међутим, довео у питање ово гледиште наводећи закључак познатог истраживача историје Балкана Ричарда Клога, који је мишљења да је утицај страног фактора у прошлости балканских држава много значајнији него у историји великих сила. Такође, Ковић је изразио чуђење што немачки историчар, тумачећи распад Југославије, готово уопште није узео у обзир улогу спољног чиниоца, истовремено запазивши како је Зундхаусен у том погледу запао у противречност, јер је приметио да се признање независности Словеније и Хрватске, које су извршиле водеће чланице Европске уније на челу с Немачком, може сматрати међународно-правним датумом дезинтеграције југословенске државе.¹⁷

Ниједан од српских историчара који су се огласили поводом књиге немачког професора није пропустио да се осврне на литературу коју је користио и, с тим у вези, на његов однос према српској историјској науци и српским историчарима. Д. Батаковић, тако, сматра потпуно непримереним разврставање српских историчара на подобне и неподобне, односно на оне чије тезе прихвата и друге, с којима се не слаже. Олако

13 А. Цвијић, "Гарашанин није зачетник национализма".

14 Р. Љушић, *н. г.*, 235–237; С. Терзић, *н. д.*, 162–163.

15 Д. Т. Батаковић, *н. д.*, 567.

16 С. Терзић, *н. д.*, 164.

17 Анђелка Цвијић, "Задатак историје је да објашњава", *Политика*, 18. II 2009, 16.

- 18 Д. Т. Батаковић, *н. г.*, 564.
- 19 М. Динић, *н. г.*
- 20 “Ове резерве” – пише ауторка приказа – “како је и претпостављао Зундхаусен, проистичу из разлика унутрашње реалности, то јест слике нације у главама појединаца, и спољне реалности, која је резултат научне реконструкције. Али, у том погледу није унисона ни српска историографија: помануте разлике, разлике између замишљене Србије и реалне Србије, иду и кроз њу саму.” Везујући појам науке за “спољну реалност”, Л. Перовић као да је један добар део српске историографије, онај који прихвата “унутрашњу реалност”, који је свестан духовног јединства свих Срба кроз историју, како оних који су живели и живе у најближем окружењу, у региону и у расејању широм света, индиректно прогласила за ненаучан, можда чак и шарлатански. Латинка Перовић, “Прошлост није исто што и историја”, *Полишика*, 20. II 2009, 16.
- 21 А. Цвијић, “Изазов за нашу науку”, *Полишика*, бр. 34205, 29. I 2009, 17.
- 22 Д. Т. Батаковић, *н. г.*, 568.

дисквалификујући све идеолошке неистомишљенике, аутор *Историје Србије...* не поступа, како произлази из Батаковићеве анализе, као стручњак који је, по природи свог позива, дужан да уважава и другачија схватања, већ као аутократа који гуши слободу научног изражавања. Уз то, одбацујући резултате релевантних истраживања само зато што их третира као политички некоректне, ограничава сопствене сазнајне домете и тиме смањује квалитет свог рада.¹⁸ Чедомир Антић се похвално изразио о ауторовим напорима да савлада огроман број научних публикација. Коришћена литература је импресивна, утисак је Антића, али начин на који је користио је проблематичан. Овај историчар је, попут других колега, Зундхаусенов приступ литератури оценио као селективан, а није пропустио ни да упозори на недопустиво велики број материјалних грешака које су, српски историчари се слажу и у томе, настале управо због селективног коришћења само оне литературе у којој је могао да пронађе потврду својих унапред постављених теза.¹⁹ Приговор о Зундхаусеновој недовољној обавештености одбацила је једино Латинка Перовић, правдајући његово опредељење да консултује само научну литературу коју је оценио као подобну недостацима других сличних подухвата. Да будемо прецизни, Л. Перовић каже: „ниједно дело ове врсте нема тако широку истраживачку подлогу“. Очигледно, она је хтела да подвуче немогућност потпуног савладавања свих постојећих, безбројних библиографских јединица, у чему је у праву, али тиме ипак није успела да Зундхаусена ослободи оптужбе да је имао селективан приступ литератури. Она је и једини српски истраживач који се изјаснио афирмативно о делу немачког професора, проглашавајући његову књигу за велики научни подухват, с обзиром на напор који је потребно уложити да би се проучило двеста година прошлости једног народа и о томе написала историјска синтеза. Озбиљне примедбе изречене на рачун његове синтезе Латинка Перовић је прогласила „резервама“, које су само последица разлике између субјективног доживљаја нације и објективне стварности.²⁰

Поменимо, најзад, још и то да српски историчари нису сасвим сложни у одговору на питање да ли је књигу Холма Зундхаусена требало објављивати на српском језику или не. Милан Ристовић је, на пример, похвалио објављивање ове књиге, будући да је, по његовом схватању, Зундхаусеново виђење, као поглед „са стране“, једна врста коректива наших ставова.²¹ Са њим се сложио и Батаковић, заузевши став да и такве књиге треба да буду доступне српским читаоцима како би се наша средина на конкретном примеру уверила да је слика српске прошлости коју је уобличио наука у свету екстремно искривљена, односно како би стекла увид у преовлађујућу школу мишљења, чији је репрезент Х. Зундхаусен, која на српски културни

и политички простор гледа с предрасудама и предубеђењима.²² Међутим, потпуно супротно мишљење изнео је Василије Крестић. Он је упозорио на то да се са страног језика преводи само оно што је добро, што је високог квалитета, што је научно проверено, што није тенденциозно, спорно и злонамерно, што унапређује и обогађује научну мисао, док књига немачког професора нема такве одлике па је није ни требало преводити. Крестић је констатовао да ова књига српским историчарима уопште није потребна јер њом ништа ново нису добили. А ако превод није намењен историчарима, онда је готово сигурно да је намењен ширем кругу читалаца – неисторичарима. Недовољно обавештеним српским читаоцима требало је помутити свест и уверити их да су Срби већ одавно, од Првог српског устанка, на погрешном путу и да су управо они криви за ратна збивања и злочине приликом распада Југославије. Свој поглед на Зундхаусенову књигу и њену појаву у нашој средини Крестић је резимирао речима – којима ћемо завршити наше саопштење – да је то прворазредни издавачки, научни и политички промашај.²³

23 Василије Крестић, “Издавачки, научни, политички промашај”, *Печаш*, бр. 52, 27. II 2009, 24–25.

“СЛИКА И ОГЛЕДАЛО” – СКД Просвјета 1944.-1980

22. СПОМЕНИЦИ

Прилози

Боривој Чалић

Инвенџар епископског двора у Осијеку 1773. године

1.

Осјечко поље, подручје око Осијека, у међуречју Драве, Дунава и Вуке, припадало је у 18. столећу, у црквено-административном погледу, различитим епархијама. Након Велике сеобе, у доба патријарха Арсенија III Чарнојевића, почетком 18. столећа било је под јурисдикцијом мохачко-сигетског епископа Јефрема Јанковића Тетовца, све до његовог одласка у Русију 1703. године. Потом се нашло у саставу Сремске архидијецезе, а на Сабору у Крушедолу 1710. дошло је под власт печујског владике Никанора Мелентијевића, који је 1713. пренео епископско седиште у Осијек. На Сабору у Хопову 1721. за сечујског и осјечкопољског епископа изабран је Максим Гавриловић, архимандрит манастира Бешенова. Владика Максим купио је у Осијеку од камералобердиректора Игнаца Осенда кућу, коју је претворио у своју резиденцију. Након његове смрти 1733. епархијом је администрирао Павле Ненадовић, тада егзарх архиепископа и митрополита Викентија Јовановића. Исте године Сечујска епархија је укинута и сједињена с Будимском епархијом, а Осјечкопољска је постала саставни део Сремске архидијецезе.¹ У доба градње двора у Сремским Карловцима, у Осијеку столује патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента.² Патријарх је 1746. у Сремским Карловцима посветио Јована Георгијевића, једног од својих најоданијих људи, за осјечкопољског епископа.³ Осијек је био важно војно и државно административно средиште па је Јован Георгијевић, као особа

- 1 С[лободан] Г. М[илеуснић], Осјечкопољска епархија, (у) Енциклопедија православља, 2, Савремена администрација, Београд, 2002.
- 2 Милорад Л. Мишковић, *Осјечкопољска и барањска епархија, (у) Први шемањизам Епархије осјечкопољске и барањске*, Даљ – Београд, 2009, 17–19.
- 3 Лаза Чурчић, *Свидетелство о избору Јована Георгијевића за осјечко епископа, (у ауторској књизи) Српске књије и српски писци 18. века*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1988, 148–151.

од патријарховог посебног поверења, имао и задатак да, у својеврсној дипломатској мисији, одржава контакте с властима.⁴ Георгијевић је био епископ до смрти Арсенија IV Јовановића, 1748. године.⁵ Након тога је осјечкопољска епархија придружена славонском владичанству са седиштем у Пакрацу, а под управом епископа Софронија Јовановића. Софроније се и настанио у Осијеку, те је 1750. стари владичански двор, који се налазио на државном путу и, вероватно, био неподесан за резиденцију, заменио с пиваром Јоханом Штемером за кућу насупрот осјечкој саборној цркви Успења Пресвете Богородице. У том двору је имао резиденцију до 1756. када се преселио у Пакрац, где је наредне године и умро.⁶ Осјечкопољска епархија тада је издвојена из Пакрачке епархије и коначно припојена Сремскокарловачкој архидијезези у чијем је саставу остала до 1991. године.

У осјечком владичанском двору боравили су повремено до 1776. митрополитски егзарси Герасим Радосављевић и Данило Богдановић. Већ око 1785. двор се помиње као запуштен, празан и рушеван, а башта као неуредна, претворена у пашњак, ђубриште и складиште грађе. На Темишварском сабору 1790. предложено је да се резиденција прода, али је ово питање решено тек 1877. када је патријарх Герман Анђелић поклонио двор осјечкој Црквеној општини, која га је потом продала граду за 4000 форинти.⁷

2.

Документ који се доноси у прилогу представља инвентар осјечког владичанског двора. Начињен је поткрај 1773, након смрти Јована Георгијевића, а по наредби бачког епископа Мојсеја Путника који је до пролећа 1774, када је за новог архиепископа и митрополита изабран темишварски епископ Викентије Јовановић Видак, администрирао Карловачком митрополијом. Овај инвентар начињен је руком значајне личности српске културе 18. столећа. Реч је о Павлу Ненадовићу Млађем (Будимски Табан, ? – Темишвар, 1788), преводиоцу, песнику и митрополитском секретару, који је у то доба био провизор митрополијског властелинства у Даљу. Приредио је текст *Сѣмаѣографије* коју је 1741. отиснуо Христофор Жефаровић, а с латинског је превео српске привилегије.⁸

Инвентар открива скромно намештену резиденцију, опремљену тек најосновнијим стварима, на којој је време, али и одсуство сталних становника и њихове свакодневне бриге, оставило свој траг. Из осјечког

4 Душан Љ. Кашић, *Српска насеља и цркве у сјеверној Хрватској и Славонији*, Епархијски управни одбор, Загреб, 2004, 186.

5 Јован Георгијевић премештен је 1749. у Карансебеш за карансебешко–вршачког епископа, да би ускоро седиште владичанства преместио у Вршац и онде подигао велелепни епископски двор, један од најлепших у Српској православној цркви. Након смрти архиепископа и митрополита Павла Ненадовића изабран је 1769. за његовог наследника. Био је несумњиво учен човек о чему сведоче и дела која је написао *Параклис Сѣфану Дечанском* и *Канон молебни Сѣфану Дечанском*, а која је послао на дар Дечанима, манастиру свог пострига (Уп. Л. Чурчић, *Параклис Сѣфану Дечанском Јована Георгијевића из 1762. године*, (у) *Исѣо*, 152–177), његова промишљања о реформи ћирилице (Уп. Л. Чурчић, *Зайиси епископа Јована Георгијевића 1761–1766. у Вршцу реформисаном ћирилицом*, (у ауторовој књизи) *Исходи и сѣазе српских књића 18. века*, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 2006, 56–61), те књига *Собраније избраних молишав*, коју је штампао 1771. код

- Курибека у Бечу. Умро је 1773. и сахрањен је у Крушедолу. В. и Сава (Вуковић), епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветиој до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац, 1996, 244–247.
- 6 М. Л. Мишковић, *Исшо*, 19.
- 7 *Исшо*, 20–21.
- 8 Боривоје Маринковић, *Уводне белешке за једну сџудију о Павлу Ненадовићу Млађем, његовој преводаци Жефаровићеве Схемашографије*, (у ауторовој књизи) *Заборављени брашћивеници по њеру*, Службени гласник, Београд, 2008, 85–90.
- 9 Документ се доноси у фонетској транскрипцији, савременом српском ћирилицом. Слова исписана изнад реда спуштена су у ред у округлим, а изостављена слова додана су у угластим заградама.

двора су 1769. неки комади намештаја по наредби Јована Георгијевића пренесени у Даљ ради опремања тамошњег митрополитског двора. Реч је, чини се, о стварима које су биле његово власништво и које је он могао набавити још у доба свог боравка у Осијеку па су од тада, његовим одласком, онде и заостале. И овакав, тек сумарно сведен инвентар, мали је али важан прилог за стварање потпуније слике о приватном окружењу припадника високих црквених кругова у 18. столећу.

Документ је исписан на три странице једног табака папира, а чува се у Архивској збирци Музеја Српске православне цркве у Београду (сигн. 9350).⁹

Шпецификација

вештеј двора осечкија, који ја долу потписати по високо(м) указу их високо преос[ве]шт[енс]тва Г. Еп[ис]копа Бачког и администратора данас низположенагo датума прегледао јесам, и обрeтeло се следоватeљнe:

Недвижимаја

1. Кућа у долњој вароши осечкој, чрез Г. оберстера Белградију¹ изнутра репарирата
2. Кућа у авлији стара нерепарирата
3. Штала, како у првом состојанији била, тако и сад находи се
4. Шупфа сасвим била срушена, и чрез Г. оберстера Белградију изнова сасвим
воздвигнута
5. Башта у прво(м) состојанији јест
6. Кућа у широком сокаку сасвим порушена
7. Ливада, [и]
8. 3 јутра земље, и сад без ограде находјат сја

- 1 Јован Белгради (1715–1779), пуковник Славонског хусарског пука. Пореклом из племићке породице у Ердељу, од младости се посветио војничком позиву.
- 2 који се налази

Движимаја

9. 6 икона дрвени[x] различни[x], и сад находјат сја
10. 16 икона на папиру и платну од који(х) 4 подерате
11. 10 икона фигура у стаклу и рамови, находјат сја
12. 5 икона на папиру од који(х) 2 раздерате
13. 4 иконе на платну и сад находјат сја
14. 5 портрета римс[ких] императоро(в), находјат сја
15. 1 велико огледало, находит сја
16. 1 хастал и на јему липови харма(н), находјат сја
17. 1 харман с 2 стаклени пенцера, обитију² у Даљу почившаго Г. архиеп[ис]копа Јована донешен где и сад находит се
18. 1 стар велики харма(н) у Осеку и сад находит се
19. 1 стари хастал с трима ногама, у Даљу
20. 1 ординар мали хастал, у Даљу
21. 2 округла хастала от који(х) 1 фарбован и сад у Осеку јест
22. 1 мали ординар хастал и сад находит се

23. 2 кухињска хастала и сад у кух[и]њи находит се
24. 1 велико канабе находит сја у сали
25. 5 велики[х] столица от који(х) 3 подерате
26. 12 кожни[х] столица от који(х) 2 покварене
27. 1 ама от различни[х] парчета чохе, и сад находит сја
28. 1 ама от зелене раше подерана
29. 5 пари от зелене раше фиранги и сад находит сја
30. 1 пар от платна, находит сја
31. 1 лакови стари кревет сасвим порушен

Прегледано у Осеку, 13. деке(м)[врија] 773 лета.

Шпецификација

вештеј zde у Даљу от 769 лета почившаго архиеп[ис]копа Јована Георгијевића, zde донешене које и сад находитсја.

1. 1 велико от чрне коже канабе
 2. 12 столица кожни[х] чрни[х]
 3. 12 столица кожни[х] чрвени[х]
 4. 1 хастал липов с 3(ма) полама
 5. 1 бели порцулан
 6. 1 харман от чамовине у 770 начињен за хаљине
 7. 1 велике саонице
- Бакари и колат никакова zde не находит сја.

У Даљу 14 деке(м)[врија] 773.

Павел Ненадовић
провизор даљски

Хроника Друштва 2014.

(Приредила Љиљана Вукашиновић)

Светосавска академија

У организацији СКД “Просвјета” у Хрватском глазбеном заводу у Загребу, поводом Дана Светог Саве, славе Друштва уприличена је 27. јануара Светосавска академија. Пригодни програм пратио је и хрватски предсједник Иво Јосиповић. Предсједник Јосиповић честитао је присутним у ХГЗ-у Дан светог Саве, како је рекао, велики културни и национални благодан српског народа. Нагласио је да, као хрватски предсједник, цијени допринос српске заједнице у Хрватској наводећи како су се међусобни односи кроз повијест темељили на разумијевању, поштовању и потпори, али да је било и тешких страница. Предсједник СКД “Просвјета” Чедомир Вишњић поручио је да слава Св. Саве обавезује све генерације до данас те подсетио како СКД “Просвјета” ове године обиљежава 70. годишњицу постојања. Додао је да је предсједник Јосиповић први хрватски челник након сто година, односно од 1914., који присуствује Светосавској академији. Вишњић је годишњу награду Друштва “Сава Мркаљ” уручио сликару Милошу Поповићу. Поповић је сликарство дипломирао на Академији ликовних умјетности у Загребу. Радио је као професор ликовног одгоја у основној школи и за свој педагошки рад добио је награду “Иван Филиповић”, а ликовну секцију у “Просвјети” води већ 15-ак година. На Светосавској академији били су и савјетница предсједника Републике Србије Томислава Николића Јасмина Митровић Марић, представници амбасада Србије и БиХ у Хрватској, представници хрватских и србијанских министарстава, саборски заступник Милорад Пуповац,

представници Града Загреба те представници Српске православне цркве из Загреба и Београда. Чланови Српског православног црквеног пјевачког друштва “Вила” из Приједора у БиХ извели су низ пјесама међу којима и Бизантијски напјев Псалма 135 и Руковети класика српске музике Стевана Стојановића Мокрањца.

**Војин Бакић – свјетлоносне форме (7. 12. 2013 – 2. 02. 2014)
– изложена биста Саве Мркаља у посједу СКД “Просвјета” и
цртежи из архиве Душка Матића**

У Музеју савремене умјетности отворена је прва ретроспектива једног од најзначајних хрватских умјетника 20. вијека, Војина Бакића (1915-1992). Умјетник чији радови су у вријеме настанка уврштени у европске и свјетске прегледе модерне умјетности, који је редовито излагао на најважнијим умјетничким смотрама, након десетљећа колективног заборавља, добио је репрезентативну изложбу која је обухватила 50 година умјетникова стваралаштва. На изложби је представљено око 200 скулптура и 80 цртежа, као и скице, макете споменика, фотографска увећања, пројектна и особна документација те филмска грађа. Осим што изложба хронолошки и морфолошки прати стваралачки и развојни пут умјетника, изложено је низ макета и фотографија јавне споменичке пластике која је уништена током деведесетих година или је још увијек изложена девастацији, као и никад изведени пројекти.

СКД “Просвјета” је за ову прилику посудила за излагање двије Бакићеве бисте у посједу Друштва, Саву Мркаља, која се може видјети на изложби те Светозара Марковића. Како је Просвјети 2012. повјерена изнимно вриједна архивска грађа г. Душана Матића која садржи бројне Бакићеве документе, фотографије дјела и из живота умјетника, каталоге изложби, новинске чланке итд., изложено је и неколико цртежа и скица из ове збирке.

Поврат дијела имовине СКД “Просвјета”

Након 20-годишње правне битке “Просвјета” је успјела повратити дио своје имовине, зграду бившег Српског девојачког интерната у Прерадовићевој улици 21. Иако је и тај резултат сасвим оклаштрен, за сада не обухвата улаз у двориште ни помоћне зграде, Друштво наставља борбу за цјелину тог комплекса, односно, за земљиште и некретнине у власништву Савеза српских земљорадничких задруга у Прерадовићевој 23.

То је дио српске имовине који према договору Српске православне цркве, Српског привредног друштва “Привредник” и СКД “Просвјета” треба да припадне нашем Друштву.

Прослава 70. годишњице рада Друштва у Глини

Свечаном сједницом Скупштине СКД “Просвјета” 10. маја 2014. године обиљежена је 70. годишњица Друштва у Глини, граду у којем је 18. новембра 1944. године Друштво и основано. Свечаности, одржаној под покровитељством Сабора Републике Хрватске, присуствовао је предсједник Републике Хрватске др Иво Јосиповић, представници Српске православне цркве на челу с епископима далматинским Фотијем и горњокарловачким Герасимом, изасланик предсједника Републике Србије др Оливер Антић, представници амбасаде Републике Србије на челу с отправницом послова Босом Продановић, предсједник СНВ-а и саборски заступник Милорад Пуповац, народни посланик у Скупштини Републике Србије Миодраг Линта, изасланици Сабора, Сисачко-мославачке жупаније, Града Глине и многи други гости и чланови СКД “Просвјета”. Предсједник СКД “Просвјета” Чедомир Вишњић уручио је предсједнику Републике Хрватске др Иви Јосиповићу Златну значку “Просвјета”. Честитавши Друштву јубилеј Јосиповић је нагласио изузетну важност дјеловања организација попут Просвјете понајприје за националну мањину, српску заједницу у Хрватској, али и за цијелу Хрватску. Златне значке Друштва додијелене су и предсједнику СНВ-а Милораду Пуповцу и дугогодишњем уреднику часописа *Просвјета* Милораду Новаковићу. Повеље “Милан Радека” за изузетан допринос развоју културе Срба у Хрватској додијелене су часопису

Бијела Пчела, Ансамблу народних игара и Библиотеци Просвјета. Након свечане сједнице услиједио је концерт Великог тамбурашког оркестра Радио-телевизије Војводине.

**Изложба поводом обиљежавања 70-те годишњице рада Друштва
“Слика и огледало - Просвјета 1944-1980.”
(16. 05. 2014. – 27. 06. 2014.)**

Фотографије и документи везани за рад Друштва у периоду од оснотка 1944. до забране рада 1980. године постављене су тематски и хронолошки на 27 паноа. Приређивач изложбе је Чедомир Вишњић, стручни сарадник и архивист Љиљана Вукашиновић, дизајнер изложбе Рута.

Ова изложба која говори о СКД “Просвјета”, представља алтернативну културну историју Хрватске с много заборављених имена и догађаја, како је нагласио председник СКД “Просвјета” Чедомир Вишњић на отварању изложбе “Слика/огледало”. Обраћајући се присутнима у “Просвјетиној” дворани у Загребу подсетио је на осниваче, прве руководиоце и виђеније чланове Друштва, Дану Медаковића, Богдана Рапајића, Раду Прибићевића и Бошка Десницу. Нагласио је да су неки од руководиоца као Раде Жигић или Станко Ђаница Опачић били на Голем отоку због супротстављања партијској идеологији. Након тога, објашњавао је садржај сваког од 27 тематски и хронолошки пореданих паноа, подсетивши на богату активност пододбора, издавачку активност, очување црквених објеката и градњу споменика или постојање Музеја Срба у РХ, те на замрзавање рада и развлачење имовине у задњим данима међуратног дјеловања, све до фамозне забране рада и брисања из регистра 1980. О задњим данима “Просвјете” говорио је и Бранислав Ђелап који је након експропријације

породичне књижаре низ година био директор издавачког подuzeћа “Просвјета”, које је до обнове рада почетком 90-их било чувар преостале имовине, богате прошлости и успомена. Извори су осим архиве “Просвјете” били Хрватски државни архив, Хрватски повијесни музеј и приватни архиви породица Десница, Жигић, Зец, као и појединци: Славен Луштица, Недјељко Вукадиновић и Милијана Ножинић.

Промоција “Србобрана 1901 - 1914” на Коларцу

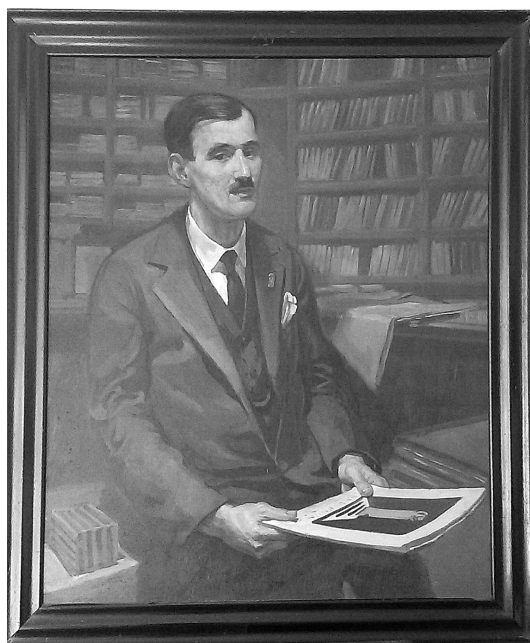
У сриједу, 5. фебруара 2014., у малој дворани Задужбине Илије М. Коларца у Београду промовирана је нова књига Чедомира Вишњића “СРБОБРАН 1901-1914” у издању Службеног гласника и СКД “Просвјета”. О књизи су говорили уредник Службеног гласника Никола Вујчић, научни сарадник на Институту за новију историју Србије др Софија Божић, виши научни сарадник на Институту за савремену историју др Ранка Гашић и аутор књиге Чедомир Вишњић.

Донација Ђелап – захвала БРАНИСЛАВУ ЂЕЛАПУ

Српско културно друштво “Просвјета” изражава своју захвалност г. Браниславу Ђелапу, дугогодишњем директору нашег Издавачког подuzeћа, на донацијама које смо примили ове године;

- књигама за “Просвјетину” библиотеку,
- портрету Ђорђа Ђелапа од Миленка Ђурића.

Ђорђе Ђелап, оснивач и власних угледне издавачке књижаре у Загребу, значајно је име српске и хрватске културне сцене свог времена, значајно име културе Срба

у Хрватској. СКД “Просвјета” се радо обавезује да ће споменути рад Миленка Ђурића изложити у свечаној дворани у згради у Бериславићевој 10. Књиге из донације биће евидентирани и уврштени у редовни фонд наше библиотеке.

Вишекратним донирањем г. Бранислав Ђелап уврстио се у ред великих добротвора Српског културног друштва “Просвјета”.

Преглед културних догађања у Централној библиотеци Срба у РХ (октобар 2013. – октобар 2014.)

Јесен 2013.

3.10.	<i>Мртва природа - Цвијеће</i>	Изложба фотографија	Јовица Дробњак, аутор, фотограф
10.10.	<i>Јесен, и живоша и смисла – 120. годишњица рођења Милоша Црњанског</i>	Предавање	Проф. др Душан Маринковић, Филозофски факултет Загреб
17.10.	<i>Радоје Арсенић – Ремембер Максимир</i>	Промоција књиге	Милорад Новаковић Чедомир Вишњић Радоје Арсенић
4.-6. 11.	<i>Сањам књиге – изложба нових наслова са 58. Београдског сајма књига</i>	Изложба књига	Чедомир Вишњић Сњежана Чича
13.11.	<i>Вече са Љубивојем Ршумовићем</i>	Књижевно вече	Љубивоје Ршумовић Милана Ђорђијевић
			Светлана Патафта
14.11.	<i>Свети Јора Ашонска – Хиландар</i>	Предавање	Др Бранко Чоловић, умјетности
		хисторичар	
19.11.	<i>Њеџиш – о 200. годишњици</i>	Предавање о 69. годишњици СКД Просвјета	Проф. др Душан Иванић, Филолошки факултет Београд Чедомир Вишњић
		Горан Винчић	

21.11.	<i>Сјећање на Десанку Максимовић</i>	Драмски перформанс	Полазници драмског студија ЕХО
25.11.	<i>Мирослављево јеванђеље – 8. Дани српске културе</i>	Изложба, пројекција филма	Радмило Мулић, Нови Сад
28.11.	<i>Роман о Лондону – промоција издања ИП Просвјеша</i>	Промоција	Драго Кекановић Чедомир Вишњић Раде Драгојевић
5.12.	<i>Надежда Пећровић</i>	Предавање	Милош Поповић, проф.
12.12.	<i>Свети Јора Ашонска- Кареја</i>	Предавање	Др Бранко Чоловић

2014.

30.1.	<i>Записи о биљу и нама</i>	Промоција књиге аутобиографских записа	Дара Секулић, аутор Велимир Секулић Чедомор Вишњић
20.3.	<i>Пролеће посрнуло брашћива</i>	Промоција књиге	Радован Ковачевић, аутор Радоје Арсенић Чедомир Вишњић
1.-17.4.	<i>Крај Јојора Јасеновац</i>	Изложба фотографија и докумената	Ђорђе Миховиловић, аутор изложбе, кустос у ЈУСП Јасеновац
18.4-15.5.	<i>Кораци</i>	Изложба фотографија	Валентина Вукадиновић, аутор Јанко Белај, фотограф
22.4.	<i>450. годишњица рођења Шекспира: Хамлеј као јолићичка и психолошка драма</i>	Предавање	Проф. др Зоран Пауновић, Филолошки факултет Београд
23.4.	<i>Ноћ кwиге</i> <i>Пейео на йрају – збирка йјесама</i> <i>Чудне љубави – дwије сцене из йредсйаве</i>	Промоција збирке пјесама, драмска радионица	Јагода Кљаић, аутор збирке Велимир Секулић Светлана Патафта

15.5.	<i>100 година од почетка 1. свјетској рати: Српско виђење Првој свјетској рати</i>	Предавање	Др Чедомир Антић, Филозофски факултет Београд Петар Лађевић, социолог Чедомир Вишњић
16.5.- 27.6.	<i>Слика и огледало: СКД Просвјета 1944-1980</i>	Изложба фотографија	Чедомир Вишњић, аутор
19.5.	<i>2nd Zagreb Harph Fest</i>	Концерт	Ленка Петровић, харфистица Београд
22.5.	<i>190 година од рођења њесника: О Бранку Радичевићу</i>		Предавање Др Тонко Маровић, академик
29.5.	<i>Србобран 1901-19014: Српско Коло 1903-1914</i>	Промоција књиге	Чедомир Вишњић, аутор Др Гордана Јовић-Кривокапић Др Дамир Агичић, Филозофски факултет Загреб Др Никола Дуганџија Петар Лађевић
5.6.	<i>Пројекат Хрватски књижевно-културни идентитет у транзицији/регионалном контексту (аспекти хрватско-српској културној дијалога)</i>	Представљање пројекта	Проф. др Душан Маринковић Дубравка БогUTOвац Чедомир Вишњић
12.6.	<i>200 година "Мале професионарне славеносербске њеснице": Вуково сведочење о културном контексту усменој стваралаштва</i>	Предавање	Проф. др Љиљана Пешикан- Љуштановић, Филозофски факултет Нови Сад
9. 9.	<i>Ликовна колонија "Пећар Добровић" Дарда</i>	Изложба слика	Мирко Марковић, проф.

16.9.	<i>ПЕРОЈ њером романџичара</i>	Промоција књиге	Митрополит загребачко- љубљански проф. др Порфирије Проф. др Милорад Пуповац Чедомир Вишњић Рајка Косановић, проф. Петра Пушкар, проф. архимандрит Данило Љуботина, приређивач
25.9.	<i>Пјесникиња Tatjana Tasha Lukić</i>	Представљање	Мира Бићанић, проф. Петра Пушкар, проф. Татјана Лукић, проф, аутор

Нова издања Друштва

Боривој Чалић:

Трагови у шрајању - Поршреши и скице

...Ова књига обухватила је неколико десетина личности пониклих у вуковарском крају или на друге начине везаних уз њега. Оне су својим делом и напорима оставиле видан траг у српском духовном простору на подручју бројних области којима су се бавиле, од књижевности и уметности, до просвете, политике и разних грана науке, уклапајући се и у главне токове културе свог доба. Неке од њих данас нам изгледају скрајнуте у памћењу, неке су и данас живе.

А све су приказане на трагу оне основе која свој извор налази у шкољки чињеница. Због тога је и логично питање колико је њихово стваралаштво живо и присутно и шта оно значи данас? Одговор на то зависи само од нас, од нашег “свесног односа према прошлости”

Тања Олуић Мусић:

Велик си онолико колико си мали

...Свака од тих пјесама и прича на неки је начин сјећање на дјетињство и вријеме одрастања, игре и снова. Сабрали смо их током осамнаест година излажења “Бијеле пчеле” у којој једна рубрика носи наслов “Кад сам био мали / Кад сам била мала” и разврстали у азбучник. Неки су рођени у

Хрватској, а живе и стварају у Србији, а други су рођени у Србији и Републици Српској, а живе и стварају у Хрватској. Аутори не припадају истој генерацији, ни истом књижевном правцу. Оно што их зближава јесте жеља да заувјек остану мали, заправо да буду “велики онолико колико су мали”.

Милош Окука:

У вршлоћу мајнице - Дојриноси крајишких писаца развоју српској књижевној језика у првој половини 19. стољећа

Развој књижевног језика код Срба током 18. вијека био је одређен општим књижевним токовима и историјским и друштвеним околностима који су садржавали снажне елементе дисконтинуитета. Срби су у 18. вијек ушли са два књижевнојезичка израза, са српскословенским и народним. Српскословенски језик је био, практично, окоштао и мртав језик, а народни језик није био толико изграђен да би преузео све функције у друштву које има један књижевни језик, односно које су намијењене једноме цивилизацијском идиому.

У сложеним друштвеним и културним околностима око 1740. године дошло је до прихватања и трећег књижевнојезичког израза – руско-словенског језика...

Бранко Чоловић:

Манастир Драговић

Прва научна монографија манастира који је уз манастире Крка и Крупа несумњиво најзначајнији сакарални објекат православне провенијенције у Далмацији. Писана са пуном научном критичношћу према изворима и увријезаним истинама, опремљена бројним колор и црно-бијелим илустрацијама, ова књига представља капиталан допринос историје цркве и културе Срба у Хрватској.

Милош Кордић:

Комоговина

“Овдје, у прогнаништву, избјеглиштву, свеједно, а има томе већ добрих година, почела су да ме прогоне расута, сва у којекакве комадиће изрезана и црно-бијела и у чудне боје природе обојана сјећања на Комоговину која ме је родила, хранила, учила, расла. Почеле су да ме сустижу слике долине у коју се смјестила, слике њених шума, птица, слике брегова, потока, извора, слике Суње – ријеке наше мале... У исто вријеме прогонио ме и жал за грађом о Комоговини, коју сам годинама скупљао, а она остала”...

Срђан Орсић:***Чејрси и камашне* – Есеји о делу Слободана Селенића**

“У овој књизи сакупљени су есеји о делу нашег познатог, читаног и цењеног романописца и драмског ствараоца Слободана Селенића, које сам у периоду од децембра 2010. до јуна 2013. у оквиру мастер и докторских студија на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду писао и у периодици објављивао... У години у којој обележавамо осамдесетогодишњицу од рођења Слободана Селенића, овом књигом настојим да скренем пажњу на свевременост његових дела, која од тренутка свога настанка до данашњих дана нису изгубила ни мало на својој популарности, али ни на актуелности тема којима се аутор бави, а којима ми приступамо теоријом новог читања, ...”

Горан Дакић:***Петодинарке***

Роман за дјецу “Петодинарке” говори о Жељку Нишевићу, дјечаку који је са породицом, након “Олује”, избјегао у Даљ и чију су потресну причу његови разредни другови, који га до тада и нису примјећивали, сазнали неколико мјесеци након његовог првог уласка у њихов разред. Роман је подијељен у четири поглавља – два су из дјечјег ракурса, два говоре одрасли, од којих је један тамошњи наставник историје, такођер прогнаник. Роман има 50 страница, а причу прати и 12 цртежа.

Јелена Буинац:***Остала сам кључ срца***

...Унаточ свему, унаточ тугама и сјетама које је носила у себи, унаточ свим злима и неправдама које су јој учинили други људи у оно мирнодопско доба и у оно ратно доба послје 1990. године – Јелена Буинац је од свога живота успјела направити пјесму. Још критички недовољно оцијењена и неправедно затурена међу пјесницима друге половине ХХ ст. у Хрватској и Југославији. Њезино пјесништво чека своје вријеме, Јер, пјесништво Јелене Буинац као да није од онога и овога времена. Од времена када је настајало, у другој половини ХХ ст., као ни од времена почетка ХХI ст., када се повукло у тишину књига и библиотека.

Ансамбл народних игара СКД “Просвјета”

Ансамбл народних игара СКД “Просвјета” (АНИ) основан је 2001. године као Регионални фолклорни ансамбл СКД “Просвјета” за подручје источне Славоније, Барање и западног Срема. Током петогодишњег рада с циљем да се на што квалитетнији начин његују, кореографски уобличавају и обрађују народне игре, водећи строго рачуна о њиховом стилу и начину извођења АНИ је остварио велике резултате. На основу постигнутих резултата, добре организације и преданости у раду, Главни одбор СКД “Просвјета” Регионални фолклорни ансамбл 2006. године именовало је Ансамблом народних игара СКД “Просвјета” са сједиштем у Вуковару и подручјем дјеловања на подручју на коме делује и СКД “Просвјета” – подручје Републике Хрватске.

Међу многим јавним наступима у сезони 2013/2014. издвајају се наступи на Светосавској академији у Карловцу, Српској вечери у Загребу, програму поводом 190 година рођења Бранка Радичевића у Славонском Броду, Сусрети на Банији у Малом Градцу. Поред ревијалних програма АНИ редовно учествује и на Европској смотри српског фолклора дијаспоре и Срба у региону. У досадашњем такмичењу АНИ је освојио 6 златних и по једну сребрну и брончану плакету као и четири специјалне награде од тога за најбољи костим три и једну за најбољу нову кореографију - Српске игре вуковарског краја.

Устоличење Митрополита загребачко-љубљанског г. г. Порфирија

Нови митрополит Порфирије преузео је 13. јула 2014. године Загребачко-љубљанску митрополију Српске православне цркве (СПЦ) током свечаности која је у Саборном храму Преображења Господњег у Загребу окупила бројне пријатеље и вјернике, представнике власти, као и водства низа вјерских заједница. На светој архијерејској литургији Његова Светост Патријарх српски г. Иринеј увео је Високопреосвештеног г. др Порфирија, досадашњег Епископа јегарског, у трон Митрополита загребачко-љубљанског те му зажелио успјех прије свега у апостолском и мисионарском раду, да кроз Христову љубав води ову епархију, те да ради на очувању идентитета свога народа, његовог говора и писма.

Из обраћања Митрополита Порфирија: *... "Долазим из Еџархије бачке у којој вековима уз ђравославце живе катхолицџи, ђрошесџанџи, Јевреји, у новије време, брађа муслимани, као и ђриџадници малих верских заједница. То је окружење у којем ме је учио мој духовни ођаџи, овде ђрисуђни владика Иринеј да: биђи хришћанин, значи не само живеђи ђоред друђођи и ђросџо ђа ђолерисађи, неђо значи живеђи за друђођи, јер хришћанин у сваком човеку – независно од њеђове вере или наџије, ђређознаје живу икону Божју и у њему љуби свођ бођоликођ брађа или сесџру. Хвала му на џом дару! То је наша вера, њу ћу бескомђромисно на сваком месџу и у сваком ђрену живођом и речју сведочиђи и на њу ћу неђресџано и вас ђодсеђађи брађо и сесџре...*

...Рекао сам и ђонављађу да долазим са радошћу, без ђредрасуда и ођворена срџа у односу на све ђрађане Хрвађске и Словеније. Поздрављам све: катхолице, остђале хришћане, брађу друђих вероисџовесџи, али и ађшеисџе и ађносџиџе. Увек ћу искрено биђи сђреман за диђалођ са свим добронамерним људима. А диђалођ и ђомирење ће биђи начела која ћу насџојађи да ђрменеђујем у ђраџи јер верујем да су џо вредносџи које извиру из саме срџи Хрисџовођ јеванђеља."

Освеђење храма Св. Николаја у Карловцу

Саборни храм Светог оца Николаја у Карловцу саграђен је настојањем епископа Јована Јовановића 1785. године када је добијена дозвола за његову градњу према наџртима познатог карловачког градитеља Јосипа Штилера. Храм је осветио 9. марта 1803. године епископ Петар Јовановић. Током Другог свјетског рата Саборни храм Светог оца Николаја био је тешко оштеђен, али не и срушен. Минаран је поновно 1991. године. У четвртак 17. јула 2014. године, на празник Светог Саве Горњокарловачког,

Његова Светост патријарх српски г.г. Иринеј осветио је обновљени Саборни храм уз саслужење Његовог Високопреосвештенства митрополита загребачко-љубљанског г. Порфирија и преосвећене господе архијереја: домаћина епископа горњокарловачког Герасима, сремског Василија, далматинског Фотија и бихаћко-петровачког Атанасија, високопреподобног архимандрита Сергија изабраног за епископа средњоевропског и свештенства из митрополије београдско-карловачке, загребачко-љубљанске и дабробосанске, епархија: далматинске, сремске, шумадијске, браничевске и бихаћко-петровачке те бројних гостију и представника власти Републике Хрватске и Србије. По окончању свете архијерејске литургије, Његова Светост патријарх српски г.г. Иринеј, осветио је и темеље новог епархијског дома, који се налази у склопу храма. У пригодној бесједи патријарх је нагласио значај данашњег освећења за читав народ епархије горњокарловачке, као и за Православну цркву у Хрватској.

Љетна школа српског језика и културе 2014.

Летња школа српског језика и културе је пројект СКД “Просвјета” с којим сваке године развеселимо и усрећимо стотину ученика основних школа. У 2014. години организацију овог пројекта успјели смо реализирати уз помоћ Вијећа српске националне мањине Града Загреба, те смо удруженим снагама кроз двије групе полазника од 19.7.-31.7. 2014. г. успели измаммити осмијех на лице за укупно 120 ученика. Ове године Љетна школа српског језика и културе одржана је по деветнаести пут за редом, а били смо по први пут на Виру у Одмаралишту Цврчак. У овогодишњој Љетној школи српског језика и културе угостили смо и пет ученика из Будимпеште, припадника српске националне мањине којима је посебно значајно споразумијевање и дружење с вршњацима и десет ученика из Обреновца, града у Србији који је ове године најсуровије страдао у поплавама. О ученицима су се бринули наставници који су изводили наставу српског језика, географије, историје, ликовне и музичке културе у пријеподневним сатима а у поподневним сатима ученици су уживали у игри, дружењу, купању и сунчању. Вечерњи сати били су занимљиви уз аниматоре, радионицу калиграфије, драмску секцију, фолклорну секцију, пјесму и весеље. Сваке године наилазимо на све већу заинтересираност ученика за боравак у Љетној школи српског језика и културе, што нас весели и мотивира да из године у годину све више напредујемо. Уз водитељицу Љетне школе Мају Матић судјеловали су и учитељи Новица Вучинић, Бојан Лазић, Синиша Ђуричић, Светлана Патафта, Драгана Гаћеша, Душана Вилус и двоје наставника волонтера Марко Јовановић и Марица Шимунић.

Одржане централне манифестације Душтва

17. Дани културе Срба источне Славоније, Барање и западног Срема у организацији Координационог одбора СКД “Просвјета” за источну Славонију, Барању и западни Срем започели су, традиционално, смотрама литерараца и рецитатора почетком маја. У септембру су одржане још ликовна колонија у Вуковару, смотра фолклора за одрасле у Трпињи, дјечија смотра фолклора у Дарди, пјесничко вече у Осијеку те драмско вече у Бијелом Брду.

12. Сусрети на Банији одржани 5. јула у организацији пододбора “Просвјете” из Малог Градца ове године садржавали су неколико новина у односу на досадашње. Умјесто крајем јула, одржани су прве јулске суботе, а учеснике турнира у малом ногомету замијенили су учесници прве малоградачке сликарске колоније који су заузели положаје у хладу стабала под руководством глинског сликара Милана Келеуве.

Видовдан на Далматинском Косову, традиционално централно светковање за Далмацију одржано је на Далматинском Косову у храму Св. кнеза Лазара. Архијерејску литургију предводио је епископ далматински г. Фотије уз саслужење свештенства Далматинске епархије. Програм након литургије у порти храма одржао је пододбор СКД “Просвјета” из Огулина. Обиљежавању Видовдана претходила је изложба отворена дан прије “Слика/огледало”, поводом 70 година СКД “Просвјета”, постављена у свечаној сали Велеучилишта у Книну. Поред изложбе уприличена је и промоција књиге *Велик си онолико колико си мали*, ауторке покојне Татјане Олујић Мусић из Ријеке.

11. ликовни сусрети на Банији 2014. одржани су 11. јуна у организацији СКД-а “Просвјета”, Пододбора Петриња, на просторима ОПГ-а Жекић у Грабовцу Банском на којима су судјеловао(е)и академски и аматерски сликари(це) из Загреба, Карловца, Глине, Хрватске Костајнице, Јастребарског, Велике Кладуше и Петриње. У културно-умјетничком програму судјеловали су чланови изворних пјевачких скупина, женских и мушких, те тамбурашки састав СКД-а “Просвјета” Пододбора Петриња.

СКД “Просвјета”, КУД Мославина из Гарешнице била је домаћин “5. Смотре дјечјег културног стваралаштва – Гарешница 2014.” која је одржана 15. јуна ове године. Такмичење у старим дјечјим играма је одржано на ногометном игралишту у Великом Вуковју. Дјеца су се такмичила у граничару, ношењу јајета у жилици, трчању у врећи и котурању обруча, а све то у двије добне категорије: до 10 година и од 10 до 14 година.

“Дан жетве” у Доњим Дубравама одржан на Петровдан, ове је године

прошао уз судјеловање домаћина и комшија из пододбора “Просвјете” из Огулина као и гостију из пододбора “Просвјете” Вргинмост и Етно групе “Ђурђевак” из Боботе. Након евоцирања традиционалног начина жетве и вршења пшенице, уприличен је културни програм пред бројном публиком. Присутнима су се обратили предсједник “Просвјете” Чедомир Вишњић и огулински парох, протојереј Милан Симић. И остали пододбори одржали су своје традиционалне годишње манифестације.

Десничини сусрети 2014.: Владан Десница и Сплит (1920.–1945.), Сплит, 19. и 20. септембар и Ислам Грчки, 20. септембар 2014. године.

Циљ је Десничиних сусрета 2014.: Владан Десница и Сплит (1920. – 1945.) истражити, критички пропитати и расправити, с једне стране, отворена питања у вези с обитељским, професионалним (правничким) те, надасве, генерацијским умјетничким сазријевањем Владана Деснице у Сплиту, потом у вези с часописом Магазин Сјеверне Далмације и Десничиним схваћањима умјетничког стваралаштва и политичког ангажмана у његовим сплитским годинама. С друге стране, циљ је расправити отворена питања у вези с културном, друштвеном и политичком ситуацијом Сплита у којој је Десница одрастао и сазрио као стваралац.

Промоција књиге архимандрита Данила Љуботине

Промоција књиге *ПЕРОЈ пером романтичара архимандрита Данила Љуботине* одржана је 16. септембра у простору Средишње библиотека Срба у Хрватској. На представљању су говорили Његово Високопреосвештенство проф. др ПОРФИРИЈЕ, митрополит загребачко-љубљански, проф. др Милорад Пуповац, Чедомир Вишњић, политолог и историчар, професори Српске православне гимназије “Кантакузина Катарина Бранковић” из Загеба и архимандрит Данило Љуботина, приређивач.

Монографија “Перој – пером романтичара”, у издању Издавачке куће Словенско слово, на један сликовит али и документаран начин описује живот и поријекло Срба у том мјесту у југозападном дијелу Истре. Кроз осликавање насеља Перој, недалеко од Фажане и Пуле, књига представља значајно свједочење о присуству православља у Истри. Вриједност књиге је утолико већа што је и сам њен аутор, отац Данило, не само родом из Пероја, гдје је једно вријеме службовао као парох пулски и перојски, већ и чињеница да су потомци данашњих Перојаца, црногорски Срби из области Црмница недалеко од Скадарског језера, у ово истарско подручје доселили предвођени његовим претком протојерејем Михаилом Љуботином, као и војводом Михаилом Брајковићем.

У музичком интермецу наступила је Ивана Србљан и хор Саборног храма св. Преображења у Загребу. Дворана библиотеке у Прерадовићевој 18 била је препуна народа жељног да се сусретне и чује ријеч митрополита Порфирија у његовом првом јавном наступу.

200. број *Бијеле њцеле*

Бијела њцела као “лист за сву дјецу” ове године обиљежава излазак 200-ог броја. Програм прославе смо намијенили првенствено основношколцима али и свим грађанима Ријеке.

Од догађања издвајамо концерт 11. октобра дјечјих зборова из Ријеке - Морчићи и Мали Ријечани и Хориславци из Београда. Организират ће се и изложба о двадесет година *Бијеле њцеле*, односно избор насловних страница листа у облику плаката, главног заштитног знака часописа. То су илустрације чији су аутори академски сликари; Дориан Соколић, Александар Педовић, Здравко Мићановић и професионални илустратори, као и Боривоје Довниковић- Бордо, мајстор стрипа и цртаног филма.

Радионицама у основним школама потакнут ћемо дјецу да показују функционално, а не репродуктивно знање. У томе имамо искуства, јер смо такву радионицу одржали у Основној школи Горња Вежица, уз учешће педесетак ученика и њихових наставника. Радионица је изазвала велики интерес и код наставника Учитељског факултета Свеучилишта у Ријечи. Водитељ је Урош Петровић, писац из Београда (члан Предсједништва свјетске МЕНСЕ).

Инг. Стево Косановић

Исјовиједање историји

Ове године кад “Просвјета” обиљежава 70 година постојања, навршава се и седам деценија од побуне скујине кордунашких партизанских интелектуалаца ликвидираних у случају познатом као “Кордунашки процес”. Један од оних који су сачували живу плаву, остали активни у емиграцији, и то на њеном лијевом крилу, Стево Косановић-Јабучар, помоћник Команданта подручја на Кордуну, написао је један од најважнијих и најбољих приказа књиже мемоара свој ратиној друга Гојка Николиша. Генерала, којег смо споменули и у причи о оснивању “Просвјете” и као учесника у дискусијама из 1971. године. Текст приказа, до сада неизнато већем дијелу јавности, по одобрењу самог аутора преносимо из емигрантске “Наше речи”. Комплети часописа уступио нам је Ђ. Пећар Лађевић.

Ратна сјећања др Николиша су импресивна по обиму и садржини, а писана су савјесно и убједљиво. Изнад овог, писцу је успјело сачувати интегритет своје личности тиме што не намеће свој суд, већ то препушта самом читаоцу. Ова одговорност писца према читаоцу у књизи је стално присутна. Риједак је то случај, можда и јединствен у историји мемоарских радова код нас.

Др Николиш није хронолог и он то не жели бити. Зато пишчеви мемоари нису праволинијска обиљежја догађаја, плотирана мјестима и датумима. Али, његова сјећања нису ни прича која обухвата одређен простор

и вријеме. То су казивања. Жива. необојена, без патетике и епских дочаравања. Онаква казивања како су се и урезала у пишчево памћење. Казивања о узрасту на селу, његово напуштање и сусрет са градом. Затим, школовање у разним мјестима и, коначно, долазак на медицинску академију. У Београду, поред здравствене науке, др Николиш посвећује много времена студирању једне теорије о животу која га одводи у Шпанију и њен грађански рат. Коначно, повратак из земље Хемингвејових звона у сопствену земљу, гдје се и ту сусреће са трагедијом грађанског рата. Рата без потребе, рата из људских заблуда, рата којим се никад нико не би смео поносити. И рата који почиње сам писати своју теорију о животу. Ето, са тог дугог пута испреплетаног догађајима и људима попут паукове мреже, др Николиш казује.

Писац сјећања има и необичан дар казивања. Као умјетник који предметима из подсвијести даје жива обиљежја, тако и њему успијева провести читаоца кроз највећу људску агонију без потреса и емотивних скокова. Хладно, као да је и пакао неутуђив дио људске судбине. Писац спушта читаоца низ степенице апокалипсе до последњег јаука рањеника у кањону Неретве, извлачи га из овог пакла на хоризонт ширих збивања, при чему га освјежује са реалношћу, да би га тако припремио и за друге језиве призоре. Тако писац припрема читаоца да што боље уочи страшну судбину избјеглица у IV и V партизанској офанзиви. Указује он на дим експлодираних њемачких бомби над главама његових комшија са Кордуна и Баније. На дим који се стапа у старчеву крв и дјечје сузе, и његових најближих рођака. И на крају, писац пита: "Да ли је било потребно дизати овај народ са њихових огњишта?"

Ми, који смо се тада налазили на руководећим положајима, осудили смо још тада оно неразумно наређење Врховног штаба којим се захтијева да сав народ и по цијену физичке принуде крене са војском у правцу Босне. Не само што није требало дизати народ са његовог огњишта, него ни војска се није смјела концентрисати. И то баш на линији главног непријатељског удара. Ово тим прије што се унапријед знала непријатељска намјера и правац удара. Али, генијалност моћника показала се негенијалном. Или, можда је неко у тим тренуцима панике био под дубоком импресијом оног глорификованог дугог марша Мао-це-тунга и хтио га поновити овдје у босанским гудурама. Данашњем читаоцу ово изгледа невјероватно, али у паници мисли се на сваку бесмислицу. Човјек, који није војник од заната, зна да се концентрације свих снага врше само онда ако се жели задржати извјесна територија а могућност постигнућа тражи велику концентрацију. Ако се жели сачувати жива снага, онда се не врши ни најмања концентрација. Зашто је хтио Врховни штаб да и болницу концен-

трише, то до сада нико разумно није објаснио. Зна се коначни резултат. Територија се није очувала, јединице су биле десетковане по више пута а 7. банијска равно девет пута. И болнице је нестало три четвртине. Како је ово записала историја рата — за мртве није важно, јер они више не читају своју судбину. Али, живи би требало да дођу до сазнања да генијалност у вођењу рата није вјечито свјетлила. Било је великих будалаштина али на жалост и трагичних.

Писац својих сјећања помену и потребу да се једном почне писањем о преговорима Нијемаца и партизана. И ово је израз дубоке пишчеве прожетости истинама. Не оним кратким истинама, које се већ сутра претварају у лаж, већ постојаним. Оним истинама које чине основу свакој трајној вриједности. Писца не задовољавају она писања која се односе само на техничке радове око размјене заробљеника, о чему је много писано у Југославији. Он тражи да се пише о оним преговорима које су водили Ђилас, Коча Поповић и Велебит у Загребу почетком 1943. године. А преговори су се односили на евентуалну координацију операција Нијемаца и партизана у случају англо-америчког искрцавања. У иностранству се писало и документовало ово преговарање, а у Југославији је демантовано са индигнацијом. На крају, Ђилас је писао у својим мемоарима о овим преговорима, нарочито о постигнућу споразума по питању слободне зоне у Санцаку и ненападању партизана на комуникацијама Загреб-Београд. Пише Ђилас да је ова тајна најбоље чувана, али он је открива ради тога што је већ Roberts то објавио. Коча Поповић и Велебит не демантоваше Ђиласа, и ништа о томе не написао. То је и разумљиво. Јер, ако би и то признали, изгубила би се “светост” НОБ.

Такођер, др Николиш у мемоарима помену потребу да се супротне стране из грађанског рата већ једном помире. И ово је позитивна опаска писца, јер на мржњи и подвојењу не може се градити ништа трајно. Која је то национална корист да се давно потучени непријатељ извлачи из гробова и поставља на филмска платна, да би га понова могли убијати и то по стоти пут, како то недавно записа Алекса Ђилас у *Spectatoru*.

Писац је такођер поменуо Сремски фронт. Кратко али тужно: “И без њега се могло”. На овоме, писац је показао необичну храброст, јер је истакао своја мишљења, супротна од војних моћника. Истина, ратне потребе нису изискивале овај фронт. Тражила га је ратничка еуфорија. А за еуфорију, подивљали човјеков его, није сувишна једна жртва – а 40.000 је права национална трагедија. И то још у времену кад је нација била на ивици ишчезнућа претходним борбама, болестима и глађу.

Фебруара 1957, за вријеме погребња Адама Прибићевића сретох се у кући др Лазе Јовановића са Стојаном, Адамовим синовцем. Стојан се за-

десио у Врховном штабу јануара 1945., баш у тренутку кад је Пеко Дапчевић подносио свој извјештај са обиласка Сремског фронта. Пекин обилазак фронта имао је сврху, поред дизања морала, пронаћи начин смањивања губитака, те су сви очекивали да ће се фронт пасивизирати. Послије конференције један генерал је пришао Стојану и рекао: “*Стари* нас је упознао да револуција не трпи застој, зато се наставља офанзивним операцијама”. Ово су ријечи Стојана Прибићевића, а ја не сумњам у њихову вјеродостојност. Зато што је Стојан цијенио Тита и били су, како сам Стојан рече, пријатељи. А шта се са тим добило — др Николиш је рекао истину. Свега један дан раније — улазак у Загреб.

Друговима, који су ми тражили да истакнем разлику између Николишевих мемоара од осталих писаних у Југославији те њихову упоредбу, мој одговор је кратак и категоричан. То је неупоредиво. Код свих претходних мемоара овладава надахнуће једне личности. Та личност је њихов Сион који их покреће у акције, бодри их и надахњује. Он је свеprisутан. Он пуца из “снајперке” на падобранце у Дрвару (Јованићева сјећања), он је присутан и на Земунском мосту приликом Темповог прелаза 1943. за Београд. Тај њихов Сион не мјери се физичким димензијама и овоземаљским, он је над свим димензијама. Код Николишевих мемоара тога нема. Он корача сам а пратилац му је његова савјест. Шта више, др Николиш спушта све са високих постоља и даје му овоземаљске димензије. Зато, Николишеви мемоари су и најефикаснији лијек против митоманије.

И према историји, претходни мемоари су неправедни. Највише, они диктирају историји са намјером да су њихова мишљења неприкосновена. А др Николиш историји не диктира. Он се њојзи исповиједа. Открива историји и оне засјењене стране које су итекако потребне историји за њен суд. Осим овог упадљивог, код појединих писаца мемоара примијетило се да дају своје прогнозе догађаја, мада су се ти догађаји давно догодили. То се омакло и Темпу о неким догађајима ван граница Југославије.

На крају, сви писци мемоара по неписаном, али устаљеном закону настоје да одрже једнаку и симболичну пропорцију јунака и паћеника. И то ради тога што на ратиштима они корачају раме уз раме. И судбина им је иста, а улоге су им често наизмјеничне. Јунак не остаје вјечити јунак, а паћеник често пута постаје јунак. У Николишевим мемоарима ово је знатно изражено. Др Николишу и након четрдесет година лебди лик једне паћенице коју је срео на једном пропланку у доба предаха офанзиве. Сједи она на камену, одвојена мислима од људи и догађаја, и само обузета тугом о свом скором ишчезнућу. Гојко јој прилази и само конвенционалним поздравом обнавља стара познанства. Пропуст утјехе и наде у боље дане, недостатак топлијег разговора, Гојка и дан данас мучи. Утолико ви-

ше јер је та паћеница била дјевојка његовог брата, а послије неколико дана њиховог сусрета она је умрла. Вјерујем, овај моменат је у многоме придонио да писац у свој мото мемоара запише: "Нисам се довољно трудио да будем објективан"!

Мемоари осталих ратних "великана" немају овог бисерја. Они и не знају људска мјерила, јер се њихови мемоари свде на замишљеног јунака и замишљеног издајника. А таква мјерила нису подлога ничег стваралачког. Тим прије, што је искључивост гробница и властите своје идеје.

Писац мемоара родио се у Сјеничаку, дну Кордуна. Тамо гдје су контрасти живота били девиза дана, али и императив опстанка. Тамо гдје се вјечито мијешао мирис тамјана и барута, гдје се у исто вријеме позивало на Бога и на побуну. Ту је пишчево коријење. А из њених моћних капила-ра расло је снажно стабло које је одолијевало и најљућим вјетровима. Др Николиш се није повијао ни пред властитом партијом а на приговоре моћника није се ни обазирао. Он по својој савјести остаје уз рањеника, више него на проради партијског материјала.

Срећа је што је ово стабло дало богат плод прије него све то прође у паветину, најчешћу траву кордунских грובה. Др Николиш са својим мемоарима обогатио је своје друштво, дајући му шира сазнања о добу најтежих дана његовог битисања. А из њих историја ће убрати најдрагоцјенији цвијет који ће јој помоћи да удари свој трајни печат ратном добу, али и добу *Ното homini lupus*. Академик Николиш извршио је задатак. Онако како и доликује породици Николиша. Поштено и достојанствено.

Westland, Michigan

Мемоари академика др Гојка Николиша приказани су од стране нашег сарадника, инж. Стеве Косановића, иначе за време рата војног и политичког руководиоца у НОБ-у. Значај мемоара је у томе што они, иако ретко иначе, показују судбину човека и народа, а не партију и њен џуџ. Овај иако оштар прекид са уобичајеним мемоарима и усјоменама некадашњих партизана учинио је да је др Николишева књига доживела три издања. (Наша реч, бр. 338/1982, с. 14)

